

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

MƏHƏRRƏM MƏMMƏDLİ

*Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin
və Bakı Dövlət Universitetinin
100 illiyinə ithaf olunur.*

AZƏRBAYCAN
DİALEKTOLOGİYASI

Bakı - 2019

Elmi redaktor: Məmmədli Dünyamalı oğlu Qıpçaq
*BDU-nun Türkologiya kafedrasının
professoru, filologiya üzrə elmlər doktoru*

Rəyçilər: Əzizxan Vəli oğlu Tanrıverdi
filologiya üzrə elmləri doktoru, professor
İbrahim Məhəmməd oğlu Bayramov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Gülxanım Qüdrət qızı Vəliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məmmədli Məhərrəm Əvəz oğlu

Azərbaycan dialektologiyası.

Bakı, "Zərdabi Nəşr" MMC, 2019, 352 səh.

*Azərbaycan dialektologiyası kitabı müasir tələblər
əsasında hazırlanmış, "Nəzəri məsələlər, "Fonetika", "-
Morfologiya", "Sintaksis", "Leksika", "Söz yaradıcı-
lığı" bölmələrindən ibarətdir. Kitabda Azərbaycanın
etnocoğrafiyasındakı dialektlərin xüsusiyyətləri ümu-
miləşdirilmiş, müasir ədəbi dillə, digər türk dilləri və
dialektlərinin, eləcə də yazılı abidələrin materialları ilə
müqayisə olunmuşdur.*

*Kitabdan ali məktəblərin filologiya fakültələrinin
tələbələri, magistrlər, bu sahədə çalışan mütəxəssislər
istifadə edə bilərlər.*

© "Zərdabi LTD" MMC, 2019

Giriş

Azərbaycan dialektologiyası dilimizin şivələrini öyrənən dil-
çilik sahəsidir. Azərbaycan dili dialektləri barədə ilk dəfə M.Ka-
zımbəy, alman alimi K.Foy araşdırmalar aparsa da şivələrin elmi
əsaslarla ardıcıl şəkildə tədqiqinə keçən yüzilliyin 20- 30- cu illə-
rindən başlanmışdır. İlk mərhələdə şivələrin əksəriyyətinə dair
dialektoloji material toplanılır. Bununla yanaşı, Bakı, İsmayılı,
Mərzə, Quba, Ağdam və b. şivələr təsviri metodla tədqiq olu-
nur. Kifayət qədər dialektoloji material toplanması, tədqiq olunan
şivələrin sayının çoxalması dialektoloji tədqiqatların müqayisəli-
tarixi metod müstəvisində aparılmasına zəmin yaradır. XX yü-
zilliyin 60-70-ci illərindən etibarən dialektoloji araşdırmalarda
şivələr bir- biri ilə müqayisəyə cəlb edilir, ümumi və fərqli xüsu-
siyyətləri müəyyənləşdirilir. Qədim yazılı abidələrlə və digər türk
dilləri ilə aparılan müqayisələr nəticəsində qədim xüsusiyyətlər
aşkara çıxarılır. Şivələr arasında ümumi xüsusiyyətlər şivə qrup-
larını, fərqli cəhətlər dialekt sərhədlərini müəyyənləşdirməyə
imkan verir. Azərbaycan dialektologiyası inkişaf tarixi boyu iki
mərhələdən keçmişdir:

1.Şivələrdən dialektoloji materialın toplanması mərhələsi. Bu
mərhələ keçən yüzilliyin 20- 30- cu illərindən 50-60- cı illərə qə-
dər davam etmişdir. Bu mərhələdə öncə şivələrin lüğəti hazırlan-
mış, əksər şivələr təsviri metodla öyrənilmişdir.

2. Şivələrin müqayisəli- tarixi metodla tədqiqi mərhələsi. Bu
mərhələ keçən yüzilliyin 70- ci illərindən hal- hazırda kimi davam
edir. İkinci mərhələ birincidən dialektoloji tədqiqatların istiqamə-
tinin genişlənməsi, metodların təkmilləşməsi ilə fərqlənir, ümumi
və tarixi tədqiqatlara geniş yer verilir, araşdırmalar Ural- Altay
dilləri arealında aparılır.

Azərbaycan dialektologiyası müstəqil fənn kimi keçən yüzil-
liyin ortalarından ali məktəblərin filologiya fakültələrində tədris
olunur. Bu fənnin tədrisində əsas **məqsəd** tələbələri dialektologi-

yanın nəzəri məsələləri ilə tanış etmək, müasir şivələrin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu barədə məlumat verməkdir. Tədris prosesində bir sıra **vəzifələr** yerinə yetirilir:

- dialektologiyanın əsas anlayış və terminlərinin mahiyyəti izah olunur və onlarla bağlı mövcud mübahisələrə aydınlıq gətirilir.
- dialektologiyanın öyrədilməsinin əhəmiyyəti, başqa elmlərlə, xüsusilə dil tarixi, ədəbi dil, etnik tarix, folklor, etnoqrafiya və s. elmlərlə əlaqəsi müəyyənləşdirilir.
- dialektlərin tarixi inkişaf yoluna nəzər salınır, dialektlərin yaranma səbəbləri, ədəbi dillə dialektlərin bir- birinə qarşılıqlı təsiri, şivələrin müasir səviyyəsi diqqətə çatdırılır.
- Azərbaycan dili şivələrinin tədqiq tarixi geniş şəkildə işıqlandırılır; həm respublikamızda, həm də xaricdə tədqiqi barədə məlumat verilir.
- Şivələrin bölgüsünə tədris zamanı mühüm yer verilir, ayrı- ayrı alimlərin təsnifatı təhlil olunur, nöqsanları göstərilir, qarşıya qoyulan fərqlər qeyd edilir.
- şivələrin fonetik, leksik, qrammatik quruluşu ayrılıqda tədris olunur, şivələrin ümumi və fərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Şivələrdəki qədim xüsusiyyətlər yazılı abidələrin materialları ilə müqayisədə aşkara çıxarılır.

Tədris prosesində tələbələr **bilməlidir**: a) dialektologiyanın əsas anlayış və terminlərini; b) dialektologiyada istifadə olunan transkripsiyayı; c) səslərin variantlarını və dəyişməsinə; ç) dialekt tələffüzündəki fonetik hadisə və qanunları; d) nitq hissələri ilə bağlı dialekt fərqlərini; e) dialekt sintaksisinin səciyyəvi cəhətlərini; e) dialekt leksikasında işlənən qədim türk sözlərini, ədəbi dillə ortaq və səciyyəvi dialekt sözlərini və s.

Tədris prosesində tələbələr **bacarmalıdır**: a) dialektologiyada işlənən terminləri mahiyyətinə uyğun işlətməyi; b) transkripsiyadan düzgün istifadə etməyi; c) səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə şivələri fərqləndirməyi; ç) dialektlərin fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyi; d) dialekt faktlarını

qədim yazılı abidələrin və müasir türk dillərinin materialları ilə müqayisə etməyi və s.

Fənnin tədrisi zamanı tələbələr: a) ədəbi dil və dialekt anlayışlarını izah etmək; b) dialektlərin yaranması və inkişaf mərhələlərini şərh etmək; c) dialektlərin tədqiqi tarixi təhlil etmək; ç) dialekt faktlarını toplanmaq, seçmək və qruplaşdırmaq vərdişlərinə; d) dialekt faktlarının tarixi inkişafını və arealını müəyyənləşdirmək və s. məsələlərə **yiylənməlidir**.

Son dövrlərə qədər dialektologiya fənninin tədrisində M. Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” (1962, 1968, 2008) adlı dərs vəsaitindən istifadə olunur. Bundan başqa, müxtəlif illərdə A.Hüseynov, A.Vəliyev, E.Əzizov, M.Məmmədli, G.Vəliyeva, İ.Bayramov, Q. Hacıyeva və b. vəsaitləri çap olunmuşdur. Bu kitab “Azərbaycan dialektologiyası” (2018) proqramı əsasında hazırlanmışdır. Kitabda dialektlərə aid yazılmış monoqrafiya, dissertasiya, lüğət və atlaslardan mənbə kimi istifadə olunmuşdur. Kitab barədə irad və təkliflərini bildirənlərə müəllif qabaqcadan təşəkkür edir.

Dialektologiyanın əsas terminləri

Dialekt dilin məhdud ərazidə işlədilən növüdür. Dialekt bütün dilə xas olan əlamətlərlə yanaşı, eyni zamanda özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Dialektologiyanın əsas terminləri bunlardır: şivə, şivələr qrupu, ləhcə, dialekt, köhnə dialekt, qarışıq şivə, keçid şivə və izoqloss.

Dialektologiyanın əsas terminlərinin mahiyyəti, işlənmə məqamları dilçilikdə mübahisəlidir. Müasir dialektoloji ədəbiyyatda dialekt və şivə terminləri dilin dialekt bölünməsinin vahidi hesab olunur; Bakı, Şamaxı, Şəki, Quba, Ordubad və s. dialekt, Salyan, Qax, Zaqatala, Cəbrayıl və s. şivə adlandırılır. M.Şirəliyev dialekt və şivə terminlərinin fərqlərini belə müəyyənləşdirir:

”Şivə öz xüsusiyyətləri ilə daxil olduğu dialektədən kəskin ayrılır; ümumilik fərqdən üstün olur, zira fərq o qədər cüzidir ki, onu dialekt hesab etmək üçün əsas vermir. Bununla birlikdə fərq o qədər mühümdür ki, onu şivə kimi ayırmağa haqq verir” (191,s.98). Alimin meyarına əsa- sən ədəbi dildən daha çox fərqlənən məhəlli ünsiyyət forması dialekt, az seçilən isə şivə statusuna malikdir. Burada ziddiyyət yaranır; ədəbi dillə uyğunluq təşkil edən Bakı və Şamaxı dialekt, nisbətən çox səciyyəvi əlamətləri ilə fərqlənən Qax, Zaqatala, ayrım isə şivə hesab olunur. Bu cür yanaşma dialekt və şivə terminlərinin mahiyyətinin düzgün anlaşılmasını çətinləşdirir. Əslində dialekt termini də yunan sözü olub “ danışıq, şivə” mənası daşıyır. Dilçilikdə də həmin anlam bir terminlə ifadə olunur; türk dilçiliyində ağız, rus dilçiliyində qovor, fars dilçiliyində isə ləhcə terminləri işlədilir. E.Əzizə görə isə dialekt termini ünsiyyət vasitəsinin adı, şivə, şivələr qrupu, ləhcə isə dialekt bölünməsinin vahidləri kimi işlənməlidir. Bu termindən (dialekt termini nəzərdə tutulur- M.M.) həm ayrıca şivəni, həm şivələr qrupunu, həm də ləhcəni ifadə etmək üçün istifadə etmək olar (15,s.3).

Şivə dilin dialekt bölünməsinin ən kiçik vahididir. O, bir və ya bir neçə yaşayış məntəqəsi sakinlərinin nitqində meydana çıxır. Əsas dil xüsusiyyətləri yaxın və ümumi olan bir neçə şivə şivələr qrupunu əmələ gətirir. **Ləhcə** dilin dialekt bölünməsinin ən böyük vahididir. Dilin tərkib hissəsi kimi çıxış edən ləhcə bir neçə şivələr qrupunun məcmusudur. **Dialekt** termini məhdud ərazidə işlədilən ünsiyyət formasının adıdır. **Keçid şivə** termini isə dilin ərazi cəhətdən əlaqədə olan iki müxtəlif dialektin sərhəd zonasında yerləşən və həmin dialektlərin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən şivələrə aid edilir. Belə şivələrlə əlaqədar bəzən **aralıq şivələr** termini də işlədilir. Respublikamızın Ağdaş, Göyçay, Ucar, Zərdab, Cəlilabad, Cəbrayıl və Qubadlı rayonlarının ərazisində keçid (aralıq) xarakterli şivələr yerləşir.

Keçid şivələr yalnız bir dilin sərhədləri olan dialektləri arasında deyil, qohum dillərin sərhədində də mövcud olur. Azərbaycan

dili ilə qumuq dili arasında Tabasaran keçid şivəsi (97, 20), Şərqi Anadolu dialekti ilə türk dili arasında isə Qars keçid şivəsi mövcuddur.

Qarışıq şivələr isə keçid şivələrdən fərqli olaraq, sərhədi olmayan dialektlərin və ya ləhcələrin də təsirinə məruz qalır. Şimal- qərb şivələri (Şəki, Qax, Zaqatala, Oğuz, Balakən) qarışıq xarakterli şivələr hesab olunur. Bu şivələrin iber- Qafqaz dillərinin sərhədində yerləşməsi, cənub ləhcəsinin xüsusiyyətlərinin yayılması qarışıq tipli olmasını şərtləndirir (40,s.278).

İzoqloss (yunanca «eyni dil» deməkdir) – coğrafi xəritədə bu və ya digər dil hadisəsinin yayılma sərhədini göstərən xətdir. Müasir dialektologiyada izoqloss termini müxtəlif dialektlərin eyni dil xüsusiyyəti mənasında da işlədilir.

Ədəbi dillə dialekt qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Ədəbi dilin təkamülü dialektin ictimai funksiyasının və linqvistik imkanlarının genişlənməsi ilə bağlıdır. Siyasi-iqtisadi və ədəbi-mədəni inkişaf nəticəsində dialektin ünsiyyət funksiyası genişlənir, **koyne dialektə** (dialektfövrü də deyilir) çevrilir. Zaman keçdikcə, digər dialektlərin faktları da ədəbi dildə normalaşa bilir. Koyne dialektin xüsusiyyəti ilə paralel işlənir, sonra ədəbi dildə işləklilik hüququ qazanır. Bununla da ədəbi dilin normaları bir dialektin deyil, bir neçə dialektin xüsusiyyətləri əsasında formalaşır. Dilimizin inkişaf mərhələlərində koyne dialektin üstünlüyü mühafizə olunur. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı göstərir ki, siyasi- iqtisadi və mədəni mərkəzlərin dəyişməsi ilə koyne dialektlərin mövqeyi də dəyişir. Azərbaycan ədəbi dili XIII-XIV əsrlərdə Şirvan dialektinə, XV-XVII əsrlərdə Təbriz dialektinə, XVIII əsrdə Qarabağ dialektinə, XIX-XX əsrlərdə isə bütün dil nümayəndələrinin daxil olduğu Bakı şəhəri əhalisinin danışığına istinad edilmişdir (68,s. 252). Müasir ədəbi dilimizin koynesi barədə müxtəlif fikirlər olsa da, M.Şirəliyevə görə, Bakı və Şamaxı dialektləridir (193,s. 83). T.Hacıyev koyne dialektədən ədəbi dilə keçidi belə əsaslandırır: “Koyne hüququnda ölkənin iqtisadi- siyasi, elmi-mədəni mərkəzi sayılan şəhərin, əyalətin dili-dialekti çıxış edir. ...koyne başqa

dialektlərdən dialektfövrü xasiyyətli faktları ümumiləşdirərək, daha da zənginləşdirir. Koyne leksik baxımdan başqa dialektlərin hesabına genişlənir, ancaq öz fonetik-tələffüz və morfoloji xüsusiyyətlərini qoruyur. Ədəbi dil bir dialektin çərçivəsində fəaliyyətə başlasa da, get-gedə dialektfövrü əlamətlərlə dolğunlaşır və dialektlikdən uzaqlaşır (44,s.21-22). Koyne dialektin bir deyil, bir neçə dialektin xüsusiyyətləri əsasında formalaşması fikrini M.Şirəliyev, M.Cahangirov, S.Cəfərov, Ə.Cəfər və N.Qaziyeva tədqiqatlarında qeyd etmişlər. N.Qaziyevanın qənaətinə görə, müasir ədəbi dilin fonetik və leksik normalarının formalaşmasında bütün dialektlərin rolu vardır. Qrammatik dialekt əsasına gəldikdə, xüsusilə morfoloji normalar qərb qrupu dialektlərinə məxsus xüsusiyyətlərlə (əsasən Qarabağ dialektləri ilə) daha çox uyğunluq təşkil edir (65, s.104, 129).

Dialektoloji terminlər Azərbaycan və türk dilçiliyində fərqli anlamlarda işlədilir. Azərbaycan dilindəki dialekt və şivə terminlərinə türk dilində “ağız” sözü uyğun gəlir. Türk dilçiliyində ləhcə bir dilin coğrafi və siyasi səbəblərdən başqa, spesifik fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə ayrılan qoluna və ya tarixi inkişaf prosesində bir dildən ayrılan fərqli xüsusiyyətlər kəsb edən qoluna deyilir. Bu meyara görə, çuvaş və yakut dilləri ləhcə hesab edilir. Şivə ədəbi dildən səs və forma baxımından, ağız isə yalnız tələffüz cəhətdən fərqlənir. Türkiyə alimləri buna görə də müasir türk dillərini (Azərbaycan, qazax, özbək, qırğız və s.) şivə hesab edirlər. Türkiyə Respublikasında Ankara, Qaziantep, Giresun, İzmir, Konya, Tokat, Urfa və b. bölgələrdə məhdud dairedə yayılan ünsiyyət vasitəsi isə ağız adlandırılır. Terminlər arasındakı meyarlar düzgün müəyyənləşdirilmədiyindən ləhcə, şivə və ağız terminlərinin bir-birinin əvəzində işlənməsinə tez- tez rast gəlinir. Türk alimlərinin bu mövqeyi digər türkoloqlar tərəfindən etirazla qarşılanır. Çünki onların şivə və ya ləhcə adlandırdıqları müasir türk dillərinin hər birinin ərazi-inzibati bölgüsü, ədəbi dilləri, üslubları, bir- birindən cüzi fərqlənən dialektləri mövcuddur.

Məhəlli və sosial dialektlər

Dialektin *məhəlli* və *sosial* olmaqla iki növü vardır. Ünsiyyətin hər iki forması arasında oxşar cəhətlər olsa da onlar bir-birindən fərqlənir. *Məhəlli dialekt* dil mövcudluğunun ərazicə məhdud formasıdır. Məhəlli dialektin spesifik fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətləri olur. Bunlar ümumxalq dilinin qrammatik quruluşuna və əsas lüğət fonduna uyğun olur, bəzən də ondan fərqlənir. Məhəlli dialekt fərqlərinin əmələ gəlməsi müəyyən səbəblərlə bağlı olur. Ünsiyyətdə müəyyən hədlərin olması (fiziki-coğrafi amil, inzibati bölgü, ətraf ərazini birləşdirən mərkəzlər), özgə dil mühiti, substrat təsir və s. dialekt fərqlərinin əmələ gəlməsinə şərait yaradır. Dialekt fərqlərinin yaranmasında ərazi amili aparıcı olur(15, s.7).

Məhəlli dialekt ədəbi dillə yanaşı məhdud ərazidə fəaliyyət göstərən ünsiyyət vasitəsidir. Hər iki ünsiyyət vasitəsi qarşılıqlı şəkildə inkişaf etsə də, bir- birindən mahiyyətinə, vəzifəsinə və inkişaf tempinə görə fərqlənir: **Mahiyyətə**: a) ədəbi dil düzəltmə, məhəlli dialekt təbii; b) ədəbi dil normalaşdırılmış, məhəlli dialekt normalaşdırılmamış; c) ədəbi dil qanuniləşdirilmiş, məhəlli dialekt qanuniləşdirilməmiş; ç) ədəbi dil daha çox subyektiv, məhəlli dialekt isə daha çox obyektiv ünsiyyət formasıdır, dil mövcudluğudur; **Vəzifəcə**: a) ədəbi dil geniş, məhəlli dialekt məhdud; b) ədəbi dil ümumi, məhəlli dialekt xüsusi; c) ədəbi dil çoxşahəli, məhəlli dialekt təkşahəli ünsiyyət formasıdır; İnkişaf tempinə görə: a) ədəbi dil nisbətən dəyişkən, məhəlli dialekt sabit; b) ədəbi dil fəal, məhəlli dialekt neytral; c) ədəbi dil asılı, məhəlli dialekt, nisbətən müstəqil ünsiyyət formasıdır (5,s.101-102).

Sosial dialekt dedikdə, əhalinin müəyyən ictimai və peşə qruplarının nitqi nəzərdə tutulur. Dildə yaşa, cinsə, təhsilə, peşəyə və ictimai mənşəyə görə nitq fərqləri ola bilər. Sosial dialektlər məhəlli dialektlərdən fərqlənir. Əgər məhəlli dialektlər bir-birindən dilin müxtəlif səviyyələrinə xas olan faktlarla fərqlənsə, so-

sial dialektlər yalnız lüğəvi xüsusiyyətləri – sözlər, bəzi frazeoloji birləşmələr, xüsusi terminologiya ilə səciyyələnir. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində maldarlıq, əkinçilik, meyvəçilik, balıqçılıq, ipəkçilik, arıçılıq, toxuculuq, dülgərlik və s. peşələrlə məşğul olurlar. Hər peşə sahəsinin özünəməxsus lüğət tərkibi vardır: Toxuculuğa aid sözlər: *dolax*, *qatma* “nazil ip”, *təlis* “kisə”, *xəyəti* “nazik ipək sap” (Nax.); əriş “xalçanın əsas ipləri”, *gücağaci*, *hülmeg* “ilmək”, *uvarangənə*, *paz* (Qb.); dülgərliyə aid sözlər: *ayna rəndəsi*, *qəvrə* “mişar itiləyən alət”, *puşqu* “əl mişarı”, *zolax* “taxtanın üstünü hamarlayan alət” (Nax.); saatsazlığa aid sözlər: *rəqqas*, *maşa*, *nalça*, *burğu*, *papax*, *fənar*, *arxa çərx*, *arxa yay* (Nax.); arıçılığa aid sözlər: *arixana*, *kötüx*, *mağaza*, *veçə* (*orta veçə*, *kora veçə*, *ana veçə*), *boz Qafqaz arısı*, *Qavax təpə yarım-cinsi*, *qara arı*, *süni şan* (Ş.) və s.

Arqo (jarqon) süni dildir, əhalinin müəyyən qrupları arasında yayılmışdır. Hazırda daha çox aşıqlar, musiqiçilər, oğrular, qumarbazlar, quşbazlar və s. əhali qruplarının arqoları mövcuddur. Azərbaycan dilində arqolar əmələ gəlmə üsuluna görə bir-birindən fərqlənir: a) ümumxalq danışiq dili əsasında yarananlar; b) alınma sözlərdən əmələ gələnler; c) uydurma sözlərdən əmələ gələnler. Arqolar digər şivələrlə müqayisədə Güney Azərbaycan şivələrində geniş yayılmışdır: **quşbaz arqosu** : *ağ* “quş”, *poştör* “həm ağ, həm də qara”, *əbrəş* “rəngbərəng quş”, *əldəq* “qara quyruq quş”, *zağ* “qanadları ağ quş”, *gorgi* “çil-çil quş” və s.; **satıcı və alıcı arqosu**: *alatələkə* “köhnə”, *Ərdəbil havası* “fikrini tez-tez dəyişmək”, *oraxlamaq* “baha qiymətə satmaq”, *xərpul* “pullu”, *qəblik* “malı düz satmamaq” və s. **Xalçaçıların arqosu** sözlərin ortasına və sonuna-lfir şəkilçisini əlavə etməklə düzəlir;məs.: *Dülfür halfıra gelfirmişdin?* (Dünən haraya getmişdin?) və s.

Dialektlərin öyrənilməsinin əhəmiyyəti

Dialektologiya birinci növbədə dil tarixinin öyrənilməsi üçün əsas mənbədir. Dialektlər dil tarixinin canlı arxivi hesab olunur. Dialektləri öyrənmədən müəkkəmməl dil tarixi kursu yaratmaq mümkün deyil, çünki vaxtilə dilin tarixində işlənmiş bir çox xüsusiyyətlər (səslər, şəkilçilər, sözlər) müasir ədəbi dildə saxlanmadığı halda, şivələrdə mühafizə olunur. Velyar η səsi türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin qədim səslərindəndir. “Kitabi- Dədə Qorqud” abidəsindən başlayaraq XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər ədəbi dilimizdə işlənmişdir. Müasir ədəbi dilimizdə bu səs arxaikləşmiş, şivələrin qərb qrupunda söz köklərində və şəkilçilərdə tarixi işləkliyi qorunub saxlanmışdır.

Dilin tarixində fonetik və morfoloji sistemlərdə baş vermiş bəzi dəyişmələrin inkişafını izləmək baxımından da dialektologiyanın nəticələri əhəmiyyətlidir. Məsələn, qədim türkcədəki **ab** («ov») sözünün xalq şivələrindəki inkişaf yolu belə olmuşdur: **ab>av>ov>oy** və s. Ədəbi dildə bu inkişafın ancaq **ov** forması sabitləşmişdir (15, s.5).

Orta yüzilliklər Azərbaycan ədəbi dilində, yəni “Kitabi – Dədə Qorqud” abidəsindən XVIII yüzilliyə qədər saitlə bitən sözlər təsirlik halda- *yı* şəkilçisi qəbul etmiş, sonra öz mövqeyini- *nu* şəkilçisinə vermişdir. Hazırda- *yı* şəkilçisi əsasən qərb şivələrində, qismən də Bakı, Sədərək, Muğan, Cəbrayıl və Zəngilan şivələrində mühafizə olunmuşdur.

Ədəbi dilin lüğət tərkibindəki dəyişiklərə qarşı dialektlər davamlı olur. Belə ki, tarixən ədəbi dilimizdə işlənmiş *suç* “günah”, *ağ* “qalxmaq”, *al* “hiylə”, *ay* “demək”, *baba* “ata”, *sayru* “xəstə”, *yazı* “çöl” və s. sözlər müasir dövrdə arxaikləşsə də ayrı-ayrı şivələrdə işləkliyini saxlamışdır.

Dialektologiya orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi baxımından da əhəmiyyətlidir. Orta məktəblərdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fənlərinin tədrisində əsas məqsəd şagirdlərə düzgün yazmağı öyrətmək, onların şifahi nitq mədəniyyətini inkişaf

etdirməkdir. Bölgələrdə şagirdlər yazılı və şifahi nitqlərində bəzən dialekt sözlərindən istifadə edirlər. Buna görə də Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimləri dialektologiyani dərindən mənimsəməli, şagirdlərin yaradıcı yazılarında və nitqindəki dialekt xüsusiyyətlərini müəyyən edib, onlara izah etməlidirlər. Şagirdlər bilməlidir ki, onların işlətdikləri dialekt sözləri və xüsusiyyətləri məhdud ərazidə bir və ya bir neçə yaşayış məntəqəsində anlaşılır. Hər kəs öz şivəsində danışsa və ya danışdığı kimi yazsa, anlaşılmaqlıq yaranar, insanlar bir- birini başa düşməkdə çətinlik çəkərlər. Buna görə də hamı ictimai yerlərdə ədəbi dildə danışmalı və yazmalıdır.

Dialektizm termini dilçilikdə iki mənada anlaşılır; birincisi, bədii ədəbiyyatda işlənən dialekt sözləri, ikincisi də yalnız dialektə xas olan sözlər (buna spesifik dialekt sözləri, özünəməxsus sözlər də deyilir). Bədii ədəbiyyatda dialektizmlər müəllifin təhkiyəsində və surətlərin nitqində işlədilir. Ədiblər real şəraiti təsvir edərkən, üslubi əlvanlıq yaradarkən, təkrara yol verməmək üçün nisbətən anlaşılın dialektizmlərdən istifadə edirlər. H.Həsənov bədii əsərlərdə dialektizmlərdən istifadənin aşağıdakı səbəblərini müəyyən etmişdir: 1) Azərbaycanın müxtəlif guşələrindəki yerlərin koloritini yaratmaq; 2) xalqın xüsusi həyat tərzini, adət-ənənəsini, əmək fəaliyyətini real təsvir etmək; 3) dialektlərdə təsadüf olunan ayrı- ayrı milli əşya və məfhumları ifadə etmək; 4) əsərdəki personajların nitqini bir- birindən ayırmaq, fərdiləşdirmək; 5) üslubi rəngarənglik yaratmaq məqsədi ilə dialekt sözlərini ədəbi dil sözləri ilə paralel işlətmək və s. (47,s.175). Dialektizmlərdən yerliyərsiz istifadə bədii əsərin dilini ağırlaşdırsa da zərurət nəticəsində işlədilən dialektizmlər bədii dili daha da oxunaqlı edir. Ə.Dəmirçizadənin fikrincə, “bədii əsərdə bu və ya digər surətin, surətlər kompleksinin müəyyən yerli- məhəlli şəraitlə üzvi bağlılığını bildirmək belə məhəlli çətinliklə onları canlandırmaq zərurəti olduqda tipik şivə sözlərinin işlədilməsi məqsədəuyğun sayılır və ümumiyyətlə, bədii əsərin dilini məzəli, duzlu edir” (32, s.89). Müəllif dilində və personajların nitqində

işlədilən dialektizmlər funksiyasına və xarakterinə görə bir- birindən fərqlənir. Müəllif nitqində daha çox leksik və semantik dialektizmlər, personajların nitqində isə onlardan başqa fonetik və morfoloji dialektizmlər işlənir.

Müəllifin təhkiyəsində işlənən dialektizmlər:- İtlər sahiblərini tanıyıb atın ətrafında atılıb- düşdülər, sonra da Allahyara şırvandırlar (yaltaqlandırlar) (İ.Şıxlı);-Güllüqızı güllü-çiçəkli bir *yastanda* (dağda yastı təpə)dəfn elədik (Ə.Vəliyev);- Yüzbaşından qalma göy mahud çuxasını geydi, *daqqa* (papaq) divan papağını başına qoydu (S.Rəhimov) və s.

Bədii əsərlərdə surətlərin dilində işlənən dialektizmlər: - Bil-mirəm bizdə də heç bir şirə (bal) varmı? - deyə Ocaqqulu arvadının üzünə baxdı (S.Rəhimov); -“ Ay başı batmışlar, *gap* (söhbət) vaxtıdımı indi” ; - “*Hancarı* neylədim?”; - A Zülfüqar kişi, mən ölüm bu *faqıllılığ*ından havaxt əl çəkəcəksən? (Y.Səmədoğlu) və s.

Dialektologiya **etnik tarixin** öyrənilməsində canlı arxiv rolu oynayır. Tarixi mənbələrdən əlavə, dialekt faktları da qədimdə Azərbaycan ərazisində türk tayfalarının məskunlaşmasını təsdiqləyən əsas mənbələrdən sayılır. Ən qədim dövrlərdən Azərbaycan ərazisində müxtəlif tayfalar məskunlaşmış, tarixin müxtəlif dövrlərində regionda siyasi mövqelər dəyişsə də, yerli türk etnoslarının nüfuzu zəifləməmişdir. Təbii mənbələrdə indiki Azərbaycan ərazisində qədim və orta yüzilliklərdə iki böyük etnik axının baş verməsi göstərilir. Birinci axın kimmer, skit, sak tayfalarının, ikinci axın isə hunların Azərbaycanda məskunlaşmasına şərait yaratdı. Türk tayfalarının Azərbaycan, eləcə də bütün Ön Qafqaz və Ön Asiyaya üçüncü axını orta yüzilliklərin başlanğıcında (XI- XII) gəlmiş səlcuq oğuzlarının adı ilə bağlıdır. Yerdəyişmə nəticəsində Azərbaycana gələn etnoslar yerli türk (azərbaycanlı və alban) əhalisi ilə dil, din və müəyyən dərəcədə etnik cəhətdən qohum idilər. Azərbaycana gələn hunların tərkibində kəngər, peçeneq, bulqar, qıpçaq, sabir, utiqur, onoqur, xəzər, türk, uz, heptal, barsil tayfaları daxil idi (18,s. 211-213).

Tarixən Azərbaycanla məskunlaşmış türk tayfalarının izləri toponimlərdə və dildə qorunub saxlanmışdır. Respublikamızın müxtəlif bölgələrindəki Kəngərli (Naxçıvan, Kürdəmir), Biçənək (Naxçıvan), Koman (Lerik), Quşçu (Şamaxı, Kürdəmir, Yevlax, Daşkəsən, Laçın), Bıçaqçı (Zərdab), Qıpçaq (Qax), Qovlar (Tovuz, Sabirabad), Xəzəryurd (Ordubad), Qırıqlı (Tərtər, Göygöl), İmirli (Gədəbəy, Bərdə), Düyerli (Şəmkir), Oğuz (Qəbələ, Şərur), Bayandırılı (Göygöl), Salur (Şəmkir) və s. toponimlər xalqımızın və dilimizin təşəkkülündə iştirak etmiş tayfalarla bağlıdır.

Hazırda Azərbaycan dili şivələrinin qərb və cənub qruplarında əsasən oğuz, şimal-qərb və Quba şivələrində qıpçaq, şimal-şərq, Lənkəran və keçid şivələrində isə oğuz-qıpçaq xüsusiyyətləri yayılmışdır (194, s.191). Dialektlərdə oğuz-qıpçaq xüsusiyyətləri ilə yanaşı, digər türk tayfalarının dil elementləri də mühafizə olunmuşdur. Azərbaycan dilinin Naxçıvan, Təbriz, Cəbrayıl (Sirik kənd şivəsi), Gədəbəy, Qarakilsə, Zəngibasar, şivələrində sözün əvvəlində və ortasında ç samitinin mövqeyində işlənən dilönü, qovuşuq, kar ı (ts) səsi (ıay, ıöp, ıənə, alıa); -ad,- əd indiki zaman şəkilçisi (*aladam, aladu*), - *ıtdı* nəqli keçmiş zaman şəkilçisi (*alıtdı, diyitdi*), - *ı* indiki zaman şəkilçisi (*alı, gəli, duru* və s.) və s. xüsusiyyətlər türkologiyada sabir-xəzər tayfalarının elementləri sayılır (40, s.64).

Azərbaycan və uyğur dilləri arasındakı uyğunluqları (a~e, a~ə, e~ə, e~ö, d~ç b~v, h~x səs dəyişmələri, yaxşı, çöl, ot, ət, bava, büvi, xana, qamçı, saman, soraq, tiş, tor, tüz, uçmaq, uzun, ver və s. leksik vahidlər) tarixi oğuz-uyğur birliyi və ya uyğur tayfalarının Azərbaycan ərazisində yaşaması ilə əlaqələndirilir.

T.Hacıyevin fikrincə, bu gün də, tarixən də ədəbi forma kimi fəal olmuş mış feili sifət şəkilçisi bulqar dilinin xüsusiyyətidir və o, oğuz elementi olan- an şəkilçisi ilə bərabər işlənmişdir (44, s.60).

Dialektologiya etnoqrafiya və folklorşünaslıq elmləri ilə əlaqəli şəkildə inkişaf edir.

Dialektologiyanın vəzifə və metodları

Dialektologiyanın əsas vəzifəsi şivələrin sistemli təsviri və dialekt faktlarının sərhədlərinin müəyyənəşdirilməsidir.

Bu vəzifələr təsviri dialektologiya və dilçilik coğrafiyası metodları ilə yerinə yetirilir. Dialektoloji ədəbiyyatda təsviri metod əvəzinə «monoqrafik tədqiqat» ifadəsindən istifadə olunur. Monoqrafik təsvir konkret bir şivə və ya şivələr qrupu üzərində aparıla bilər.

Azərbaycan dili şivələrinin tədqiqi 1956-cı ildə çap olunmuş «Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin monoqrafik tədqiqinə dair proqram» əsasında aparılmışdır. Proqramda şivələrin fonetik, qrammatik, leksik xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Dialektlərin təsviri metodla öyrənilməsində dilçinin müstəqil müşahidəsinə, anket üsuluna və başqasının qeydlərinə əsaslanmaq olar. Bunların içərisində ən səmərəlisi dilçinin müstəqil müşahidə üsuludur. Müstəqim müşahidə aparmaqla şivələrin təsviri həm fərdi, həm də ekspedisiya yolu ilə həyata keçirilə bilər. Tədqiqat üçün bir şivə və ya şivələr qrupu seçilə bilər. Tədqiqatçı həmin bölgənin tarixinə, coğrafiyasına, etnoqrafiyasına, əhalinin məşğuliyyət sahələrinə aid material toplayır. Bölgənin dörd coğrafi cəhətinin hər birindən 10-12 yaşayış məntəqəsi müəyyənəşdirir. Hər kənddən əhalinin yerli, nisbətən yaşlı savadsız və ya azsavadlı nümayəndələri informator kimi seçilir. Onlara yaşlarına, cinsinə, məşğuliyyətinə uyğun suallar verilir. Məsələn, kəndin tarixinə, adət-ənənələrə, heyvandarlığa, əkinçiliyə, bağçılığa, pambıqçılığa, baramaçılığa aid suallar verilə bilər. Informatorun danışığı əl ilə yazılmalı və ya diktofona yazılır. Ekspedisiya başa çatandan sonra tədqiqatçı həmin mətnləri diktofondan olduğu kimi köçürməlidir. Bu zaman dialektoloji mətnlərdə fonetik transkripsiyaya riayət edilməli, materiallar sənədləşdirilməlidir. Tədqiqatın mövzuna uyğun xüsusiyyətlər qruplaşdırılır. Bu prosesdə şübhəli hallar meydana çıxarsa, tədqiqatçı həmin bölgə ilə əlaqə saxlayır,

təkrarən həmin kəndə gedir, bir neçə şəxsdən material toplayır və faktı dəqiqləşdirir.

Şivələrin öyrənilməsində anket üsulundan da istifadə oluna bilər. Bunun üçün tədqiqatçı qarşısına qoyduğu məqsədə uyğun suallar hazırlayaraq yaşayış məntəqəsinə göndərir. Həmin kənddə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi suallarla tanış olub, informatorlarla görüşüb, suallara cavab yazır və həmin ünvana göndərir. Müstəqim müşahidə ilə müqayisədə anket üsulundan zəif istifadə olunur. Burada dialektoloji faktı qeydə alan dil- ədəbiyyat müəllimi peşəkar olmadığından qeyri- dəqiqliyə yol verə bilər.

Müasir dialektoloji tədqiqatlarda başqalarının qeydlərindən istifadə hallarına da yer verilir. Bu üsuldan iki şəkildə faydalanmaq olar; birincisi, şivələr respublikamızdan kənarda yerləşdikdə, gediş- gəliş çətin olduqda; ikincisi, götürülən fakt mühüm fikirlərin təsdiqində əhəmiyyətli rola malik olduqda. Tədqiqatçı bu hallarda məqalələrdə və kitablarda verilən məlumatdan istifadə edərək fikrini dəqiqləşdirir. Son dövrlərdə Azərbaycan dialektologiyasında Güney Azərbaycan şivələrinə aid bəzi faktlar milli və əcnəbi şəxslərin qeydləri əsasında müəyyənləşdirilmişdir.

Dialekt fərqləri müxtəlif xarakterli olur. Dilçilik ədəbiyyatında onların iki növü göstərilir: qarşıqoyulan və qarşıqoyulmayan fərqlər. Qarşıyaqoyulan fərqlər dedikdə, iki müxtəlif dialektə qarşılıqlı olaraq bir-birini istisna edən faktlar nəzərdə tutulur. Bu fərqlər fonetik, qrammatik və leksik səviyyələrdə özünü göstərir. Məsələn, ədəbi dildə və qərb ləhcəsində (Qazax, Gəncə, Qarabağ və s.) sözün birinci hecasında işlənən **a** səsinə (*qayış, qayçı*), Naxçıvan qrupu şivələrində **ə** səsi (*qəyiş, qəyçi*), Bakı şivəsində **e** səsi (*qeyiş, qeyçi*) uyğun gəlir. Feilin şərt şəklinin II şəxs cəmi şimal- şərq ləhcəsində- *so:z, sə:z*, qərb ləhcəsində- *-sañız,- səñiz*, cənub ləhcəsində isə *sa:z, sə:z* şəkillərində işlənərkəndədir. Dialektlər arasında leksik fərqlər çoxluq təşkil edir. Ədəbi dildə olduğu kimi qərb ləhcəsində işlənən qarğıdalı sözü ilə şimal- şərq ləhcəsində peyğəmbəri və ya peyğəmbəribuğda, cənub ləhcəsində isə məkə və ya məkəbuğda sözləri qarşılaşaraq dialekt fərqi

yaradır. Dialektlərin təsnifində qarşıyaqoyulan fərqlər əsas kimi nəzərə alınır. Qarşıya qoyulmayan fərqlər daha çox leksikada bir və ya bir neçə şivədə müşahidə edilir.

Dilçilik coğrafiyası

Müasir dilçilikdə geniş şəkildə istifadə olunan metodlardan biri dilçilik coğrafiyasıdır. Dilçilik coğrafiyasının əsas vəzifəsi dil hadisələrinin məkanca yerləşməsinə və bu yerləşmədən irəli gələn problemləri həll etməkdir. Bu metodun vasitəsilə dil hadisələrinin (səslər, qrammatik formalar, sözlər) coğrafi cəhətdən yayılması və onların sərhədləri xəritələrlə müəyyənləşdirilir. Dilçilik coğrafiyasının üstünlüklərindən biri əyanilikdir: xəritə müəyyən bir dil hadisəsinin yerini və sərhədlərini aydın şəkildə göstərir. Metodun əsas məqsədi dilin inkişaf yollarının və qanunauyğunluqlarının izahını vermək, bu və ya digər xüsusiyyətlərin nə üçün ərazidə əmələ gəlməsini və saxlanmasını şərh etmək, tarix, etnoqrafiya və fiziki coğrafiyanın faktlarını tədqiqata cəlb etməklə müəyyən ərazidə dilin inkişafının bütöv mənzərəsini vermək, konkret dialektin meydana çıxmasının və mövcud olmasının səbəblərini, eləcə də milli dilin yayıldığı ərazidə dialektlərin qarşılıqlı münasibətini aydınlaşdırmaqdır.(15, s. 13).

Dialektlərin dilçilik coğrafiyası metodu ilə öyrənilməsi dialektoloji atlasın tərtibi ilə başlanır. Bu, üç əsas mərhələdən keçir:

I. Dil materialının toplanması və xəritə üçün işlənilib hazırlanması;

II. Dil hadisələrinin xəritələrə köçürülməsi;

III. Xəritələrin şərhə.

Dilçilik coğrafiyası metodu dilçilik sahəsi olduğu üçün möhkəm linqvistik əsaslara malikdir. Bu metodun linqvistik əsaslarına dil materialının toplanması, şəbəkələrin tərtibi üçün məntəqələrin, informatorların seçilməsi, sözlüyün tərtibi prinsipləri, izoqloss metodikasının müəyyənləşdirilməsi, fonetik transkripsiyanın ha-

zırlanması prinsipi, materialın sistemli təsviri, materialın pasportlaşdırılması, atlasın üzvlənməsi və s. daxil edilir. Bəzi alimlər linqvistik əsaslara dialektlərin ümumi strukturu barədə təsəvvürü, dilin qollarının və yaruslarının inkişaf prosesini, səs, forma və sözlərin yayılma sərhədlərinin mədəni- tarixi səbəblərini, şivələrin fərqləndirilməsi prosesini, dilçilik atlaslarının konkret dialekt faktlarını öyrənməsini və təd- qi etməsini də aid edirlər.

Dialektlərin dilçilik coğrafiyası metodu ilə öyrənilməsinə XIX yüzilliyin ortalarında Almaniyada başlanmışdır. 1876- cı ildə alman müəllimi Georq Venker dialektoloji atlası tərtib etmək üçün xüsusi anketlər hazırlayıb ayrı- ayrı bölgələrə göndərmiş və 1886- cı ildə 40 min anketə cavab almışdır. Həmin il “Alman atlası” Elmlər Akademiyasının rəhbərliyi ilə elmi instituta çevrilir. Atlas 1926- 1932- ci illərdə 6 cildə, 1908- 1942- ci illərdə 42 cildə nəşr olunmuşdur. G.Venkerdən sonra fransız alimi J.Jilyeron (1854- 1926) E.Edmonla birlikdə 12 cildə ibarət “Fransanın linqvistik atlası”nı hazırlayır. Bu atlas əsasən leksik xüsusiyyətlərə həsr olunmuşdur. Digər atlaslardan fərqi materialların anket vasitəsilə deyil, birbaşa yığılmasındadır. Bu, leksik atlas olsa da materiallarda fonetik, morfoloji və sintaktik cəhətlər də əhatə olunmuşdur. Rusiyada dilçilik coğrafiyası ideyası XIX yüzillikdə meydana çıxmışdır. Hazırda Rusiya, Ukrayna, Belorusiya və Moldaviyada dialektoloji atlaslar hazırlanıb çap edilmişdir. Dialektoloji atlaslar müxtəlif olur. Atlas təkcə leksikaya və ya fonetikaya, morfolojiyaya, yaxud leksikaya aid ola bilər. Ərazi cəhətdən dilin bütün şivələrini və ya bir bölgəsini əhatə edə bilər. Lakin müasir dövrdə atlaslar dili və dialektləri öyrənməyə yönəldiyindən fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri əks etdirir.

Türk dillərinin dilçilik coğrafiyası metodu ilə öyrənilməsinə keçən yüzilliyin ortalarından başlanılmışdır. Türk xalqları arasında ilk dəfə dialektoloji atlası akademik M.Şirəliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Azərbaycan MEA- nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dialektoloqları hazırlamışlar.

Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasları

Azərbaycan dialektologiyasının ən mühüm nailiyyətlərindən biri dialektoloji atlasın tərtibidir. Atlas üzərində iş 1958-ci ildə başlanmış, 1975-cı ildə başa çatmışdır. 128 xəritədən ibarət “Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası” 1990-ci ildə nəşr olunmuşdur. Atlasın tərtibi üçün 1958-ci ildə “Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının tərtibi üçün toplanan materialların proqramı” (tərtibçilər M.Şirəliyev və R.Rüstəmov) hazırlandı və çap edildi. Proqramda dilçiliyin fonetika, qrammatika və leksika bölmələrinə aid 197 izoqloss müəyyən olundu. Həmin proqramda əsasən izoqloss verən və dilimizin tarixi üçün əhəmiyyəti olan məsələlər əks etdirilmişdir. Proqramın fonetika bölməsində daha çox səslərin əvəzlənməsinə, morfolojiyaya hissəsində isimlərdə hal və mənsubiyyət kateqoriyalarına, feillərdə zaman və şəkil kateqoriyalarına, feili bağlamalara, sifətin dərəcələrinə, əvəzliliklərə və s. yer verilmişdir. Dilçiliyin bu sahəsi ilə bağlı türkologiyada təcrübə olmadığından dialektoloqlar ən çox tədqiq edilən şimal-şərq ləhcəsinin atlasını hazırladılar. Bunun üçün respublikamızın şərq rayonlarının 235 yaşayış məntəqəsindən dialektoloji material toplandı. 1965-ci ildə tamamlanmış bu atlas 50 xəritədən ibarətdir (tərtibçilər M.İslamov, T.Həmzəyev, R.Kərimov). Ümumi atlasın hazırlanması üçün Azərbaycan Respublikasının 500-dən artıq yaşayış məntəqəsindən material toplanmışdır. Hər rayonun dörd coğrafi cəhəti (şimal, cənub, şərq, qərb) nəzərə alınmaqla 7-12 kəndi material üçün obyekt seçilmişdir. Lakin texniki səbəblərə görə, atlasda 409 yaşayış məntəqəsinin materialından istifadə olunmuşdur. Dil faktları xəritələrə müəyyən qanunauyğunluq əsasında köçürülmüş, bütün xəritələrdə ədəbi dil norması qara rəngli dairəciklə, dialekt fərqləri qırmızı, göy, yaşıl, sarı dairə və üçbucaqla işarələnmişdir. Atlasın bəzi xəritələrində izoqlossun mövcud olmadığı məntəqələrin yeri boş buraxılmışdır. Digər dillərin atlaslarından fərqli olaraq, bu atlasda bir- iki yaşayış məntəqəsində qeydə alınan bəzi xüsusiyyətlər üçün ayrıca işarə

verilmişdir. Məsələn, oğuz qrupu türk dillərinin qədim yazılı abidələrində də özünü göstərən dördvariantlı- 1 indiki zaman şəkilçisi bir- iki kənddə qeydə alınsa da dilimizin tarixi üçün əhəmiyyəti nəzərə alınb atlasın müvafiq xəritəsində əks etdirilmişdir (11,s.5). Dialekt faktlarının aydın və dəqiq olmasını göstərmək üçün atlasda material toplanmış rayon, kənd və qəsəbələrin adları, illəri, informator və materialı toplayan alimlərin siyahısı, yaşayış məntəqələrinin xəritələrdəki nömrələri, proqram, siyasi-inzibati və fiziki xəritə, açar- xəritə əlavə olunmuşdur. Atlasın xəritələrindən aydın olur ki, dialektlərdə izoqloslar müxtəlif şəkildə yayılmışdır. İzoqloslar areləna və kəmiyyərinə görə bir- birindən fərqlənir. Dil faktlarının geniş və məddud arealda, güclü və zəif şəkildə mövcud olması xalqımızın tarixində baş vermiş siyasi-ictimai hadisələrlə, əhalinin miqrasiyası ilə bağlıdır. Atlasda xəritələrdən 43-ü fonetikaya, 31-i morfologiyaya, 4-ü sintaksisə, 50-si leksikaya həsr edilmişdir.

Uzun fasilədən sonra Dilçilik İnstitutunun dialektoloqları (Z.Xasiyev, K.Quliyeva, K.İmamquliyeva, Q.Qəmbərova) və Ə.Quliyev, M.Məmmədli tərəfindən hazırlanmış “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası” 2015- ci ildə dörd dildə (Azərbaycan, türk, rus, ingilis) çap olunmuşdur. Atlas 250 xəritədən ibarətdir ki, bunlardan 64-ü fonetikaya, 111-i morfologiyaya, 19-u sintaksisə, 55-i leksikaya aiddir. Kitaba Naxçıvan MR- in ümumcoğrafi xəritəsi, atlasın tərtibi üçün proqram, material toplanmış yaşayış məntəqələrin, xəritələrin, proqramda və xəritələrdə istifadə olunmuş şərti işarələrin və yaşayış məntəqələri üzrə informatorların siyahıları, dialektoloqlarla informatorların şəkilləri, eləcə də informatorların səs yazısından ibarət disk əlavə edilmişdir. Dialektoloqlar ənənəyə uyğun olaraq, atlasda ədəbi dillə eyniyyət təşkil edən xüsusiyyətləri qara dairələrlə, fərqliləri isə qırmızı, göy, yaşıl, sarı, narıncı və s. rəngli dairələrlə işarələmişlər. Atlasda Naxçıvan şivələrinin fonetik, leksik və qrammatik izoqloslarının yayılma arealı və işlənmə səviyyəsi müvafiq dairələrlə aydın göstərilmişdir. Nümunə üçün səciyyəvi izoqlosları nəzərdən ke-

çirək. Dialektoloji ədəbiyyatda Naxçıvan şivələri ahəng qanunu bəzi hallarda pozulan dialektlər qrupuna daxil edilir. Atlasın müvafiq xəritəsindən aydın olur ki, Naxçıvan bölgəsində Şərur, Kəngərli rayon və Naxçıvan şəhər şivələrində ahəng qanununa ciddi riayət edilir, Ordubad, Culfa və Babək rayon şivələrində qismən, Şahbuz rayon şivələrində isə daha çox pozulur. Ümumi atlasdan fərqli olaraq, Naxçıvan dialektoloji atlasında sintakrik izoqloslara geniş yer ayrılmış, söz birləşmələri, sintaktik əlaqələr, söz sırası, sual cümlələri, vasitəli və vasitəsiz nitq, ara sözlər, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr əhatə olunmuşdur. Sual cümləsinə aid izoqlosun yayıldığı arealı nəzərdən keçirək. Xəritədən aydın olur ki, Naxçıvan şivələrində sual cümlələri intonasiya vasitəsilə düzəliir. Lakin ayrı- ayrı şivələrində niyə/nəyə/ nə:, nədən ötrü, nə üçün sual əvəzliləri və məhlim”məgər”/ bəyəm/ bəyə/ (əksər şivələrdə)/ bi:om (Ordubadın Vələver şivəsi), mı (Şərurun Daşarx və Babəkin Çəsməbasar şivələri) ədatları da zəif izoqloss əmələ gətirir.

Azərbaycan dilinin dialektoloji atlaslarının tərtibinin xalqımızın və dilimizin tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyəti vardır. Azərbaycan dilinin fonetik sistemi, qrammatik quruluşu və lüğət tərkibinin inkişafının bir sıra məsələlərinin aydınlaşdırılmasında, ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkülü və formalaşması prosesində iştirak edən tayfa dilləri xüsusiyyətlərinin yayılma ərazisini və sərhədlərini müəyyənləşdirməyə, digər tərəfdən isə Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qohum dillər arasında mövqeyini və bunların ədəbi dilə münasibətini meydana çıxarmağa imkan verir. Atlas mövcud ərazidə vaxtilə məskən salmış tayfaların sərhədini, müasir dialekt və şivələrin qədim tayfa dialektləri ilə əlaqəsini, həmçinin dialekt sərhədlərinin dəyişməsinə və s. müəyyənləşdirməyə imkan verir (11,s.3).

Tarixi dialektologiya

Tarixi dialektologiya yeni yaranmış dilçilik sahəsidir. Dilçiliyin bu sahəsi həm dialektologiya, həm də tarixi baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xalqın təşəkkülü, mənsub dilin formalaşmasında qəbilə- tayfa dillərinin rolu, ədəbi dillə dialektlərin tarixi əlaqəsinin inkişafı, məhəlli xüsusiyyətlərin yaranmasını şərtləndirən amillər, dialekt fərqlərinin yaranması, qədim türk leksik qatının inkişafı, dilin dialekt bölünməsi və s. məsələlər tarixi dialektologiyanın tədqiqat obyektini təşkil edir. Təsviri dialektologiyadan fərqli olaraq tarixi dialektologiya aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir: a) dilin dialekt üzvlənməsinin xarakterinin aşkar edilməsi; b) izoqlosların əmələ gəlməsinin və inkişafının öyrənilməsi; c) dialekt əlamətlərinin etnolinqvistik əsasının müəyyənləşdirilməsi; ç) dialekt sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin tarixinin araşdırılması; d) innovasiyaların öyrənilməsi (40, s.5).

Dilçilik ədəbiyyatında tarixi dialektologiyanın iki tədqiqat üsulu müəyyənləşdirilir: a) həqiqi tarixi üsul (qədim yazılı abidələrin kifayət qədər saxlanıldığı hallarda) b) müqayisəli- tarixi üsul (yazılı mənbələr olmadıqda).

Yazılı abidələr və müasir şivələr tarixi dialektologiyanın əsas mənbələridir. Bunlarla yanaşı, dilçilik coğrafiyası, onomastika, etnik tarix və folklor da tarixi dialektologiya üçün mənbə sayılır.

Tarixi dialektologiyanın əsas mənbəsi qədim və orta yüzilliklər yazılı abidələrdir. Orxon- Yenisey, uyğur abidələri, M.Kaşğarının “Divanı”, “Kitabi- Dədə Qorqud”, “Dastani-Əhməd Hərami” poeması, klassiklərin əsərləri və s. mənbələrdə dialekt faktları mövcuddur. Fonetik və qrammatik dialekt fərqlərini müəyyənləşdirmək çətindir. Uzun yüzilliklər ərəb əlifbasından istifadə olunduğundan dövrün orfoqrafiyasının nəzərə alınması olduqca vacibdir. Dialekt faktının tarixi forma və mənasının müəyyən olunması üçün işlənmə kəmiyyəti də nəzərə alınmalıdır. Yəni abidədə bir dəfə deyil, bir neçə dəfə işlənməsi, tarixi inkişafı əsas kimi götürülməlidir. Sonrakı mərhələdə müasir ədəbi

dildə işlənməməli, şivələrdə işləkliliyini itirməməlidir; məs.: Ağılın qapısını bərkitdi;- Dəli Qacarı yalındıq eylədi, **ağıla** qoydu (KDQ);- Dedim ki, əya, səbə indi, Asudə otur çözüb kəməndi (Xətai);- Bu dənli **xəznəyi** bağışlayan kim (Dastani- Əhməd Hərami);- Uçmağ ilə rizvan bənəm, **tamu** ilə söbən bənəm (Nəsimi);- Ol menə söz aydı (M.Kaşğari);- Həsərin çəkməkdən yanıb odlara, **Görginən** düşübdür nə hala Vəqif (Vəqif) və s.

Keçmiş dövrlərin yazılı abidələri olmadıqda tarixi dialektologiya şivələri müqayisəli və retrospektiv üsulla öyrənir. Bu halda tədqiqatçı müasir şivələrin strukturunu təhlil edərək, ondan yeni layları kənar edir, innovasiyalar arxasında şivənin qədim dövrdəki nitq sistemini aşkar edir. Belə araşdırmada bir şivə ilə məhdudlaşmaq olmaz, qohum dillər və dialektlər də tədqiqata cəlb olunmalıdır. Müqayisəli- tarixi üsula əsaslanıb yazılı abidələrdə əks olunmamış və ya hələlik aşkar edilməmiş dialekt fərqlərindən də danışmaq olar (40,s.10).

Tarixi dialektologiyanın mənbələrindən biri də şifahi xalq yaradıcılığıdır. Dialektlərə xas fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlər folklor nümunələrində mühafizə olunur. Həmin dialekt faktları əsasında folklor nümunəsinin yarandığı bölgəni müəyyənləşdirmək mümkündür:

Baxcədən bar yaxşidi,
Həybədən nar yaxşidi
Sağ olsun qo:m- qərdəş
Hamıdan yar yaxşidi (Şəki şivəsi)

Laylay çağlam irəğdan
Kür souğdu balağdan
Yoxuna gedə bilmərug
Qadoyi allam irəğdan (Muğan)

Dialektlərin yaranması, etnolinqvistik əsasının müəyyənləşdirilməsi, tarixi inkişafının izlənilməsi tarixi dialektologiyanın

tədqiqat obyektinə daxildir. Türk dillərinin dialektləri müxtəlif inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan dilinin dialektləri qumuq, qaraçay- balkar, karaim, tatar, türk, çuvaş, yakut, yeni uyğur dillərində olduğu kimi, qəbilə- tayfa bölünməsinin izlərini tamamilə itirmiş və məhəlli əlamətlər əsasında əmələ gəlmişdir. Tarixi dialektoloji araşdırmalara görə, Azərbaycan dilinin dialektləri iki inkişaf mərhələsi keçmişdir: 1. Xalqın təşəkkülündə iştirak etmiş tayfaların dil xüsusiyyətlərinin saxlanması dövrü (XII əsrədək); 2. Tayfa dili xüsusiyyətlərini itirməklə şivələrin məhəlli müəyyənləşməsi dövrü (XII- XVIII əsrlər). E.Əzizovun fikrincə, Azərbaycan dili şivələrinin izoqlos təşkil edən xüsusiyyətləri artıq orta əsrlərdə formalaşmışdı və şübhə yoxdur ki, bu proses XII əsrdən əvvəl başlanmışdı. Aydın olur ki, dialektlər uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş, tədricən qəbilə- tayfa dili xüsusiyyətlərini itirmiş, bir- birinə qarışmış və məhəllə mənsubiyyəti qazanmışdır, yəni Azərbaycan dili dialektləri tayfa dili xüsusiyyətlərinin müəyyən ərazidə saxlanması yolu ilə yaranmışdır.

Tarixi dialektologiya nisbətən az tədqiq olunsa da, onun kökləri dilçilikdə çoxdan mövcud olmuşdur. Azərbaycan dilinin tarixinin və dialektlərin öyrənilməsində tarixi dialektologiya məsələlərinə də yer verilmişdir. M.Şirəliyev, M.Cahangirov, M.Rəhimov, T.Hacıyev, M.İslamov və b. alimlər tədqiqatlarında bu sahənin problemləri ilə bağlı fikir və mülahizələr irəli sürmüşlər.

Azərbaycan dili dialektlərinin tədqiq tarixi

Azərbaycan dili şivələri haqqında ilk məlumata M.Kazımbəyin «Türk-tatar dilinin qrammatikası» kitabında təsadüf edilir. M.Kazımbəy Azərbaycan dili feillərindən danışarkən Dərbənd şivəsində işlənən indiki zaman formasına aid nümunə vermişdir (sevedem, sevesen, sevedi, sevedik, sevesiz, sevedilər). Bundan sonra K.Foyun 1903 və 1904-cü illərdə Berlində çap olunmuş

«Cənub türkcəsinin səciyyəsinə dair Azərbaycan etüdləri» adlı iki məqaləsində Təbriz, Urmiya, qismən də Ərzurum şivələrinin xüsusiyyətlərini araşdırılmışdır.

Azərbaycan dili şivələrinin sistemli şəkildə öyrənilməsinə XX əsrin əvvəllərindən başlanmışdır. Bu dövrdə N.İ.Aşmarinin fəaliyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır. Onun rəhbərliyi ilə 1930-31-ci illərdə «Azərbaycan-türk xalq şivələri lüğəti»nin I cildinin birinci (A hərfi) və ikinci buraxılışı (B hərfi) çap olunmuşdur. 1926-cı ildə N.Aşmarinin «Nuxa şəhəri türk xalq şivələrinin ümumi xülasəsi» əsəri çap olunur ki, bu, Azərbaycan dili şivələrinə dair ilk monoqrafik tədqiqatdır. N.Aşmarin 1924- cü ilin yayında və 1925- ci ilin payızında Nuxa (indiki Şəki) şəhərinin mərkəzindən (Arxüstü, Ağvannar məhəlləsi, Bazar, Çökək məhəllə, Çayqırağı, Dodı, Davaxana, Gəncəli məhəlləsi, Giləhli məhəlləsi, Savınçı, Qullar məhəlləsi, Qışlaq, Yuxarıbaş) topladığı material əsasında bu şivənin fonetik xüsusiyyətlərini tədqiq etmişdir. Kitab Ön söz əvəzi, Nuxa haqqında qısa məlumat, Nuxa şivəsinin səsləri, Səslərin başqa şəkildə işlənməsi, Türk sözlərinin quruluşu bölmələrindən və ixtisarların siyahısından ibarətdir. “Ön söz əvəzi”ndə Şəki şivəsinin səciyyəvi cəhətləri və beş məhəllənin (Qışlaq, Gəncəli, Yuxarıbaş və Savınçı, Dodı, Güləhli) dialekt fərqləri qeyd olunmuşdur. “Səslərin başqa şəkildə işlənməsi” bölməsində saitlərin burun, qısa variantları, samitlərin variantları, “Türk sözlərinin quruluşu” bölməsində ahəng qanunu, damaq və dodaq ahəngi, saitlərin söz köklərində dəyişməsi, saitlərin düşümü, söz əvvəlinə sait artımı, uzun saitlər, diftonqlar, söz ortasında qoşa saitlər (diftonqlardan fərqli olaraq, ayrı- ayrı hecalarda tələffüz olunur), samitlərlə saitlərin ardıcılığı, assimilyasiya, söz ortasında samitlərin qoşalaşması, samitlərin yerdəyişməsi (torpax, tərpan, körpi, yarpax, dorğa, örqən, irəli, əsqix`), sözlərin qovuşması (sacayax/ sacax, a:qədə, ə:də, harə: < hara qədə, nayniyim, bur-suyun, i:sreyin, nağaraceyıx), vurğu və s. məsələlərdən bəhs olunur. Şəki şivəsinin xüsusiyyətləri, yeri gəldikcə, qədim yazılı abidələr, müasir türkt dilləri (osmanlı, Kazan- tatar, yakut, çuvaş) və

dilimizin digər şivələri (Şuşa, Gəncə, Bakı, Ağdam, Qəbələ (Bum və Vəndam kənd şivələri), Təbriz) ilə müqayisə olunur. Kitabın ikinci cildində dördüncü bölmənin (Nitq hissələri) və “Qeydlər” in olması nəzərdə tutulmuşdur.

1926-cı ildə İ.Həsənovun «Gəncə şivəsində mənsubiyyət şəkilçisiz isimlərin hallanması» adlı kitabı da nəşr olunur. İ.Həsənov 1928-ci ildə Qazax şivəsinə dair material toplamış, həmin şivənin fonetik xüsusiyyətlərini araşdırmışdır. 1933-cü ildə Parisdə C.Hacıbəylinin «Qarabağ dialekti və folkloru» kitabı çap olunur. Həmin illərdə S.Talıbxanbəylinin, «Azərbaycan yurd bilgisi» məcmuəsində (sayı: 13, 14, 17, 19-20) «Qarabağ-İstanbul şivələrinin sövtiyyat cəhətdən müqayisəsi» məqaləsi nəşr edilir. SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının ekspedisiyası 1933-cü ildə Şamaxı, 1934-cü ildə Quba, 1935-ci ildə Zaqatala-Qax şivələrini tədqiq edir. Ə.Babazadə üçcildlik «Ayrım dialekti monoqrafiyasını yazır» (1941).

Azərbaycan dialektologiyasının inkişafının bütöv bir mərhələsi M.Şirəliyevin adı ilə bağlıdır. O, 1938-40-cı illərdə «Bakı dialekti» adlı əsərini yazır. Görkəmli dialektoloqun Azərbaycan xalq şivələrini öyrənmək sahəsindəki fəaliyyəti onun «Azərbaycan dialektologiyası» adlı dərs vəsaitində ümumiləşdirilmişdir. Kitab indiyə kimi Azərbaycan dilində dörd dəfə (1942, 1962, 1967, 2008), 1983-cü ildə isə rus dilində nəşr olunmuşdur. İlk nəşrlər “Azərbaycan dialektologiyası, I hissə (1942), “Azərbaycan dialektologiyası, II hissə, Qazax dialekti haqqında ümumi obzor” (1943), sonrakı nəşrlər “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” (1962, 2008), Rus dilindəki nəşr isə “Диалекты и говоры азербайджанского языка” adlanır. Bu nüsxə əvvəlkilərdən fərqli olaraq, təkmilləşdirilmiş, girişdə Azərbaycan dilinin tarixi, əhatə dairəsi, dialektlərin xaricdə tədqiqi barədə məlumat verilmişdir. Dialektlərin bölgüsünə Göyçay, Ağdaş və Cəbrayıl keçid şivələri daxil edilir. Sonda verilmiş dialektoloji xəritələr dialektlərin mənşəyinə, fonetik, morfoloji və leksik xüsusiyyətlərinə aiddir. Keçən yüzilliyin 80-ci illərinə qədər yeni tədqiq olunmuş

şivələrin materiallarından istifadə edilmişdir. “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları”(2008) kitabında öncə birinci və ikinci nəşrlər barədə məlumat verilir. İkinci nəşr birinciyə nisbətən mükəmməldir. “... ikinci nəşr birinci nəşrə daxil olmayan bir sıra yeni dialektoloji materiallarla zənginləşdirilmiş, bu nəşrdə bir sıra məsələlər ətrafında dəqiqləşmələr aparılmışdır”(89, s.7). Bundan başqa, keçən müddət ərzində tədqiq olunan Cəbrayıl, Gədəbəy, Qax, Bərdə, Yevlax, Ağcabədi və Tərtər şivələrinin materiallarından da istifadə olunmuşdur. Burada dialektologiyanın nəzəri məsələlərinə də toxunulur. Azərbaycan dili dialektlərinin tədqiqi nəzərdən keçirilir, fərdi və kollektiv yolla öyrənilən şivələr barədə geniş məlumat verilir. Həmçinin dialektoloji tədqiqatların iki istiqaməti müəyyənləşdirilir: 1) Azərbaycan dili şivələrinin monoqrafik tədqiqi; 2) Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin dilçilik coğrafiyası əsasında öyrənilməsi (89,s.18). Əslində həmin dövrdə dialektoloji lüğətin tərtibi də davam etdirilirdi. 1964-cü ildə “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti” də çap olunur. Kitabın rus dilindəki variantında tədqiqatların üçüncü istiqaməti kimi dialektoloji lüğətlərin tərtibi göstərilir (194,s.13). Kitabda ilk dəfə şivələrin tarixi- coğrafi prinsip əsasında təsnifatı verilir. Müəllif şivələri dörd qrupa bölür və hər qrupun səciyyəvi xüsusiyyətlərini qeyd edir. Sonrakı dövrlərdə aparılan dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, M.Şirəliyevin şimal qrupuna aid etdiyi səciyyəvi xüsusiyyətlərin bir qismi şərq, qərb və cənub (ə~e, burun saitləri, -ıf nəqli keçmiş zaman şəkilçisi) qrupları üçün xarakterikdir.

XX yüzilliyin 40-cı illərindən Azərbaycan dili şivələri kollektiv və fərdi yolla öyrənilməyə başlayır. AMEA-nın dialektoloqları 1946-49-cu illərdə Muğan qrupu şivələrini, 1950-55-ci illərdə Naxçıvan şivələrini, 1956-58-ci illərdə qərb ləhcəsini (Qazax, Ağstafa, Tovuz, Borçalı) ekspedisiya yolu ilə öyrənmişlər. Monoqrafik tədqiqatda fərdi yoldan da geniş istifadə olunmuşdur. Bakı (M.Şirəliyev), Quba (R.Rüstəmov), Şəki (M.İslamov), Tovuz (H.Cəfərov), Ağdam (P.Ağayev), Füzuli (İ.Məmmədov), Cəbrayıl (T.Hacıyev), Zəngilan (S.Behbudov), Ordubad (T.Həm-

zəyev), Cəlilabad (Ə.Ağayev), Qax (S.Mollazadə), Oğuz (A.Hüseynov), Gədəbəy (B.Sadiqov), Lənkəran (Ə.Məcədova), Qazax (Ə.Cəfərli), İmişli (M.Cəfərzadə), Mingəçevirətrafi (B.Əhmədov), Şərur (K.İmamquliyeva) və s. şivələr fərdi yolla tədqiq olunmuşdur.

Azərbaycan dialektologiyasında problemlər üzrə ümumiləşdirici araşdırmalar da aparılmışdır. Bu cəhətdən R.Rüstəmovun fəilə, A.Vəliyevin keçid şivələrə, M.İslamovun əvəzliyə, M.Cəfərzadənin dialekt sintaksisinə, E.Əzizovun ahəng qanunu və tarixi dialektologiyaya, B.Əhmədovun söz yaradıcılığına, M.Məmmədlinin ismin qrammatik kateqoriyalarına, N.Manafovun köməkçi nitq hissələrinə həsr olunmuş tədqiqatları Azərbaycan dilçiliyini daha da zənginləşdirmişdir.

1957-ci ildən başlayaraq dialektoloji tədqiqatlar 3 istiqamətdə aparılır: 1) Şivələrin monoqrafik öyrənilməsi; 2) Dialektoloji atlas üzərində iş; 3) Dialektoloji lüğətin tərtibi.

Şivələrin monoqrafik tədqiqı uğurla davam etdirilir. Son dövrlərdə Lerik (G.Binnətova), Yardımlı (Ş.Məmmədov), Qubadlı (R.Abbasova), Şahbuz (N.Əliyeva), Ağbaba (A.Bayramova) şivələri bu metodla araşdırılmışdır.

Azərbaycan dilinin respublikamızdan xaricdə olan şivələri də zaman-zaman tədqiqat obyektı olmuşdur. Dilimizin Kərkük (Q.Paşayev), Çənbərək və Karvansaray (Ş.Kərimov), Təbriz (M.Məmmədli), Böyük Qarakilsə (Q.Bağırov), Meğri (Ə.Əliyev), Zəngibasar (F.Babayev), Basarkeçər (Z.Vəliyev) şivələri tədqiq edilmişdir. Dərbənd dialekti və İraq türkmən ləhcəsi AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun dialektoloqları tərəfindən geniş şəkildə araşdırılmışdır. Dərbənd dialektinin tədqiqinə Rusiyada da xüsusi önəm verilir. Son dövrlərdə Dağıstan Muxtar Respublikasında bu dialektlə bağlı 10-dan artıq dissertasiya yazılmışdır (N.Q. Hacıyeva, E.B.Təhməzova, R.S.Qədirov, A.Ş.Səlimoviç və b.).

XX yüzilliyin sonlarından başlayaraq dialektlərin tarixi istiqamətdə tədqiqı genişlənir. Türkologiyada ilk dəfə E.Əzizovun tədqiqatları ilə Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası müstəqil

dilçilik sahəsi kimi təşəkkül tapmışdır. 1999-2016-cı illərdə onun "Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası" adlı dərs vəsaiti nəşr olunmuşdur. Dialektlərin tarixi inkişafı Ə.Tanrıverdi ("Kitabi-Dədə Qorqud və qərb ləhcəsi"), Ə.Ş.Tahirzadə ("Azərbaycan dialekt və şivələrinin qədim türk leksik- qrammatik elementləri (Şəki rayonunun materialları əsasında)", K.F. Quliyeva ("Quba və Dərbənd dialektlərində qədim türk leksik təbəqəsi"), Q.G.Məmmədova ("Nəsiminin dili və Azərbaycan dili şivələri"), İ.M.Qurbanova ("Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikasının etnolingvistik təhlili"), dialektlərlə ədəbi dilin əlaqəsi N.Qazıyeva ("Azərbaycan ədəbi dili normalarının formalaşmasında dialektlərin rolu") və b. tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır. Qarabağ dialekti həmişə alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Həmin ərazidə yerləşən şivələr fərdi və monoqrafik yolla öyrənilmişdir. C.Hacıbəylinin "Qarabağ dialekti və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı) əsəri 1933-cü ildə Fransada çap olunmuşdur. S.Talıbxanbəylinin Türkiyədə "Azərbaycan yurd bilgisi" məcmuəsində 1933-cü ildə nəşr olunmuş silsilə məqalələrində Qarabağ və İstanbul şivələri qarşılaşdırılmışdır. 2005-ci ildə türk alimi Erdal Karaman "Qarabağ ağzları" mövzusunda dissertasiya yazmış, onun tədqiqatı monoqrafiya şəklində çap olunmuşdur. Qarabağ bölgəsinə daxil olan Füzuli (İ.Məmmədov), Ağcabədi (İ.Quliyev), Ağdam (P.Ağayev), Cəbrayıl (T.Hacıyev), Zəngilan (S.Bəhbudov), Qubadlı (R.Abbasova) şivələri filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası səviyyəsində araşdırılmışdır. Dialektlərin lüğət tərkibinin öyrənilməsi sahəsində də mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Dialekt leksikası ilə bağlı B.Əhmədov, M.Çobanov, Z.Xasıyev, İ.Həsənov, Ə.Hüseynov, G.Vəliyeva, K.Quliyeva, T.Qarayev, M.Zeynalov, Ə.Quliyev, İ.Tahirov, İ.Bayramov, E.Mirzəyev, N.Həsənova və b. tədqiqatları vardır.

XXI yüzillikdə dialektlərin leksikasının digər türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə zərurət yaranmışdır. Bu baxımdan Zabitə Teymurlunun "Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dillində işlənən ortaq sözlər (2013), Sevinc Qəmbərovanın

“Azərbaycan dilinin qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələrinin leksikasının müqayisəli linqvistik təhlili” (2017), Qalibə Hacıyevanın “Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə fonetik və leksik müqayisəsi” (2017), Əhrüz Mahmudovanın “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələrində heyvandarlıq leksikası (türk dilinin Qars şivələri ilə müqayisədə)” (2018) adlı tədqiqatları təqdirəlayiqdir.

Güney Azərbaycan dialektlərinin tədqiqi. Ədəbi- bədii dil nümunələrindən, dialektoloji materiallardan aydın olur ki, Güney Azərbaycanda dilimizin müxtəlif şivələri mövcuddur. Sovet dönməsində əlaqələrin olmaması Güney şivələrinin öyrənilməsini çətinləşdirmiş, tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Bu şivələrin tədqiqinə daha çox respublikamızdan xaricdə maraq göstərilir. XX yüzilliyin əvvəllərində Almaniyada K. Foyun Təbriz və Urmiya şivələri haqqında iki məqaləsi çap olunmuşdur (Azerbajganische studien mit einer charakteristik des sudturkischen “Cənub türk-cəsinin səciyyəsinə dair Azərbaycan etüdləri”). Bu məqalələrdə Təbriz və Urmiya şivələrinin fonetik, morfoloji və leksik xüsusiyyətləri Ərzurum dialekti ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Alman alimi H. Ritterin 1921-ci ildə “Der İslam” jurnalında çap olunmuş “Azerbejdshanische Texte sur nordpersischen volkskunde” adlı məqaləsi qısa girişdən, Təbriz və Urmiya şivələrinə aid mətnlərdən ibarətdir. Mətnlərdə bu gün də Güney şivələrində işlək olan səslərin uzun variantları, səs əvəzlənmələri, assimilyasiyanın bəzi tipləri, məsdərin hallanması, hal formalarının bir-birini əvəz etməsi, indiki və qeyri- qəti gələcək zamanlarla, əmr şəkli ilə bağlı maraqlı xüsusiyyətlər öz əksini tapmışdır. M.Əmirpurun “Der Azerbaidshanische dialekt von Schahpur” monoqrafiyası Güney Azərbaycandakı Şapur dialektinə aiddir. Monoqrafiyanın girişində Şapur və Təbriz dialektləri müqayisə olunur, oxşar və fərqli cəhətlər göstərilir. Diqqəti çəkən məqamlardan biri də Azərbaycanın quzey və güney bölgələrindəki dialektlərin birgə

təsnif olunmasıdır. Alimin qənaətinə görə, Azərbaycanın hər iki bölgəsində on dialekt qrupu mövcuddur. M. Əmirpur monoqrafiyada Şapur dialektinin daxil olduğu Urmiya qrupunda ahəngin pozulmasını, y səsinin təsiri ilə açıq saitlərin qapalılaşmasını, assimilyasiya hadisələrini Təbriz qrupu dialektləri ilə müqayisə edir. Çünki həmin fonetik hadisələr cənub- şərqi Azərbaycan şivələri üçün də səciyyəvidir. Leksik fərqlərdən danışarkən alim hər iki dialekt qrupu arasındakı fərqləri də göstərir: ana (Təbriz)- nənə (Urmiya), dadaş- böyük qardaş, abacı- böyük bacı, yovurt-qatıq, abduğ- ayran, girdəkan- cəviz, bomador- qırmızı badımcan və s. Burada Təbriz qrupuna aid edilən leksik vahidlərlə yanaşı, nənə, qatıx, eyran, qırmızı badımcan leksemlərinin də işlənməsini qeyd edə bilərik. Güney şivələri tanınmış türkoloq G.Dörferin də tədqiqat obyektinə olmuşdur. O, İrandakı türk dillərini və Azərbaycan dilinin şivələrini tədqiq etmiş, onları qruplaşdırmışdır. G. Dörfer xalacılı Azərbaycan dilinin dialekti deyil, müstəqil türk dili kimi səciyyələndirmişdir. Bundan başqa, quzey və güney şivələrini, eləcə də Türkiyə, İraq, Əfqanıstan və Özdəkistandakı türk şivələri ilə müqayisə etmişdir (204). Işık Sönməzin tədqiqatı da Almaniyada işıq üzə görmüşdür. Onun araşdırmasında Qarabağ, Muğan və Zəncan şivələrinin materialları qarşılaşdırılmış və əsas xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Filiz Kırılın “Das Gesprochene Aserbaidshanisch von Iran, eine Studie zu den Syntaktischen Einflüssen des Persischen” (2001) adlı tədqiqatı da Təbriz dialektinə aiddir. Hazırda Güney şivələri fars dilinin güclü təsirinə məruz qalmışdır. Bu təsir daha çox şivələrin sintaktik və leksik quruluşunda özünü göstərir. F.Kırıl fars dilinin Təbriz dialektinin sintaktik quruluşuna təsirini araşdırmışdır.

Türkiyədə Güney şivələrinin tədqiqinə xüsusi önəm verilir. Məşhur türkoloq M. Ergin “Azəri türkcəsi” əsərində Təbriz dialektindən də bəhs etmişdir (206). Lakin müəllifin məqsədi bu dialekti tədqiq etmək olmamışdır. M. Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasının dilini təhlil edən M. Ergin qarşıya çıxan dil

xüsusiyyətlərinin yerini müəyyənləşdirmişdir. Tədqiqatdan aydın olur ki, şairin dilində Təbriz dialektinə xas xüsusiyyətlər üstünlük təşkil edir. Alim, yeri gəldikcə, həmin fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri müsir türk və Azərbaycan dilləri ilə müqayisə edir, onların mənşəyi barədə maraqlı fikirlər irəli sürür. Mahmud Sarıqayanın tədqiqatı “Güney Azərbaycan türkcəsinin qrameri” adlanır. Əsərdə Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin güney qolu araşdırılır. Bu bölgədə ədəbi dil tam formalaşmadığından Təbriz koyne dialekt kimi ədəbi dil funrsiyasını yerinə yetirir. M.Sarıqaya qrammatik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirərkən yazılı əsərlərin dilinə əsaslanmışdır. Güney şivələrinə aid mükəmməl tədqiqatlardan biri Bilgehan Atsız Gökdağa məxsusdur (208). Onun tədqiqatı cənub- qərbi Azərbaycanda yerləşən Salmas şivəsinə aid olsa da monoqrafiyada İran türklərinin mənşəyi, orada Azərbaycan dilində nəşr olunan qəzet və jurnallar, xüsusilə “Varlıq” məcmuəsinin türklüyün təbliğində rolu şərh olunmuş, türkçülüklə bağlı çap edilən kitabların bibliografiyası verilmişdir. Müəllif oğuzların etnocoğrafiyasında ünsiyyət vasitəsi olan dilləri və dialektlərin G.Dörfer, A.Jorma, A.B. Ərcilasun, G.S.Alışık, M.Şirəliyev və E.Əzizov tərəfindən aparılan bölgülərini nəzərdən keçirir, görkəmli türkoloq G.Dörferin mövqeyində dayanaraq, xalac müstəqil türk dili kimi səciyələndirir və bölgüyə salınmasını məqbul hesab etmir. Marqalıdır ki, monoqrafiyada İrandakı Azərbaycan dili şivələrinin, qaşqay, sunqur, Xorasan və xalac dillərinin arealı müəyyənləşdirilir, tədqiq tarixi araşdırılır. Monoqrafiyada Salmas bölgəsinin tarixi, coğrafiyası, islamdan öncə və sonrakı dövrün müqayisəsi, fonetik quruluşun özünəməxsusluqları, yəni sait və samitlər, onların variantları, ahəng qanunu, səs dəyişmələri, assimilyasiya, samitlərin qoşalaşması, səs düşümü və artımı, yerdəyişmə, heca düşümü hadisələri özünə geniş yer almışdır. B.A.Gökdağ və T.Doğanın “İranda türklər və türkçə” (209) kitabında da Güney şivələri barədə geniş məlumat verilir. Kitabda İranda yaşayan türklər barədə qısa məlumat verilir, onların dillərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri müqayisə olunur. Azərbaycanlılar, qaşqaylar, sunqurlar, xorasanlılar, xalac-

lar və türkmənlərin dilinə aid konkret mətnlər üzrə fonetik, qrammatik və leksik özəllikləri müəyyənləşdirilir. T.Doğan Urmiya şivələrini (219), C.Karini isə Ərdəbil (Xal-xal) şivələrini doktorluq dissertasiyası səviyyəsində araşdırmışlar.

Güney şivələrinin öyrənilməsində polyak alimlərinin də əməyi vardır. S.Şapşalın 1935-ci ildə Polşada çap olunan kitabı “İran Azərbaycanı türklərinin şifahi ədəbiyyat nümunələri” adlansa da mətnlərin traskripsiya ilə verilməsi, qohumluq terminlərinə, və müraciət bildirən sözlərə aid nümunələrin göstərilməsi, işlək sözlərin lüğəti kitabdakı materialların dialektoloji məqsədlə toplanmasını göstərir. Bu kitabda Təbriz, Marağa və Urmiya şivələrinə aid dialektoloji mətnlərdə spesifik fonetik, morfoloji və leksik xüsusiyyətlər öz əksini tapmışdır. Görkəmli türkoloq T.Kovalskinin Eynalı şivələrinin xarakterik xüsusiyyətləri aşkara çıxarmışdır.

Güney şivələrindən bəhs edən mənbələr arasında V.Hauzenholder ilə M.Lütfinin Amerikada işıq üzü görmüş “Basic course in Azerbaijani” kitabı da vardır. Amerika əsgərlərinə Azərbaycan dilini öyrətmək məqsədi ilə daşıq kitabı şəklində yazılan bu əsərdə Bakı və Təbriz dialektlərinin materiallarından istifadə olunmuşdur. Kitab danışiq nümunələrindən, izahlardan və lüğətdən ibarətdir. Burada şəxs kateqoriyasına, **-çı** leksik şəkilçisinə, **-rax,-rəx** dərəcə şəkilçisinə, **odaha, budaha, nəməne** əvəzliliklərinə, şühudi, indiki, qeyri- qəti gələcək zamanların və əmr şəklinin təsərifinə aid nümunələr vardır. Həmin əsərdə Təbriz dialektinə aid edilən incə saitlərdən sonra **k** səsinin işlənməsinə (sümük, çəkdi, kəklik) və cəpə~cəbhə, əziz ~aşpaz, kalça~xalça, amrut, Arax~Araz, böyüy ata~baba, galazadə~xala oğlu, təhləkəli~təhlükəli, öyrən, sev, yaxşı sözlərinə təbrizlilərin danışiq dilində sümük`, çəx`-di, kəhlıx`,cibhə, aşpaz, xəlçə, əmrut, Araz // Ərəs, böyüy baba, xaloğlu, təhlükəli, ögrən, söv, yaxçı şəklində təsadüf edilir. H.Səliminin “ A genrative phonology of Azerbaijani” adlı dissertasiyası da Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna həsr olunmuşdur. Tədqiqat Amerikanın Florida Universitetində yerinə yetirilmişdir. Əsərin giriş hissəsində Azərbaycan dilinin tarixi, türk dilləri ara-

sındakı mövqeyi şərh olunur. Dissertasiyada Azərbaycan dilinin fonetikasından bəhs edən alimlərin tədqiqatları təhlil edilir. Müəllif dissertasiya boyu bu və ya digər xüsusiyyətə öz münasibətini bildirərkən, həmin cəhətin Təbriz dialektində işlənmə məqamlarını da göstərir. Bu da Güney şivələrinin spesifik və qeyri- spesifik fonetik xüsusiyyətləri barədə dolğun təsəvvür yaradır. V.Montelin “İran Azərbaycanının türk dialekti haq qında” məqaləsi Güney Azərbaycanın Zəncan şivəsinə aiddir. Bu məqalə giriş, mətn və lüğətdən ibarətdir. Müəllif bəzi dil məsələlərinin həllində Təbriz dialektinin materialları ilə müqayisələr aparır ki, bu da Zəncan şivəsinin spesifik xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılmasında ona yaxından kömək edir. Bosnalı Sonel Güney şivələrinə fars dilinin təsirini araşdırmışdır. O, Fransada yerinə yetirdiyi doktorluq dissertasiyasında (“Linguistique et Litteraire Turcophone de l’Irani Une etude sociolinguistique”) fars dilinin Salmasla müqayisədə Təbriz dialektinə daha çox nüfuz etməsi qənaətinə gəlmişdir.

Təbriz dialektinin H.Haneda və Ə.Gəncəli tərəfindən hazırlanmış “Tabrizi vocabulary Azeri turkish dialect in Iran” adlı lüğəti Tokioda çap olunmuşdur. Kitabın girişində bu dialekt barədə ümumi məlumat verilir, işlənən səslər təsvir edilir. Lüğət təkcə leksik cəhətdən deyil, fonetik və morfoloji baxımdan da əhəmiyyətlidir. Burada sözlərin tələffüz formaları toplandığından nümunələrdə uzun səslər (bə:rsax~bağırmaq, mi:və, i:rmi, pilo:, çilo:, dö:r), səs əvəzlənmələri (qəzən, əğəş, bəcə~baca, dumən, qapi, tari~tanrı, məşin, qonşi, tuxum, qüm, üşəx, tüssi, hafta, sümux, yemax, xurax və s.), səs düşümü (dəd~dərd, uva~yuva, qut~qurd, kət~kənd, tüt~tünd), diftonqvari səslər (böürəx, douşan, ouc, döürə), assimilyasiyanın müxtəlif tipləri (gözəttəmax, addi~atdı, issi, ənni, bannamax, dannamax, düyünnəmax), müxtəlif nümunələrdə şəxs kateqoriyasının şəkilçiləri (-am,-əm,-san,-sən,-di,-ux,-siz,-dilər) öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasında uzun müddət güneylə əlaqələr olmadığından şivələr tədqiqatlardan kənarda qalmışdır. Buna baxmayaraq, alimlərdən H.Mirzəzadə, M.Şirəliyev, R.Rüstəmov,

H.Zərinəzadə, M.İslamov, T.Hacıyev, Q. Paşayev və E.Əzizovun tədqiqatlarında Güney şivələrinə aid qeydlərə rast gəlinir. XX yüzilliyin 80-90-cı illərindən bu istiqamətdə tədqiqatlara başlanılmış, M.Məmmədov Təbriz dialektinin fonetik, morfoloji xüsusiyyətlərindən və lüğət tərkibindən bəhs edən filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası yazmışdır (71). N.Cəfərov yazılı nümunələr əsasında Azərbaycan ədəbi dilinin güney qolunun durumunu araşdırmışdır (28). Əslən güneydən olan tədqiqatçılar -Siyamək Hüseynəlizadə əfşar şivəsinin leksikasını (53), Əmir Xəlilzadə Güney şivələrində ahəng qanununu (58), Hüseyn Xoşbatini isə Güneydə yaşayan azərbaycanlıların dilində işlənən arqoları (59) filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası səviyyəsində tədqiq etmişlər.

Azərbaycan dili dialektlərinin təsnifi

Dialektlər tarixi-coğrafi mövqeyinə və səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılır. Dillərin tarixi inkişafında dialektlərin sərhədləri feodal dövlətlərinin ərazilərinə uyğun olur. Tarix boyu cəmiyyətlərin və dövlətlərin dəyişməsinə qarşı dialektlər həmişə davamlı olmuşdur. Siyası-iqtisadi hadisələrlə bağlı əhalinin kütləvi miqra-siyaları dialektlərin coğrafi mövqeyinə və izoqlosların arealına öz təsini göstərmişdir. Azərbaycan dilinin şimal şivələrində hazırda şərq, qərb və cənub dialektlərinin izoqloslarının yayılması miqrasiyaların nəticəsidir. Bu səbəbdən dialektlərin təsnifində coğrafi prinsiplə yanaşı, izoqlosların arealının və xarakterinin nəzərə alınması zəruridir. Türkologiyada uzun müddət coğrafi prinsipə üstünlük verilmiş, türk dillərinin əksəriyyətində dialektlər bu prinsip əsasında təsnif olunmuşdur (türk, qaqauz, qazax, qırğız, qaraqalpaq, Altay, tatar uyğur və s.). Azərbaycan dilçiliyində də dialektoloji tədqiqatların ilkin dövrlərində coğrafi prinsip əsas götürülmüşdür.

Azərbaycan dilinin dialektlərini F.B. Köçərli, S.Talıbxanbəy-

li, M.Şirəliyev, R.Rüstəmov, A.Hüseynov, E.Əzizov, xaricdə F. Köprülü, M. Əmirpur, G.Dörfer, Ə.B.Ərcilasun, C.Heyət, G.A. Alışık, A.Jorma və b. təsnif etmişlər. İlk mərhələdə əsasən Azərbaycan Respublikasının ərazisindəki şivələr bölgüyə daxil edilmiş, sonrakı dövrlərdə isə daha çox xaricdə aparılmış təsnifatlarda Cənubi Azərbaycan şivələri də nəzərə alınmışdır. Coğrafi cəhətdən aparılmış bölgülərin ən mükəmməli M.Şirəliyevə məxsusdur. Alim ilk təsnifatında (1941) şivələri beş qrupa ayırmışdır: 1.Şərq qrupu: Quba, Dərbənd, Bakı, Şamaxı, Salyan, Lənkəran; 2. Qərb qrupu: Qazax, Borçalı, ayrım; 3. Şimal qrupu: Nuxa (indi Şəki), Zaqatala, Qutqaşen (indi Qəbələ); 4. Cənub qrupu: İrəvan, Naxçıvan, Ordubad; 5. Orta qrup: Kirovabad (indi Gəncə), Qarabağ. M.Şirəliyev sonrakı illərdə təsnifata əlavələr edərək təkmilləşdirmişdir. Onun son bölgüsü keçən yüzilliyin 60-cı illərinə qədər tədqiq olunan şivələri əhatə edir: 1. Şərq qrupu: Quba, Bakı, Şamaxı dialektləri, Muğan, Lənkəran şivələri; 2. Qərb qrupu: Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri, ayrım şivəsi; 3. Şimal qrupu: Nuxa (Şəki) dialekti, Zaqatala- Qax şivəsi; 4. Cənub qrupu: Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektləri, İrəvan şivəsi.

Son dövrlərdə aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, Güney Azərbaycanda dilimizin çoxsayda dialektləri və dialekt qrupları mövcuddur. Cavad Heyət həmin dialektləri coğrafi cəhətdən təsnif etmişdir: 1. Mərkəzi qrup: Təbriz, Marağa; 2. Şimal qrupu: Mərənd, Əhər; 3. Şimal- qərb qrupu: Xoy, Maku; 4. Şimal- şərq qrupu: Bıkrabad, Bacrəvan; 5. Şərq qrupu: Ərdəbil (Savalan), Xalxal; 6. Qərb qrupu: Urmiyə, Salmas; 7. Cənub- şərq qrupu: Zəncan; 8. Cənub qrupu: Sayınqala; 9. Cənub- qərb qrupu: Savucbulaq (46a, s.27)

Hal- hazırda kimi dialektoloji tədqiqatlarda M.Şirəliyevin bölgüsündən istifadə olunur. Lakin XX yüzilliyin 80-90- cı illərdən sonra tədqiq olunan şivələr, xüsusilə Güney Azərbaycan şivələri (Təbriz istisnadır) bölgüdən kənarda qaldığına görə, həmin təsnifat dilimizin müasir şivələrini tam əhatə etmir. Buna görə də

müasir dialektoloji araşdırmalar yeni təkmilləşdirilmiş təsnifatın olmasını zəruri etmişdir.

E.Əzizovun fikrincə, müasir Azərbaycan dili tarixən 3 əsas ləhcənin (şimal-şərq, qərb, cənub) qovuşması nəticəsində formalaşmışdır. Bu ləhcələrin əlamətlərinin qarşılıqlı surətdə bir-birinə keçməsi nəticəsində əsas ləhcələr arasında bir sıra keçid (qarışıq, aralıq) tipli şivələr əmələ gəlmişdir.

Azərbaycan dilinin əsas ləhcələri üç başlıca regionda – Kürdən şimalda (şimal-şərq ləhcəsi), Kür və Araz çaylarının arasındakı ərazilərdə (qərb ləhcəsi), Arazın sol sahili hissəsindən və Muğandan cənubda (cənub ləhcəsi) formalaşmışdır. Azərbaycanın şimal-qərb hissəsində dağlıq ərazidə qarışıq tipli şivələr (şimal-qərb şivələri), Kür çayından şimalda və Qarabağın cənub-qərb sərhədlərində (Arazdan şimalda) və Muğan zonasında aralıq şivələr yaranmışdır.

Şimal-şərq ləhcəsi. Bu ləhcə Kür çayından şimaldakı ərazinin şimal-şərq hissəsinin Bakı-Şamaxı, Muğan, Quba- Xaçmaz, Dərbənd regionlarının şivələrini əhatə edir. Üç şivə qrupu fərqlənir: 1) Bakı-Şamaxı, 2) Quba- Xaçmaz, 3) Dərbənd

Bu ləhcəni səciyyələndirən xüsusiyyətlər bunlardır:

1) Sözüün ilk hecasında **y** səsi qarşısında **a>e** dəyişməsi: *qeyiş, qeyçi, qeysi, qeymağ* və s.

2) **a>o** dəyişməsi: *boba, popağ, hova* və s.

3) Sözüün birinci və ikinci hecalarında **ə>e** dəyişməsi: *ses, kes, ineg* və s.

4) Sözüün birinci hecasında **o>u, ö>ü** dəyişmələri: *qunag, udun, üküüz, güz* və s.

5) Qalın saitlərin ahənginin pozulması: *dayi, anasi, ağaci* və s.

6) **ov, öv** səs birləşmələrinin **o:, ou** və **ö:** şəkillərində tələffüzü: *do:şan//douşan bənö:şə//bənövşə* və s.

7) Velyar **η** səsinin işlənməməsi.

8) Söz ortasında və sonunda **g** səsinin işlənməsi: *ignə, dügi, gög*.

9) Söz ortasında və sonunda **b** səsinin işlənməsi: *çoban, baba, kitab* və s.

10) Söz ortasında və sonunda **c** səsinin işlənməsi: *qoca, ağac* və s.

11) İndiki zamanda **-ır²** şəkilçisi ilə yanaşı **-adu, -ədü, a/a var** formalarının işlənməsi: *aladu, gələdü, ala var, gələ var* və s.

12) Felin şərt şəklinin II şəxs cəmində **-so:z, sö:z** şəkilçisinin işlənməsi: *also:z, gəlsö:z* və s.

13) Sual cümlələrinin intonasiya ilə yaranması: *Məktəbə getdün?*

14) Bu ləhcə üçün səciyyəvi sözlər: *meynə* «üzüm ağacı», *peyğəmbəri//peyğəmbərbugda* «qarğıdalı», *boşqab//çay boşqabı* «nəlbəki» və s.

Qərb ləhcəsi. Azərbaycanın Kür və Araz çayları arasındakı ərazisinin mühüm hissəsinin Qarabağ- Gəncə, Şəmkir- Qazax, Daşkəsən- Gədəbəy regionlarının və Gürcüstanın Borçalı regionunun şivələrini əhatə edir. Ermənistan Respublikası üzrə keçmiş Göyçə, Pəmbək (Böyük Qarakilsə, Hamamlı) mahalları və Dağ Borçalısı azərbaycanlılarının şivələri də bu ləhcəyə aiddir. Qərb ləhcəsi 3 şivə qrupuna bölünür: 1) Qarabağ, 2) Qazax-Borçalı, 3) Ayrım şivəsi (Gədəbəy və Daşkəsən rayonlarının ərazisində).

Bu ləhcənin səciyyəvi xüsusiyyətləri:

1) Sözüün ilk hecasında **a** səsinin işlənməsi: *qara, qardaş, papax* və s.

2) Sözüün birinci və ikinci hecalarında **ə** səsinin işlənməsi: *səs, kəs, inəx*’.

3) Sözüün birinci hecasında **o, ö** səslərinin işlənməsi: *qonax, odun, öküz*.

4) Damaq ahənginin gözlənilməsi: **ışx, ılxı, ıldırım**.

5) Dodaq ahənginin inkişaf etməsi: *doğruyur, gözdüyür, olur, görür*.

6) **ov**, **öv** səs birləşmələrinin **oy, o:** və **öy, ö:** şəkilçilərinə işlənməsi: *doyşan//do:şan, bənövşə//bənö:şə*.

7) Velyar **η** səsinin işlənməsi: *təηəx*’, *yaηax, aldıηız*.

8) Söz ortasında və sonunda **g** səsinin **y** səsinə keçməsi: *iyənə, iyit, göy*.

9) Söz ortasında və təkhecalı sözlərin sonunda **b>v** dəyişməsi: *bava çovan*.

10) Çoxhecalı sözlərin sonunda **b>f** dəyişməsi: *kitaf, coraf, bilif*.

11) Sözüün ortasında və təkhecalı sözlərin sonunda **c** səsinin **j** səsinə keçməsi: *aji, baji, aj*.

12) İndiki zamanda **-ır⁴** şəkilçisi ilə yanaşı, **-er, -or, -ör** şəkilçisinin işlənməsi: *alır, aler, duror, görör* və s.

13) Felin şərt şəklinin II şəxs cəmində **-saηız, -səηiz** şəkilçisinin işlənməsi: *alsaηız, gəlsəηiz*.

14) Sual cümlələrinin sual ədatı ilə düzələn növünün inkişafı: *Məytəbə getdinmi?*

15) Bu ləhcə üçün səciyyəvi sözlər: *təηəx*’ «üzüm ağacı», *qarğıdalı, nəlbəki* və s.

Cənub ləhcəsi. Cənubi Azərbaycan, Naxçıvan, İrəvan və Lənkəran regionlarının şivələrini əhatə edir. Cənub ləhcəsində bir neçə şivə qrupu fərqlənir: 1) Təbriz, 2) Ərdəbil, 3) Urmiya, 4) Zəncan, 5) Naxçıvan və s.

Bu ləhcənin səciyyəvi xüsusiyyətləri:

1) Sözüün birinci hecasında **a>ə** dəyişməsi: *qərə, qərdəş*.

2) Sözüün ilk hecasında **e>ə** dəyişməsi: *əv, vər, səvgi*.

3) İncə saitlərin ahənginin pozulması: *əkinçılıx, gedax, görax*.

4) **av//ov**, **əv//öv** səs birləşmələrinin işlənməsi: *avçı//ovçı, qavalə//qovalə, bənəvşə//bənövşə, kösəv//kösov*.

5) Velyar **η** səsinin düşməsi, burun saitlərinin əmələ gəlməsi: *ə-luā, adiā, göz ũ*.

6) Söz ortasında **y** səsinin mövqeyində **v** səsinin işlənməsi: *gövərti, sovux, gövərçin* və s.

7) Çoxhecalı sözlərin sonunda **b>p** dəyişməsi: *çorap, baxıp, bilip*.

8) **ç>u:** dəyişməsi: *uay, uəmən*.

9) **k>ç** dəyişməsi: *çeçi, çüçə*.

- 10) **g>c** dəyişməsi: *cəl, cül*.
- 11) İndiki zamanda **-ır⁴** şəkilçisi ilə yanaşı, **-iy, -ey, -ı, -i, -r** şəkilçilərinin işlənməsi: *aliyəm, aley, gedisən, alı, tanır* və s.
- 12) Felin şərt şəklinin II şəxs cəmində **-sā:z, sē:z** şəkilçisinin işlənməsi: *alsā:z, gəlsə:z*.
- 13) Cümlənin xəbərində güclü şəkildə uzanan tonun-intonasiyanın özünü göstərməsi.
- 14) Bu ləhcə üçün səciyyəvi olan sözlər: *möv//mev* «üzüm ağacı», *məkə//məkəbuğda* «qarğıdalı», *zir* «nəlbəki» və s.

Qarışıq tipli şimal-qərb şivələri (Şəki, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən) şivələri bir sıra yerli əlamətlərlə yanaşı (şimal xüsusiyyətləri, substrat elementlər), Azərbaycan dilinin cənub və qərb ləhcələri üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlərə də malikdir. Bu şivələri aralıq şivələrdən fərqləndirən cəhət onların ərazi baxımından cənub ləhcəsi ilə birbaşa əlaqədə olmaması və Qafqaz dil mühitində yerləşməsidir. Şimal-qərb şivələrinin fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri:

- 1) Saitlərin burun variantlarının işlənməsi: *sözuā, gözuā, dədə*.
- 2) Saitlərin qalınlaşması: ə>**a**, ü>**u**, ö>**o**: *gal, uçun, oz, okuz*.
- 3) Sözüün ilk hecasında ə>**e** dəyişməsi: *bey, et, tezə, eyləş*.
- 4) Sözüün ilk hecasında e>**ə** dəyişməsi: *vər; əlçi, vərqi*.
- 5) **o>a** dəyişməsi: *av, savux, tavux*.
- 6) İncə saitlərin ahənginin pozulması: *gəlmax, qidax*.
- 7) **k>κ** dəyişməsi: *kar, qomur, inak*.
- 8) **g>q** dəyişməsi: *qun, qoq, qor*.
- 9) Alınma sözlərdə **f>p** dəyişməsi: *pəhlə, pənər, pundux*.
- 10) Sözüün ortasında və təkhecalı sözlərin sonunda **b>v** dəyişməsi: *çovan, arava, qav, civ*.
- 11) Söz əvvəlində **q>ğ** dəyişməsi: *ğız, gönşu, gış*.
- 12) Söz sonunda **b>f** dəyişməsi: *boşqaf, xaraf, alıf*.
- 13) Söz ortasında və təkhecalı sözlərin sonunda **c>j** dəyişməsi: *ajı, baji, aj, saj*.
- 14) *mən, sən* əvəzliliklərinin yönlük halda *mağa, sağa* formalarına təsadüf olunması.

- 15) **ho//hu, honnar, habu, habelə** işarə əvəzliliklərinin işlənməsi.
- 16) Nəqli keçmiş zamanın III şəxsində **-itdi, -itdi** şəkilçilərinin işlənməsi: *yazıtdı, gəlirdi*.
- 17) İndiki zamanda **durur** köməkçi feili ilə düzələn formanın işlənməsi: *Baxa durur; gələ durur*.
- 18) İndiki zamanda **-iy, -iy, -uy, -üy** şəkilçilərinin işlənməsi: *alıy, gəliy*.
- 19) Təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfinin bəzən mənsubiyyət şəkilçisiz işlənməsi: *baş ağrı, menin qız*.
- 20) Leksik tərkibdə *tabun* “tayfa”, *çəmirə* “duman”, *palankeş* “aşsüzən” və s. spesifik sözlərlə yanaşı, qərb şivələri üçün səciyyəvi olan *mama* “bibisi”, *balatı* “xəmir mayası”, *bölmə* “nəlbəki”; cənub şivələrinə uyğun olan *əmə* “bibisi”, *zirə* “nəlbəki”, *qıtmır* “xəssis” və s. sözlər də işlənir.

Kür çayından şimalda Ağdaş, Göyçay, Ucar, Zərdab rayonlarının ərazisində, cənub-şərqdə Cəlilabad, Biləsuvar rayonlarının ərazisində, nisbətən cənub-qərbdə Araz çayından şimalda Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı rayonlarının ərazilərində əsas ləhcələr arasındakı keçid (aralıq) şivələr yerləşir (40, s. 277-278).

Keçid şivələr. Azərbaycan dilində keçid şivələrin mövcudluğunu ilk dəfə R.Rüstəmov müəyyənləşdirmişdir. O, dialektlərin şərq, şimal və qərb qrupları arasında Ağdaş və Göyçay şivələrinin keçid xarakterli olması qənaətinə gəlir. Bu problem tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş, A.Vəliyev, T.Hacıyev və S.Bəhbudov və b. keçid şivələri araşdırmışlar. M.Şirəliyev Azərbaycan dilində üç keçid şivə göstərir: Ağdaş, Göyçay, Cəbrayıl keçid şivələri. Əgər dildə müxtəlif ləhcələr şivə qrupları mövcuddursa, onda əsas ləhcələr arasında keçid (aralıq) şivələr zolağı yerləşməlidir və bu zona heç də 3-4 rayonun ərazisini deyil, əsas ləhcələrin və müxtəlif şivə qruplarının sərhədində olan ərazini əhatə etməlidir. Bundan başqa, keçid şivələrin yayıldığı zona müasir inzibati bölgələrlə uyğun gəlməyə bilər. A.Vəliyevin tədqiqatına görə, Ağdaş keçid şivələri Ağdaş rayonundan

ələvə, Qəbələ rayonunun cənubunda və Yevlax rayonunun şimal-şərqindəki kəndləri əhatə edir.

Ağdaş keçid şivəsində şimal qrupuna aid xüsusiyyətlər: 1) velyar η səsinin əvəzinə saitlərin burun variantının işlənməsi: əlĭn- sənin əlinin, əlĭ- sənin əlini; 2) yarımqapalı e saitinin sözün ilk hecasında işlənməsi: bey, deyirman, tezə; 3) sözün əvvəlində h samitinin işlənməsi: hələ/ həylə, hora, hindi, hasant; 4)-ıban,-ıbanı feili bağlama şəkilçilərinin işlənməsi: alıbanı, gəlibəni, durubanı və s.

Ağdaş keçid şivəsində qərb qrupuna aid xüsusiyyətlər: 1) ə> a dəyişməsi: xavər, ciyar, hayat; 2) i> ı dəyişməsi: ılxı, ışıx, pıçax; 3) sözün ortasında və sonunda v>y dəyişməsi: doyşan, yoyşan, qoyla; 4) sözün ortasında və sonunda x` səsinə üstünlük verilməsi: əppəx`, kəhlıx`, bilməx`; 5) sözün ortasında və sonunda j-laşma hadisəsinin özünə möhkəm yer tutması: baji, balaja, ciji, güj və s. (97,s. 26-28)

Göyçay keçid şivələri isə indiki Göyçay, Ucar və Zərdab rayonlarını, Kürdəmir və Ağsu rayonlarının qərbində, eləcə də İsmayılı rayonunun cənubunda yerləşən bir neçə yaşayış məntəqəsini də öz təsir dairəsinə alır. Göyçay keçid şivələrində əsasən şərq, qərb, qismən də şimal şivələrinin xüsusiyyətləri özünü göstərir.

Göyçay keçid şivəsində şimal- şərq ləhcəsinə xas xüsusiyyətlər: 1) söz köklərində y səsinin təsiri ilə açıq a saiti daralmaqla a> e əvəzlənməsinə səbəb olur: yeylax, aleydix və s.; 2) incələşmə hadisəsi ilə əlaqədar a> ə əvəzlənməsi baş verir: qəlin, nəzix`, qəmiş, şəftəli və s.; 3) bir sıra kənd şivələrində a>o əvəzlənməsi meydana çıxır: gomuş, popax, boba və s.;4) Kürqırağı zonasında yerləşən bəzi kəndlərdə qalınlaşmaya meyllə əlaqədar olaraq o> u və ö> ü əvəzlənmələri özünü göstərir: onun< onun, unu/ uni< onu, un< onu, uxlo:< oxlov, qunağ< qonaq, nüqsan, güdək və s.; 5) söz ortasında və sonunda g samitinin işlədilməsinə müəyyən üstünlük verilməsi: igirmi, gög, ignə, əgri, dügi və s.; 6) Göyçayın böyük bir qisminə (Ucar rayonu istisna olmaqla) velyar η samitinin işlənməməsi: ato:un/ atovun/ ato:n, atovi/ atoi və s.7)

feilin xəbər şəklinin şühudi keçmiş zamanında və eləcə də şərt şəklində II şəxs cəmdə, mənsubiyyət şəkilçili isimlərin yiyəlik və təsirlik hallarında şəkilçilərin dodaq variantının işlənməsi: aldu:z, bildu:z, alsu:z/ also:z, babu:n, babu:, nenu:, babavuzun/ babuzun və s. 8) Göyçay rayonu və İsmayılı rayonunun cənub kəndlərində sual intonasialı sual cümlələrindən daha çox istifadə olunması: -Ata:zı gördü:z?;- Sava: şəre gedəsü:z? və s.

Göyçay keçid şivəsində qərb ləhcəsi üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər: 1) qalınlaşma hadisəsi ilə əlaqədar olaraq əsasən alınma sözlərin ilk hecalarında ə> a əvəzlənməsi: varax, nazar, şafax, xavar və s.;2) sözün müxtəlif məqamlarında i>ı əvəzlənməsi:cı-nax, sıçan, çıraq, ya:ğın və s.; 3) ü>u əvəzlənməsi: duşman, surfa, quva, umud və s.; 4) çoxhecalı sözlərdə saitlər əhatəsində və təkhecalı sözlərdə isə saitlərdən sonra sözün müxtəlif mövqelərində b>v əvəzlənməsi: qavax/ğavax, xarava, bava, div, qav və s.; 5) çoxhecalı sözlərdə saitlər arasında və təkhecalı sözlərdə isə sa- itdən sonra c samitinin deaffirikatlaşmaya meyl göstərməsi nəticəsində j- laşmanın əmələ gəlməsi: baja, baji, ajı, alajax, gejj, aj, saj və s.7) söz sonunda karlaşma hadisəsi ilə əlaqədar olaraq, Göyçayın qərb, cənub- qərb və mərkəzi hissələrində q>x əvəzlənməsinin geniş yayılması: pambıx, otax, atmax, qojalmax və s.8) söz sonunda b>f əvəzlənməsi: məktəf, boşqaf, coraf, alıf, bilif və s.; 8) söz köklərində və mənsubiyyət şəkilçilərində velyar η səsinin (Ucar rayonunun qərb və Zərdab rayonunun qərb və cənubundakı kənd şivələri) işlənməsi: atanj, sonjra, aldınjız, baxırdınj və s.; 9) ki bağlayıcısının dörd variantda işlədilməsi; 10) sual cümlələrinin dörd variantlı –mı sual ədatı ilə əmələ gəlməsi: Məhtəvə getdinmi?;- Kitaf tapdınmi?;- Uşa: gördünmü?(97, s. 22-25).

Dialektoloji araşdırmalarda Biləsuvar-Cəlilabad və Cəbrayıl-Zəngilan şivələri keçid şivələr sırasına daxil edilir. Tədqiqatçılar Cəbrayıl və Zəngilan şivələrinin Azərbaycan dili şivələrinin qərb və cənub ləhcələri arasında keçid təşkil etdiyini müəyyənləşdirmişlər. E.Əzizovun fikrincə, Cəlilabad- Biləsuvar bölgəsində şimal- şərq və cənub ləhcələrini bir- birindən ayıran keçid

şivələr yerləşir. Çünki dialektologiyada Biləsuvar şivələri Muğan şivələrinin tərkibində şivələrin şərq qrupuna aid edilsə də əslində bu şivələrdə cənub ləhcəsinin xüsusiyyətləri də yayılmışdır. Ümumiyyətlə, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı və Zəngilan şivələrində müxtəlif dialekt qruplarının əlamətləri özünü göstərir. İmişli rayonu şivələri də Azərbaycan dilinin cənub, qərb və şərq şivələrinin təsir dairəsindədir. Q.Bağırov Qərbi Azərbaycanda Qarakilsə rayonundakı Azərbaycan dili şivələrini öyrənərkən kənd şivələrinin üç qrupa ayrıldığını və Qarakilsə rayonundakı şivələrin keçid xarakterli olduğunu müşahidə etmişdir.

Keçid şivələr yalnız bir dilin sərhədlərində olan dialektləri arasında deyil, qohum dillərin sərhədində də mövcud olur. Türkiyə Respublikasında Qars əhalisinin nitqi Azərbaycan və türk dilləri arasında keçid şivə xarakterinə malikdir. Bu proses Azərbaycan və türk dillərinin qarışması nəticəsində baş verdiyindən E.Əzizov “qarışıq şivələr” adlandırır. “Keçid (qarışıq) şivələr təkcə konkret bir dilin dialektlərinin bilavasitə kontaktda olduğu zonada yaranmır. Qarışma yaxın qohum dillərin əhatəsində olan dialektlərdə də özünü göstərə bilər, çünki yanaşı yerləşən iki qohum dilin sərhədləri birdən-birə qurtarmır, sərhəd zonada bir dildən digər dilə tədrici keçid olur. ...Eləcə də Qars zonasında Azərbaycan dili ilə türk dili arasında qarışıq xarakterli şivələr var (40,s.315-316). Qars bölgəsində Azərbaycan və türk dilləri bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir. Son dövrlərdə türk dilinin təsiri güclənmiş, Azərbaycan dilinin mövqeyi zəifləmişdir. M.Erginin fikrincə, “Doğu Anadolunun konuşma dili Azəri, yazı dili tebiî Türkiye Türkçesidir. Azeri türkçesinin xüsusiyyətləri və təsiri Karsdan başlayarak Samsun- Sivas- İskenderun çizgilerine, bezen de Orta Anadolunun içlerine kadar hiss edilir. Fakat bu təsir doğudan batıya doğru getdikce zəifləyir (206,s. 9).

Keçid şivələr dillərin və dialektlərin sərhədlərini aydın göstərir, bir- birinə təsirin səviyyəsini müəyyənləşdirir. Hazırda Qars keçid şivəsi yalnız həmin əyaləti deyil, İğdır, Ardahan və Ərzurum bölgələrini də əhatə edir. Türk dillərində bu tipli keçid və

ya qarışıq şivələr mövcuddur. N.A.Baskakov qarapapaqların şivəsini qarışıq Azərbaycan-türk şivəsi hesab edir (118,s.140). A.Vəliyevin fikrinə görə, Azərbaycan və qumuq dilləri arasında iber- Qafqaz dilləri (ləzgi, avar, lak, Tabasaran, udin, xınalıq), Azərbaycan və türk dilləri arasında erməni və kartvel dilləri yerləşir. Türkmən dilinə gəldikdə isə Azərbaycan dili ilə onun arasında təbii maneə-Xəzər dənizi mövcuddur. Buna görə də həmin dillər arasında keçid şivələr yarana bilməzdi. Şərq dialekt qrupuna daxil olan Dərbənd şivəsi ilə qumuq dili arasında Azərbaycan dilinin Tabasaran keçid şivəsi mövcuddur (97,s. 20).

Beləliklə, dialektoloji araşdırmalara görə, Mingəçevir, Ağdaş, Göyçay, Ucar, Zərdab, Cəlilabad, İmişli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Qarakilsə rayonlarının ərazisində keçid xarakterli şivələr yerləşir. Keçid şivələr, başlıca olaraq, Kür çayının sol sahili boyunca və Azərbaycan Respublikasının cənub rayonları zonasında əmələ gəlmişdir.

Azərbaycan dilinin tayfa mənsubiyyətini saxlayan dialektləri. Azərbaycan dilinin dialektləri tayfa dillərinin müxtəlif ərazilərdə saxlanması yolu ilə əmələ gəlmişdir. Lakin yüzilliklər boyu inkişaf nəticəsində tayfa dillərinin xüsusiyyətləri bir- birinə qarışmış, yalnız oğuz və qıpçaq elementləri cüzi şəkildə bir- birindən fərqlənir. Hazırda Azərbaycan dilinin tayfa mənsubiyyətini indiyə kimi qoruyub saxlayan ayırım, Kərkük- türkmən, qaşqay, əfşar, qacar, eynalı, qaraqaqaq, xalac və s. dialektləri müxtəlif ərazilərdə yayılmışdır. Azərbaycan Respublikasında yalnız Gədəbəy, Daşkəsən və b. bölgələrdə məskunlaşan ayrımlar öz qədim tayfa mənsubiyyətini və dialektlərini qoruyub saxlamışlar. Ayırım dialekti dilimizin qərb ləhcəsinin xüsusiyyətlərinə uyğundur. Azərbaycan dilinin bu qəbildən olan digər dialektləri Azərbaycan Respublikasının sərhədlərindən kənarda İran və İraq ölkələrində də yayılmışdır. E.Əzizov bu dialektlərin bir qismini tədric olunmuş dialektlər adlandırır. Onun fikrincə, “oğuz dillərinin dialektlər sistemində Kərkük- türkmən, qaşqay, eynalı və əfşar dialektləri tədric olunmuş dialektlər sayıla bilər. Bu dialektlər özgə dil

mühitində yerləşməsi, digər oğuz dialektlərindən təcrid olunması, dil xüsusiyyətləri baxımından oğuz dillərinin bəzi qədim xüsusiyyətlərini saxlaması və bir sıra innovasiya hallarına malik olması ilə səciyyələnir. Tədris olunmuş dialektlər spesifik əlamətləri ilə başqa dialektlərdən nə qədər fərqlənsə də, tarixi baxımdan onlar Azərbaycan dilinin cənub şivələri ilə bağlıdır” (40,s. 20).

İndiyə qədər İraqda yaşayan azərbaycanlıların dili İraq türkmanlarının dili, **Kərkük dialekti**, **İraq-türkman ləhcəsi** və s. adlandırılmışdır. Tədqiqatçılardan H.Mirzəzadə, Ə.Bəndəroğlu, Hidayət Kamal Bayatlı, Sübhi Saatçı, F.Zeynalov, Q.Paşayev və b.araşdırmalarından aydın olur ki, türkmanların dili Azərbaycan dilinin dialekti səviyyəsindədir. Əsasən Kərkük şəhərində, qismən də digər şəhər, qəsəbə və kəndlərdə yaşayırlar.Şivələr arasında cüzi dialekt fərqləri vardır. Kərkük dialekti ilə dilimizin digər dialekt qrupları arasında qarşıya qoyulan fərqlər mövcud olmadığından ləhcə statusu daşımır. Buna görə də Kərkük şivələr qrupu ifadəsinin işlənməsi elmi baxımdan daha məqbuldur. Uzun yüzilliklər ədəbi dil mühitindən kənarda qalmasına, müxtəlif dillərin təsirlərinə baxmayaraq, türkmanlar öz dillərinin özəlliklərini daim yaşatmışlar.

Kərkük şivələr qrupu əsas xüsusiyyətlərinə görə dilimizin cənub ləhcəsinin əhatə və təsir dairəsindədir. : 1) sözün birinci hecasında a səsinin ə səsi ilə əvəzlənməsi : bəyrağ, qəymağ, qəmçi, əz, əyran və s.; 2) e səsinin ə səsi ilə əvəzlənməsi: ənni, ərkək, həgbə; 3) o səsinin a səsi ilə əvəzlənməsi : awıç, qawın, nav; 4) ö səsinin ə səsi ilə əvəzlənməsi : çəmçə, əzbək; 5) sözün birinci hecasında e səsinin əvvəl k səsinin g səsi ilə əvəzlənməsi: geçəl, geçi, gevil; 6) g səsinin c səsi ilə əvəzlənməsi: cəl, cet, cidən- cədən, cilas; 7) bir çox hallarda şəkilçilərin sözün ahənginə tabe olmaması:- yedığ, işdığ, görmağ; 8) saitle bitən feillərin indiki zamanda- r şəkilçisi qəbul etməsi: tanır, oxur və s. (59a, 44), eləcə də bir çox xüsusiyyətlər həm Kərkük dialekti, həm də cənub ləhcəsi üçün səciyyəvidir. Bu dialektə işlənən a~e dəyişməsi, qalın saitlelərin ahənginin pozulması, diftonqabənzər səs birləşmələri, intonasi-

yaya görə sual cümlələri və s. dialektlərimiz üçün ümumi olub, əksəriyyətində müxtəlif kəmiyyətdə yayılmışdır.

Bu gün dilimizin qədim və möhkəm fonetik və qrammatik quruluşu öz sabitliyini Təbriz və Kərkük şivə qruplarının təmsalında aydın göstərir. Yad dillərin əhatəsində olmasına və onların güclü təsirlərinə baxmayaraq, hər iki dialektə qeyiş, ərağ, qəmçi, hü-cüm, düşman, duvar, av, buynız, devə, gürbət, tamğa, göül, almas, budax, polat, çardax və s. sözlərdə səs dəyişmələri, incə saitlelərin ahənginin pozulması, bir sıra fonetik hadisələrin tipləri eyni dərəcədə fəallığa malikdir. Hər iki dialektə morfoloji xüsusiyyətlər də əsasən eyniyyət təşkil edir. Hətta elə xüsusiyyətlər vardır ki, arealı yalnız Təbriz və Kərkük dialektləri ilə məhdudlaşır. İsmi yerlik və çıxışlıq hallarında şəkilçilərin kar variantları,ikinci şəxs mənsubiyyətin ayaxları, dədəyiz, gözüvə, babavız formasında, bilə qayıdış əvəzliyi, feilin keçmiş zamanının yedix, gördux, gəlmişix, bilmişix; indiki zamanın gəlisin,gedisən alrı; qeyri-qəti gələcək zamanın verrəm, mindirrəm, gedəsən, düşəsən,qalı,yandı, istəməm, kəsməm şəklərində ifadəsi eyni səviyyədə yayılmışdır. İki dialekt arasında oxşar xüsusiyyətlərin sırası genişdir, bunlar türkmanların soykökü, yurd yerləri, dialekti barədə söylənilən fikirlərin doğruluğunu təsdiqləyir. Dilin lüğət tərkibi nisbətən dəyişməyə meylli sahədir. Cəmiyyətdə siyasi-iqtisadi münasibətlərin,qohum və ya əcnəbi dillərin təsiri ilə lüğət tərkibində yeniləşmə baş verir. Kərkük dialektinin leksikası bu vasitələrlə zənginləşsə də, qədim sözlər də öz fəallığını saxlamışdır. Burada işlək olan xatın, ini ”qardaş arvadı”, egə “ər, sahib”, göy ”kürekən”, yığlamağ ”ağlamaq”, sırt ”arxa”, qutlu ”xoşbəxt”, iraq “uzaq”, bulmağ ” tapmaq”, varmağ ” çatmaq”, ulaşmağ ”yetişmək”, qonmağ ”oturmaq”, ismarla “ tapşırıq” və s. sözlər qədim türk yazılı abidələrin və klassiklərin dili ilə səsləşir.

Qaşqaylar İranın Fars əyalətində Şiraz ətrafında yaşayırlar. Son statistik hesablamalara görə sayları 3,5 milyon nəfərdir. Tədqiqatçıların əksəriyyəti qaşqayların dilini oğuz qrupuna aid müstəqil türk dili hesab edirlər (M.Çelik, T.Doğan və b.). Halbuki

qaşqayların dili Azərbaycan dilinə çox yaxındır, ondan dialekt səviyyəsində fərqlənir. İranda yaşayan qaşqayların dialektinin xüsusiyyətləri: 1) söz köklərində qapalı e səsinin işlənməsi: et, yer, ver, get, ye, de, sel; 2) ilkin uzun a saiti : a:d “ad”, da:ğ, da:ş, qa:l, ya:r “yarmaq”, ya:z “yaz, bahar”; 3) sonrakı uzanma: do:-ran, gö:hər, so:da “sevda”, qoşunla:rı, bulutla:rı, yolla:ru, ağa:cı, qıra:ğında, yadıqna:dır; 4) alınma sözlərdə a> e dəyişməsi: rehmət, zəhmət, eceb, eşq, heyə:t, xəber, texte, qəter, xəzan, emma və s.5) ı> i dəyişməsi: qış, irağdan, qiç, çix; 6) alınma sözlərdə v səsinin əvvəl a>o, e>o, e>ö dəyişmələri: qovqa, dovran, qo:her, do:let, dövrən, şövkət; 7) a səsi ilə bitən sözlərdə y səsinin təsiri ilə a> ı dəyişməsinin meydana çıxması: bağliyanı “bağlayınca”, ağılyende, oyniyanı “oynayınca”, yorılmıyan; 8) söz əvvəlində d səsinin möhkəmliyi: daş, dil, don, dol, düz, dad; 9) t səsinin işlənməsi: tik, tök, toxu tut; 10) x səsinin möhkəmliyi: oxu, toxi, yaxşı, saxladan, qorxmalıydı, çox, ba:lıx; 11) intervokalda q> ğ dəyişməsi: qırağı, qonağıdı, ocağ öpirdi, uzağ iller, uşağ ıdım, oyağ idi; 12) söz və heca başında ç> ş dəyişməsi: üşdigi, geşdiler, köşdiler, aşdigi, bişdigi, geşdigi “qaçması”, heş; 13) velyar ɲ səsinin işlənməsi: deñiz, anla, yeñi, seniñ, gördiñ, uca:lıñ; 14) bəzi sözlərdə m səsinin işlənməsi: men, min ;15) samit qoşalaşması: quzzu, dirri, durru, geççi, neççe, kerre, atta “ata” ; 16) söz əvvəlində y səsinin düşməsi: il, ilan, uca, ürek, ök, igit, ulduz, üz; 17) təsirlik halda- ı,-yı şəkilçisinin işlənməsi: burmağı “barmağı”, el-keleri, yolla:ru, kereyi “kərə yağını”, dünya:yu; 18) indiki zamanın – ır şəkilçisi ilə ifadə olunması: bilirem, gelireñ, gedir, baxur, süzürdi; 19) nəqli keçmiş zamanın -mış,- ub formaları ilə ifadə olunması: gelmişem, uçurtmu şam, görmüşen, salmışen, olmuşaq “olmuşunuz”, dolubdur (209,s.64-73).

İranın Savə, Qum, Əraq və Təfriş bölgələrində yaşayan **xalac-ların dili** mübahisəlidir. Uzun illər xalac Azərbaycan dilinin dialekti sayılmışdır. Keçən yüzilliyin 70- ci illərindən sonra alman alimi G. Dörfer və onun davamçıları öz araşdırmalarında xalac dilini müstəqil türk dili kimi səciyyələndirirlər. Bu dilin ilk tə-

dqiqatçılarından olan V. Minorski və F.Zeynalov isə xalac dilini Azərbaycan dilinin dialekti hesab edirlər.

Xalac dialektinin xüsusiyyətləri: 1) söz köklərində qapalı e saiti işlənir: beş el “oba”, et “ətmək”, keç, keçe “gecə”, ver, ye, bel ;2) ilkin uzun saitlər : a:ç, a:ş “aşmaq”, a:t “ad”, sa:n “sayı”, ta:ğ, ta:ş “daş”, va: “bağlamaq”, be:ş, e:l, ve:r, qi:yz “qız”, ho:t “od”, so:l, to:l “dolmaq”, gö:l, kö:k “göy”, ö:z, tö:ş “döş”, yu:rt, kü:ç “güc”, tü:k, sü:z; 3) alınma sözlərdə də əslinə uyğun saitlər uzun tələffüz olunur: cafa:, a:lim, ba:ğ, bosta:n, ca:n, çira:ğ, xuma:r “sərxoş”, ya:d; 4) alınma sözlərdə a> ə/e dəyişməsi: bext, heq, xemir,xeyif “yazıq”, xeyir; milli sözlərdə a> e dəyişməsi: qeyne, seqqel, be:ğir “bağırmaq”; 5) ı> i dəyişməsi: siq “sıxmaq”, qiliç, qiyz “qız”, qiş, qiz “qızmaq”, yiqil “yıxılmaq”; 6) a> o dəyişməsi: boş “baş”; 7) III şəxs əvəzliliklərində o> u dəyişməsi: una, ullar; 8) l,m,n,r samitləri ilə bitən sözlərdə a,e/ə saitlərinin düşməsi: sürrettdi, hürrettdi, vurratdu, külletdik “gülərdik” ; 9) ikihecalı sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artırıqda qapalı saitlərin düşməsi: bağriyn “bağrın”, qabri, qoyni “qoynuna”, boqzuça “ağzında”, köynüm “könlüm”; 10) saitlə başlayan sözlərin əvvəlində h səsinin artımı: hadax “ayaq”, haç, hadurluq “ayrılıq”, hay “demək”, ho:t “od”, ho:çaq “ocaq”, hoqu “oxumaq”, hürkmek; 11) qədim d samiti mühafizə olunur: boda “boyamaq”, bidik “böyük”, qudruk “quyruq”, hadaq “ayaq”, hadurul “ayrılmaq”, udan “uyanmaq”; 12) iki və çoxhecalı sözlərin sonunda q samiti mühafizə olunur: sa:rıq, ha:çuq “acı” nişa:nlıq, ta:tluğ “dadlı”, pu:lluq, bulutluq; 13) şəkilçilərdə qədim q ünsürünün saxlanması: tavusqan, kürgek, kaklukqa “kəkliyə”, kö:kge “göyə”, yürekge “ürəyə” ; 14) söz əvvəlində q səsinin möhkəmliyi: qaç, qa:l, qarru “yaşlı”, qiyz, qişla:q, qon “qonmaq”, qur, qoy; 15) söz əvvəlində k səsinin möhkəmliyi: kel, kelin, ket, keç, keçe “gecə”, kö:k, kö:nder, kör, köz, kül “gülmək”, kün gö:l “göl”, güney sözləri istisnadır; 16) söz əvvəlində t səsinin möhkəmliyi: ta:ğ, ta:ş, ta:t “dadmaq”, til, toğ, to:l, tur, tüş, tüzül; 17) söz əvvəlində qədim y samitinin mühafizə olunması: yigit, yil, yilqi “ilxı”, yiraq, yü-

rek, yulduz; 18) bəzi sözlərin əvvəlində m səsinin işlənməsi: men, min; 19) yönlük halın- qa,-ka şəkilçisi ilə ifadə olunması: tanrıqa, biqanaqa “əcnəbiyə”, sözlerke, bextimizke, kaklukqa “kəkliyə” (mənsubiyyət şəkil çilərindən sonra –a,-ə şəkilçisi işlənir: yüreki-me, qollaruma); 20) istiqamət halı- qari şəkilçisi ilə əmələ gəlir: yoq- qari “yuxarı”, taşqari; 21) qayıdış əvəzliyi ö:z şəklində işlənir: ö:zü, ö:zleri, ö:züm- çe; 22) indiki zaman- or,- yor şəkilçisi ilə əmələ gəlir: haçor, keçorlar, turuyorlar, va:yor “bağlayır”; 23) əmr şəklinin III şəxsi- ta şəkilçisi ilə ifadə olunur: olta “olsun”, kelte “gəlsin”, qa:lmata “qalmasın”, to:lmata “dolmasın”; 24) -dıkı, dukı feili bağlama şəkilçilərinin işlənməsi: haşduqi “açınca”, uşduqi “uçunca”, siqdiki “sıxınca”, qeynediki “qaynayınca” və s.(209,s.190-199). Bu dialektin lüğət tərkibində spesifik sözlərlə yanaşı qədim türk sözləri də işlənməkdədir: a:ş “yemək”, aştada:qu “sacayağı”, bağır “ürək”, baluq “kənd”, ba:na “yamac”, bozputa “odun”, cuvlan “evlənmək”, ça:l “kiçik”, gö:le “öküz”, havul “yaxşı, gözəl”, öng “ön”, tez “qaçmaq”, var “getmək”, yo:rqal “qonaq”, yeralma “kartof”, ya:l “yamac”, varaq “odun” və s.

Sunqurlar İranın Sunqur şəhərində və onun ətrafındakı kəndlərdə (Qaleyi- Fərhad, Gurve və s.) məskunlaşmışlar.Sunqurların dilini G.Dörfer, C.Heyət, A.Atıcı və b. alimlər araşdırmışlar. C.Heyətin fikrincə, Sunqur türkcəsi Azəri və Eynallu ləhcələri arasında ortaq türk dilidir. Hətta fonemlər baxımından (o-u,ö-ü) Eynallu ləhcəsinə yaxın danışırılarsa, bir azərbaycanlı tərəfindən anlaşılr və prof. G.Dörferə görə, Azeri türkcəsinin bir ləhcəsidir (212,s.675).Aparılan araşdırmalardan və bəlli dialektoloji mətnlərdən aydın olur ki, sunqurluların dili Azərbaycan dilindən və onun şivələrindən cüzi fərqlənir, Təbriz dialekti ilə daha çox ümumi cəhətlərə malikdir və cənub ləhcəsinin xüsusiyyətlərini daşıyır. Sunqur dialektinin əsas fonetik, morfoloji və leksik xüsusiyyətləri: 1) yeddi sait fonemin olması (ı,ö saıtləri yoxdur); 2) o>u, ö> ü dəyişmələri mövcuddur; 3) o səsi v samitindən əvvəl işlənir: tovlamağ, kovmağ, tovux, sovux; 4) e> i dəyişməsi: ir

>er, iv> ev; 5) ikinci hecada və sonda u səsi geniş yayılmışdır: artux, aşux, yemalu, ivlu, açuğ, muncuğ, irelu; 6) a>ə dəyişməsi: qərə, qərqa, yəssi, urtə, qisqa, yarə, arəm “adam”, burdə, urdə, səlxum; 7) a> e dəyişməsi y səsinin təsiri ilə baş verir: eyran, qeymağ, qeyin, yeylağ, beyrağ, qeynamağ; 8) söz sonunda k> y dəyişməsi: ürey, çörey, gerçey; 9) söz sonunda q>x/ ğ dəyişməsi: qulax, çux, uzağ, irağ, diirnağ, biçağ, turpağ, palçağ, muncuğ, baluğ, bilağ, günnemağ “ göndərmək; 10) b> v dəyişməsi: div, davan, qavağ, güvek “ göbək”; 11) y səsinin düşümü: üz, ulduz, ilan, il, ürey; 12) d> r dəyişməsi: ar, darnağ “darmaq”, durağ “dodaq”, urin “odun”, ervar “arvad”; 13) bəzi sözlərdə yerdəyişmənin baş verməməsi: turpağ, ireli, kürpi;14) sağır ɣ səsinin izinin qalması: dunquz, qaraquluğ, danqlamağ “xəstələnmək”; 15) kəmiyyətin –ler,- le şəkilçisi ilə ifadə olunması;16) yiyəlik hal şəkilçisizdir: kişi ivi, elim bermağı; 17) təsirlik hal –i/ni şəkilçisi ilə əmələ gəlir: seni, bizi, sizi (mənsubiyyət şəkilçisindən sonra düşür: elim tut, ancaq II şəxsdə elov- eloi “ elini”şəklində işlənir); 18) yerlik və çıxışlıq hallar- de şəkilçisi ilə əmələ gəlir: bizde, ivde, burde, urde, elinne “əlində”; 19) şəxslər üzrə mənsubiyyət şəkilçilərinin işlənməsi: elim, elu, eli, elimiz, eluz, elleri; 20) şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik halda işlənməsi: benim/ menom, senu, unu, bizim/ bezem, sizü, ularu; 21) sıra sayları-ümçi şəkilçisi ilə düzəlir: dürdümçi, üçümçi; 22) qayıdış əvəzlilikləri: bilemi, bilovi, bilesini, bilemizi, bilovzi, bilelerini; 23) bacarıq şəklinin işlənməsi: gələbilmiyorem, gelebilmiyovsa; 24) məsdərlər –mağ şəkilçisi ilə düzəlir: darmağ “darmaq”, gitmağ, gelmağ, vermağ; 25) feilin şərt şəkli fars mənşəli əgər ədatı ilə ifadə olunur: ege geleydux “gəlsəydik” və s. (212 s. 676). Bu dialektin lüğət tərkibi Azərbaycan ədəbi dilindən və dialektlərindən fonetik cəhətdən fərqlənən sözlərdən ibarətdir: dada “baba, ata”, aba və nənə “ana”, qardaş bacı, uğıl, uğılan, qız, uşağ, bermağ, eyağ, bağaruğ “bağırsaq”, durağ “dodaq”, baluğ, it, xurus, qüqərçin, qerqe, ikki, yirmi, utuz, üz, sure “sonra”, qısqa, inlu,

açuğ “geniş”, yaxçı, pis, yazı “eşik”, dünov “dünən”, başyuxarı “yoxuş”, baş- şağı “eniş”, yoğun, ince, yahalmağ “yanılmaq”, uce “uca” və s.

Qarapapaqlar azərbaycanlıların etnik qrupu kimi 1828-ci ilə qədər Qazax- Şəmşəddil xanlığında, Borçalı mahalında yaşamışlar. Türkmənçay müqaviləsindən sonra siyasi təzyiqlər nəticəsində İranın Sulduz vilayətinə, digər qolu isə Türkiyəyə (Qars, Çıldır, Sarıqamış, Arpaçay, İğdır və s. bölgələrə) köç etmişlər. Hazırda Gürcüstanda Aşağı Kartli (Borçalı) Azərbaycanda Qazax rayonunda yaşayırlar. Türkiyədə tərəkəmə, qarapapaq, qarapapağ adı ilə tanınırlar (207, s. 45). Son dövrlərdə qarapapaqlar müxtəlif ərazilərə yayılmışlar. Qarapapaqlar öncə Qazax, Dərbənd və Borçalı mahallarında yaşamışlar. Hazırda Tiflis yaxınlığında Borçalı, Qarayazı, Qaraçöp, Mühren bölgələrində, Gəncə yaxınlığında Qazax, Ağstafa, Tovuz rayonlarında və Şirvanın ətrafında kəndlərdə yaşayırlar.

Türkoloji ədəbiyyatda qarapapaqlarla Orta Asiyada yaşayan qaraqalpaqlar eyniləşdirilir. Məşhur türkoloq N.A. Baskakov isə bu fikri təkzib edir, onları mənşəcə fərqləndirir. Alimin qənaətinə görə, qarapapaqlar oğuz qrupuna (azərbaycanlıların etnik qrupu), qaraqalpaqlar isə qıpçaq qrupuna daxildir (118, 224-225). F.Zeynalova görə, qaraqalpaq dili daha çox peçeneq/beçeneq dili ilə bağlıdır. Onlar əvvəllər (VIII-X) oğuz qəbilə ittifaqında olmuş, sonralar isə daha çox qıpçaqların təsiri altında olmuşlar (99, 180). Hazırda qarapapaqların dialektində oğuz, qaraqalpaqların dilində isə qıpçaq xüsusiyyətləri üstünlük təşkil edir. Bunlar arasında ümumi xüsusiyyətlər də mövcuddur (ç~ş dəyişməsi, mən, sən əvəzliliklərinin yönük halında mağan /mağa, sağan/sağa formalarının işlənməsi və s.). Azərbaycanda və Türkiyədə yaşayan qarapapaqların dialektlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

- qalınlaşma hadisəsi: ə~a, i~ı, ü~u, ö~o
- dodaq ahənginin güclü olması: olor, ötör
- velyar ɣ səsinin işlənməsi

- k səsinin milli sözlərdə işlənməsi
- karlaşma hadisəsi: b~p, d~t, b~f, c~ş
- d~ç, b~v, c~j, v~y samit dəyişmələri
- təsirlik halda-yı şəkilçisinin işlənməsi
- mənsubiyyətin II şəxsində- yın formasının işlənməsi
- olar/ollar, maña, saña, kəndi əvəzliliklərinin işlənməsi
- əmr şəklinin I şəxs təkində-em,-om,-öm şəkilçisinin işlənməsi və s.

Qaraqalpaq dialektinin lüğət tərkibi Azərbaycan dilindən və onun dialektlərindən cüzi fərqlənir, qədim sözlərlə yanaşı, spesifik sözlər də işlənməkdədir: ağa “böyük qardaş”, ağartı, ağıl “heyvanların salıdığı yer”, avlı “evin koridoru”, bıçğı, bişi “yağda bişirilən çörək növü”, bişka “kibrit”, bitig “it balası”, buğaru “buxarı”, camış, cancur “əriyin növü”, cıcık “gözəl”, cırnağ “dırnaq”, cice “böyük bacı”, çağıldamax “gülmək”, çalgı “süpürgə növü”, çəpər, çit “qadın örtüsü”, dadax “qardaş”, davar “qoyun”, doydoy “göyərçin”, kartol “kartof”, qaşqa “əl arabası”, küllah “böyürtkən”, kütan “kotan”, loda “böyük ot topası”, mahna “bəhanə”, mar “ilan”, naxır və s. Göründüyü kimi, Qarapapaq dialektinin xüsusiyyətləri qərb ləhcəsinin xüsusiyyətlərinə uyğundur və bu qrupa aid edilməlidir.

Əfşarlar Azərbaycan, İran, Türkiyə, Əfqanıstan və b. ərazilərdə yaşayırlar. Mənbələrdə onların adları avşar~ afşar~ apşar~ ovşar kimi qeyd olunmuşdur. Əfşarların dilini tədqiq edən alimlər- L.Liqeti, F.Zeynalov, Ə. Abbasov və b. bu dili Azərbaycan dilinin dialekti hesab etmişlər. E.Abdullayev Azərbaycan Respublikasının Ağcabədi rayonunda yaşayan əfşarların, S.Hüseynəlizadə isə İranın Urmiya bölgəsində yaşayan əfşarların dilini Azərbaycan dilinin dialekti kimi tədqiq etmişlər. Bu dialektin əsas xüsusiyyətləri: 9 sait, 24 samit səs vardır; a>ə: qara> qərə; ö> e: göl> gel; ü> i: gümüş> gimiş; y> g; iyirmi > igirmi; ç> ş: keçdi > keşdi; r> l: divar > dival; söz əvvəlində y səsinin artımı: yiç < üç, yüzük, yürək; ahəng qanununa riayət olunması: yasduq, yalquz, geldim, gördüm; damaq ahənginin pozulması: eliyəruх,

verdux, gəldux; əvəzliliklər: mən, sən, o, biz, siz, onlar, kim, nə, bu, hansı, hamı, kimsə, hancarı, qansı, qamusı, işbu, bilə; ismin 6 halı vardır, təsirlik halda –ı, -nı, -yı şəkilçilərinin işlənməsi: qızıyı, qapıyı; mənsubiyyət şəkilçiləri: -ım, ımız, -ın, -ınız, -ı, -sı; şəxs-xəbərlik şəkilçiləri: -am, ıq/ ux/ ız (qalırız, deəruş, verəriz), - san/- ax (qalırax, deəruş, alırax), - sizin, - dır, - dırlar; indiki zaman- ır şəkilçisi ilə ifadə olunması: alır, baxır, verir; keçmiş zamanın –dı, mış, - ıb şəkilçiləri ilə düzəlməsi: gördü, alıb, çıxartmış; gələcək zamanın- ar, -acaq şəkilçiləri ilə düzəlməsi: alar, yazar, də:cək, baxacaq; feili bağlamanın- ıb,- yıb,- a,-ə,- ya,-yə, -ınca,- araş, -dıqca,-madan - caq,- cək, adı,- ədi,- madı, -mədi şəkilçiləri ilə ifadə olunması və s. (153,s.4-11)

Lüğət tərkibi: in-yuva, cəviz, qavın, yeralma, güz- payız, örmə- hörgü, ölü- ölü, diyarmen- dəyirman, dingil- təpə, çərçi-xırdavatçı, çen- qoz içi, camız- camış, bidər- toxum, ağar- ağır, arısili- tərtemiz, al- hiylə, sayru- xəstə, öznə- kürəkən, varmak- getmək, yağlıq- dəsmal, yazlak- sərin yer, yesir- dustaq, yitik- it-kin və s.

Fonetika

Azərbaycan dili şivələri fonetik xüsusiyyətlərinə görə ədəbi dillə ümumi və fərqli cəhətlərə malikdir. Dialektoloji ədəbiyyatda fonetik dialekt fərqləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

1) Saitlərin uzun, qısa və burun variantlarının mövcudluğu.

2) Ədəbi dildəki samitlərdən əlavə, velyar *ŋ*, dişarası *ʒ*, qovu-şuq *dz*, *ɬ*, dilortası *x'*, qoşadodaq *w* samit səslərinin işlənməsi.

3) Ahəng qanununun pozulması, bəzi şivələrdə dodaq ahənginin güclü olması.

4) Səslərin dəyişməsində qalınlaşma, incələşmə, labiallaşma, delabiallaşma, karlaşma, cingiltiləşmə, novlaşma və s. hadisələrin meydana çıxması

5) Assimilyasiya, dissimilyasiya, səsartımı, səsdüşümü, yer-dəyişmə, söz köklərində samitlərin qoşalaşması və s. fonetik hadisələrin dialekt fonetikasındakı əsas yer tutması

Saitlər və variantları

Azərbaycan dili şivələrində işlənən saitlərin ədəbi dil tələffüzündən başqa, uzun, qısa və burunda tələffüz olunan variantları da vardır.

Saitlərin uzun tələffüz olunması türk dillərinə xas qədim xüsusiyyətdir. Uzanma hadisəsi iki növə ayrılır: 1) ilkin uzanma, 2) sonrakı uzanma.

Azərbaycan dili şivələrində *uzun saitlərin* mövcudluğundan ilk dəfə N.İ.Aşmarin bəhs etmişdir. O, 1926-cı ildə çap etdirdiyi əsərində Nuxa (Şəki) şəhər şivəsində *Ta: rı, qa: rı, a: rı, sa: rı, ya: zı, ba: rı, ya: ɣı* “düşmə” sözlərində ilkin uzun saitlərin və *sə: n, ra: zı, o: ɟi, ildi: z, özu: z, dö: lətdi, bizo:, pilo:* və s. sözlərdə sonrakı uzanmanın mövcud olduğunu göstərmişdir. İlkin uzun saitlər (saitlərin pratürk və ya ümumtürk uzanması) ümumxalq Azərbaycan

dilinə xas olan xüsusiyyət deyil, lakin onun izi şivələrdə təkhecalı sözlərdə qalır; məs.: *gö:l, dö:rt, çö:l, qa:x* (Dm.), *a:t* “ad”, *ta:ş* “daş”, *ho:t* “od”(xalac). Qədim türk dilinin bu xüsusiyyəti daha çox türkmən, yakut və Tuva dillərində mühafizə olunmuşdur.

Azərbaycan dili şivələrində sonrakı uzanma hadisəsi geniş yayılmışdır. Bu hadisə samitin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Şivələrdə *η, n, ğ, h, y, g, q, k, d, v, r* samitlərinin düşməsi ilə bütün saitlərin uzun variantları meydana çıxır:

Uzun **a** səsi sözlərin tərkibindən **n, ğ, h, y** səslərinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir; məs.: *ha:sl, ma:t* (əksər şivə.), *da:lx, aša:, qıra:* (Ş.), *da:* “daha”, *ora:, tala:* (Çəm.), *da:z* “dayaz”, *qa:* “qaya”, *ha:n* “hayan< haraya” (Ağc.) və s.

Uzun **ə** səsi bütün şivələrdə türk və alınma mənşəli sözlərdə yayılmışdır. Əsasən **h, y, n, q, r** səslərinin düşməsi ilə söz köklərində və köklə şəkilçi sərhədində özünü göstərir; məs.: *şə:r, sə:r, tə:r, yə:r* “yəhər” (əksər şivə.), *mə:lə, zə:mət, də:-liz* (B., Muğ., Şam., Nax.). *də:rman, sə:rtmāx`, hə:t, lə:n, ə:r* (Qaz., Cəb.), *mə:m, sə:n, də:z* (B., Şam., Muğ., Nax., Qb., Çəm.), *gə:şmax* “gənəşmək< məsləhətləşmək” (Təb.), *də:qə* (Nax., Qb.), *də:rəm* “dərirəm” (Çən.) və s.

Uzun **o** səsi sözlərin tərkibindən əsən **v, n, y, h, ğ** samitlərinin düşməsi ilə meydana çıxır; məs.: *do:ğa, do:şan, bizo:, ho:z, to:x, so:x, so:ra* (əksər şivə.), *o:lax, so:rux, qo:m* (Qaz.), *yo:r* “yoğur”, *bo:rux* “boğurux”, *o:llux* “oğulluq” (Ş.) və s.

Uzun **u** səsi köklə şəkilçi sərhədində **n, y, ğ, r** səslərinin tələffüz zamanı düşməsi ilə baş verir; məs.: *oğlu:n, u:n* “onun”, *başu:z* (B.), *su:n, yu:m* (B., Muğ.), *qurdu:m* “qurduğum” (Qaz.), *otu:r, du:r, vu:r* (Ş.) və s.

Uzun **ı** səsi dialektlər üçün səciyyəvi olmayıb, söz kökünün və şəkilçilərin tərkibindən **n, r, ğ** samitlərinin düşməsi ilə əmələ gəlir; məs.: *atı:n, ağzı:n, hamsı:n, yandı:r, cı:r* (Ş.), *qarğı:y, darı:y, baji:y, qamçı:y* (Çən.), *mı:n* “mının< bunun”, *qızzi:ram* (Muğ.), *yı:rdı, çı:rdı* (Cəb.) və s.

Uzun **i** səsi söz köklərində və köklə şəkilçi sərhədində **y, n** samitlərinin düşməsi nəticəsində meydana çıxır; məs.: *i:nə, mi:və, i:də, çi:t, i:rmı, di:r, yi:r* (əksər şivə.), *kətçi:x`, dəmirçi:x`, qavzi:r* (Nax.), *başdı:r, isdi:r, eli:r, təmizzi:r* (B., Muğ., Şam.), *biri:z, gəl-di:z, verdi:z* (Təb.), *dəri:* “dərinı”, *nəni:* “nənəni”, *cəhri:* “cəhrəni” (Cəb.).

Uzun **ö** səsi türk və alınma mənşəli sözlərdə əsasən **v, y**, qismən də **n, r** samitlərinin düşməsi ilə meydana çıxır; məs.: *küsö:, bötö:* (Qb.), *tö:bə, ö:lad, ö:lənib, bülö:* (B., Qb.), *kərö:z, dö:lət, dö:rə, dö:ran, sö:t* (Təb.), *nö:bə, bənö:şə, mö:süm, bö:x/g* (əksər şivə.), *kö:lüm* (B.), *kö:nək* (İt.), *gö:çex`, bö:rtgan* (Meğ.) və s.

Uzun **ü** səsi söz köklərində və şəkilçilərdə **n, y** samitlərinin düşməsi ilə əmələ gəlir; məs.: *dü:n, şü:t, bərəkätü:z, qərdə-şü:* (Təb.), **gü:m, dü:** “düyü”, *sözü:z* (Nax.), *yü:rux`, yü:rün-cəx`* (Qaz.), *gü:lə, ipü:, özü:, dişlərü:* (İt.) və s.

Uzun **e** səsi türk və alınma mənşəli sözlərdə **y, h, r, d** samitlərinin düşməsi ilə meydana çıxır; məs.: *he:ran, çe:nəməx`* (Cəb.), *ce:ran, me:və, pe:n* (Sab., Cəb., Sal., Çən.), *de:r, ye:r, bağle:rux* (Qaz., Çəm.), *ve:r, ge:r* “gedir” (Ş.), *ye:n* “yeyin”, *be:n* (Təb.), *xe:r* (İt.), *e:tiram* “ehtiram”, *e:tiyac* (Qb.) və s.

Bəzi şivələrdə, xüsusilə Şəki şivəsində səs düşümlü hadisəsi baş vermədən ikihecalı sözlərdə **a, ə, e, o, ö** saitləri uzun tələffüz olunur və sözlərdə məna dəyişikliyi əmələ gəlmir: *qa:rı, sa:rı, a:rı, sə:rin, də:li* və s. Şəki dialektinin tədqiqatçısı M.İslamov uzanmanın bu tipinin saitin fonetik mövqeyindən asılı olduğunu qeyd edir.

Şivələrdə qapalı saitlər **qısa** tələffüz olunur. Qısa saitlərin əmələ gəlməsi vurğu- suzluqla izah olunur. Belə saitlər aşağıdakı fonetik şəraitdə meydana çıxır: 1) sonor səslər arasında; 2) sonor səslərlə **y** səsi arasında; 3) iki **y** səsi arasında; 4) cingiltili səslərlə sonor səslər arasında; 5) kar səslərlə sonor səslər arasında; 6) kar samitlər arasında (89,s.31) aşağıdakı sözlərdə yayılmışdır:

Qısa **ı** səsi: *qırağ, bılağ* (Dər.), *qifil, bıçağ, bizo* (Qb.), *qırux, qızıl, qırçın, çirax* (Çən.), *ayıya, danıya, qapıya* (Nax.), *arıyax,*

daşıyax, başlıyax (Təb.) və s.

Qısa i səsi: *kışi, tikan, ciyar, kışmış, kilim, biçin, siçan, pişix* /g (əksər şivə.), *niyə, dəriyə, pəncəriyə, meşiyə* (Qaz.), *şitil, ciyi, kilim, pilo, bişix* (Ş.), *qəpiyə, kişinin, dilimiz, gözdərinə* (Çən.) və s.

Qısa ü səsi: *xəruş, bülax, bəynuz, çübux, dufar, qurut, yūmax, bürux* “döngə” (Təb.), *büdağ, bğda, bulağ, çuxa* (Qb., Dər.), *quzüya, boyūnu* (Çən.), *yūva, yolūmuz, qolūmuz, borcūmuz, toxūyur, qoyūlanda, qolūna, yunūna* (Nax.) və s.

Qısa ũ səsi: *dūbūr, tūfəng, çürüyər, görüşür, sürüşür* (Nax.), *tūmən, kūmə, gūyūm, dūyūn, kūrə, kūpə* (Təb.), *cūyūr, gūmūş, kūpə, yūyūr* (Ş.), *ölüyə, küçüyə* (Meğ.) və s.

Azərbaycan dili şivələrində saitlərin **burun variantları** barədə ilk məlumatı N.İ. Aşmarin vermişdir. O, Şəki şivəsində *e, ö* saitlərindən başqa, bütün saitlərin bu- run variantlarını aşkara çıxarmış, işlənmə mövqeyini və əmələ gəlmə səbəblərini izah etmişdir (dā “dan”, mā:; irēyhan, yerī, atī, kuşsīz, doūr “donur”, yeruū, əlū:; dō:di “dondu”, əlō:; rəhsiz, bə:z “bəniz”). Burun saitləri velyar η (n) səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Velyar η səsinin düşməsi ilə özündən əvvəl və ya sonra gələn sait burunda tələffüz olunur. Şəki şivəsində bütün saitlərin, Zaqatala, Qax, Naxçıvan, Ordubad və b. şivələrdə isə **a, ı, u**, Sabirabadın Konanı kənd şivəsində isə **a, i, u**, Ağcabədi şivəsində **a, ə, ı, o, u** saitlərinin (Xəlfərəddin, Ağabəyli, Hacıbədəlli, Hüsülü, Hüsülü Təzəkənd, Rəncbərlər, Hindarx, Kəbirli, Xocavənd, Pəroğlular, Şahsevən, Şahsevən Təzəkənd, Qarqar Muğanlı, Cəfərbəyli, Köyük və İmanqulubəyli kənd şivələri) burun variantları vardır; məs.: mā a, əvı ī, r ē hsis, qeş ē x', s ō tdi (sönmişdi), ət ī, boynu ũ (Ş.); yadu ā, didi ī z (Nax.), atuā, əluā, dəduī, nənuī, anaū, qulağū (Sab.), dā:lamax, bā:z “bəniz”, anā:, ī:sı “iyi”, başī:, yerī:z, sō:ra, qō:r “qonur”, boynū:, qolū:, zə:x'’zəng”, pələ:x'’tufə:x' (Ağc.) və s. Şəki şivəsində burun saitləri həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə, Zaqatala, Qax, Naxçıvan, Ordubad, Muğan və b. şivələrdə yalnız şəkilçilərdə özünü göstərir. Burun saitləri iki şəkildə

meydana çıxır: 1) Velyar η səsinin düşməsi nəticəsində ondan əvvəl və sonra gələn sait burunda tələffüz olunur: oğluā, qızuā, ilxuā, aruā, qızıī, əliī, gözoō, öyuū, qonşuūz (Ş.), cibiā, əluā, adiā, yatuā “yadına”, başī, qapī, qoluū, yoluū (Nax.), yeruā, nəzəruā (Təb.), qaīx “qañıx- qovun qabığı”, rəx', doūz, qorxuūş “qorxunc”, nənoō (Meğ.) və s.

2) Velyar η səsinin düşməsi ilə iki sait uzanaraq burunda tələffüz edilir: atā:, canā:, belī:, dilī: işī:, pişiyō, otū:, əlū: (Meğ.), qar-daşī:z, davarī:z, qışlağū:z, oğlannarū:, gō:l “könül” (Təb.), də:z, bə:z “bəniz”, mā:t, dā:ş “danış”, sürū:, oğlū:, üzū:, sürū:, dō:t-di” dönmüşdür” (Ş.), əvī:z, əlī:z, əvā:, xalā: (Cəb.), sözü:, gözū: (Nax.) və s.

Lənkəran, Lerik Dərbənd və Meğri (Nüvədi) şivələrində **a** sa- itinin dodaqlanan **a^o** variantına da rast gəlinir; məs.: b a^o l, q a^o b, b a^o ldüz (Lən.), q a^o bağ «alın» (Dər.), a^o vçi, y a^o ğış (Meğ.), bāş, bāliş, sābın (L.) və s.

Qovuşuq ii səsi. Bu səsin Şəki şivəsində söz sonunda işlənməsini N. Aşmarin də müşahidə etmişdir (*quzii, qobii, aldi, acii, ağacii, qaqa-bacii*). Muğan, Quba və Lerik şivələrində söz sonunda **ı** və **i** səslərinin birgə tələffüzü kimi özünü göstərir; məs.: *yuxarii, yaxşii, sarıi, qarıi* (Qb.), *bacii, qarıi, yarıi, darıi* (L.), *bacii, oxii* (Muğ.).

Azərbaycan dili şivələrində **diftonqlar** da fonetik dialekt fərqləri əmələ gətirir. Şivələrə xas diftonqlar əsasən **v, y, n** samitlərinin düşməsi və **v** samitinin saitləşməsi nəticəsində meydana çıxır, fonematik məna kəsb etmir, yalnız tələffüzdə fərqin yaranmasına xidmət edir. Dialektoloji ədəbiyyatda bu səslər daha çox diftonqvari və ya diftonqabənzər səslər adlandırılır. Diftonqların 2 növü var: 1) Alçalan diftonqlar; 2) Yüksələn diftonqlar. Şivələrdə alçalan diftonqlarla müqayisədə yüksələn diftonqlar məhdud dairədə yayılmışdır.

Alçalan diftonqlarda birinci sait dolğun, ikinci sait isə birinciyə nisbətən zəif tələffüz olunur. Birinci sait açıq (**o, ö, a, ə**), ikinci isə qapalı saitlərdən (**u, ü, i**) ibarət olur:

ou: *houz* (Qaz., Qar., G., Dər.), *touğ* (Qb., B., Şam., Muğ.)/*toux, soux* (əksər şivə.), *douşan, youşan, ouç, qourmax, sıçoul, soutma* (Qaz.), *oxlou, bizou, qəroul, youşan, qırqoul, douz* (Nax., Şah.), *qoumağ/ qoumax, tous, touğ/ toux, qoun* (Muğ.), *plou, oxlou, yalou, douşən, qourma, douğa* (Dər.), *ouçi, babouz, getmoun* (L.), *qoum, nour, qouşumuz, oxloum* (B.), *qoun* “qovun”, *oun, qoum* (Cəl.), *qour* “qovurmaq”, *dour* “donmaq”, *qaroul* (B.Qk.), *ouş, hour, sıçoul, mişoul, qaroul, qouşmax* (Ağc.) və s.

öü: *döürə, bənöüş, böüg, nöüt, köül, işdiyəcöüz, gedəcöüz, nənöüz* (Muğ.), *döülət, döüran, töülə, köünək, öü* “ev”, *bülöü* (Dər.), *öüd, söüd, çöür* (L.), *bənöüşə, böürəx, söügili, döüş, söün* “sevin” (Təb.), *köül, nöüt, köünəlib, ərəböüz* (B.), *bütöü, bülöü, kösöü, böünnəri* (Nax.), *alöüz, böün* (Zən.), *çöür, töülə, söüd, söübət* (Cəl.), *öüt* “öyüd”, *göümtül* (B.Qk.), *öüd, bənöüş, çöürdi, cöüz* (Qaz.), *söüt, bənöüş, pərpətöün, öünməx, öüd, böürtü* (Ağc.) və s.

au: *nənaun, dədaun, yauğ* “yaxın”, *qəzau-qədər* (Şr.), *dauğa, dauşan, qaumax, banauş* (Q.,Zaq.) və s.

ai: *ələi, bələi, küləi* (B.,Muğ.), *ürəi, dəiş* (Təb.), *dairmi, ələi* (Zən.), *bəirdi, səirdi* (Cəb.), *ələi, kələi, gedəin* (Ağc.) və s.

ei: *yeib, xeir, saxleib, deir, işdeib, görmeib* (Cəl.) və s.

Yüksələn diftonqlarda birinci səs zəif, ikinci səs dolğun, tələffüz olunur. Birinci səs dodaqlanan qapalı saitlərdən (**u, ü**), ikinci səs dodaqlanmayan açıq (**a, ə**) saitlərdən ibarət olur. Bəzi hallarda birinci sait dodaqlanan açıq saitlərdən ibarət ola bilər:

ua: *yua, suamax* (Ş.,Qaz.), *duar, gualı* (B.), *yuaş* (Qar.), *suax* (Ş.), *suar, çual, quat* “qüvvət”, *suab* “savab” (Qub.), *duax, suax, çual, dua* (Ş.), *sua, malua, başua, quatdu* (L.), *cuab, yuan* “yavan” (Zən.), *cuaf* “cavab”, *quatdı, Cuanşir* (Cəb.) və s.

üə: *düə* (B., Qaz), *nüə, üəlix* “əvəlik”, *güəli, tüəng* (Qaz.), *güəli* (Çən.), *güərçin, nüə* (Göy.), **güərti, güərçin, üəc** “öyəc” (Qub.), *güə* (L.), *yerüə, əlüə, gözüə, işüə* (Cəl.), *yüən* (Cəb.) və s.

oa: *boat, boana* “boyana”, *oanmax* (Qub.), *oa* “ova” (Ş., Cəl.), *nənoa, baloa* (L.), *atoa, baboa, oa* “ona” (Cəl.) və s.

öə: *ərəböə, nəvöə* (B.), *göəm* (Qub., L.), *nöə* (Qaz.), *döər* “döyər”, **söər, göərđi** (L.), *dədöə, nənöə* (Cəl.), *döə-döə, söə- söə* (B.Qk.), *göərçin, öən/ üən* “o yan”, *göərmax, döən* “döyən”, *söən* “söyən”, *yöən* “yüyən” (Cəb.) və s.

Saitlər şivələrdə eyni kəmiyyətdə yayılmamışdır. Açıq saitlər qərb və cənub ləhcələrində, qapalı saitlər isə şimal-şərq ləhcəsində tələffüzdə üstünlük təşkil edir.

Saitlərin dəyişməsi

Dialekt fonetikasının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri saitlərin dəyişməsi hadisəsidir. Bu fonetik xüsusiyyət saitlər sistemində özünü göstərən incələşmə, qalınlaşma, qapalılaşma, labiallaşma və delabiallaşma hadisələrinin təsiri ilə yaranmışdır. Dialektoloji ədəbiyyatda şivələrdə müşahidə olunan sait dəyişmələrini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

- 1) Qalın saitlərin incə saitlərə keçidi
- 2) İncə saitlərin qalın saitlərə keçidi
- 3) Dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərə keçidi
- 4) Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərə keçidi
- 5) Açıq saitlərin qapalı saitlərə keçidi
- 6) Qapalı saitlərin açıq saitlərə keçidi
- 7) Qapalı saitlərin qapalı saitlərə keçidi

Qalın saitlərin incə saitlərə keçidi:

a>ə keçidinə bütün şivələrdə rast gəlinmə də, cənub və şimal-şərq ləhcələrinin xarakterik xüsusiyyətidir. Bu hadisə sözün əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir: **Sözün əvvəlində:** *əyag* (Dər.), **əyaz, əgiz, əlmas, əslan, əlma** (Təb.); **sözün ortasında:** *yəxşi, yaxın, qəyin, qəynana, qəynata, qəmiş, qəmçi* (Nax.), *qəşov, qəçi, qəmiş qərin, çərdağ* (Qb.), *qəyği, dəsədan, xəlis, yəsəməən* (Qaz.), **çəy, çədər, xiyər** (Ş.); **sözün sonunda:** *sirğə, parçə, taxçə, alçə xələ, çuxə, heyvə* (Dər.), *qarə, lobyə, kosə* (İt.), *ustə, balacə, kösə* “kosa” (Təb.), *baxcə, halçə, tayə, qoşə, qaydə, payə* (Ş.).

Bəzi dialektlərdə sözün ilk hecasında **a>ə** dəyişməsinin təsiri ilə ikinci və ya üçüncü hecalarda da eyni hadisə baş verir; məs.: **əxşəm**, **əlçə** (B., Muğ., Nax.), **ərəbə** (B., Qb., Cəb.), **əmbə** (Qaz.), **əxtə** (Qb.), **ərxə** (Yar.), **qərə**, **qərdəş**, **qəzən** (Nax.), **qəyə** (Zən.), **dərəğ**, **əğə**, **qəzən**, **təxtə**, **əğəc**, **qərgə** (Lən.), **qəynənə**, **qəğə**, **əğəc** (Yar.) və s.

i>ı keçidi şimal-şərq ləhcəsi üçün səciyyəvi olub sözün ortasında və sonunda yayılmışdır: **söz əvvəlində**: *ildirim* (Ş.); **söz ortasında**: *qarış*, *qiçə*, *sinəmax*, *çirax*, *payız* (Ş.), *qizdirmə*, *əxir*, *arığ*, *sirgə*, *aci*, *əgiz* (Qb.), *qirmizi*, *qirilməx* (Qar.), *xirdə*, *sindir*, *qamış*, *qalın*, *xış*, *yağış* (Dər.), *çirağ*, *balıq*, *qirəğ*, *yağış* (Lən.); **sözün sonunda**: *sari*, *yaxçı*, *aci*, *qapi*, *ayrı* (Muğ., Dər.), *qaraçı*, *dayı*, *yaxşı*, *sari* (Ş.), *ayi*, *ayrı*, *dayı*, *alti*, *baci*, *qəçi* (Meğ.).

u>ü keçidi Ordubad, Muğan, Qax, Zaqatala şivələrində məhdud dairədə qeydə alınmışdır. Bu hadisə əsasən sözün ortasında, qismən də əvvəlində və sonunda müşahidə edilir: **sözün əvvəlində**: *üşəx*, *ücə*, *ücü*, *üç* (Ş., Nax., Təb., Ord.), *üj*, *üçmax* (Çən.), *üzağ*, *üzün* (Lən.); **sözün ortasında**: *çüyal*, *çüst*, *püç*, *müşdülux* (Meğ.), *qüş*, *qüzü* (Cəb.), *hindüşka*, *yüməx*, *süküt*, *hücüm* (Çən.), *çübux*, *büzo* (Muğ.), *qüm*, *yüird*, *yüməx* (Təb.), *tüm*, *qüş*, *düz*, *pül*, *şüm* (Lən.); **söz sonunda**: *sü* (Q., Lən.), *övçü* (Ş.), *qüzü* (Çən.) və s.

o>ö keçidi şivələr üçün xarakterik deyildir. Qazax, Qarabağ, Gəncə, Ordubad, Qax, Zaqatala şivələrində sözün əvvəlində təsadüf edilir; məs.: *döyğə*, *söyux*, *töyux*, *löyğə*, *öyux* (Qaz., Çən., K.), *böyünbax*, *öynəmax* (Ord.), *öynəməg* (Q.), *köl*, *kösə*, *kötən*, *söyix*, *töyix* (Meğ.), *öyüncəx*, *döşəb*, *köğüş*, *qöhüm* (Zən.) və s.

İncə saitlərin qalın saitlərə keçidi:

ə>a keçidi qərb ləhcəsində geniş yayılmışdır. Sözün əvvəli ilə müqayisədə ortasında və sonunda geniş yayılmışdır: **sözün əvvəlində**: *asıl* (Qb.), *avaz*, *Aləsgər* (Çən.), *alaş* (Meğ.); **sözün ortasında**: *çarşanba*, *haman*, *tuşman*, *hayat*, *xavar* (Qaz.), *qanım*, *cahat*, *nazar*, *kanar*, *qiymət*, *xamra* (K., Çən.), *supurqa*, *köhnə*, *dars*, *xorak*, *yahar*, *yeka*, *marmar* (Q., Zaq.), *adət* “*adət*”, *baxt*,

qanşar, *qassab*, *qahraman* (Təb.); **sözün sonunda**: *miyva*, *tika* (Qb.), *meyva*, *taza*, *çara* (Dər.), *kira*, *kirva*, *xonça* (Çən.), *ciyar*, *qismət*, *xançal*, *callat*, *cafa* (Ərd.) və s.

Bu səs keçidi digər türk dilləri ilə müqayisədə çuvaş dili üçün xarakterikdir; məs.: *tan* “tən”, *kas* “kəs”, *sap* “səp” və s.

i>ı keçidi qərb ləhcəsi üçün səciyyəvidir. Bu hadisə əsasən sözün əvvəlində və ortasında, qismən də sonunda müşahidə olunur: **sözün əvvəlində**: *ılxı*, *ılx*, *ılan*, *ıxış*, *ıldırım*, *ışqırax*, *innaf* (Qar., Qaz.), *ışdah*, *ışdammax*, *ıraxlaş* “*ıraqlaş> uzaqlaş*”, *ışıldamax* (Çən.); **sözün ortasında**: *bıldırçın*, *qıymət*, *fırnı* (Qaz.), *hırs*, *sır*, *dıvar*, *zamin*, *xayın* (Meğ.), *əzazıl*, *kesix*, *qıymət*, *tarix*, *cins*, *təsdix* (Ş.), *sıçan*, *hasıl*, *qismət*, *mısqal* (Təb.), *xamır*, *qismət*, *mısmar* (L.); **sözün sonunda**: *dahı* (Dər.), *karantı*, *binalı* (Çən.) və s.

ö>o keçidi şivələrdə məhdud areala malikdir. Ayrı-ayrı şivələrdə sözün ortasında qeydə alınmışdır; məs.: *to:la*, *ko:hna*, *no:bə*, *mo:hur*, *mo:zu* (Təb.), *kusov* “kosöv”, *xorak*, *bilov*, *bitov*, *noxsan* (Dər.), *konul*, *nokər* (Qaz.), *tovla*, *köso*, *pito*, *çol* (Ş.), *koməy*, *no-bət*, *toybə*, *soyməg* “sönmək” (L.), *ordəg*, *hormeg*, *xorəg*, *doşəmə* (Lən.) və s. Bu hadisəyə Təbriz şivəsində söz əvvəlində *o:lad* “övlad” sözündə rast gəlinmişdir.

ü>u keçidinə əsasən alınma sözlərdə Qazax, Muğan, Qax və Zaqatala şivələrində rast gəlmək mümkündür; məs.: *yuñul*, *quv-valı*, *surfa*, *tuşman*, *qunc*, *cuma* (Qaz.), *sut*, *sumbul*, *supra* “süfrə”, *yuqən*, *yuq* “yük”, *yunqul*, *duğu*, *uç* (Zaq., Q.), *mohur*, *mumkin*, *ğurbət*, *subut* (Təb.) və s.

Dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərə keçidi:

o>a keçidi cənub ləhcəsinin xarakterik xüsusiyyətidir. Bu hadisə sözün əvvəlində və ortasında meydana çıxır: **sözün əvvəlində**: *av*, *avçı*, *avıc*, *avdix* (Nax.), *av*, *avçı* (Təb.); **sözün ortasında**: *qavın*, *qavırma*, *qahım*, *qavmax*, *tavla*, *savırmax*, *davğa*, *davşan* (Nax.), *malla*, *tavlamax*, *xaca*, *qapmax* “qopmaq”, *simavər*, *qavın* (Təb.), *bizav*, *cilav*, *pılav*, *bıxav*, *qavğa*, *oxlav* (Ord.) və s. Bu hadisə digər dialektlərdə, o cümlədən də Ağcabədin (Kəbirli, Əfşar,

Qaravəlli, Gelabədin, Gelabədin Qiyaməddinli, Şərəfxanlı, Şotlanlı, Zəkəreyli kənd şivələri) və İmişli şivələrində müxtəlif kəmiyyətdə yayılmışdır; məs.: *bızav, oxlav, yalav, çidav, qıjav* (Ağc.), *cılav, yavıx, davşan, qavın, qavırma, başbağ, oxlay* (İm.) və s.

Bu səs keçidinə qədim yazılı abidələrdə və müasir türk dillərində və dialektlərində də rast gəlmək mümkündür; məs.: *anun, ana* “ona”, *andan, anları, av, avladı* (KDQ), *avuc, av, anqan* “ondan sonra”, *anqa* “orada” (qazax), *av, tavşan, tavuk* (türk), *ağlak* “ovlak”, *avadan* “ovadan”, *aklov* “oklov” (türkmən dilinin dialektləri), **bayau** < boyau “rəng”, **xay** < xoy “hə cavabı”, *bayadıla* (qaraçay- balkar dilinin dialektləri) və s.

ö>ə keçidi əsasən cənub ləhcəsində **v** səmindən əvvəl, sözlərin ilk hecasında müşahidə edilmişdir; məs.: *kösəv, əvlad, kəvşən, təvlə, dəvlət, cəviz* (Nax., Ord.), *dəvlət, dəvr, əmir* “ömür”, *həfsələ, kəfşən* (Meğ.), *kösəv, dəvlət, təvlə* (Qub., Cəb.).

u>ı keçidi şimal-şərq və cənub ləhcələrində geniş yayılmışdır. Buna Qazax, Dmanisi, Çənbərək, Karvansaray, Şəki, Meğri və b. şivələrdə də rast gəlmək mümkündür. Bu hadisə əsasən sözün ortasında, qismən də əvvəlində və sonunda baş verir: **sözün əvvəlində**: *ıldız* (Qaz.), *ışağ* (B.); **sözün ortasında**: *bizo, bixo, zırna* (Qb.), *bığda, bıynız, bılağ, quyın, dırna* (Dər.), *muncıx, qoşın, xurcın, odın, boyun, oyun* (Təb.), *bığda, bıra, bırın, bılaç, bıynız, pıtax* (Nax.), *pısmax, qoyın, bızay, savın, namıs, bız, armıt* (Qaz., Dm.); **sözün sonunda**: *arız* (Çən.), *bı* (Nax.), *dolı, durı, toxlu* (Meğ.) və s.

u>i keçidi şimal-şərq ləhcəsində geniş işləkliyə malik olsa da digər şivələrdə qeyri- bərabər kəmiyyətdə yayılmışdır: **sözün əvvəlində**: *işax, ıldız* (Muğ.), *Məhməd, Temir* (Q.); **sözün ortasında**: *bızav, məsil* (B., Sab., Muğ.), *bızoğ, biyil, mənsil* (Q.); **sözün sonunda**: *qonşi, quri, quzi, yuxi, oğri, yumri* (B., Muğ., Ord., Ş.) və s.

ü>i keçidi şimal-şərq ləhcəsinin səciyyəvi xüsusiyyətidir: **sözün ortasında**: *üzig, hüngil* “yüngül”, *bilov, gümiş, ükiz, bitov, böyig* (Dər.), *küfənd* “külfət” (B.), *kötig, göriş, bilov, üzig, üzim,*

dözim (L.); **sözün sonunda**: *güzgi, tülki, dügi, süri, üti, körpi, düsdi* (L.), *bölgi, düyi* (Meğ.), *hüni, kürpi, tülki* (Qb.) və s.

Bu səs keçidi bəzi türk dilləri üçün də xarakterikdir; məs.: *iç, için* “üçün”, *kirek* “kürek” (karaim), *tilki, bütün* (türkmən), *şirik* “çürük”, *kəbik* “köpük” (qazax) və s.

Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərə keçidi:

a>o keçidi Bakı şivəsinin xarakterik əlamətidir, lakin digər şivələrdə də məhdud dairədə mövcuddur: *boca, bobat, hova, boba, popağ, dova, doban* (B.), *dovar, gomuş, çarşof, lovaş, tova* (Qb.), *boyatı, homı, tomaşa, boğ, yovan, xom, qopı* (Meğ.), *yoxun, hovla, popax* (Nax., Ord.), *covan, yovaş, şoftalı, boş, boşqa, qovalı* “gavalı”, *boci, xotun, yolov* “alov”, *qotuğ* (Dər.) və s.

ə>ö keçidi Bakı, Quba, Dərbənd və Qazax şivələrində sözün əvvəlində və ortasında dodaq samitlərinin təsiri ilə əmələ gəlir; məs.: *nöşün, bösdü, dövrüş, hövəs, kövər* (B.), *dövrüş, növə* (Qb.), *övlüğ* “əvəlik”, *övvəl* “əvvəl”, *çöküc* (Dər.), *köykür* “kəfkir”, *möhübbət, nöfsü* “nəfəsi”, *söylördü, görsöydü* (Qaz.) və s.

e>ö keçidi şimal-şərq ləhcəsində, Qazax, Çənbərək və Dmanisi şivələrində sözün əvvəlində və ortasında təzahür edir: **sözün əvvəlində**: *öy, öycük* (B., Muğ.), *öv* (Nax., Dər.), *öylət, övlən* (Qaz., Çən.); **sözün ortasında**: *sö:meg, dögi/ dögül, sö:ndi* “sevindi”, *nö:t, çöçələ* “balaca barmaq” (B., Muğ., Dər.), *söyün* “sevin”, *çörülüf, günöy, Söyün, cö:üz* (Qaz., Çən., Dm.) və s.

i>u keçidi şimal-şərq ləhcəsində və qismən də Şərur şivələrində sözün ortasında və sonunda müxtəlif fonetik şəraitdə meydana çıxır: **sözün ortasında**: *armut, yoxun, ağır, qarpuz, pambuğ, hazur, paxul, baluğ, ağıl, saruğ, gomuş, palut, yağuş, ağuz, aşuğ, salxum, açuğ* (B., Qb.), *yasduğ, çaruğ, palçuq, qatuğ, sanduğ, ayğur, barut, artuğ, yaşul, yayluğ, qaruşuğ, sarmaşuğ, qaranluğ, qaşuğ, yarpuz, xatun* (Dər.), *yaxun, qarğudalı, Naxçıvan* (Şr.); **sözün sonunda**: *ağu, acu, çalğu, saru, ayru, ayu, aru, yanaşu, qapu, qarğu, hamu* (Qb., Dər.) və s.

i>ü keçidi əsasən Naxçıvan şivəsində, bir sıra şivələrdə isə adacıqlar şəklində yayılmışdır: **sözün ortasında**: *bülmax, söünmax,*

dümdüx, *döyür*, *sövürdü* (Təb.), *şəkül*, *bülür*, *çəküş*, *büldür*, *nüşar* (Nax.), *büz*, *ərüg*, *əzgül*, *dəbrüş*, *çəltüg*, *təmüz*, *yeşüg*, *təndür*, *dəməür*, *çəpüş*, *nərdüvan* (Dər.), *müşar*, *bübar*, *çarçüvə*, *pülləkan* (Qaz.), *kəsük*, *çətün*, *kəklük*, *küçük* “kiçik”, *təndür*, *tələsük*, *şənnük* (İt.), *bübü*, *şümşəx* (Dm.), *püşüq*, *cüv* “cib” (Zaq., Q.); **sözün sonunda**: *delü*, *xeylü*, *zəngü* “üzəngi” (Dər.), *büvü* (Qaz.) və s.

Açıq saitlərin qapalı saitlərə keçidi:

a>ı keçidi əsasən qərb ləhcəsinə xas xüsusiyyətdir. Lakin bu hadisə şimal-şərq və cənub şivələrində də müxtəlif kəmiyyətdə fərqləndirici xüsusiyyət kimi çıxış edir; məs.: *manıt*, *sınavar*, *cıynax*, *bağırsıx*, *yıvan*, *yarıtməx*, *yıxa*, *mığmıği*, *baltıya*, *haravıya*, *babıya* (Qaz., Qar., Çən.), *dağı* “daha”, *saxsığan* (Dər.), *sırmasıx*, *yıxa*, *oynıyır*, *başlıyır*, *saxlıyır* (Nax.) və s.

a>e keçidi şimal-şərq ləhcəsində *y* səsinin təsiri ilə meydana çıxır. Digər şivələrdə məhdud arealda yayılmışdır; məs.: *qeyiş*, *qeysi*, *qeymağ*, *qeyin*, *qeynata*, *qeynana*, *qeyqənağ*, *qeyid*, *qeytər*, *yeylağ*, *eyran* (B., Qb.), *qeytan*, *qeynəmax*, *qeymax* (Təb.), *çey*, *beyax*, *yeymə*, *çeylax* (Ş.), *beyram* (Dər.), *eyğır*, *eyran*, *beyrağ*, *yeylağ* (İm.) və s.

Bu səs keçidi bəzi türk dillərində də yayılmışdır; məs.: *elma*, *elmas* (türk), *ərəx* “araq”, *amme* “ata” (çuvaş), *yeşil*, *belik* “balıq” (uyğur), *qemmeş* < *qameş* “camış”, *pelex/belax* < *palax* “bəla, zaval” (qaraçay- bəlkər) və s.

ə>i keçidi əksər şivələrdə özünü göstərir; məs.: *zincir*, *şikil*, *səvzi*, *şinnix*, *yihər*, *məşiyə* (Nax., Ord.), *ikiz*, *dirinnig*, *hiyət*, *şikər*, *imi* “əmi”, *cisəd*, *siyahət*, *qəhriman*, *nani* “nanə”, *dişərgi* “düşərgə”, *pəhlivan* (Dər.), *incil*, *işkil* “şəkil”, *yihər*, *ləmpiyə* (Qaz.), *zinzilə* “zəlzələ”, *sitəlcəm*, *bino*:*şə*, *şikil*, *xıyal* (Ş.), *ginə*, *şəbəki*, *digirman*, *çigirtgə*, *həyit*, *şəmmi* “şəmbə”. *işdiyir* (Qb.) və s.

Bu səs keçidi qıpçaq qrupu türk dillərində geniş yayılmışdır; məs.: *kipək*, *tirən* “dərin”, *kinəşmə*, *kim*, *şikər* (tatar), *it* “ət”, *kil* “gəl”, *kit* “get”, *ir* “ər” (başqırd) və s.

ə>e keçidi şimal-şərq ləhcəsində və şimal-qərb şivələrində sözün əvvəlində və ortasında yayılmışdır: **sözün əvvəlində**: *et*, *egri*,

erük, *er*, *ek*, *erig*, *ezgil*, *el* (Dər.), *ezbər*, *eyləş* (Qb.), *elex*, *erkex*, *esmax*, *esir*, *eyri*, *ekin*, *elli* (Ş.); **sözün ortasında**: *keklig*, *üreg*, *əleg*, *tuteg*, *çekme*, *ürdeg*, *penceq*, *xüreg*, *əlceq*, *şekil*, *kesmə*, *çetin*, *gezməg* (Qb.), *beg*, *mekdəb*, *sö*:*bet*, *gəlmeg*, *qismet*, *ses* (B.), *delü*, *sebət*, *tezəg*, *sekgiz*, *köyneg*, *bileg*, *pələng*, *demir*, *eriştə*, *temiz*, *serin*, *keləm*, *çepər*, *əppeg* (Dər.).

o>u keçidinə əsasən Quba, qismən də Qax, Zaqatala, Bakı, Şəki, Ordubad, Muğan və Meğri şivələrində təsadüf olunur; məs.: *çuban*, *qunağ*, *kutan*, *utuz*, *quşun*, *quca*, *urta*, *buşqab*, *duqqaz*, *turpağ*, *curab*, *xuruz*, *uğul*, *quyun*, *udun*, *du:şan*, *ucağ*, *su:ra*, *uyun*, *suğan*, *buyun* (Qb.), *urman*, *buş*, *tur*, *yul*, *şur*, *buz*, *çux*, *mul-la qunax*, *duli*, *bustan*, *zuğal* (Meğ.), *yurğan*, *suğan*, *uba*, *urax*, *bustan*, *faytun* (Q., Zaq.) və s.

ö>ü keçidi Quba şivəsinin xarakterik xüsusiyyəti olsa da, Bakı, Muğan, Qax, Zaqatala şivələrində bir neçə sözdə qeydə alınmışdır: *üküz*, *ürdeg*, *güg*, *kürpi*, *güz*, *ümür*, *kümeg*, *güzəl*, *bü-yüg*, *güyçeg*, *çül*, *gül*, *küçəri* (Qb.), *üzgə*, *ügəy*, *ütürməğ* *çürəg*, *süyüd*, *düşəg*, *kühnəçüp*, *kütüg*, *küsöv*, *külgə* (Dər.), *ürdeg*, *xüreg* (B.), *çükdü*, *sündü* “söndü”, *qüərti* “göyərti”, *güərməx*, *güəm*, *güərcin* (Çən., K.) və s.

Qapalı saitlərin açıq saitlərə keçidi:

i>a keçidi şimal-şərq şivələrinin xarakterik xüsusiyyəti olub, sözün ortasında və sonunda meydana çıxır. M. Şirəliyevin fikrincə, bu hadisə assimilyasiya nəticəsində əmələ gəlir. **Sözün ortasında**: *kağaz*, *şabalat*, *qarğadalı*, *xarman* (B., Dər. Qb.) *qa-şamax*, *qapqırmızı*, *sayax*, *sazlamax* (İt.), *kağaz*, *xarman*, *sırağan* “sırağan” (Nax.) *qarğadalı*, *çağart* (Ş.); **sözün sonunda**: *aşağa*, *buxara/puxara* (B., Muğ.), *siyaha*, *qaysa* (Qaz., Çən.) və s.

e>ə keçidi Naxçıvan şivəsinin səciyyəvi xüsusiyyəti olub, sözün əvvəlində və ortasında müşahidə olunur: **sözün əvvəlində**: *əv*, *əvlənməx*, *əşq* (Nax., Ord.), *ən*, *ərkeg* (B.), *əyni*, *əllər* “əllər”, *əniş*, *ərkəc* (İt.); **sözün ortasında**: *səvgi*, *həylə*, *pəndir*, *vərməx*, *çəvirməx*, *dəyil*, *həybə* (Nax., Ord.), *bətar*, *dəgil*, *həyvan*, *həsab*, *bələ*, *gəri* (İt.), *bəyin*, *yətim*, *ləş*, *kəcəl*, *bələ*, *dəyir* (Təb.) və s.

i>a keçidi Naxçıvan və Muğan şivələri üçün xarakterikdir. Sözlün əvvəlində və sonunda qeydə alınsa da söz ortasında geniş yayılmışdır; *çəşmə, ənnab, həməşə/əmməşə, bəna* (Nax.), *Çəngiz, nərdəfan, qəbrəsannıq, Biləcərə* (Muğ.), *xərtdəx', çərməlan, həmən, müharəbə, qəpəx'* (Çən.) və s

u>o keçidi şimal-şərq ləhcəsinə aiddir. Bu hadisə szün əvvəlində və ortasında baş verir: **sözlün əvvəlində:** *otanmağ, omac, ocuz* (B., Muğ., Qb.), *olduz* (Zaq.), *odqunmax, oduzmax* (Meğ.); **sözlün ortasında:** *yort, qort, boz* “buz”, *doz, qoş, yon, yoxu, qoyu, yova, qorut, çoğundur, yomurta, qotu, qozi* “quzu”, *armod, qohom* “qohum” (Dər.), *qo:m* (Muğ.), *bordə, dornə, xormə* (B.), *boğda* (Ş.), *borun, yo:mağ, qort* (Qb.) və s.

ü>ö keçidi şivələr üçün qeyri-səciyyəvi xüsusiyyətdir: *öreg, bığörtgən* (Qb.), *köbrə, möhüm* (Muğ.), *özməx'* (Çən.), *sönbül, yögür, ötü* (Dər.) və s.

Qapalı saitlərin qapalı saitlərə keçidi: Bu hadisə yarımqapalı e səsi ilə əlaqədə baş verir:

e>i keçidi əsasən şimal-şərq şivələrinə xas olub sözlün əvvəlində, ortasında və sonunda özünü göstərir: **sözlün əvvəlində:** *ilçi* (Qb.), *iləmax, iləsi, ilim* “elm” (Ş.); **sözlün ortasında:** *mişə, miyvə, hiybə, ciyran, ginə, firmə* “ferma”, *gidmağ, hisab* (Qb.), *gi:m* “geyim” (B.), *yimağ, gid, hiç, gicə, vir, mital, niçə* (Dər.), *mivə, hiyvan, təsbih, hiş* “heç”, *bilit, kişmiş* “keçmiş” (Təb.), *iməli* (Q.), *qəzit, bilit, piç, hisab, midal, təsbi* “təsbəh” (L.); **sözlün sonunda:** *di, yi* (B., Qb.), *sənayi* (Ş) və s.

Bu hadisə tatar, başqırd, uyğur dillərində və türk dilinin dialektlərində də mövcuddur; məs.: *biş, it, bil* “bel” (tatar), *kit, ti* “de” (başqırd), *bil, bişik, yi* (uyğur), *yirinden, biyaz, til* “tel” (türk) və s.

i>e keçidi şivələr üçün səciyyəvi olmayıb, alınma sözlərdə müşahidə edilir; məs.: *hers, hessə, Elyas* (Nax.), *ergənci* “iyrançı” (Qub.), *beysavad, həməşə, feşəg* (Muğ.), *çə:lex''* “çiyələk”, *qeremet* “kirəmit”, *verana, kelsə* “kilsə” (Ş.), *e:peyla* “piyalə” (B.) və s.

Samitlər və variantları

Ədəbi dildə işlənən samitlərdən əlavə, şivələrə xas olan samit səslər də vardır. Bunlar müxtəlif şivələrdə işlənərək fonetik dialekt fərqi yaradır:

κ - dilarxası, partlayan kar səsidir. Bu səsə ədəbi dildə və şivələrdə əsasən alınma sözlərdə təsadüf olunur. Türk dillərinin əksəriyyətində milli sözlərdə işlənən **κ** səsinə Azərbaycan dilində **q** və **x** səsləri uyğun gəlir. Qərb və Təbriz şivələrində də **κ** səsi **q** səsinin mövqeyində özünü göstərir; məs.: *kış, kışıl, kutu, kuş* (Qaz., Tov.), *qarışqa, qaşqa, dohquz* (Bor.), *qaraş, qazma, qapak, qalmaqal* (Təb.) və s.

Gədəbəy, Çənbərək, Karvansaray, Dərbənd, Balakən, Zaqatala və Qax şivələ- rində **κ** səsi **k** səsinə uyğun gəlir: *küşə, qol, oquz, yeqa, inək, qomaq, çuraq* (Q., Zaq.), *qur* “kor”, *qosa, küçig* “kiçik”, *qutan, qarvan, xuraq* (Dər.), *qoma, kusa* “kosa”, *qasıb* (Qb.), *sakqal, ayakqavı, baqqal, tıqqıltı* (Ş.), *toxum* “toxum”, *imkan, qarxana* (Təb.).

x' - dilortası, kar səsidir. Bu səs şimal-şərq ləhcəsi istisna olmaqla, bütün şivələrdə incə saitlərdən sonra işlənməkdədir; məs.: *üzix', biləzix', inəx', kipix', günnüx', vermişix', söx'məx', əzix', beşix', ərix'* (Qaz., G., Ağs.), *kəklıx', kürəx', çörəx', ələx', pişix', ipəx', köynəx', çəmənnıx'* (Nax.), *ləx', çəx', çəx'mə, tix'məx', bix'məx', təzəx', qəşəx', kəpəx', köməx', gödəx'* (Şah.), *ipex', ilıx', çürıx', külex', ürex', tıx', töx'* (Ş.) və s.

η –dilarxası, sonor, cingiltili səsidir. Bu səsə velyar η, sağır η da deyilir. Türk dillərinin, o cümlədən də Azərbaycan dilinin qədim samitlərindəndir. Yazılı abidələrdə bu samit söz ortası və söz sonu mövqelərində həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə işlənmişdir. Velyar **η** səsinin işlənib-ışlənməməsinə görə şivələr iki qrupa bölünür:

Birincisi, velyar η səsinin işlənmədiyi şivələr. Bu şivələrdə velyar η səsinin işlənməməsi iki şəkildə təzahür edir: a) şivə

mal-şərq şivələrində velyar η səsi, demək olar ki, işlənmiş, Abşeron (Pirşağı) şivəsində iki sözdə müşahidə olunmuşdur: *donz* / *donquz*, *dənz* / *dəhənz*. Bu şivələrdə η səsinin mövqeyində **n**, **v**, **y** səsləri sabitləşmişdir: *tüəgin*, *üzün* “qaymaq”, *barmağın* (Muğ.), *hovanun*, *dövənün*, *qərdeşün*, *atova*, *atovi* (B.), *uğlun*, *qunağın*, *güzüvün*, *qunağuvu*, *inegivüz* (Qb.), *sənüy*, *onuy* (L.); b) Şəki, Zaqatala, Qax, Oğuz, Naxçıvan, Ordubad, Şərur və s. şivələrdə velyar η səsi çox hallarda tələffüzdən çıxaraq öz burunluq xüsusiyyətini özündən əvvəlki və ya sonra gələn saitə verir. (Burun saitləri bölməsində bu barədə geniş məlumat verilir.)

İkincisi, velyar η səsinin işləndiyi şivələr. Buraya qərb şivələri aiddir ki, burada velyar η səsi geniş şəkildə işlənir. Qərb şivələrində η səsi həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə (yiylilik hal, II şəxs mənsubiyyət və şəxs şəkilçilərində) özünü göstərir: *soyra*, *tənxə*, *dan*, *don*, *donqar*, *qapının*, *aldın*, *aldınız*, *düşərsən*, *önlük*, *anarı*, *üzünə*, *gözüne*, (Qaz.), *bənz*, *çən* “duman”, *maşır*, *yünül*, *gəməşməx* “məsləhləşmək”, *eviniz* (Bor.), *gən*, *könlü*, *maşa*, *saşa*, *atasha*, *qoluşa*, *aldınız*, *bağmansınız* (Qub.), *dənz*, *yanax*, *soyra*, *balan*, *əlin* (Cəb.) və s. Velyar η səsinin saxlanması halları Şəkinin bəzi kəndlərində (Böyük Dəhnə, Kiçik Dəhnə, Suçma, Ağası Göynük, Biləcik, Baqqal), Ağdaş (Kotavan, Ağzıbir, Qaradəyin, Pirəzə, Eymur və Qarxun kənd şivələri), Zaqatala, Oğuz rayonları və Naxçıvan qrupu şivələrində müşahidə olunur: *ağlın*, *yerin*, *yeriniz*, *üzünə*, *elin*, *eliniz*, *yazırsınız*, *gəlcərsiniz* (Ş.), *qonax*, *özüne* (O.), *sahadın*, *alırırsınız*, *gəlirsəniz* (Şr., Nax.), *ci:η* “cicinin”, *atasha*, *anasha*, *suçursunuz*, *aldın*, *alırsan* (Ağd.) və s.

u – dilönü, qovuşuq kar səs olub, **t** və **s** səslərinin qovuşuğudur. Dilimizin Ordubad (Aza, Vələvir, Kələki, Sabir kənd şivələri), Şahbuz (Keçəli kənd şivəsi), Təbriz, Cəbrayıl (Sirik kənd şivəsi), Qarakilsə, Zəngibasar və ayrım şivələrində ən çox söz əvvəli, qismən söz ortası mövqelərində ədəbi dildəki ϵ samitinin yerinə **u** səsi işlənir: *uay*, *uox*, *uöp*, *uırx*, *uəltix*, *uəmənnix*, *uımməx* (Ord., Şah.), *uiyəx*, *uimən*, *uıla*, *uılo* “çilov”, *uay*, *uırx* (Təb.), *uöx*, *uəx* “çəkmək”, *uor* “kor”, *uırx* “karıxmaq”, *uırx*, *uörəx*

, *sıdırın*, *uəpər*, *uılağan*, *uıyax* (Cəb.), *uənə*, *uox*, *qonax*, *qıyux* (Qk.), *uıya* (Zb.), *qonax*, *uənə* (Ay.) və s.

Türk dillərində **u-laşma** hadisəsinin mənşəyi mübahisəlidir. Tədqiqatçıların əksəriyyətinin fikrincə, Azərbaycan dili şivələrində **u-laşma** vaxtilə Azərbaycan ərazisində yaşamış sabir-xəzər tayfalarının dil xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Azərbaycan dili şivələrində **u** samitinin işlənmə arealı məhduddur. Bu qovuşuq səs ancaq bəzi kənd şivələrində müşahidə edilir.

Dz- Cəbrayıl (Sirik kənd şivəsi), Ordubad, Zəngibasar, İsmayıl (Quşəncə), Zərdab (Əlvənd və Otmanoba kənd şivələri) və ayrım şivələrində ədəbi dildəki **c** səsinin, İsmayılın Basqal, Mücü, Xankənd şivələrində isə **g** səsinin mövqeyində **dilönü**, **qovuşuq**, **cingilti dz** səsi çıxış edir: *dzoraf*, *dzanavar*, *qodza*, *dzan*, *badzi*, *badza* “baca” (Zb., Ay.), *dzan*, *Mədzit*, *aladzam*, *cələdzəm* (Cəb.), *bilədzəm*, *gələdzəm*, *diədzəm* (Zər.), *dzəlmək*, *dzözəl*, *dzüzgü*, *dzəldzəm* (İs.) və s.

ž – dişarası, sürtünən cingilti səsidir. Bu səs tələffüzünə görə ərəb dilindəki **z** səsinə uyğun gəlir. Qazax, Gədəbəy, Çənbərək, Karvansaray şivələrində ədəbi dildəki **z** və **d** samitlərinin mövqeyində işlənir: *əžəli*, *ožun*, *ažam* (Qaz., Ağs.), *ož*, *gəžə*, *dəžə*, *quža* (Gəd.), *Sažix*, *yaž*, *cažu* “cadu”, *dožax*, *gežir* (Çən.) və s. Cəbrayılın Sirik kənd şivəsində bu səs **c** səsinə uyğundur; məs.: *žan*, *alažam*, *cələžəm*, *Məžit*, *ciž* (45,s.44). Dişarası **ž** samiti müasir türkmən və başqırd dillərində ədəbi dil səviyyəsində işlənir.

w – qoşadodaq, kar, novlu səsidir. Bu səs Zaqatala şivəsində və Kərkük türkmənlərinin dilində müşahidə olunur: *war*, *watan*, *əw*, *towuq*, *sowuq* (Zaq.), *qawırma*, *dawşan*, *arwat*, *qawın* (İt.) və s.

Nəfəsli **k**, **ç**, **t**, **p** səsləri ayrıca fonem kimi deyil, əsas fonemlərin variantları kimi özünü göstərir. Bu səslərin nəfəsli tələffüz olunmasını ilk dəfə N.İ. Aşmarın Şəki şivəsinin materialları əsasında müəyyən etmişdir. Şivələrdə nəfəsli **k**, **ç**, **t**, **p** səslərinə təkhecalı sözlərin sonunda müşahidə olunur: *tik^h*, *kök^h*, *aç^h*, *ot^h*, *it^h*, *ip^h* (əksər şivə.), *çəllək*, *çovdar*, *pıç*, *kündə*, *tök*, *kartof* (Ab.) və s.

Şivələrdə geniş yayılmış fonetik xüsusiyyətlərdən biri də **samitlərin dəyişməsidir**. Samitlərin dəyişməsi nəticəsində karlaş-

ma, cingiltiləşmə, kipləşmə, novlaşma, affrikatlaşma, qeyri-palatalıq hadisələri meydana çıxır. Samit dəyişmələri söz əvvəlində, ortasında və sonunda özünü göstərir.

Karlaşma: b>p, b>f, d>t

Cingiltiləşmə: k>g, f>v (tүvək), t>d, k>h (kähli x'), p>b (bama-dor)

Novlaşma: b>f, b>v, ç>ş, q>x

Affiratlama: dzorab, d>ç (çüş), k>ç, g>c

Qeyri-palatal: g>q, y>d (dumru), y>v (gövərti), y>q (iqnə), y>ğ (iğdə)

Samit səslər şivələrdə eyni kəmiyyətdə yayılmamışdır. Kar samitlər qərb, cənub şivələrində, cingilti samitlər isə şimal-şərq şivələrində inkişaf etmişdir.

Samitlərin dəyişməsi

Söz əvvəlində samit keçidləri

b>p keçidi cənub şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Bu hadisə qərb və şimal-şərq şivələrində də yayılmışdır; məs.: *putax/pıtax, pıçax/puçax, piçin, pişirməx*, *pükməx*, *pütün, pürkü, pirqədir* (Nax., Şr.), *palta, pes* (B.), *puxarı, pütün, pütöy, piçməx*, *pitməx*, *puxça, pişirer* (Qaz., Bor.) və s.

p>b keçidi Qazax şivəsinin səciyyəvi xüsusiyyətidir: *bama-dor, bilan, badron, baldun* “palto” (Qaz.), *bişig* (Qb.) və s.

f>p keçidi şivələr üçün qeyri-xarakterik olub, Zaqatala və Qax şivələrində alınma sözlərdə rast gəlinir: *paytun, pundux, pənər, pərə*, (Zaq.), *pikir* (Dər.), *pısdıx* (Təb.), *Pürüzə* (L.), *pavvarə, pı-lan* “filan”, *pələk* “fələk” (Muğ.) və s.

d>t keçidi bütün şivələrdə qeyri-müəyyən kəmiyyətdə yayılmışdır; məs.: *tiş, tükan, tuşman, tüş, tişi, tustax* (Qaz., Tov.), *tayça, tarağ, taramağ, tayağ, tuman* “duman” (Dər.) və s.

Bu səs keçidi qıpçaq qrupu türk dilləri üçün səciyyəvidir; məs.: *təs* “döş”, *tis* “diş”, *tamşı* “damcı” (qazax), *toşan, tamşıtarı, til*

(Qaraqalpaq), *tav* “dağ”, *taş, til, tiş, tiz* (qumuq və noqay), *tinqez* “dəniz”, *taru* “dərman” (tatar) və s.

t>d keçidi Qazax şivəsində bir neçə sözdə qeyd alınmışdır: *dər>tar, düşdü* (Qaz.), *dutmax* (Təb.), *dərbənməx* (Nax.), *dütqün* (Bor.), *dincixmax, dumurcux* (Çən.) və s.

k>ç keçidi daha çox Naxçıvan qrupu şivələrinə xasdır. Bu səs keçidinə Qazax və Zəngilan (Havalı və Göyəli kəndləri) şivələrində də rast gəlinmişdir; məs.: *çəçic, çüçə, çömək, çöhnə, çənd, çəşməx* “keçmək”, *çömək, çörpü, çönəx*, *çeçi, çöhnə* (Nax.), *çeşdi, çüləx*, *çeçən, çüçə* (Qaz.), *çət, çilo, çörpü, çorrux, çim, çöhnə*, (Zən.) və s.

g>c keçidi Naxçıvan qrupu şivələrinin fərqləndirici xüsusiyyətidir. Hu səs keçidi Qazax və Zəngilanın (Havalı və Göyəli kəndləri) şivələrində də qeyd alınmışdır; məs.: *cöy, cet, cülmax, cilas, cavalı, cöstərməx* (Nax.), *cün, cümüş, cilənar, cüllə* (Qaz.), *cəlin, cözəl, cün, cüllə* (Zən.) və s.

k>g keçidi cənub şivələri üçün xarakterikdir: *geçi, keçmiş, geşdi, gobud* (Nax.), *gö:l* “kөнүл”, *gərdi, gərmə, geçək* (Təb.), *geçal, gişi, geç* (İt.) və s.

g>q keçidi Zaqatala, Qax, Dərbənd və ayırım şivələrində yayılmışdır: *qün, qördi, qözüm, qözəl* (Ay.), *qavalı, qet, qıya* “guya”, *qür* “gör”, *qurultu, qüman* (Dər.), *qəlin, qözəl, qünorta, qor* “gör” (İt.) və s.

k>q keçidi də Zaqatala, Qax, Dərbənd və ayırım şivələri üçün xarakterikdir: *qor, qol, qoca, qüçə* (Q., Zaq.), *qur* “kor”, *qosa* “kosa”, *qüçig* “kiçik”, *qişi, qutan* (Dər.).

x>h keçidi Ordubad şivəsinin xarakterik xüsusiyyəti olsa da, Cəbrayıl (Horovlu kənd şivəsi), Yardımlı (Ostayı və Telavar kənd şivələri) və Zəngilan (Sobu və Xumarlı kənd şivələri) şivələrində də söz əvvəlində müşahidə olunmuşdur: *herman, horuz, huncun, həbər, hış, hırda, həncəl, hal, həmir, hörəx* (Ord.), *hırman, horuz, həndəx* (Cəb.), *ham, hiyar, hasda, harmançı* (Yar.), *heş* “xış”, *hortum, horultu, hırda, huliqan* (Zən.) və s.

Söz ortasında samitlərin keçidi

b>v keçidi qərb şivələrinin əsas xüsusiyyətidir, lakin şimal-qərb şivələrində də yayılmışdır: *çovan, arava, bava, xavar, çuvux, savax, səvət, torva, lovyə, baravar, zivil, xəlvir, davan, kovut, qavix* (Qaz., G., Tov.), *qavax, Qurvan* (Nax.), *xiyavan, qavar, Ərdəvil, gəvə* (Təb.), *arava, şavalıt, kavaf, suvay, qavırqa, şərvət, xəlvir, şorva, səvzi* (Ş.), *suvay, yava, torva, qavax, Sivir* (İm.) və s.

v>b keçidi şimal-şərq şivələrinə xasdır: *xəlbət, qabal, heyba, şalbar, döbrüş* “dərviş” (B.), *cabab, çərçübə, febral* (L.), *qabal* (Meğ.) və s.

f>p keçidi Zaqatala və Qax şivələrində qeydə alınmışdır: *qıl, səpər, həpdə, külpət* (Zaq), *topli* “tufli” (Qb.), *kəpgir* (Nax.), *kəpən* (Təb.)

t>d keçidi bütün şivələrdə özünü göstərir. Bu hadisənin meydana çıxması Azərbaycan dilində iki kar samitin yanaşı işlənməməsidir: *dəsdə, xəsdə, bosdan, usda* (əksər şivə.), *küfdə, döhdür* “doktor- həkim”, *bosdan, dəfdər* (Təb.), *həfdə, taxda, yasdıx, asdar, gösdəriş, işdirak, ərişdə, şəfdəli* (Nax., Ord.), *tüsdü, mekdəb, isdi* (Qb.), *cafdə* (B.) və s.

c>j keçidi qərb şivələrinin fərqləndirici xüsusiyyətidir: *gejə, haji, qoja, baji, ojax, ajıx, balaja, gedəjam, paja* “baca”, *ajı, mejmayı* (Qaz., Tov., G.), *cüjə, qujax, gejdən* “səhər tezdən”, *köçijihdi, sındırjıtdı, qoymıjıx* (Ş.) və s.

y>g keçidi şimal-şərq şivələrində geniş yayılmışdır. Bu hadisə intervokal mövqedə və ya saitlə sonor səslər arasında meydana çıxır: *ignə, dügi, dügün, əgri, dügmə, igdə, ləgən, igirmi* (B., Qb.), *gügərti, digirman, çigin, dögür* (Qb.), *örgəşmax, yügürmax, cigər* (Təb.), *gögərçin, əgilməg, dügə, gögəm* (Yar.), *ügrət, sügüd, degir- man, çigeleg, bögrək, deginmək, ogüt, hegbə, gögçək* (İt.) və s.

Söz ortasında g və y səslərinin işlənməsinə görə şivələr üç qrupa bölünür: 1) şimal-şərq şivələrində söz ortasında **g** səsinə; 2) qərb şivələrində **y** səsinə; 3) cənub və şimal-qərb şivələrində həm **g**, həm də **y** səsləri üstünlük təşkil edir.

y>v keçidi cənub şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyəti olsa da, Cəbrayıl şivəsində də özünü büruzə verir: Bu hadisənin baş verməsi açıq dodaq saitlərinin təsiri ilə izah olunur; məs.: *gövərti, gövərçin, söviüd, sovux, tovux, gövərməx*, *söviüd, sevid* (Nax., Ord.), *sovux, yuvurdu, sovmax, şivit* (Təb.), *suva, tovuğ, yuvadam* “yuyuram” (Dər.), *sovux, tovux, gövərçin, ağcaqavın, çəvirtkə* (Cəb.) və s.

v>y keçidinə qərb şivələrində açıq dodaq saitlərindən sonra rast gəlinmişdir: məs.: *toyla, doyğa, döyşən, noyruz, əylət, nüyə* “nəvə”, *höysələ, qoyla, kösöy, öy* (Qaz., Tov., Bor.), *bülöy, buzoy, piloy, yaloy* (Çən., K.) və s.

ğ>q keçidi Naxçıvan və Qazax şivələrində aşağıdakı sözlərdə müşahidə edilmişdir: *yorqan, yorqa, qarqa, damqa, yorqun* (Nax.), *qayqanax* (Qaz.), *qərqa, qar- qış, yorqa, qırqi* “quş adı” (Təb.), *sılqa, şıdırqi, əyqir, qırqın, qeyqənəx* (Meğ.) və s.

h>y dəyişməsi şimal-şərq şivələrinə xas olan xüsusiyyətlərdəndir: *şayid, Meyti, vəyşi, söybət, qoyum* və s.

Söz sonunda samitlərin keçidi

b>p keçidi əsasən cənub şivələrinə xasdır: *əzap, məktup* (İt.), *katip, məhdəp, corap, hesap* (Nax.), *kabap, əyip* “ayıb”, *boşqap, corap* (Meğ.) və s.

b>f keçidi qərb şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyətidir, lakin məhdud dairədə cənub və şimal-qərb şivələrində də yayılmışdır: *kitaf, cavaf, boşqaf, kasıf, coraf, boşqaf, qərif, məhtəf, tutuf, saralıf* (Qaz., G., Tov., Çən.), *eliyif, gedif, gəlif, kitaf* (Nax.), *kabaf, güləf, duruf, görüf* (Qub.), *qutaf, qəlif, boşqaf, coraf, qərif* (İm.) və s.

d>t keçidi bütün şivələrdə müxtəlif kəmiyyətdə işlənir: *ut* “od”, *pulat, şabalıt, savat, bulut* (Qb.), *söviüt/söyüt, qanat, yurt, armit, kənt/ kət, palıt, qurt, süt* (Nax., Ord.) və s.

z>s keçidi qərb şivələrində geniş yayılmışdır: *tos, tas, ağıs, as, buğas, dəniz* (İt.), *palas, qarpıs, uldus, xorus, atlas* (Qaz.), *palas, səggis, doqqus, Şahbus, Nərgis* (Nax.), *ottus, buynus, öküs, əlmas, ətləs* (Təb.), *yıldıs, aşvas* (Bor.) və s.

Bu səs keçidi qaqaüz dilində də söz sonunda özünü göstərməkdədir; məs.: *kıs, otus, denis* və s.

c>ş keçidi qərb və şimal-qərb şivələrində geniş dairədə işlənməkdədir: *saş, ağaş, qazaş, Oruş, çəkiş, qılış, turaş, ülküş* (Qaz., Tov.), *süzgəş, qarağaş, möhdaş, öyəş, umaş* (Ş.), *kərpiş, ağaş, ehtiyaş, ouş* “ovuc”, *qazaş, oruş, umaş* (Təb.), *kərpiş, qılış, çəküş, xəş, nadiş, turaş, avış* “ovuc”, *dilmaş* (Şr.) və s.

ç>ş. Təkhəcalı sözlərin sonunda **ç>ş** keçidi qərb şivələrinin xarakterik xüsusiyyətidir, qismən də Şərur və Şahbuz şivələrində müşahidə olunur: *köş, üş, uş, aş<aç, qoş, saş, keş, seş* (Qaz., Tov.), *qoş, qış* “qıç”, öş “ölç”, *qoş* (Təb.) və s.

Bu səs keçidinin geniş yayılmasının səbəbi digər türk dilləri ilə müqayisədə aydınlaşır. Azərbaycan ədəbi dilindəki **ç** samitinə qıpçaq tipli türk dillərində **ş** samiti uyğun gəlir; məs.: *köqerşin, köşe* (qazax), *avşı, aş, saş* (Qaraqalpaq) və s.

c>j təkhəcalı sözlərin sonunda **c>j** dəyişməsi qərb və cənub şivələrində qeydə alınmışdır: *aj, gij, gej, güj* (G., Qaz., Tov.), *uj, süzgəj, güj, gəj* (Təb.), *saj, taj* (Ş).

q>x dəyişməsinin işlənməsinə görə şivələr iki qrupa bölünür: 1) şimal-şərq şivələrində çoxhecalı sözlərin sonunda **ğ** səsinə; 2) qərb, cənub və şimal-qərb şivələrində isə **x** səsi üstünlük təşkil edir: şimal-şərq şivələri: *yarpağ, torpağ, qabığ, ayağ, daşdığ* (B.), *sandüğ, qaşuğ, tovuğ, turpağ, uymağ, çumağ, baluğ, qabuğ, bıçağ, yayluğ, budağ, qunağ* (Qb., Dər.), *halağ, baliğ, dərəğ* (Lən.) ; qərb və cənub şivələri: *çubux, balıx, torpax* (Qaz., Tov., G.), *qulax, qaranlıx, qavax, qavıx, çuvux, otax, papax, yeylax* (Ş.), *çanax, qolçax, başmax, sumax, yamax, çardax, alaçix, qaçax, əyax, darax* (Təb.) və s.

k>g keçidi şimal-şərq şivələrinin xarakterik xüsusiyyətidir. Bu şivələrdə çoxhecalı sözlərin sonunda **g** səsinin tələffüzü geniş yayılmışdır; məs.: *kö:neg, işdəmeg, dögmeg, yeməg* (B.), *çüreg, çiçeg, küleg, üreg, üzüg, əteg, ürüg* ”hörük”, *kiçig, əlceg, ipeg, ineg, göçeg, pişig, çiyələg* (Qb., Dər.), *nəzüg, xörəg, səppəg* (Yar.) və s.

k>x keçidi qərb, cənub şivələri üçün səciyyəvidir. Şimal-qərb şivələrində də söz sonunda **x** səsi geniş yayılmışdır; məs.: *itix, kəpənəx, ələx, dürməx, təpix* (Çən.), *köx, kürəx, kiççix, dindix* “dimdik”, *biləzix* (Meğ.), *çörəx, əysix, pətəx, gədix* (Qaz., Tov.) və s.

k>y keçidi. Bütün şivə qruplarında az və ya çox dərəcədə söz sonunda **y** səsinə rast gəlinir: *çörəy, beşiy, gedəy* (Yar.), *erkəy, əriy, yedəy* (Cul.), *üzüy, gödəy, pissiy, dəlləy, ürəy, kürəy* (Şr.), *kəkliy, çökəy, üziy, köynəy, inəy, biləy* (L.), *çökəy, kəpəy, əlcəy, inəy, yeməy, diləy* (İm.) və s.

Fonetik hadisə və qanunlar

Ahəng qanunu. Şivələrdə ahəng qanunu ədəbi dilə nisbətən bir o qədər də möhkəm deyildir. Ayrı-ayrı şivələrdə ahəng qanununa eyni dərəcədə riayət olunmur. Saitlər ahənginin saxlanması və pozulması baxımından şivələr iki qrupa bölünür:

1) **Ahəng qanununa riayət olunan şivələr.** Bu qrupa Qazax, Qarabağ, Gəncə və Şərur şivələri daxildir. Qazax və Qarabağ şivələrində dodaq ahəngi də ədəbi dilimizə nisbətən inkişaf etmişdir. Ədəbi dildə damaq ahənginə əsasən iki variantda işlənən şəkilçilərin Qazax və Qarabağ şivələrində dodaq variantları da özünü göstərir. Qazax və Borçalı şivələrində şəkilçilərin açıq, dodaqlanan variantları, Qarabağ şivələrində isə qapalı, dodaqlanan variantları inkişaf etmişdir: *olor, oynor, otdor, doldoror, ötör, görör, köçmör, vuror, düşör, üzör* (Qaz., Tov., Bor.), *görüydü, görüy- müş, duruydu, duruymuş, qorusuydu, qorusuymuş, qoşusuydu, qoşusuymuş* (Cəb.), *üzdüyür, duzduyur, düzdüyür, durmuyuf, qurmuyuf* (Qub.). Qərb şivələrinin əksəriyyətində dilarxası, dodaqlanmayan saitlərin ardıcılığı gözlənilir: *ıxış, ılxı, ıldırım, ılx, bildir, bildirçin, armit, qarpız, kağaz, baravar* (Qaz., Qar., G.), *hayat, kanar, şahad, sutun* (Şr.) və s.

2) **Ahəng qanununun pozulduğu şivələr.** Şivələrdə ahəng qanununun pozulması eyni səviyyədə yayılmamışdır. Quba, Bakı, Şəki, Zaqatala, Qax, Ordubad, Culfa, Lənkəran və Təbriz şivələrində ahəng qanununu tez- tez pozulur. Bu şivələrdə ahəng qanununun pozulması həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə baş verir. İncə saitli sözlərə qalın saitli şəkilçilər qoşulur: *meyva, pencax, seysan, yeylax, yimax, elçiyix, gəldiz, verdix* (Ş.), *qeymağ, həçar, çərdağ, gidmağ, gələcağam, kəççiyuğ* (Qb.), *əyax, əlmas, qeytan, hiyyan, piçax, kəman, kərvan, həlva, dirilix, çətinnix, elçilix, yetişmax, evləndirax, gətirax, əkax* (Təb.) və s. Bakı, Quba, Təbriz və Şəki şivələrində əksər hallarda qalın saitli sözlərə incə saitli şəkilçilər əlavə olunur: *alaceg, almeg, almani* (B.), *naxırçı, ağaşdər, daşın, qardaşım, aşdi, alıcəm, açərəm* (Ş.), *daşdi, atdi, qapıçı, buğdiyə, almani, yazıbəni* (Qb.), *alaçığı, camahati, balığı, adamdi, bağdi, aşdi, yaylandı, qurtardi, yaranırı, alınırı, açılıri, çağrey* (Təb.) və s.

Şamaxı, Naxçıvan, Şahbuz və Muğan şivələrində ahəng qanununun pozulması bəzi hallarda müşahidə olunur. Bu şivələrdə ahəng qanununa əsasən söz köklərində və köklə şəkilçi sərhədində riayət olunur, bəzən alınma sözlər də bu qanuna tabe edilir: *qabul, ataş, maxluğ, vafa, Zahra* (Muğ.), *beşlix`, gedəx`, istərix`, yedihdə, azarri, unnu, ağacı, quşu* (Nax., Şah.). Buna baxmayaraq, kök və əsaslarda dılarxası və dilönü saitlərin ardıcılığı qismən pozulur: *gözi, ayağçı, anasi* (Muğ.), *dedix, diyərix, itildərix, işdəmiyax, gələciyix, saxlıyecəm* (Nax., Şah.) və s.

Keçid şivələrdə bu qanun qarışıq şəkildə təzahür edir. Cəbrayıl, Qubadlı və Göyçay keçid şivələrində ahəng qanunu əsasən gözlənilir, Ağdaş keçid şivəsində isə zəif fəaliyyət göstərir. Bu müxtəliflik həmin şivələrin təsir dairəsində olduğu dialektlərlə bağlıdır. Cəbrayıl və Qubadlı şivələri ahəng qanununun dayanıqlı olduğu qərb və cənub dialektlərinin, Göyçay şivəsi qərb və ahəngin qismən saxlandığı şimal - şərq dialektinin, Ağdaş şivəsi isə qərb və ahəngin tez- tez pozulduğu şimal- qərb şivələrinin təsirinə məruz qalmışdır. Zəngilan keçid şivəsində də həm damaq,

həm də dodaq ahənginə riayət olunur (Vejnəli, Bartaz, Çöndərə, Sobu, Dərə, Kələtağ, Qollıqışlaq, Dəlləkli, Zərnəli və Havalı kənd şivələri istisnadır): *sırfa, cıyar, qıymat, tavla, xamır, qəpi, qeyiş, qəçi, qəyin* (damaq ahəngi), *qoçuyu, usduyu, çömçüyü, küçüyü, qursuydu, düzdüyüf, düşmüyüf* (dodaq ahəngi) və s.

Şivələrdə damaq və dodaq ahəngi eyni səviyyədə yayılmamışdır. Damaq ahəngində dodaqlanan və dodaqlanmayan saitlətlər əhatə olunmaqla qalın və incə saitlərin bir- birini izləməsi nəzərdə tutulur. Şivələrdə **damaq ahəngi** qüvvətlidir. Aşağıdakı hallarda damaq ahənginə riayət olunur:

- 1) Söz köklərində: *armıt, qarpız, kağız, baravar, savın* (Qaz., Tov.), *qara, taya, dafşan, yavşan, qaşix, avic, yaylıx, qəhim, qəyiş, nəzix`* (Qub.), *palçuğ, qaşoğ* “qaşiq” (Dər.), *paxul, ağul* (Qb.), *qarpuz, pambuğ* (B.), *yaxun, çəküş, şəkül* (Nax.) və s.
- 2) İsmnin yiyəlik halında: *baxçanun, şammanun, Badamun, şiki-lün, çəkişün, ignənün* (Muğ.), *bossanun, arabanun* (Nax.), *sacun, ağacun, papağun, çanağun, inegün, ləmpön* (Qb.) və s.
- 3) Mənsubiyyət şəkilçilərində: *bağun, aton* (B.), *babov, babovuz, qardaşuv, atavuz, ağacum* (Dər.), *barmağun, qunağun, qunağuz* (Qb.), *başun, başy:z, çək- mən, dədiün, dişün* (S.) və s.
- 4) Şühudi keçmiş zamanda: *alduğ, almaduğ, çıxarduğ, atduğ, başdaduğ, suladuğ, yazdun, yazduz, tapdun, tapmaduz, verdüg, demədiug, getdiug* (Muğ.).
- 5) Nəqli keçmiş zamanda: *başdamışuğ, qalamısuz, sarmanmışuğ, tikmişüg, gedmişüg, gəlmişüg* (Muğ.) və s.
- 6) İndiki zamanda: *qaçırux, qaçırsuz, yığırux, qazıyrux, çəkirüg, di:rüg, əkirüg, səpirüg, gedirsüz* (S., Şir., Bs.) və s.
- 7) Qəti gələcək zamanda: *saxlıyacux, saxlamıyacaxsuz, gedəcəysüz* (S.) və s.
- 8) Qeyri- qəti gələcək zamanda: *başdarux, yığarux, başdarsuz, gedəriug, gedərsüz, eşidərsüz* (S.) və s.

9) Feilin şərt şəklində: *alsoğ, alsoz, atson, baxson, işdəsög, gedməsög, disön, issəsön, eləsön* (Sab.,Şir.,Bs.) və s.

Şivələrdə damaq ahənginin pozulması iki şəkildə təzahür edir:

a) dilönü saitlelərdən sonra dilarxası saitlelərin işlənməsi:

1) Söz köklərində: *həçar, miyvə, əyağ, çərdağ* (Qb.), *aynə, əraşqın, qəbax, əçar, yəlov, cılqə* “sırğa”, *do:şən, əlçax, düşman, pəxla* (Ord.), *qəzan, çirax, ləvaş* (Təb.), *yeylax, ciyar, eyqır, ildız, kitman* (Ağc.), *yeylax, eyqır, ciyar, düşman* (Qub.), *çirax, əvam, meyva, pencax, əyax* (Ş.) və s.

2) İsmnin hal şəkilçilərində: *çəngəlın, cıvın, Əhmədın* (Ş.), *əli:n, əla:/ əlia, əli:* (Cəb.)

3) Mənsubiyyət kateqoriyasında: *dədan, elın, əmin, keçin, keçı:z* (Ş), *gözu:n, gözua/ göza:, işı:z, yerı:z, sözu:z, üzu:z* (Cəb.) və s.

4) Məslərlərdə: *bilmax, yimax, işmax, dimax, giymax* (Ş.), *gəlməğ, bilməğ, diməğ* (Qb.), *gezmax, demax, səpmax, üzmax, dözməx, bişmax* (Ord.), *deyişmax, yetişmax, çəx`max* (Təb.), *gəlməx, deməx, yimax* (Ağc.) və s.

5) İndiki zamanda: *ge:rıx, gidiysan, getmiysan* (Ş.), *istirux, çəkirux, əkirux, gətirruş* (Təb.) və s.

6) Şühudi keçmiş zamanda: *gəldıx, gəldız, vərdın, vərdıx, yıdıx, getdıx* (Ş.), *gəlduğ, işdəduğ, gülduğ* (Qb.), *keşdux, geldux, yetiştux* (Təb.), *getdı:z, güldu:z* (Cəb.), *sildıx, verdıx, sildız, verdız* (Ağc.) və s.

7) Qəti gələcək zaman: *gələcağam, gələcağsan, gələcağ* (Qb.), *gedacax, biləcax, içəcam* (Ord., Cul.), *geəcəğam, gələcax, vermıyacax, diyəcəxla* (Təb.) və s.

b) dilarxası saitlelərdən sonra dilönü saitlelərin işlənməsi:

1) Söz köklərində: *qocə, halçə, bayrəm, dayi, bacə, axşam, parçə, payız, çaltıx`*, *aynə, baxcə, qoyün, xurcün* (Ş.), *aci, sari, qapi, ayi, ayri* (Təb.), *xarmən, salbə, alçə, maxmə, tayfə, qaşəv* (Qub.) və s.

2) İsmnin hal şəkilçilərində: *baltiyi, daneyi, darvazeyi* (Tov.,Qaz.,Bor.), *bobani, almani, ocağı* (B.), *papağı, danani,*

ağaci, arvadi, qaşığı, yarpağı, yağı, yuni (Muğ.), *daşın, daşı, daşdə, daşdən, araviyə, çayi, başı, toydə, qoçün, quşün* (Ş.) .), *çuxiyə, yumurtiyə, qapiyə* (Qb.), *ağaci, atami, toyğı, quşı, quyini* (Ord., Cul.), *mali, yaylağı, ağaci, çayi* (Təb.) və s.

3) Mənsubiyyət kateqoriyasında: *anasi, bacısı, atası* (Muğ.), *yoldaşım, dayın, başı, qardaşım, bacım, boynün, toyüm, quşüm* (Ş), *qunağı, bacısı, anasi* (Qb.), *adamım, qızı, yaşı, yaxası, ağzi* (Təb.) və s.

4) Sıra saylarında: *doqquzımcı, onımcı, otuzımcı* (Muğ.), *unımcı, doqquzımcı* (Ş.), *altımcı, qırxımcı* (Qb., Ord., Cul.), *qırxımcı, atmışımcı* (Ağc.) və s.

5) İndiki zamanda: *yıxer, çıxmər, qırer, yığər, saler* (Qaz.,Tov.,-Bor.), *yoxlı:r, bağli:r, bağli:rəm, yatiylər, baxmiyillər, aliyəm, alminəm, almiyi* (Ş.), *yazadı, yazmıdı, başdıyadı, aladı* (Qb.), *tapılırı, çıxmırı, qatlaşırı, saxlırı* (Təb.), *açilir, baxır, alır, oxuyür, toxuyür* (Cəb.) və s.

6) Şühudi keçmiş zamanda: *yazdı, qutardı, başdadi, yığdı, qaldı, aldı* (Muğ.), *yazdı, başardı, yazmadı* (Qb.), *aşdı, çihdi, daşdı, yığdı, qaldı, qurtardı* (Təb.) və s.

7) Qəti gələcək zaman: *alıcam, alıjəhsən, alıjehdi* (Ş.), *aljəm/ alajəm, baxjəm, durjəm* (Cəb.), *durujem, tutejem, oxuyejem* (Qub.) və s.

Şivələrlə **dodaq ahəngi** damaq ahəngi ilə müqayisədə zəifdir. Dodaq ahəngində də dodaqlanan satlərin qalın və incəliyi mühüm şərt kimi nəzərə alınır. Qərb şivələrində, xüsusilə Qazax şivəsində açıq dodaq saitlelərinin ardıcılığı gözlənilir. Bu hadisəyə daha çox sözün iki hecasında riayət olunur. Şivələrdə dodaq saitlelərinin ardıcılığı üç şəkildə təzahür edir:

1) Açıq dodaq saitlelərinin ardıcılığı: *olmor, yoxlo:r, ötö:r, köçmör, oynor, otdor, gözdöm, söylöm, görör* (Qaz.,Tov.,Bor.), *yoror, görör, köçmör* (İm.) və s.

2) Qapalı dodaq saitlelərinin ardıcılığı: *oynuyur, duzduyur, oxumuyuf, qurmuyuf* (Qub.), *buğduyu, yuxuyu, yüx`lürdüx`*

(Tov.), *quşunun, qurdun, dunun, qurdum, üküzin, güzüm* (Qb.), *tulluyur, sürmüyür, duzdur, üzdür* (İm.) və s.

- 3) Açıq və qapalı dodaq saitlərin ardıcılığı: *quror, düşör, tutor-du, oxşuyur, oynuyur, toxumorux, oxusoydu, üzörux*, *sulor-dux* (Qaz., Tov., Bor.), *öyün, nöyütün, qurson, ütsön, nüön* “*nəvən*” (Ab.) və s.

Dodaq ahənginin pozulma məqamları:

- 1) Söz köklərində: *buqaz, büzav, yumri* (Q.), *qomiş, qoyin, boğ-də, torşi* (Dər.), *oxlav, qoyin, toyix, soyix, kösəv* (Nax.), *qurax, yumax, çuval, umac* (Qub.), *dügi, kürpi, tüsdi, üti* (Qb.), *qonşi, qoruxçi, qoyün, xurcün, boyün* (Ş.) və s.
- 2) İsmnin yönlük halında: *bobiyə, hoviyyə, buğdiyə, çuxiyə, yumurtiyə* (B.) və s.
- 3) İsmnin təsirlik halında: *bobani, sui, popaği* (B.), *toyği, quşi* (Nax.), *yuli* “yoli”, *tuyi* “toyi”, *quçi, tuti, küzi* “quzu”, *çöli, kürki, yüzi* “üzü”, *dördi* (Meğ.), *to:zi, quşuni, oyni, topi, buzugi* “buzovu” (Qb.) və s.
- 4) Şühudi keçmiş zamanda: *qurtardi, oxudi, oldi, tutti, qoydi, doldi, qurdi* (Təb.), *duldi* “doldi”, *qurxdı* “qorxdı”, *düsdim, döydim, döydüm* (Meğ.), *oxıdim, qurdim, durdim, gürdi, güldi, tükdi* (Qb.) və s.
- 5) Nəqli keçmiş zamanda: *qoaliyif* (Qaz.), *oxımışüg* (B.), *oyniyib, vurmuşəm, oxımışəm* (Qb.), *vuruşmuşəm, oxuyüfsən, oxumüyüfdü* (Ş.) və s.
- 6) İndiki zamanda: *olır, donmur, oxımur, tökirix* (Nax.), *qoyürəm, qoyürsən, qoyür, vurüyəm, vurüysən, vurüy* (Ş.) və s.
- 7) Arzu və şərt şəkillərində: *qurmiyəm, vurmiyəsən, oturseydim, vurseydin* (Ş.)

Assimilyasiya hadisəsi şivələrdə geniş yayılmışdır. Təsir istiqamətinə görə assimilyasiyanın iki növü var: 1) İrəli assimilyasiya; 2) Geri assimilyasiya.

İrəli assimilyasiyada bir səs özündən sonra gələn səsə təsir edərək onu ya tamamilə öz məzrəcəinə uyğunlaşdırır və ya başqa səsə çevirir. Aşağıdakı tipləri var:

- 1) **rl>rr:** *qarri, varri, tərri, ətirri, narrar, yerrər, maldarriğ* (əksər şivə.)
- 2) **nl>nn:** *enni, oğlannar, odunnar, qannı, nişannı, dünənnəri* (əksər şivə.),
- 3) **nd>nn:** *mənnən, sənnən, qızınan, gəlinnən, yannan, odun-nan* (əksər şivə.)
- 4) **zl>zz:** *qızzar, qazzar, öküzüz, gündüzüz, gözzə* (əksər şivə.)
- 5) **zd>zz:** *bizzən, Arazzan, yazza, babamızza, qızzırma, duzzan, payızza, yazzi*
- 6) **dl>dd:** *arvaddar, buluddar, daddı, addı, süddü, addamax* və s.
- 7) **zl>zd:** *qızdar, duzdu, üzdəri, gündüzdər* (Qb.), *otuzdux, göz-düx*, *təmizdə, buynuzdu* (Qaz., G., Çən.), *xoruzdar, qozdu, öküzdər, gözdə* (Ş.) və s.
- 8) **tl>td:** *otdar, atdar, arvatdar, itdər* (Qaz., G., Çən.), *dövlətdi, savatdı, səbətdər* (Nax.), *sahatdar, ətdi, atdanmax* “atlanmaq” (Təb.) və s.
- 9) **şl>şd:** *lavaşdar, işdər, başdix, yaşdı, daşdix* (Təb.), *qışdax, iş-dəmax, başdayır, dişdərim, bağışda* (Nax.), *daşdı, daşduğ, yuldaşduğ, beşduğ* (Qb.)
- 10) **md>mn:** *duzumna, duzumnan, damnan, kələmnə, əmim-nən, balamnan* (Ş.), *xalamnan, atamnan, yanımnan* (Qb.), *axşamnan, əlimnən, işimnən* (Qaz.), *ağamnan, gözümən, dadaşımnan* (Təb.) və s.
- Geri** assimilyasiyada isə bir səs özündən əvvəl gələn səsi ya tamamilə öz məzrəcəinə uyğunlaşdırır və ya başqa səsə çevirir. Əsas tipləri bunlardır:
- 1) **rl>ll:** *alıllar, gəlillər, görəllər, tökəllər, diyəllər, yandırallar* (əksər şivə.), *gidəllər, gətirəllər, çıxardallar, örtəllər* (Qb.), *qəynədillər, qavrıllar* (Nax., Ord.), *yatılla, alılla, qayıdılla, satılla, yiyillə* (Dər.), *qaxılla, tərpaşillə, gülüllə, çıxal-la, əzəllə* (Təb.), *gəzillər, əkillər, döğəllər, biçəllər, çalıllar* (Muğ.), *tutullar, sancıllar, verillər, əkəllər, vürollar* (Bor., Qaz.) və s.

- 2) **nm>mm**: *qammaz, dimmə, bəyəmmir, qazammışam, alımadı, görümməz, bəzəmməx* (Qaz., G.), *dolammax, yammaz, tərəpəmməz, diksimməx*, *dilləmməx*, *mimmax/ mimməx* (Nax., Ord.), *qammaz, bilimməz* (Qb.), *ö:rəmməg, inammağ, dimməz, oyammağ, diyimməg, görümməg* (Muğ.) və s.
- 3) **ts>ss**: *yassın, gessə, pissin* “bitsin”, *eşissə, ossuz* “otsuz”, *oy Nassın* “oy natsın”, *ağlassın, bassın* (Qaz., Çən.), *issən, gessax, bərəkəssiz, urvassız* “hörmətsiz”, *sənəssiz, üşüssə* (Ş.), *issə, assoğ* (Muğ.), *çassın, sassın, tussun, össün, əssiz* (Qub.) və s.
- 4) **zs>ss**: *yassın, görməssən* (əksər şivə.), *yazmassuz, yiməssən, gidməssən, oxımassuz* (Qb.), *bilməssən, qoymassan, dussuz, sissiz, üssilən* “üzsilən” (G., Qaz.), *sössüz, gössüz, bıynıssız, yazmassuz, gəlməssən, alməssan* (Muğ.) və s.
- 5) **nb>mb**: *sümbül, ambar, ombir, ombeş, zəmbil, şəmbə* (əksər şivə.), *təmbəki, zəmbil* (Qub.), *gümbəz, cambir, sombeşik, hambəl, təmbəh* (L.) və s.

Dissimilyasiya hadisəsinə görə eyni cinsdən olan iki səsdən biri fərqli başqa səslə əvəz olunur və ya düşür. Dissimilyasiya da təsir istiqamətinə görə irəli və geri olur:

İrəli dissimilyasiyada eynicinsli səslərdən ikincisi başqa səsə çevrilir. Əsas tipləri bunlardır:

- 1) **r>l**: *qəral/ qərəl, zərəl* (B., Ş., Nax., Qaz.), *qurtal, murdal* (Qaz., Qb., Ş.), *əncil* (Qb.), *zəryal* “zərgər”, *tehral* “təkrar” (Ş.), *paltal, xıncal* (Dər.) və s.
- 2) **n>l**: *fantal* (B., Nax., Ord., Qb., Qaz.).
- 3) **m>b**: *əmbə* (əksər şivə.)/ *amba/ həmbə, Hümbət* (Cəb.).
- 4) **n>r**: *qanur* “qanun” (B., Şah., Şr., Səd.).

Geri dissimilyasiyada eyni cinsli səslərdən birincisi başqa səslə əvəz olunur:

- 1) **r>l**: *muldar, ülkər* “hürkər” (Qaz., Tov., Ağs., Bor.).
- 2) **r>n**: *mundar/ mündar* (əksər şivə.).
- 3) **n>l**: *lərdivan* (Muğ.).

- 4) **ç>ş**: *aşdı, köşdü, qaşdı, ağaşdan, turaşdan* (Qaz., Tov., Muğ., Qub.) və s.
- 5) **c>j**: *ağajdar, güjdi, bijdig, xəjdig* (Muğ.), *aldıx, vijdan* (Qub.) və s.
- 6) **c>ş**: *ağaşdar, turaşdar, kərpişdar, oruşdux, dişdix* “dinclik” (əksər şivə.).

Yerdəyişmə də şivələrə xas olan fonetik hadisələrdəndir. Bu hadisə şivələrdə iki şəkildə özünü göstərir: 1) yanaşı yerdəyişmə; 2) yanaşı olmayan yerdəyişmə.

Yanaşı yerdəyişmədə qonşu səslər dəyişir. Əsas tipləri bunlardır:

- 1) **br>rb**: *Tərbiz* (Təb., Nax.), *İrbahım, gürbə* (Nax., Ord.), *kirbit* (Qb., Muğ.).
- 2) **by>yb**: *loyva* “lobya” (Bor., Qaz.).
- 3) **ğz>zğ**: *vazğal* (əksər şivə.).
- 4) **dy>yd**: *maydan* (Qaz., Nax., Şam.), *bayda* (Ord., Nax., Muğ.)/ *baydə* (Ab.).
- 5) **gr>rg**: *örgənir* (Tov., Nax., Təb.), *örgən* (Ab.).
- 6) **rp>pr**: *kiprix* (Qaz., Tov., Şam., Muğ.), *toprağ* (Dər.), *yaprağ, kipri, köprü* (İt.).
- 7) **rh>hr**: *Fəhrad* (əksər şivə.), *səhrəd* (Çən.), *məhrum* (Qub.).
- 8) **hr > rh**: *sərha, pərhiz* (Qaz.), *çərhayı* (B.).
- 9) **mğ>ğm**: *dağma* “damğa” (Qb.).
- 10) **sk>ks**: *öksürək* (Muğ.)/ *öysürük* (Qaz.), *əysi, əysix* (Cəb.).
- 11) **rv>vr**: *dəvriş* (Qaz., L.), *kivrə, givrənkə* (Qaz., Qub., Cəb.), *kavran, davraza, kivrənkə* (B.Qk.).
- 12) **lv>vl**: *şavlar* (Qub., Nax.), *əvlan, havla, tavlar* (Ord., Nax.), *havla* (Cəb.).
- 13) **rm>mr**: *dımrix* (Qaz., Qub., Cəb.), *xumra* “xurma” (Ab.).
- 14) **lx>xl**: *saxlım, çaxla* “çalxa” (Qub.).
- 15) **ğr>rğ**: *dorğa, arğı, orğu, dorğu* (Cul., Şr.).
- 16) **vr>rv**: *Narviz, qırvax, qırvım* (Şr., Ord., Şah.).
- 17) **sx>xs**: *axsırmax <asxırmax* “asqırmaq” (Cəb.).

Yanaşı olmayan yerdəyişmə də müxtəlif mövqeli səslər dəyişilir. Aşağıdakı tipləri yayılmışdır:

- 1) **ğd>dğ:** *qardıǵalı* (Ş., Qub.)
- 2) **ğn>nğ:** *yornuğ* (Ş., Qub., Şah.)
- 3) **lr>rl:** *partal<paltar* (Qb., Ş., Dər.)
- 4) **mn>nm:** *intaham* (Ş., Meğ., Qaz., Şah.)
- 5) **mh>hm:** *cahamat* (Qaz.)
- 6) **rn>nr:** *xuncur>xurcun* (B., Bor.)
- 7) **nr>rn:** *gerenal* (Tov.)
- 8) **ğy>yğ:** *kələyağı* “kələğayı” (Qb.)
- 9) **ln>nl:** *nəhlət* “lənət” (Şah., Qub., Qaz.)
- 10) **tr>rt:** *görsət* “göstər” (əksər şivə.)
- 11) **nl>ln:** *lənbəki* “nəlbəki” (Qub.)
- 12) **rn>nr:** *xuncur* “xurcun” (Ab.).
- 13) **sr>rs:** *risa* “sıra” (Ab.).

Saitlə samitin yerdəyişməsi:

- 1) **ru>ur:** *doğurdan* (Qb., Çən., Qub., Şah.)
- 2) **su>us:** *ussuz* “susuz” (Bor., Qaz.)
- 3) **şü>üş:** *üşşə* (Bor., Çən., Qaz.)
- 4) **rü>ür:** *təcürbə* (L., Qub.)
- 5) **mi>im:** *qədmi* “qədim” (L.)
- 6) **ğı>ığ:** *qarıǵdalı* (Qaz.)

Səs artımı hadisəsinə şivələrdə tez-tez rast gəlinir. Bu hadisə həm saitləri, həm də samitləri əhatə etməklə sözün bütün mövqelərində özünü göstərir.

Söz əvvəlində saitlərin artımı (proteza). Bu hadisə alınma sözlərdə **st, sk, sp, şk, ş, r, l** səslərindən əvvəl baş verir: Alınma sözlərdə **st, sk, sp, şk** səslərindən əvvəl qapalı saitlərin artımı Azərbaycan dilində söz əvvəlində iki kar samitin yanaşı işlənməməsi və **st, sk, sp, şk, r** samitləri ilə başlayan heca tiplərinin olmaması ilə bağlıdır:

1) **i səsinin artımı:** *ispirt, iskan* // *istikan, isdansiya, İrza, ilanpa* (S.), *işqaf, işqalat* “şokolad”, *irəd, irast, ispirit/ispirid, isgan* (B., Qb.), *ira:zı, ire:han, İrəşxəndə, İracəf, irəhmət, İrəməzan* (Ş.), *iras, irazı, İrza, irəf, ireyhan, irəndə. isdol, istaj, isdansiya, irazılıx, irəyon, irəsmi, irezin* (Nax., Ord.), *isırqı/ isırğa* “sırğa” (Qub.) və s.

2) **ı səsinin artımı:** *isdol* // *istol, irazı, işqaf, irayon, irasd, irabitə* (K., Çən.)

3) **u səsinin artımı:** *ustul* // *ustol, usu* (B., Qaz.), *Urbaba, uruh, urus, ussil* “stol”, *uruzgar* (Nax.), *uruzu* (Dər.), *Urusdam* “Rüstəm” (Çən.) və s.

4) **ü səsinin artımı:** *ürüzgar, ürüsvey, Ürbaba* (Ş.), *ürüşvət, ürütbə* (Çən.)

Söz əvvəlində samitlərin artımı:

1) **y səsinin artımı** şivələrdə qapalı saitlərdən və açıq **a** səsinədən əvvəl müşahidə olunur: *yeniş* (Nax.), *yıldız, yıldırım, yuca, yüzük, yülgüc, yüzəngi, yüzməx’, yurag* “ürək”, *yuğna* “iynə”, *yütü, yüzüm* (Zaq., Q.), *yılxı, yaloy/ yalov, yıldız, yallatmax, yürəx’li* “igid”, *yıǵval* “iqbail”, *yesir* (Qaz.), *yaloy, yulduz, yeniş, yuca* (Gəd.) və s.

Şivələrdə söz önündə **y** səsinin işlənməsində özünü göstərən xüsusiyyətlərin XI əsrdə mövcud olduğu mənbələrlə təsdiq olunur. M.Kaşğarının «türk» adlandırdığı tayfaların dilində adların və feillərin əvvəlində işlənən **y** səsinə oğuzların və qıpçaqların dilində ya «sıfır səs», ya da **c** səsi uyğun gəlmişdir. M.Kaşğariyə görə, türklər **yelkin** «səyahətçi», **yılığ** «ilıq», oğuzlar isə **elkin, ılığ** demişlər.

XI əsrdə türk tayfa dillərində söz önündə **y** səsinin işlənməsi Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində də öz əksini tapmışdır. «Kitabi-Dədə Qorqud» əbiləsindən XVIII əsrdə yazılı mənbələrdə bu xüsusiyyət mövcud olmuşdur.

2) **h səsinin artımı** əksər şivələrdə, xüsusilə də Zaqatala və Qax şivələrində nəzərə çarpır: *haçar hindi, hasan* (əksər şivə.), *herik, ho, һоны/huna, həmək* (Zaq., Q.), *hələsi* “eləsi”,

hələ “elə”, *hövəliug* (Dər.), *hasand*, *harava*, *həlbət*, *hasa*, *horax* (G., Qaz.), *hindi*, *həçər*, *hancag* “ancaq”, *hülmeg* “ilmək”, *həylim* “elm”, *hayıb* “eyib” (Qb.), *hora*, *horda*, *holar*, *halça*, *hağıl*, *hama* “amma” (Ş.), *hüskük*, *heylişə* “elə isə”, *həsa*, *heşqırmax*, *hörüş*, *həlbət*, *hamma* (Zən.), *hasand*, *haçar*, *hancag*, *halo:*, *haftamabil*, *halağ* “alaq”, *hamba*, *həlbət*, *helə*, *hindi*, *həfmək* “apteq” (Muğ.). Bu hadisə xalac dialekti üçün xarakterikdir. Həmin dialektə səitlə başlayan sözlərin əvvəlinə **h** səsi əlavə olunur; məs.: *hadax* “ayaq”, *haç*, *hot*, *hocaq* və s.

M.Şirəliyev M.Kaşğariyə əsaslanaraq, söz önündə **h** səsinin işlənməsini türk tayfa dillərinə hind dilinin təsiri hesab edir. M. Kaşğari qeyd etmişdir ki, əsl türk dillərində boğazdan çıxan **h** səsi yoxdur. Onun fikrincə, xotan və gəncək dillərində **h** səsi işlənsə də, bunlar əsl türklər deyil, türklər ölkəsinə son gələnlərdir. M.Kaşğari xotanların və gəncəklərin dilindən belə misallar verir: *hata* «ata», *hana* (ana). Lakin dil faktları **h** səsinin bəzi türk dillərində daha qədimdən işləndiyini təsdiq edir. Dilin nisbətən qədim leksik təbəqəsi olan vokativ sözlərdə də **h** səsi xüsusi yer tutur.

Söz ortasında sait artımı (epenteza). Şivələrdə alınma sözlərdə iki samit arasına sait artımı nəzərə çarpır:

i səsinin artımı: *əmir*, *elim*, *sədir*, *xeyir*, *hərif*, *qətil* (əksər şivə.), *ilim*, *bilan* (Ş.), *altımış*, *yimişax*, *mitir*, *dövir* (Dər.), *litir*, *pilov* (Nax.), *töyilə*, *nəşir*, *sehir*, *seyir*, *mehir*, *giram* (Təb.) və s.

ı səsinin artımı: *qırış*, *zurina*, *qalışdı* (Qaz.), *cınıs*, *vaxı*, *savır*, *qatıran* (K., Çən.), *çayıçı*, *altımış*, *qorışdım*, *satılıx* (İt.) və s.

u səsinin artımı: *zulum*, *turup*, *yumurux*, *yumuşax*, *qulup* (əksər şivə), *qoruxmax*, *quluflu*, *turuş* (Qaz.), *qomuşu* (Dər.) və s.

ü səsinin artımı: *ötürü*, *höküm* (əksər şivə.), *ülükdü* “hürkdü”, *kürük* (Qaz.), *nöyüt*, *həruf*, *dövüründə* (Dər.), *mücürü*, *Gülüzar*, *Gülüsüm* (Ş.), *zülüm*, *örümüçəx*, *nömürə*, *zümürüt* (Zən.) və s.

o səsinin artımı: *oxoley* (Zaq.)

ə səsinin artımı: *gələmə*, *kələmə*, *ötəri*, *cürəbəcür* (Təb.), *dəsəmal*, *güləmeg* (Dər.)

Söz ortasında samitlərin artımı:

y səsinin artımı əsasən qərb şivələrinə aid olub, alınma sözlərdə özünü göstərir: *fayız*, *zayıf*, *şöybə*, *dayır*, *tiyadır*, *döyşəmə* (Qaz.), *beysavad*, *ayid*, *siyirğa*, *biyavır* (Ş.), *dayva*, *yayxalamax*, *şayir* (Nax.), *eylə*, *ziynət*, *seygah*, *həmeysə*, *heysav* “hesab”, *mayna* (Çən.) və s.

h səsinin artımı: *sahat*, *camahat* (əksər şivə.), *məhəllim* (Qb.), *təhni* “tənə”, *mahna* “məna” (Dər.), *dəhvən* (Təb.) və s.

n səsinin artımı: *kilint* (Ş.), *sərhənd*, *balanca*, *turanc* (Qaz., Bor.), *zirəng* “zirək” (Qb.), *qovanq* (Dər.), *eləncə*, *beləncə* (Çən.) və s.

d səsinin artımı: *yumurtda* (Çən., Zən.), *vərəsdə* (Qaz.), *yırt-dıx*, *basdırıx* (Zən.)

g səsinin artımı: *şüşəgə* “şüşə” (Qb.), *köçərgi* (Nax.), *gedərgi* (Meğ.) və s.

m səsinin artımı: *çumbux*, *samat* (Zən.).

v səsinin artımı: *tərəvzi*, *ərvişdə* (Zən.), *suval/saval*, *duva* (Cəb.).

q səsinin artımı: *muşqar*, *danışqan* (Zən.).

Söz sonunda saitlərin artımı. Şivələrdə bu hadisəyə az hallarda sonor səslərdən sonra rast gəlinir: *həmi*, *qədərə*, *metrə*, *qəfəsə* (Ş.), *balqabağı* “balqabaq” (Qb.), *ilkinə*, *qançıra* (Çən.), *egənə* “əgər” (Dər.) və s.

Söz sonunda samitlərin artımı.

n səsinin artımı: *kimin*, *ərəbcən*, *ötrün* (əksər şivə.), *kərən*, *amman*, *paltun*, *dalıncan* (Qb.), *kın*, *kin*, *kun*, *kün* (Qar., Qaz.), *dəfən*, *safayın* “savayın”, *qabaxcan*, *yanıncan* (Nax.), *dəhvən*, *kərən* (Təb.), *əvvalcən*, *qabaxcan* (Çən.) və s.

m səsinin artımı: *bərkəm* “bəlkə” (Dər., Qb.), *soram*, *kərəm* (Ş.), *dənəm*, *yalxım* “tək” (Təb.) və s.

y səsinin artımı: *kiloy* (əksər şivə.), *çantay* (Ş.), *çamtay* “çanta” (Zən.) və s.

x səsinin artımı: *dalıx*, *yanıncax*, *qavaxcax* (K., Çən.) və s.

x' səsinin artımı: *fərix* “fərə” (Zən.).

Səslərin düşümü hadisəsi də sözün əvvəlində, ortasında və sonunda müşahidə olunur.

Saitlərin düşümü hadisəsi vurğusuzluqla bağlı və sözlərin birləşməsi nəticəsində meydana çıxır:

ı saitin düşməsi: qarşix, hamsı, yanna (Ş.), yadma, yarsı (Qb.), adna, qapnın, bacya, hacya, yarmın, qeydər, danşır, çalışır, dayqızı, daynəvəsi (Təb.), qarşix, aşagda, dammız (Çən.), başsağı, oxardan “yuxarıdan”, Hajsöyün (Qaz.), qapbaca, qappencərə, Həcağa, Həcboba (B.), qaynata, qaynata, orda, birda (Muğ.) və s.

i saitin düşməsi: Smeyil, Ayşə, xəlfə, həmşə, nişil, həqqətən, xəznə, gətrir, əyir, əmsi, əmoğlu (Qaz.), Səlmə, Səhnə “Səkinə”, səlqə, Hənfə, bibqızı, əmdossi, Əlquli, Əlsoltan, Əlxan (Nax., Ord.), yirmi, Səfil, diyrix (Ş.), Həlmə, iksi, əmqızı (Qb.), xəznə, Həlmə, Seknə, paprus, Hənfə, pəlvən, bəz “bəzi” (Muğ.) və s.

u saitin düşməsi: toyni, qoltuğna, otduğ “oturduq”, qolnu, çoxsu (Ş.), vurrux, durrux, otrar, quyya (Təb.), qoylur, qoynun, oxyor (Qaz.) və s.

ü saitin düşməsi: günnə, düynü, öyünü, gtrüf, ötrüf, gözaçıx (Ş.), döylör, götrör (Qaz.), böyyür, görrox, sə:nçün, mə:mçün (Təb.), mə:yyən, mə:llim, mə:licə (Muğ.) və s.

a saitin düşməsi: şomma, prəxod, tay “daha” (Muğ.), bırda, oturram, ayırram, yannam, allam (B.), doydurram, vurdurram, orya, burya (Qaz.) və s.

ə saitin düşməsi: gırrəm, silləm, düşcam, vərjix`di “verəcəkdi” (Ş.), billəm, verruğ, bişirruğ, gəzinnuğ, gəlləm (Qb.), gəlix`, isinnəm, görriş` (Ord.) və s.

Samitlərin düşümü hadisəsi sözün əvvəlində, ortasında və sonunda müşahidə olunur:

Söz əvvəlində samit düşümü:

h səsinin düşümü : elimçax`örümçax` “hörümçək”, örər, ülükdü (Qaz.), üriğ, əşqırmağ (Qb.), induşgə, ürüg (Dər.), Üseyin, üyrür/ürür, İdayət (Ş) və s.

y səsinin düşümü: uxarı/ oxarı, umrux, uxu, murtda, ük,

umax, urt (Qaz.), iməli (Zaq.), Usup, üzbaşı (Nax.), umala, umburux “yumquq”, imişax “yumşaq”, asəmən (Ş.), uva, uxa (Təb.), ığmax, umuşax, üx`ləməx`, üx`səx` (Çən.,K.), qəçi, ağır “aygır”, ük (Muğ.) və s.

Söz ortasında samit düşümü:

n səsinin düşümü: so:ra, qoşi, göliim, kət<kənd, olar (əksər şivə.), qazaş, qılış, tüəh (Tov.,Qaz.), irəx`, qəşəx`, hası, bılar (Ş.), dalıca, diş “dinc”, qaxış, qırmaş, qorxuş, saş “sanc” (K.,Çən.) və s.

v səsinin düşümü: do:şan, ö:lad, doğa, noruz (əksər şivə.), nüə, göəli, yuaş “yavaş”, ouc, qoala, çoğun, çual (Tov.,Qaz.), Mö:lud, o:mağ, o:lamağ, qo:mağ, quvat “qüvvət”, o:çi, əvəl (Qb.), yua “yuva”, dua, qoa- qoa, qourma, küər “kəvər” (Ş.), duar, qırqoul, qoağ, qoun “qovun”, dö:r (Dər.), suar(mağ), qoar, çual, duağ, nərdüan (Muğ.) və s.

y səsinin düşümü: i:nə, i:də, ci:ran, Tiyub, İyub “Eyyub”, gö:çeg, bö:üğ, to:uğ, sö:kənməg (Qb.), Hesən, də:rman, də:l, hə:tdə, i:rmi, qəçi, di:sən, gö:çəx` (Ord.,Nax.), gəərçin/ güərçin, sö:kəndi, böələx` “həşarat”, oanmax, yiajəx`, güərmir, çialəm, yüən, göəm, soux, hiləgər, Temir, qaçı (Qaz., Bor.), yalix, gua, kürəim, ürəim, Hüsenqulu (Ş.) və s.

r səsinin düşümü: qutar, gəlisə, fəş, bəx`, boş “borc”, dəş, döt, gidə yımtıda, bidən, gödüm, qopadıp, biləzik, qıx (Təb.), qutul/ qutal, bəx`”bərək”, qadaş “qardaş”, tala “tarla”, çəyitgə, şəf, axlar, qıxınca (Ş.), otumax, qaldımax, gətməx`, qoxmuş (Nax.,Ord.) və s.

h səsinin düşümü: şə:r, sə:r, xa:ş, e:tiram, e:tiyaş, mö:kəm, zəmət (əksər şivə.), mələ, zəmət (B.), və:şi, mə:sil, tə:fil, səf (Qaz.,Tov.), pəlvən, Həcəsən, qozal- vası (Ş.) və s.

l səsinin düşümü: atmuş, qax, bəkə (Nax.), birişəx`”birləşək”, miçəx`, qaranıç, diritməx`, düzətdilər, xax (İt.), müx`, piləkən, quf “qulp”, öşdü, atdan (Ş.) və s.

d səsinin düşümü: günüz, pənir/ penir (Nax.,Təb.,Cəb.), tə-nur (Təb.), midət (Meğ.).

g səsinin düşümü: alö:z, qaö:z, təpö:z, manjö:rə, sañö:rə, yunul (Qaz., Bor.)

Söz sonunda samit düşümü:

t səsinin düşümü: *dos, dəs, vax, üs* (əksər şivə.), *dürüs, bədbax, xoşbax* (Təb.), *ıras, öypərəs* (Qaz.), *tax, havax, behiş* (Çən.,-Meğ.) və s.

r səsinin düşümü: *diyi, yiylə, işdiyi, bi qədə, bi az* (Ş.), *bi, hə “hər”, oğadə, əyə, məyə, maldı, yoldı, aldılə, tapalla, yazacaxla* (Təb.), *gəlillə, bildilə, görəllə, ula, malla, egə “əgər”, maşınna, doxdurra* (Dər.), *toyuxla, uşaxla, daşla, deyillə, yedilə, qaşdılə* (Meğ.) və s.

v səsinin düşməsi: *yalo:, buzo:, oxlo:, küso:, bülo:*(Qb.), *pito” bütöv”, pilo* (Ş.)

Söz köklərində **samitlərin qoşalaşması** türk dillərinə xas olan fonetik hadisələrdəndir. Bu hadisə Azərbaycan şivələrində həm kar, həm də cingiltili samitləri əhatə edir:

m səsinin qoşalaşması: *hammi, həmməşə, həmmiyyətli* (Təb.), *əmmi, yummaq* (İt.), *çommax* (Qaz.), *yummurta* (Q.), *təmmiz* (Muğ.), *hammar* (Meğ.) və s.

r səsinin qoşalaşması: *qarranquş, kərrə* (Qaz., Cəb.), *kərrə, xəsarərrət* (Çən.), *harrın* (Muğ.), *arri, darri, qarri, irri, çürrük* (İt.), *yarrığan* (Cəb.) və s.

z səsinin qoşalaşması: *uzzun* (Muğ.), *təzzə, əzzəl* (Zaq.), *qəz-zəb* (Təb.) və s.

t səsinin qoşalaşması: *tüttəx`, battax* (Qaz., Cəb.), *ottuz* (Təb. Şah., İt.).

ç səsinin qoşalaşması: *qoççağ* (B..Nax., Ş.), *kiççix* (Qaz.), *iççalat* (Çən.), *neççə* (T.) və s.

ş səsinin qoşalaşması: *aşşağı* (Qaz., Şah.), *doşşan* (Tov.), *başşax* (Təb., Meğ.).

s səsinin qoşalaşması: *qıssa, kəssəx`*(Təb.), *kössüv, ussu “su”* (İt.) və s.

l səsinin qoşalaşması: *illaş “əlac”* (Nax.), *allın “alın”, dəlli, dəllük “dəlik”, pallıt* (İt.), *çallaş “çalış”* (Ş.), *fəsəlli* (Zaq.) və s.

j səsinin qoşalaşması: *nəjjəx`”nazik”* (Qaz.), *hojjət* (Çən.).

Morfologiya

Azərbaycan dili şivələri özünəməxsus morfoloji xüsusiyyətləri ilə həm ədəbi dildən, həm də bir-birindən fərqlənir. Dialekt fərqi yaradan morfoloji xüsusiyyətlər aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilir:

1) Şəkilçilərin təsiri ilə söz köklərinin fonetik formasının dəyişməsi: *aton, mə:m, mə:, mağa, sağa* və s.

2) Qərb şivələrində sonu saitlə bitən isimlərin təsirlik halda –*yl⁴* şəkilçisi qəbul etməsi: *qapıyl, quzuyu, arıbyıl* və s.

3) Mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxsində müxtəlif formaların işlənməsi: *atay, atav, atayız, atouz, başı:z* və s.

4) Şəxs şəkilçilərinin II şəxs cəmdə müxtəlif şəkildə ifadəsi: *babasıyız, baba-su:z, babasaңыз, babasığız, nənəsiyiz* və s.

5) Sifətin dərəcələrinin müxtəlif şəkildə ifadə olunması: *ağın-tul, qaramtul, cannırax, bozarax, qırmızımturux, ağcavaz, gö-yümsül, dəsdəyirmi, unuzun* və s.

6) Sıra saylarının – *minci* şəkilçisi ilə əmələ gəlməsi: *birimin-ci, ikimin-ci* və s.

7) Şəxs əvəzliliklərinin yönlük halda müxtəlif şəkildə işlənməsi: *maņa, mađ, məyə, mağa, saņa, sađ, sağa, oa, oya* və s.

8) Əvəzliliklərinin müxtəlifliyi: *habu, budey, oday, odurana, budurana, otana, butana, onək, bunək, oqıbil, bıqıbil, bilə, nəmənə, nöhün, hər küşdə* və s.

9) Feilin əmr şəklində –*ayın,- əyin* və –*qınan//ginən²* formalarının işlənməsi: *alayın, gələyin, yazqınan, alqınan, gəlginən* və s.

10) Nəqli keçmiş zamanın II və III şəxslərində –*ıf⁴, -ıtdı²* formalarının işlənməsi: *alıfşan, alıfşınız, alıtdı, gəltdi* və s.

11) İndiki zamanın –*ad, əd;- a.-ə;- 1,-i,u,- ü;- er,-or,-or;-ey,-oy,-öy* formaları ilə ifadə olunması: *vuradı, gedədi, alasan, gələsən, duror, görör, açer, aleysən* və s.

12) –*ıban², -ıbannarı²* feili bağlama şəkilçilərinin işlənməsi: *baxıban, gəlibən, durubannarı* və s.

İsim

Hal kateqoriyası

Azərbaycan ədəbi dilində və şivələrində ismin halları morfoloji cəhətdən tam formalaşmış, hər bir hal özünəməxsus şəkilçi ilə ifadə olunur. Şivələrdə qədim hal formaları qorunub saxlansa da, inkişaf prosesində innovasiyalar meydana çıxmış, miqrasiyalarla bağlı yaranmış hal formaları dar arealda izoqloss yaratmışdır. Hal formalarını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

- 1) Müasir ədəbi dilə uyğun hal formaları. Bunu ədəbi dilin dialektə təsiri kimi izah etmək düzgün olmazdı. Həmin formalar tarixən dialektə mövcud olmuş, tədricən fəallaşmışdır.
- 2) Tarixən ədəbi dildə işlənmiş, indi dialekt həddinə enmiş qədim formalar. Belə formaların bir qismi fonetik tərkibini olduğu kimi saxlamış, digər qismi isə dəyişmişdir. Qədim tayfa dillərinin müasir dövrdə mühafizə elədiyi özünəməxsus qrammatik şəkilçilər də bu qrupa daxildir (Ayrım şivəsində olduğu kimi).
- 3) Əsas şəkilçidən törəmiş variantlar. Hal formalarının variantları təsadüfi xarakter daşımayıb uzun müddət dialekt nitqində sabitləşmiş, şivələrin spesifik xüsusiyyətlərinə çevrilmişdir. Onlar tələffüz vərdişi ilə əlaqədar meydana çıxır və tədricən işləklilik qazanır.
- 4) Arxaik hal formaları. Buraya qədim yazılı abidələrdə işlənmiş, lakin halların qrammatik və semantik cəhətdən konkretləşməsi prosesində ədəbi dildə və şivələrdə istifadədən qalmış formalar daxildir. Onların yerini müxtəlif sintaktik və morfoloji vasitələr tutmuş, sözlərin tərkibində qalıq kimi qalmışdır. Buna nümunə olaraq, qədim alət və istiqamət halların qrammatik əlamətini göstərmək olar.

Yiyəlik hal

Azərbaycan dili şivələrində yiyəlik hal aşağıdakı şəkilçilərlə ifadə olunur:

- *ıñ*, - *in*, - *un*, - *ün*. Yiyəlik halın ilkin forması olub, Azərbaycan dili şivələrinin qərb qrupunda, İmişli (Təklə-Muğanlı)

şivəsində tarixi forma və mənasını mühafizə etmişdir; məs.: *sə-dəfin* “düymə”, *çöykürün* “tikan”, *daşqırın* “daş qırıntısı”, *quzunun*, *sürünün* (Çəm., K.), *atanın*, *qonşunun*, *körpünün*, *gədənin* (Gəd.), *iytikənin* “itburnu”, *tənin* “heyvanların doğum yeri”, *tutmanın* “qovunun növü”, *büvünün*, *dumbuzun* “yumruq” (Qaz.), *masatın* “bıçaqitiləyən daş”, *murdarın* “canavar”, *bulqarın* “qar topası”, *tuncunun* “düyə” (Br.), *atanın*, *yerin*, *köçün* (Şəm.), *atın*, *işin*, *qolun*, *üzün* (İm.).

— *ın*⁴ şəkilçisi Orxon-Yenisey abidələrindən müasir dövrümüzə qədər türk dillərində işlək olmuş, Azərbaycan və türk dillərində dialekt səviyyəsində, türk dillərinin əksəriyyətində tarixi mövqeyi saxlanmışdır: *kağanın*, *bodunun* “xalq”, *sabın* “söz nitq”, *ilin* “el” (Orxon), *atanın*, *bəgün*, *buğanın*, *çobanın*, *yigidin* (KDQ), *malın*, *sultanın*, *şahın*, *kilidin* (Dəstən-Əhməd Hərami). *Gecənün* keçmiş idi bir ülüşü, Ol nigarın ussı getdi ol zaman (Y.Məddah s.47); *dilbərin*, *çəməninin*, *cəmalın*, *dodağın* (Nəsimi), *zülfin*, *İmranın*, *Xətainin*, *yüzün*, *ayağın* (Xətai), *toprağın*, *yarın*, *azğın*, *gözün* (F.) və s.

— *ın*, - *in*, - *un*, - *ün*. Şivələrin əksəriyyətində yiyəlik hal dörd-variantlı - *ın*⁴, - *nın*⁴ şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs.: *çobanın*, *hətəlin* “tozunma ayaqqabı” *odunun*, *qavumun* “qohum”, *luxmanın*, *keçinin* (Q.), *şapqanın*, *suvun*, *Əjdərin*, *yolun* (Qk.), *yazının* “çöl”, *xaşanın*, *tilənin* “pambıq xəstəliyi”, *tuğun* “bayraq”, *ünün* “səs”, *gözün* (Zən.) *qardaşın*, *qonağın*, *şəlitin* “paltar asılan ip”, *əlin*, *otun*, *çölün*, *atanın*, *nənənin* (Ağc.), *qacağın* “qarğıdalının gövdəsi”, *xızanın* “uşaq”, *ceyin* “tayfa”, *toyun* “nağara”, *şurun* “səs”, *mövüzün* “qurudulmuş üzüm”, *pazının* “şəkər çuğunduru”, *qəvrənin* “bıçaq itiləyən alət” (Nax.), *daqarın* “istiot”, *damın* “tövlə”, *zəngəlin* “keçə ayaqqabı”, *tuğun* “süpürgə”, *ininin* “qayın”, *kükünün* (Ş.), *mundağın* “budaq”, *tühəgin*, *sayquşun* “bayquş”, *üzün* “qaymaq”, *sırsıranın*, *billənin* “şirniyyat” (Muğ.) və s.

Göyçay (Potu, Çayarxı, Ərəbcəbirli, Şahsultanlı, Alxasava, Alpout, Ləkçilpaq, Məlikkənd, Qızılağac) və Ağdaş şivələrində

a, ə saitləri ilə bitən isimlərin yiyəlik halı dördvariantlıdır; məs.: *to:lanın, gejenin, quyunun, ləmpənin* və s.

Şivələrin şimal-şərq qrupunda, Yardımlı, Təbriz (İlxıçı, Vasmış, Qara Məlik), İmişli, (Arazqırağı), Ordubad (Əylis, Nüsnüs, Kotam) şivələrində yiyəlik hal şəkilçisinin dodaq variantı (-*un*, - *ün*) üstünlük təşkil edir; məs.: *hovanun, samanun, qutabun, dövənün, qərdeşün, əncilün, qəmbərün* “çay daşı” (B.), *duşanun, uğlun, qunağun, cingilun* “itburnu”, *bilbilün, ürümçegün* (Qb.), *ağacun, qəndün, çörəyün, ərəbənün* (İs.), *arabanun, dədənin, ilün* (Cəl.), *adamlarun, almanun, dəhrənün* (Dər.), *bicarun* “çəltik sahəsi”, *tumcarun* “şitil əkilən sahə”, *çəltigün*, (Lən.), *barmağun, arabanun, dügmənün, doharun* (Muğ.), *Qarabağun, arabanun, qələmün, səbzün* (Ord.), *başun, ağacun, atun, əlün* (İm.), *dər-yanun, damdarun, çayun, evün* (Təb.); *atun, çırağun, qonağun, yiyənün* (Yar.).

Bu xüsusiyyət orta əsrlər ədəbi-bədii dil nümunələrində də öz əksini atpmışdır:- Məgər Dirsə xan deyirlərdi, bir *bəgün* oğlu-qızı yoxdı (KDQ, s.34);- Yola girdi izin çaldı *bularun*, Qızı alıb gedən *ol xocalarun* (Dastani-Əhməd Hərami, s.125);-*Atıcının* meyli həm kəməməyə gərəkdir, Xətayimidürür gözün nigarına əcəb çindən (Q.Bürhanəddin s. 50);- Yıxdı çox *sultanların* dərğahünü; Əyağünə saldı Şeyxün kəndözin (Əsrarnamə s.128);- *Yusifün* sözünə hacət eylədi; *Qissənün* ilkində söylədik rəvan. (M.Zərir, s.221);-Qocacıq *atanun* həqqin netdünüz (S.Fəqih, s.45);- *Gözlə-rün* üstünə çəkdi kilki-qüdrət qaşını, *Meyvənün* taracıdur, çün bağ ola divarsız (Kişvəri, s.308, 310).

Bəzi tədqiqatçılar şəkilçi variantlarının azlığını ərəb əlifbasının təsiri ilə əlaqələndirirlər. Lakin Ş.Xəlilov bu fikirləri təkzib edir: ...ikinci xüsusiyyət (şəkilçilərin dodaq variantının üstünlüyü nəzərdə tutulur - M.M.) isə ərəb əlifbasının çatışmazlığından daha çox XIII-XVI əsrlər ədəbi dilimizin dialekt əsasından irəli gəlmişdir. Məlumdur ki, həmin dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin koynesini Şirvan və Təbriz dialektləri təşkil etmişdir. Bu dialektlərdə isə şəkilçilərin dodaq variantına üstünlük verilir (66,s.41).

— *in /nin/*. Cəlilabad, Dərbənd /Marağa kənd şivəsi/, Ərdəbil və Zəncanın bəzi kənd şivələrində yiyəlik hal şəkilçisinin incə, dodaqlanmayan variantı digər formaların əvəzində işləyə bilər; məs.: *ocağın, atın, torbanın* (Cəl.), *atın, daşın, qolçağın*, “oyuncaq”, *daşqanın, yadıcının* (Ərd., Z.), *daşın, adamin, çupanın* “çoban” (Dər.) və s.Yuxarıda adları qeyd olunan şivələrdə - *i /nin/* şəkilçisi sonu samitlə və *a* saiti ilə bitən sözlərdə özünü göstərir.

Şəki şivəsində ahəng qanununun qeyri-sabitliyi ilə əlaqədar yiyəlik halda şəkilçinin qalın və incə variantları bir-birini əvəz edir; məs.: *ezgilin, həyvənün, zəngəlin, ütünün, daşın, qocün, qu-yün* və s.

- *ı, - i, - u, - ü/-nı, - ni, - nu, - nü/*. Təbriz, Dərbənd (Vəlikənd, Padar, Səlik, Bilici, Zidyan Qazmaları, Tatlar, Muğartı, Kommuna), Tabasaran, Zaqatala, Zərdab (Otmanoba) şivələrində yiyəlik halda - *ı, /nı/* şəkilçisinə də rast gəlinir. Dərbənd şivəsində şəkilçinin variantları müxtəlif şəkildə yayılmışdır - Vəlikənd və Padarkənd şivələrində dörd variantda, Səlik, Bilici və Zidyan Qazmaları kənd şivələrində iki variantda (*ı, - i, - nı, - ni*), Tatlar və Kommuna kənd şivələrində - *u, - i, - nu, - nü* şəklində, Muğartı kənd şivəsində - *u, - ü, - nu, - nü* formasında müşahidə olunur; məs.: *Qoyunu* dərisin başına keçirədi; - Ayağıma dəgən sura *u firqunu* qabağında məni... düşib qaldı; - *Yağı* altında qaladı torta (Dər.), *Oğlani* atası bir qızı görür (Təb.); *Pirbabanı* zəmisini uladı, beş sabı (bir hektar yarımından çox), - Atı sürüb *ilanı* üstünə sürədi (Tab.); Muni eşidən oğlunun arvadı bi diri *toğu* tükni alar (didər)... (Zaq.). Zərdabın Əlvənd və Otmanoba kənd şivələrində bu şəkilçi bir variantda (-*u*) işləyir; məs.: - *Qapu* ağzında gəmişdər ottiyir; - Çəpəri yanın təmizzədana, kol-kos basmasın və s.

Yiyəlik halın bu forması qumuq və qaraçay- baltar dilləri üçün də səciyyəvidir. Azərbaycan dili şivələrindən fərqli olaraq, digər türk dillərində - *di, - ti, - mi, - zi, - si, - şı, - ri, - yi, - xi, - çi, - li, - pi, - vi* variantları da vardır.

- *ı /nı/* şəkilçisinin Dərbənd və Tabasaran şivələrində işləkliyini türk dillərinin Qafqaz arealının təsiri ilə əlaqələndirsək,

Təbriz şivələrində və mənsubiyyətli hallanmada işlənməsi bu fikri şübhə altına alır.

Bu şəkilçinin mənşəyinə iki mövqedən yanaşmaq olar; yiyəlik hal şəkilçisinin sonuncu *n* səsi düşmüş variantı və ya qədim formanın izi kimi izah etmək olar. Qədim və müasir dillərdə, eləcə də şivələrdə bu şəkilçi daha çox sonu *n* və saitlə bitən sözlərdə təzahür edir. Bu da *n* səmindən sonra sitin burunlaşmasına səbəb olur və nəticədə - *i/ni/* forması meydana çıxır.

- *yn*, - *yn*, - *yn*, - *yn*. Qarakilsə (Ərəfsə kənd şivəsi), Zəngilan (Şətarız və Ağbis kənd şivələri), Dmanisi, Qardabani, Cəlilabad (Şıxlar kənd şivəsi) şivələrində sonu saitlə bitən sözlərdə yiyəlik hal şəkilçisi - *yn*, - *yn*, - *yn*, - *yn* şəklində olur; məs.: *Ərəfsiyn*, *Ağciyn*, *anayın*, *quzuyun* (Qk.), *danayın*, *quzuyun*, *çömçüyün* (Zən.), *almeyin*, *təpeyin*, *torbuyun* (Dm.), *qağeyin* “qardaş”, *dəreyin*, *torbeyin* (Cəl.), *taviyin*, *dəriyin* “dəre”, *düyüyün* “düyə” (Qard.) və s.

- *yn* şəkilçisi qaqaüz və türk dillərində də qeydə alınmışdır (197,s.30). Krım-tatar dilində yiyəlik halda - *yn* (*yn*) şəkilçi məhdud dairədə yayılmışdır (178, s.186). Çuvaş dilində isə sonu *i* saiti ilə bitən sözlər yiyəlik halda tam - *yn* formasını qəbul edir (168,s.64).

- *iy*. Təbriz şivəsində sonu samitlə bitən isimlərdə nəzərə çarpır; məs.: - *O kəndiy* adamları muharibədən so:ra gəliplə; *Hamma o nənəliği* uşaxları bizim kimin xoşbəx dəyil; - *Bizim kimiy* səmimi dəyillə və s.

Bu şəkilçi şimal - şərq şivələrində və İraq türkmənlərinin şivəsində şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik halında işlənir; məs.: - *Sənüy* atoy adı nədi?; - *Onuy* işin mən bilmərəm (L.); *səniy*, *biziy* (İt.) (62,s.32).

Müasir türk və türkmən (Xasarlı şivəsi) dillərinin Xorasan (Xasar şivəsi) türkcəsinin bəzi şivələrində şəxs əvəzliliklərinə qeydə alınmışdır; məs.: *səniy* (215, s.121), *məniy*, *səniy*, *onuy* (200,s.250), *manuy* (205,s.161).

Türk dilinin Anadolu (Bartına, Zonquldak) və Kastomonlu şivələrində, Xalac dialektində - *iy* şəkilçisi isimlərdə müşahidə olunmuşdur; məs.: - *Padşahiy* bi o:lu varmış; - *Sarayiy* qarşısında da bi çeşmə varmış (127,s.242), *haviy* “evin”, *babasıniy* oğlu (204,s.24).

Yiyəlik halın son iki forması (-*yn*⁴, - *iy*) *η* - *y* səslərinin uyğunluğu əsasında meydana çıxmışdır. Dil arxası, yumşaq damaq samiti (velar *η*) əmələ gəlmə yerinə görə *k*, *q* samitləri (dil önü - dıtarxası *n* samiti isə *t*, *d* samitləri ilə) ilə eyni məxrəcə malikdir.

Dialekt fonetikasındakı *η* səsi *v* samiti kimi daralaraq *y* səsinə də keçə bilər. Adı *n* səsi velar *η* səmindən fizioloji-akustik təbiətinə görə, fərqləndiyindən, onun *y* səsinə keçməsi, demək olar ki, mümkün deyildir. Türk tayfa dilləri arasında *η* - *y* səsuayğunluğunu M.Kaşğari də qeyd etmişdir. O, göstərir ki, arqı və bulqarların *η* ilə söylədi kəlmələri digər türklər *y* ilə tələffüz edirlər; məs.: *koη* - *koy* “qoyun”, *kaηak* - *kayak* “qaymaq”, *kaηda-kayda* “harada”, *kayı* “hanı” (MK, I c., s.383; III c., s.140, 173, 218). B.Serebrennikov və N.Hacıyeva *η* - *y* səs uyğunluğunun *ğ* səsinin vasitəsilə (*n* > *ğ* > *y*) baş verməsini sübut edirlər: *səηük/sünək* “sümük”, *seyek* (qazax, tatar), *süyek* (qumuq), *müηüz* “buynuz”, *meyiz* (qazax), *müyüz* (qumuq) (182, s.70).

- *ıq*, - *ıq*, - *uq*, - *üq*. Şəmkir (Dəllər, Düyərli, Tatar, Zəyəm) və Basarkeçər (Məzrə kəndi) şivələrində yiyəlik halda isim və əvəzliliklər - *ıq*⁴ (samitlə bitən sözlərdə), - *nıq*⁴ (saitlə bitən sözlərdə) şəkilçisini qəbul edir; məs.: - *Atıq* əlində bir sa: tıx yoldu; - *Dəyəniq* (alaçıq) ağaşdarını mən verrəm; - *Körpünüq* üsdündə yaman səs-küy var (Şəm.), - *Onuq* əlindən köçəşmədix’ < köçə bilmədik; - *Dəniziq* qıra: na çoxlu daş - dəmbə ə: tırdix’ (Bk.).

Hər iki şivənin tədqiqatçıların fikrincə, - *ıq*⁴ şəkilçisinin tərkibindəki *q* ünsürü qədim “*nq*” birləşməsinin tərkib hissələrinə parçalanması nəticəsində meydana çıxmışdır (141, s.8;63,s.73). Alimlər M.Şirəliyevin velar *η* səsinin mənşəyi barədə fikrinə əsaslanmışlar. Onun fikrinə görə, velar *η* səsinin qədim şəkli *nq/nğ* -nın parçalanması nəticəsində oğuz tipli türk dillərində

velyar η səsi, qıpçaq tipli türk dillərində isə q (ξ) səsi üstün olmuşdur (192, s.15). M.Şirəliyev sonralar bu fikrini inkişaf etdirərək göstərmişdir ki, $nq//n\xi$ səsinin parçalanması ilə oğuz tipli türk dillərində q ünsürünə, qıpçaq tipli türk dillərində ξ ünsürünə üstünlük verilmişdir (91,s.5).

Yiyəlik halda - iq^4 şəkilçisinin η - q səsuyğunluğu əsasında yaranması ehtimalı daha inandırıcıdır. Velyar η səsi k , q səsləri ilə eyni məxrəcli olduğundan qədim türk yazılı abidələrində də $n>q$ əvəzlənməsi özünü büruzə verir; məs.: Türk *budunıq* atı, küsi yox bolmazun tiyin... “Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə” (KT, Böyük mətn, 25-ci sətir); Bunça *isiq*, *küçiq* bir tükqəru sakınmatı” Bunca işini, gücün verdiyini düşünmədi (KT, Kiçik mətn, 10-cu sətir).

Qədim türk dilində η - q/ξ səsuyğunluğu yalnız şəkilçilərdə deyil, söz köklərində mövcudluğunu A.V.Qaben də göstərmişdir; məs.: *añim>əqim* “kısımlı”, *añin>aqin* “çiyin”, *əñir > əqir* “mühasirə etmək” (217,s.39).

İbn Mühənnə lüğətində “tarla siçanı” mənasında işlənən *kelenü* sözü M.Kaşğarının lüğətində *keleşü* şəklindədir. Həmin söz Türkiyə Türkcəsində *delengi* /*gelenki* formasında işlənir (203,s.18). n - q uyğunluğu müasir qazax və qaraçay - balkar dillərində işləkdir: anaqız, ataqız və s. Yakut dilinin dialektlərində η/nq - q uyğunluğu müşahidə edilmişdir; məs.: *ünex>üqex*, *külheli>külqeri* (222,s.84). Bu səsuyğunluğu daha çox əvəzliliklərdə saxlanmışdır; məs.: *mağan*, *sağan* (qazax, Qaraqalpaq), *meqe*, *seqe* (Altay), *mağa*, *sağa* (qumuq, noqay, şor, xakas), *mağa* /*məğə*, *sağa* /*səğə*, *oğa* (Azərbay. şivələri).

- ik , - ik , - uk , - $ük$. Bu şəkilçiyə yiyəlik halda yalnız ayırım şivəsində rast gəlinmişdir; məs.: *arvadık*, *atık*, *torvanık*, *qanık* “qayanın” - ik^4 şəkilçisi əvəzliliklərin hallanmasında da özünü göstərir. M.İslamov ikinci və üçüncü şəxs əvəzliliklərinin, E.Əzizov həmin əvəzliliklərlə yanaşı, birinci şəxs əvəzliliklərinin də - ik yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etməsini göstərmişlər; məs.: *mənik*, *sənik*, *onuk*, *bizik*, *sizik* (62,s.30; 40,s. 170). M.İslamov şəkilçinin

mənşəyini belə əsaslandırır: - ik , - ik , - uk , - $ük$ şəkilçisinin ikinci tərkib hissəsi olan k səsi nq fonemində başqa bir tarixi inkişafın nəticəsidir. Burada qədim $nq//n\xi$ səmindən n səsi düşmüş və qalan q/ξ səsi karlaşaraq k samitinə çevrilmişdir. Çünki cingiltili q səsinin karlaşaraq k səsinə çevrilməsi ayırım şivəsinin əsas fonetik xüsusiyyətlərindəndir (62,s.30-31). Gədəbəy şivəsinin tədqiqatçısı B.Sadıqov başqa türk dillərində hələlik müşahidə olunmayan bu xüsusiyyəti qıpçaq əlaməti hesab edir (86,s.15-16).

Yuxarıdakı şərhələrdə nq hərfbirləşməsinin velyar η səsinin tələffüz şəkli olmasına işarə eləmişik. - ik^4 şəkilçisindəki k ünsürünün də n - q səsuyğunluğu vasitəsilə dialekt nitqinə yol tapmışdır. Bu şəkilçi ayırım şivəsində - in şəkilçisi ilə paralel işlənərək məhdud arealda saxlanmışdır. - ik şəkilçisinin geniş yayılmaması dilarxası, partlayan, kar - k səsinin fonetik təbiətindən və dilimizin fonetik sisteminə yad olmasından irəli gəlir. Azərbaycan dili şivələrində - k səsinə q səsi (qərb qrupu şivələri), k səsi (Zaqatala - Qax) və x səsləri uyğundur. Orxon-Yenisey mətnlərində, M.Kaşğarının lüğətində və müasir oğuz qrupu dillərində söz sonunda k səsinin (konak “ev”, uşak, yarak) üstünlüyü qədim türk xüsusiyyəti olmasını göstərir. Bunun qədim xüsusiyyətləri mühafizə edən ayırım şivəsində qalması da təbii haldır. η/nq - k səs uyğunluğu yakut dilinin şivələrində məhdud dairədə saxlanmışdır: məs.: *эриэнгэс> эриэккэс* (222,s.84).

Yönlük hal

Oğuz qrupu türk dillərində, həmçinin Azərbaycan dilində və şivələrində yönlük halın qrammatik əlaməti kimi- a , - $ə$, - ya , - $yə$ şəkilçisi formalaşmışdır. Saitlə bitən sözlərdə bitişdirici y samiti əlavə olunur; məs.: *toza*, şəlitə “paltar asılan ip”, *dolamaca* “yüyürük”, *yaxınkeşə* “boşqab”, *məzəndə* “kömürçü baltası”, *yandamıya* “anbar”, *mavriya*, *lövəyə* “yuva”, *mələyə* “taxtabiti”, *məkəyə*, “qarğıdalı” və s.

Cəlilabad, Dərbənd (Rukəl, Vəlikənd, Xilipənci, Səlik, Nügdi), Lənkəran, Bakı (İçərişəhər, Bayırşəhər, Əmircan, Bülbülə, Hövsan, Türkan) və Lerik şivələrində yönlük hal şəkilçisinin incə

variantı ə(yə) qalın variantını da təmsil edir; məs.: *arvadə, bəzarə, quyyə* (Cəl.), *almayə, qapuyə, qutuyə* (Dər.), *lampiyə, bo-biyə, dayyə* (B.), *potuğə, baliğə, uşağə, buğlamiyə* (Lən.), *bax-çiyə, zəvodə, odinə* (L.) və s.

Yönlük halın ən qədim ifadə vasitələrindən olan, - a, - ə şəkilçisi oğuz dillərində tarixi forma, mənə və vəzifələrini saxlamışdır. Həmin forma türk yazılı abidələrində - ğa, - gə şəkilçisi ilə müvazi şəkildə işlənmiş, daha çox mənsubiyyət şəkilçili sözlərə əlavə olunmuşdur; məs.: Şandun *balıka*, Taluy ügüzgə təgürtim “Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdırdım”, *Kağanıma* ötünip sülətdim “Xaqanıma müraciət edib qoşun çəkirdim” (Tonyukuk abidəsi 18-19-cu sətir); - yaylığ *tağıma* ağınay yaylayup turur “Yaylaq dağıma qalxıb yaylayır dururam”; - *Turunaya* kuş tüşnəkinqə konmuş tuymatın tozka ilinmiş “Durna quşu düşərgəsinə qonmuş, duymadın” (İrk bitiq, 94, 96-cı sətirlər), *oğluma, könlüma, dostına* (Kutadqu biliq, 27, 99, 130), *sultanıma, boynuma, köksüma* (qədim özbək dili), ol mening *közüme* sakadı “O mənim gözümə xəyal kimi göründü” (MK, III c., s. 268); - Xanlarxanı *oğlana* bəklig verdi, təxt verdi; - *Ərəbəyə* möhkəm orğanla sardı-lar (KDQ, s.41, 116).

Azərbaycan dili şivələrində yönlük halın qədim - *ka//qa//ğa//* şəkilçisi şəxs əvəzliliklərinin tərkibində qalmışdır: *manqa//manğa, mənqə, sanqa//sanğa, sənqə, onqa//onğa//unqa//unğa, honğa*. Bu şəkilçi oğuz dilləri üçün səciyyəvi olmayıb, qıpçaq dillərinə xas xüsusiyyət hesab edilir.

Müasir qıpçaq dillərində sadə hallanmada - *qa, - qe, - ka, - kə* işlənsə də, mənsubiyyət şəkilçili isimlərdə - *a, - e* şəkilçisindən istifadə olunur; məs.: *kızıma* “qızıma”, *kızına* “qızına” və s. (tatar).

Bakının Nardaran kənd şivəsində saitle bitən isimlər yönlük halda - *ya* əvəzinə - *na* şəkilçisi qəbul edir; məs.: *babana, kosana, hamına*; - *Hamına* mənənən salam - dua di (65,s.10). Sadə hallanmada Xorasan türkcəsində (-*na, - ne*), çuvaş dilində isə həm sadə, həm də mənsubiyyətli hallanmada - *na, - ne* şəkilçisindən istifadə olunur: *kişinə* (211,s.35), *laşana* “ata”, *enene* “inəyə”,

xerne “onun qızına”(168,s.316). Xorasan türkcəsində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlərin yönlük halında - *ya* şəkilçisi də qeydə alınmışdır: məs.: *aliya* (211,s.163).

Ümumiyyətlə, - *a, - ə* yönlük halın ən qədim formasıdır. - *ya, - na* isə onun variantlarıdır. Intervokal mövqedə - *y* bitişdirici samit kimi meydana çıxır, - *n* isə mənsubiyyətli hallanmanın elementidir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, türk dillərinin ən qədim yazılı abidələrində hər iki forma paralel işlənmişdir. Sadə hallanmadakı - *ğa//gə*, mənsubiyyətli hallanmadakı - *a, - ə* formasından üstün mövqedə olmuşdur. Sonralar yiyəlik halda olduğu kimi, mənsubiyyətli hallanmadan sadə hallanmaya keçmişdir. Çox güman ki, ilkin orta əsrlərdə - *a* danışiq faktı kimi fəal olmuş, sonra oğuz tayfalarının dilində normalaşmışdır.

Təsirlik hal

Azərbaycan ədəbi dilində və onun şivələrində təsirlik halın əsas qrammatik əlaməti -*i, -i, -u, -i* şəkilçisidir. Bu şəkilçi şivələrdə eyni kəmiyyətdə yayılmamışdır. Buna görə şivələri üç qrupa bölmək mümkündür:

- 1) Qazax, Zəngilan, Qax, Mingəçevir ətrafı, Ağcabədi, Karvansaray, Zəngibasar, Qarakilsə, Muğan (Ağaməmmədli, Quruzma, Təzəkənd), Naxçıvan (Qaraçus, Qoşa Dizə, Kolanı) şivələrində təsirlik hal şəkilçisi dördvariantlıdır (i, - i, - u, - ü); məs.: *sajı, coravı, çəkici, yurdu, südü* (Qaz.), *qatıği, sə:ngi, quzunu, düyünü* (Zən.), *uşağı, qağanı, otu, çölü* (Min.), *luxmanı, hətəli* “toxunma ayaqqabı”, *qudunu* “böyrək”, *gülü* (Q.), *paltarı, şəlitı* “paltar asılan ip”, *dumbuzu, yü:riyü* (Ağc.), *pıxarını, də:zi, qutu* “tumurcuq”, *sö-güdü* (Muğ.), *xamranı* “xəmir mayası”, *xırı* “daş qırıntıları”, çəlvəri “ocaq daşı”, *kolusu* “papağı”, *çöykürü* “tikani” (K.), *şapqanı, bağırdaşanı* “sünbüllü ot”, *tomsunu* “tala” (Qk.) *hovlanı* “halvanı”, *əvi, buzovu, övü, düyünü* (Nax.).
- 2) Naxçıvan, Quba, İsmayılı, Cəlilabad (bəzi şivələr), Təbriz, İmişli (Arazqırağı şivələri), Şəki, Ağcabədi (bəzi şivələr) şivələrində dodaqlanan saitli sözlər təsirlik halda - i, - i

şəkilçisi qəbul edir; məs.: *əlovı/həlovı, qoyını, quzuni, buğ-danı* (Nax.); *doşanı, bülbüli, topi, göli* (Qb.), *oxlo:nı, düm-büli* “bel” (İs.), *arabani, yaxanı, dəvəni, yuxunu, ütüni* (Cəl.), *tuluğı, yuni, otı, kürki, günü* (Təb.), *oxlo:nı, buzo:nı, üzümi, öküzi* (İm.), *suçunu, qohumu, üzüyi, güyümi* (Ağc.), *quzunu, bi:lonı, kö:söni, güzgünü, qarqlə:şi* “qaranquş” *küküni* (Ş.).

Göytürk yazılı abidələrində də təsirlik halın damaq variantına, - *ın*, - *in*, - *n*, - *nı*, - *ni* rast gəlirik, - *nı*, - *ni* şəkilçisi daha çox əvəzliliklərdən sonra işlənmişdir: *bunu* (KT, Kiçik mətn, 13), *anı, bizni* (Tonyukuk, 10, 30) və s. M.Kaşğarının lüğətində təsirlik halda - ıg ilə - *nı*, - *ni*, - *n* şəkilçiləri paralel işlənmişdir. - *nı*, - *ni* şəkilçisi həm isimlərdə, həm də əvəzliliklərdə təsirlik halı ifadə etmişdir. M.Kaşğari sonu saitlə bitən sözlərdən sonra - *nı*, - *ni* şəkilçisinin işlənməsinin oğuz və qıpçaqlara xas olmasını göstərmişdir: - *Bizni* taba ne elük “bizi nə cür tapdın?”, - *it keyikni* kowdu “it ovu qovdu”, - *ol takagunı* yolturdu “o toyuğu yoldurdu” (MK, I c., s.94; II c., s.16, III c. s.97).

Orta əsrlər yazılı abidələrində də təsirlik hal şəkilçisinin damaq variantının üstünlüyü nəzərə çarpır; məs.: - Eşək *yüki* eşərək; - Ağ *qoyunu* görənlər içi dolu yağ sanur (Oğuznamə, s.25, 45). “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində də şəkilçinin damaq variantı dodaq variantını əvəz edir; məs.: - Çəkdi *qopuzı* əlindən aldı; Gödəsi adam, dəpəsində bir *gözi* var; - Qazan bəg *ordusunu*, oğlanını - uşağını, xəzinəsini aldı, gerü döndi altun təxtində (KDQ, s. 114, 99, 50); Ver qızını tacirə *sözümi* al, Sözüünü sındır- madı, Sağ-salamat *canunu* bundan ilət, Axşam oldu ol qalanı qaçdılar (Y.Məddah. s.50).

Bəzi alimlər təsirlik hal şəkilçisinin iki variantda işlənməsini ərəb əlifbasında saitlərin azlığı ilə əlaqələndirirlər. Ş.Xəlilov bu fikrə etiraz edərək yazır: “Dörd cür yazılan bu şəkilçilərin (ı: nı) fonetik variantlarının azlığı ərəb əlifbasının xətasından daha çox, XV əsr ədəbi dilimizin dialekt əsasından irəli gəlmişdir. Təsadüfi deyildir ki, tarixən (XIII-XVIII əsrlər) ədəbi dilimizin əsasında dayanmış Şərq və Cənub dialektlərində bu gün də təsirlik hal öz ifadəsini - ı/-i; - *nı*, - *ni* şəkilçilərində tapır (66,s.55).

Biz də bu formanı təsirlik halın ən qədim şəkli hesab edirik - ı, - i şəkilçisi ərəb yazı ənənəsindən əvvəl türk dillərində mövcud olmuş, sonra ərəb dilinin təsiri ilə yazıda mövqeyi möhkəmlənmiş, bu, orta əsr türk yazılı abidələrinə sirayət etmişdir. Şəkilçinin dodaq variantları isə ahəng qanununun tələbi ilə dildə təzahür etmişdir.

3) Bakı, Təbriz, Muğan, Quba (saitlə bitən sözlərdə), Göyçay, İsmayılı (saitlə bitən sözlərdə), Dərbənd, Lənkəran, Ağcabədi (Yastıyol kənd şivəsi), Meğri (Nüvədi) şivələrində təsirlik hal şəkilçisi bir variantda - *i*, - *ni* şəklində öz əksini tapmışdır; məs.: *samani, qərdeşi/qədeşi, lampani, sui, öyi, toyğı* (B.), çamuri “palçıq”, çubuğı “papiros”, *arşını* “ölçü vahidi”, *yovurtı* (Təb.), *qoyını, quyını, touğı, üzügi, basanı* <bostanı, *qomişi* (Muğ.), *qapını, kürpini, quyuni* (Qb.), *dağı, ağaci, qutını, saşi* <saji (Göy.), *uşağı, qapuni, lampani, xatuni, yuxuni* (Dər.), *halağı, ləki, potuğı, quyini, istili* “gölməçə”, *kolazi* “qayıq” (Lən.), *daşi, oti, çöli, yuxuni* (Ağc.) *ati, tuxlını, tülkini* (Meğ.).

Göründüyü kimi, - *i* (-*ni*) şəkilçisi əsasən şimal-şərq və keçid şivələrini əhatə edir. Bu forma Azərbaycan dilində söz sonunda baş verən “incələşmə” hadisəsinin komponenti kimi çıxış edir. “İncələşmə” hadisəsinin yaranmasında coğrafi amillər, substrat təsirlər nəzərə alınsa da, dilimizin daxili inkişaf prosesinin təzahürüdür. E.Əzizov haqlı olaraq, bu hadisəni belə mənalandırır: “Ekstralingvistik amillər türk dillərindən biri kimi Azərbaycan dilində qalınlıq ahəngindən incəlik ahənginə inkişaf meylini, dilin mövcud potensial imkanını müəyyən dərəcədə fəallaşdırmışdır” (40.s.147).

Azərbaycan dili şivələrində təsirlik halla bağlı daha bir fərqli xüsusiyyət nəzərə çarpır. Şivələrin əksəriyyətində saitlə bitən sözlərdən sonra bitişdirici *n* samiti işləndiyi halda, Qazax, Tovuz, Şəmkir, Sədərək, Bakı (Hökməli, Qobu, Güzdək, Corat, Xırda-lan, Xocahəsən), Muğan (Kürkəndi, Beşdəli), Cəbrayıl (Böyük Mərcanlı, Hovuslu, Sofulu), Karvansaray, Qarakilsə, Zəngilan

(Ağbis, Sarılı, Xəştab, Şatarız, Canbar, Günqışlaq), Gədəbəy (Şıx), Şərrur (Şahbulaq), Cəlilabad (Şıxlar), Kəlbəcər (Çəpli, İlyaslı, Seyidlər), Laçın (Mişni, Qarıqışlaq, Sonasar) şivələrində həmin mövqedə *y* ünsürü işlənir; məs.: *arpiyi, buğduyu, daneyi, murtdoyu, üşşüyü* (Qaz.), *köprüyü, pəyyi, çatıyı, murtduyı* (Tov.), *haravıyı, tuleyi, piltiyi, darıyı, qardaşağayı, dəviyi* (K.), *qəpiyi, usduyu, ütiyi* (Zən.), *qapıyı, baltıyı, keçiyi, torvıyı* (Gəd.), *lampayı, qaleyi, düəyi, kəmrəyi* “təzək”, *dayçayı* (B.), *baltayı, dəhrayı, çeşniyi* “şəkil”, *çərəkəyi* “təsbəh”, *qırayı* “paltar asan” (Muğ.), *kişiyi, qonuyu* < qonşunu, *çömçöyü* (Şəm.), *darıyı, tarraqıyı* “fişəng” *sərçiyi, toyçuyu, cüciyi* (Səd.), *çatıyı, arabıyı, qapıyı* (L.)

M.Kaşğarının lüğətində saitlə bitən sözlərin təsirlik halında - *y* şəkilçisinin işlənməsi ilə rastlaşırıq; məs.: - ol tewey çökürdü “o dəvəni çökürdü” (MK, II c., s.84).

-*yı*⁴ şəkilçisi “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsindən başlayaraq XVIII yüzilliyə qədər ədəbi dilimizdə işlək olmuş, sonra öz mövqeyini - *ni*⁴ şəkilçisinə verməli olmuşdur; məs.: - Aydır: “Buñlu qoca ilə Yapağlu *qocayı* Dəpəgözə verünj aşın pişürsün!” - dedi; - Şöylə çalayım səni mağara divarına kim, quyuğun *mağarayı* yağlasun! - dedi (KDQ, s.99, 101); - *Cavidannaməyi* gətir gil ələ; Ta biləsən ki, nəsnə candır söz (Nəsimi, s.51); - Səndə bu həvəs yox isə bu *qapuyı* qaxma (Qazi Bühranəddin, s.70); - Bu dənli *xəznəyi* bağışlayan kim (Dəstən Əhməd Hərami, s.27); - Zari qılıb *qamçıyı* urdi ata (Y.Məddah, s.156); - *Züleyxayı* bu vəchilə tən edüb eyblədilər (Zərir, s.19); - Bixəbərlər şərbəti-rahət bilirlər *badəyi*, Biz həkimi-vəqtiz, onu tökmüşüz, qan bilmişiz (Füzuli, s.32).

XVIII yüzillikdən sonra - *yı* şəkilçisi Azərbaycan dilində arxaıqlaşmış dialekt səviyyəsinə enmiş, türk və qaqauz dillərində isə ədəbi dildə qədim mövqeyini saxlamışdır. Bu şəkilçi qədim özbək dilində işlənsə də, tədqiqatçılar bunu oğuz dilinin təsiri ilə izah edirlər.

Azərbaycan ədəbi dilində və şivələrin əksəriyyətində təsirlik halda bitişdirici - *n* samitindən istifadə olunur, lakin istisna

olaraq, *nə* və *su* sözlərinin təsirlik hallarında *y* ünsürü (nəyi, suyu) saxlanılır. Qərbi Azərbaycan şivələrində isə bunun əksinə olaraq, *suyu* əvəzinə *sunı* işlənir.

Türkologiyada - *yı* şəkilçisinin mənşəyi *n* - *y* səsuyluğu ilə müəyyən olunur. V.A.Boqoroditskinin fikrinə görə, - *yı* şəkilçisinin əmələ gəlməsində damaq saitləri əsas olmuşdur. Söz samitlə bitərsə - *i*, saitlə bitərsə - *yı* şəkilçisi əlavə olunur (dəvəyi), *y* keçid samiti əsası saitinin incə olduğunu təsdiqləyir (125,s.155). Q.Ramstedt isə - *y* elementinin meydana çıxmasını - *i* şəkilçisinin uzun tələffüzü ilə bağlayır. “...təsirlik halda da qədim dövrdə sait uzun tələffüz olunmuşdur: *i*: - *yı*:. Qədim dövrdə həmçinin şəkilçilər qoşalaşmışdır: - *iyi*, - *i*: *yı* və sonrakı prosesdə iki sait arasında - *q* bitişdirici samiti meydana çıxmışdır” (177,s.37). Biz də əksər türkoloqların - *y* - *n* bitişdirici samit olması fikrini müdafiə edirik və buna onu əlavə edirik ki, - *y* ünsürü *n*- *y* uyğunluğu əsasında oğuz - səlcuq dilində yönlük halın analogi ekvivalenti kimi meydana çıxmışdır. Təsirlik halın mənsubiyyət məzmunu ilə bağlı olması - *n* samitinin üstünlük qazanmasına, *y* ünsürünün arxaıqlaşmasına təkan vermişdir.

Yerlik hal

Azərbaycan dili şivələrində yerlik halın qrammatik əlaməti kimi- da,-də şəkilçisi sabitləşmişdir; məs.: *buzoyda, murtdada, inəx'də, aloyda, dəyədə* (Qaz.), *dovada, lo: da* “bələ”, *eşmədə* “çöl”, *sülümdə* “nərdivan” (B.), *ağışda, hovlada* “halva”, *siyəzəndə* “kisə”, *cəvizdə* (Nax.) *miyəndada* “kənd xidmətçisi”, *sazda* “qamış”, *ləmpədə* “tavan”, *həyvədə* (Ş.).

- *da*, - *də* ən qədim hal şəkilçilərindəndir. Türk dillərinin ilkin yazılı abidələrində - *ta*, - *tə* şəkilçisi ilə paralel işlənmişdir. Bütün dövrlərdə sabitliyini qoruyub saxlasa da, türk dillərinin diferensiasından sonra müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuş, ayrı-ayrı müasir türk dillərində - *la*, - *lo*, - *za*, - *zo*, - *sa*, - *so*, - *na*, - *no* innovasiyaları meydana çıxmışdır. Tədricən yerlik halın semantikasi konkretləşmişdir. Əvvəllər istiqamət, çıxış nöqtəsi, yer, zaman bildirmişdirsə, müasir dövrdə yalnız yer məzmunu ifadə edir.

Çıxışlıq hal

Azərbaycan dili şivələrində çıxışlıq halın qrammatik əlaməti - *dan*, - *dən* şəkilçisidir; məs.: *hovadan*, *dovadan*, *ərəbədən*, *qədəşdən* (B.), *arvatdan*, *çarho:zdan*, *corafdan*, *dəyədən*, *kətaməzdən*, “ağartı növü” (Qaz.), *boşqafdan*, *yıxadan*, *giyəvdən*, *cəvizdən* (Nax.), *çubandan*, *xatundan*, *dəhrədən*, *kürpidən* (Dər.).

Məgrinin Nüvədi kənd şivəsində çıxışlıq hal şəkilçinin - *dan* variantı üstünlük təşkil edir: *gecidan*, *tülkidən*, *tuxlıdan* və s.

- *dan*, - *dən*. Çıxışlıq halın ən qədim forması olan - *dan*, - *dən* şəkilçisinə qərb qrupu şivələrində rast gəlinmişdir; məs.: *qapıdan*, *qaramadan*, *barxanadan* “ev əşyaları”, *üşşədən*, *dələmədən* “ağartı növü” (Qaz.); *eşix'dən*, *əppəydən*, *yaloydan*, *tufardan* (Bar.) və s.

Çıxışlıq halın velyar η səsli forması Altay, xakas və şor dillərində ədəbi dil səviyyəsində işlənir; məs.: *tağdan*, *paladan*, *kimədən* və s.

Qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrində çıxışlıq hal öz ifadəsini - *dan*//*-tan*, *dən*//*-tən*, *dın*//*tin*, - *din*//*-tin* şəkilçilərində tapmışdır. Çıxışlıq hal Orxon abidələrində bir neçə sözdə meydana çıxmış, uyğur abidələrində (-*dın*, - *din*, - *tin*, - *tin*, - *dan*, - *dən*) - arealı genişlənmiş, XI əsrdən başlayaraq hal paradigmasında öz yerini möhkəmləndirmişdir. M.Kaşğari ilk öncə *dan*//*tan* şəkilçisinin oğuz dili üçün xarakterik olmasını qeyd edir və həmçinin göstərir ki, oğuzlar “anda” sözünün sonundakı əlif “nun” ilə əvəz edirlər: *anda* - *andan* (MK, I c., s.133, 150). Bundan sonra bir sıra türkoloqlar çıxışlıq halın - *dan*//*tan* şəkilçisinin mənşəyini yerlik halın - *da*//*ta* şəkilçisi ilə əlaqədə izah etmişlər. - *dan*//*-tan* şəkilçisinin *n* ünsürünə münasibət isə müxtəlif olmuşdur. M.Rəsənin - *n* samitini qədim alət halın əlaməti (178,s.177), M. Qıpçaq isə istiqamət halın şəkilçisi hesab edirlər (167,s.23). B.Serebrennikov və N.Hacıyeva-ya görə, - *dan*//*-tan*, şəkilçisinin qədim çıxışlıq-yerlik halın - *da*//*-ta* formasına istiqamət halın - *n* şəkilçisini əlavə etməklə düzəlmişdir. Müəlliflər bunun sübutu üçün qazax, qırğız və Qaraqalpaq dillərində əvəzliliklərin tərkibində qədim yönlük - istiqamət halın - *ğan* şəkilçisi

lində qorunub saxlanmasını (mağan “məna”, sağan “səna”), həmçinin istiqamət məzmunlu qədim *tapa* (Orxon-Yenisey abidələrində işlənmişdir) qoşmasının noqay dilində *tabağan*, tatar dilində *taban*, qazax dilində *taman*, özbək dilində *tomon* şəklində eyni məzmununda işlənməsini əsas götürürlər (182,s.84). V.Banq çıxışlıq halın - *dan*//*-tan* şəkilçisinin yerlik hal forması ilə əlaqəsinə etiraz edir və *adın* qoşmasının inkişafı ilə yaranması fikrini irəli sürür (202,s.9). Lakin uyğur abidələrində çıxışlıq hal şəkilçisi - (-*dın*) ilə “*adın*” qoşmasının yanaşı işlənməsi bu fikri təkrar edir. Bu, hal şəkilçisinin qoşmadan əvvəl yaranmasını və onların müxtəlif semantikalı olmasını göstərir: *Azu olardın adın* “Məgər onlardan başqa...” (92,s.146). A.Qaben türk dillərində məkan halların əsasında dayanan - *t* - *k* - *n* samitlərinin məkan məzmunu bildirməsini göstərir: *alt*, *altın* - *aldın* “qabaq”, *ast* “aşağı” *art* “arxa”, *orun* “yer”, *orta* “orta”, üst “yuxarı”, *yan*, *yak* “tərəf” (217,s.46). A.M.Şerbaka görə, çıxış hal şəkilçisinin prototipi *tayin* - *tayan* “dayanmaq” feili bağlamasıdır. Bu formanın qısalması nəticəsində *tayin*>*tin*>*tiñ*; *tayan*>*ta*: *n*>*tan* və ya sonuncu hecanın düşməsilə *ta*:*yin* - *tayan*>*ta*: > -*ta* şəkilçiləri əmələ gəlmişdir (197,s.47). Alimin qənaətinə əsasən, yerlik hal şəkilçisi - *da*//*-ta*, çıxışlıq halın - *dan*//*-tan* formasından törəmişdir. Halbuki ən qədim türk yazılı abidələrində - *da*//*ta* şəkilçisinin çıxışlıq məzmunu da ifadə etməsi onun qədimliyinə dəlalət edir.

Q.İ.Ramstedt, K.Kərimov və başqa türkoloqlar çıxışlıq hal şəkilçisinin mənşəyində *yan* sözünün dayandığını göstərir. Q.İ. Ramstedt Tonyukuk abidəsindən çıxış edərək (oğuzdantan, bəridənyən, yırdantayan) *da*+ *yan* “tərəf” birləşməsinin qısaldaraq - *dan* şəklinə düşməsinə qeyd etmişdir (177,s.43). K.Kərimovun fikrincə, *da* + *yan* birləşməsində - *da* “yer” mənası ifadə edən *ya* sözündən və *yan* “tərəf” sözlərindən əmələ gəlmişdir: *yan* - *dan* - *nan* (159,s.15). J.Deniya görə, hər iki hal şəkilçisi müstəqil mənalı - *dan* “bərabər, tən” sözündən nəşət etmişdir (160,s.98).

Yuxarıda qeyd olunan araşdırmaları ümumiləşdirərək iki mühakimə yürütmək mümkündür: 1) - *dan* şəkilçisi məkan

məzmunlu eyni və ya yaxın fonetik tərkibli müstəqil sözün aqluytativləşməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir. Bunun bariz nümunəsini Altay dilləri ilə qohumluq əlaqəsi iddia olunan Koreya dilində görmək olar. Koreya dilində türk dillərindəki - *dan*// - *tan* şəkilçisinin məna və vəzifəsini “yan, کنار” mənası bildirən *tan* sözü ifadə edir; məs.: ciptan “evdən” (177,s.43).

2) Çıxışlıq hal forması yerlik halın qrammatik əlamətinə (-*da*, - *ta*) fərqləndirici ünsür kimi - *n* samitinin əlavəsi ilə yaranmışdır. *d* və *t* samitləri ilə məxrəc cəhətdən eyni olan - *n* samiti çıxış məzmunu ilə əlaqədar yarandığından müasir dövrümüzədək həmin məzmununda qavranılır.

Arxaik hal formaları

- *ın*, - *in*. Qədim alət halın -*ın*,-*in* şəkilçisi arxaikləşmiş, dildə onun yerini *birlə*, *ilə* qoşması tutmuşdur. Azərbaycan ədəbi dilində XX əsrin ortalarından etibarən halların sırasından çıxarılsa da, müasir qazax, qaraçay - balkar, xakas, şor, çuvaş və yakut dillərində alət hal ədəbi dil səviyyəsində saxlanılır. Bəzi türk dillərində və şivələrində, o cümlədən də Azərbaycan dili şivələrində alət halın qədim - *ın*, - *in* şəkilçisi daha çox zaman bildirən sözlərin tərkibində qorunub saxlanmış və zərf yaradıcılığına xidmət edir; məs.: - *Yayı* burda qalmışdım; - *Payızı* malımız elə irəmələrdə (Şəm.); - *Qışın* köçüf gedillər qoyunu qışdaxda bəsdə:llər; - *Yazın* qayıdıf gəlif ova (alaçıq) quruf orda yaşayıllar; - *Birdə yanvarı*, *fevralı* havalar çox sərt keçir (Qk., K., Zb.) və s.

Ən qədim türk yazılı abidələrində birgəlik mənası alət halın -*ın*, - *in* şəkilçisi və *birlə* qoşması ilə ifadə edilmişdir; məs.: - *Kanın* kağan yiti yəqirmi *erin* taşıkmıs “Xan atam on yeddi döyüşçü ilə sərhədi aşmış” (KT, şərq tərəfi, 11-ci sətir); - *Bu yirdə* oluruq *tabğaç bodun birlə* tüzəltim “Bu yerdə oturub *tabğaç* xalqı ilə düzəlt- dim” (KT, cənub tərəfi, 4-cü sətir). Tədricən *birlə* qoşmasının fəallığının artması ilə alət halın birgəlik semantikasi arxaikləşmişdir. Azərbaycan dili şivələrində - *ın*, - *in* şəkilçisi bununla bağlı adverbiallaşmış sözlərin tərkibində qalmışdır.

XI əsrdən etibarən türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin möhtəşəm yazılı abidələrində - *ın* şəkilçisi əsasən zaman məzmununun yaradılmasına xidmət edir; məs.: *Yazın* doğan çocuğa da körpe oğul denir; - *Kışın* kar az bulunur (MK, I c., s.415, 464); - *Məgər*, sultanım, genə *yazın* buğayı saraydan çıxardılar (KDQ, s.36); *Günüzin* özlərin gizlərlər idi, Dün olsa yolların gözlərlər idi (Dastani-Əhməd Hərami).

Orta əsrlərdə alət halın - *ın* əlamətinin birgəlik mənası tam arxaikləşmişdir. Bu səbəbdən də orta əsrlər yazılı abidələrində - *ın* şəkilçisi *ilə* qoşması ilə yanaşı işlənmişdir; məs.: *Turdı Yusif anlarınla* görüşər; - *Anlarınla* belə bindi bəgləri (Zərir, s.207). Qədim alət halın izləri Qaraqalpaq (117,s.122), yakut (189,s.113), qazax dilinin qərb dialektlərində (129,s.117) qərbi Sibir tatarlarının barabın dialektində (187,s.33) - *ın*, - *in* şəkilçisinin ifadəsində görünür. Tuva dilində - *ın*, - *in* şəkilçisi zərf əmələ gətirən leksik şəkilçilərin sırasına daxil edilir; məs.: *kijın* <*qışın*, *çazın* < *yazın*, *küzün* < *payızın* (99,s.305).

Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində *ilə* qoşması - *nan*, - *nən*, - *ınan*, - *ynan* şəklində birgəlik mənasını ifadə edir; məs.: -*Uşağınan* duruf oturan elə özü də uşax kimi adamdı; - *Bajaynan* səhəngi saller da hamısını sule:r (Zb.), - *Oğlan atasıynən* qızın atası aparıllar zaqsə, zaqsdən çıxannan so:ra kəbin də kəssirillər (Ord.), - *Qazağa atnan* gedərdix’, haravıynan gedərdix’; - *Gördüx*’ göyün üzünən bir ala şey gəlir (Tov.); - *Murad qılincınan* hücum eliyər; - *Yumurtaynan* sumax yaxşı olur (Ş.); - *Muni hökminən* gətirib gəllilər padşahun qulluğına; -*Di:r* ki, nəki bağda ar-mud ağacı vardu, *lapatgeynən* kötüglərini qazacegəm, *palteynən* ulari kötügden diblərini vıracegəm ((B.); -*Taxılın* yerin *draxdırnan* sürüg, *maleynan* malale:rux (S.) və s.

F.Cəlilov *ilə* qoşmasının - *ın*, - *in* şəkilçisinin mövqeyində işlənməsini onun mənşəyi ilə əlaqələndirir: “...birgəlik - alət halın çoxçeşidli şəkilçiləri - *be*, - *la*, - *n*, *η* arxetiplərindən törəyən morfemlərin qovuşmaları ilə yaranmışdır. Sonralar - *la* morfemi *birlə* (bir-lə) və *ilə* (i-lə) qoşmasının, - *be* morfemi isə - *bıla*//-*bılan*

qoşmasının formalaşmasında iştirak etmişdir ki, həmin qoşmalar da birgəlik- alət halının funksiyasını daşıyır” (30,s.219).

Qədim alət halın - ın şəkilçisinin yiyəlik halın analogiyası ilə feillərlə idarə əsasında meydana çıxmasını güman etmək olar. - ın şəkilçili sözlər (yiyəlik hal) adlarla əlaqələndiyindən, feillərlə idarə alət halı passiv mövqeyə keçirmiş və nəticədə öz yerini başqa formalara verməli olmuşdur.

Qədim yönlük - istiqamət halın - ğaru şəkilçisi Lerik və Ağdam şivələrində “dışğarı”, Zaqatala şivəsində “tişqarı”, İraq türkmənlərinin şivəsində “tişarı” sözündə qalmışdır. - ğaru şəkilçisi bəzi türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində arxaikləşmiş, öz mənə və funksiyasını itirərək sözün tərkibində rudiment kimi qalmışdır. Lerik və Ağdam şivələrində həmin söz - ğaru şəkilçisindən sonra - ya şəkilçisi qəbul edərək, istiqamət bildirir; məs.: Nənon çağirey *dışğaruya* /*dışğaruvə* qal (27,s.58); - Otur evdə *dışğarıya* çıxma, so:xdı (ADDL, s.146). İraq türkmənlərinin şivəsində isə şəkilçi - arı şəklində mühafizə olunmuş və qədim mənasını saxlamışdır; məs.: - Öncə siz boynunuzdakı gərdənliyi *tişarı* atın, taki sizə kömləgi atım; - Gülzar incili sehir anaxtarı olan gərdənliyi *tişarı* atar, kömləgi alar; - Çirçilpaq Gülzar geyinir və *tişarı* çıxır (59a,s.149). Azərbaycan dili şivələrində “cücərmək” mənasında işlənən *dışərməx* (Ş.), *dışərməg* (Kr., Sab., S., Şr.), *dışərti* (Qf.) sözünün tərkibində - ər şəklinə düşmüşdür.

- ğaru şəkilçisi digər türk dillərində də eyni inkişaf yolu keçmişdir: *taşkarı* (özbək), *tışkarı* (tatar), *tıskarı* (Qaraqalpaq), *dışkar* (qumuq), *tasxar* (xakas), *taşqar* (Tuva), *dışarı* (türk), *tışkara* (şor) və s.

Halların semantikasi

Halların meydana çıxması, hər birinin müstəqil hal kimi formalaşması spesifik sintaktik və semantik xüsusiyyətlər zəminində baş verir. Bu problemlə bağlı aparılmış tədqiqatlarda (A.V.Qroot, R.Yakobson, E.Kuriloviç, A.M.Şerbak və b.) sintaktik və ya semantik xüsusiyyətlər ön plana çəklir; sintaktik mühüm,

semantika ikinci sayılır. Lakin halları ayrılıqda götürülmüş sintaktik və ya semantik xüsusiyyətlərə görə müəyyənləşdirmək, qruplara bölmək mümkün deyildir. Adlıq, yiyəlik və təsirlik hallar qeyri-müəyyənlik bildirməsinə görə bir-birinə oxşayırsa, digər semantik və sintaktik əlamətlərinə görə fərqlənir. Yönlük, yerlik və çıxışlıq hallar eyni sintaktik funksiyada çıxış edir, lakin yönlük hal istiqamət, yerlik hal yer, çıxışlıq hal başlanğıc yeri bildirməklə bir-birindən fərqli səciyyəvilik kəsb edir. Buna görə də hal paradigmasında hər iki mühüm əlamət vəhdət təşkil edir. Türkologiyada ənənəvi olaraq, hallar qrammatik - semantik xüsusiyyətlərinə görə, iki qrupa bölünür: qrammatik (adlıq, yiyəlik, təsirlik) və məkani (yönlük, yerlik, çıxışlıq) hallar. Qrammatik halların müəyyənləşməsində sintaktik xüsusiyyətlər, məkani hallarda isə semantika əsas götürülmüşdür (148,s.51). Bu bölgü şərti xarakter daşıyır. Əvvəln, bütün hallar qrammatik xüsusiyyətlərə malik olduğundan türkologiyada məkani halları “məkani-qrammatik hallar” adlandırmaq meylə də vardır (100,s.142). Lakin bu da məsələnin tam elmi həlli demək deyildir. Yönlük hal iki qrup arasında aralıq mövqe tutur. “Yönlük hal həm vasitəli obyekt və məqsəd (qrammatik mənası), həm də hərəkətin icrasının son yerini (məkan mənası) bildirir (147,s.54-55). Buna baxmayaraq, yönlük hal məkani hallara daxil edilir. Eyni vəziyyət təsirlik halda da nəzərə çarpır: “Azərbaycan dilində sözün lüğəvi mənası ilə əlaqədar olaraq, ismin hallarının hamısı, birində qüvvətli, o birində zəif olmaqla, bu mənanı ifadə edə bilər. Tam qrammatik adlandırılan, müstəqil obyekt bildirən təsirlik hal, şəhəri gəzdim cümləsində məkan mənalıdır (87,s.236). Şivələrdə qrammatik halların məkani və ya məkani halların qrammatik halların mövqeyində işlənməsini nəzərə almasaq, bu bölgünün şivələrin tədqiqinə tətbiq olunması məqsəduyğundur.

Adlıq hal əşyanın adını, ümumilik və qeyri-müəyyənlik bildirir: - əşyanın adını bildirməsi; məs.: - Taxılı piçif dərz bağle:rıx, yerin içində *pəncə* (otuz dərz taxıl) *pəncəle:rik* ki, sümbülü yağış görməsin (Qaz.); Sənə elə bir ələngə (yoğun çubuq) çəkərm ki,

əyağa durammasan (Qb.); - *Öyə ləmpə* (tavan) vurdurasıyux, hey-lə qaltdı, taxda tapbıruş (Ş.); - Getdim gördüm, bir *diringə* (toy) var ki, gəl görəsən (B.) və s.

- zaman bildirməsi; məs.: - Onun üstün qar basır, qalır yaza, *yaz* vaxtında açırxı üsdünü; - Buğdanı *payız* bir dəfə suvarardıx, onnan so:ra malalardıx (Nax.); - *Payız* köçəndə dənin çırığını qə:-da<qayada gizlədillərdi (Qk.); - *Qış* yer don olur, buz olur (Qaz.); - *Yaz* herix' elirdix', *payız* səperdix', çüt qoşordux öküzdəri (Br.)

- qeyri - müəyyənlik bildirməsi; məs.: - *Qız* allaha duva eliyər ki, *qapı* açılın bi çölə çıxsın (Ş.); - *Mal* bu yolnan geder aradan keçər (Qaz.); - *Yarnax* qazıf qartofu orə: töküllər də üsdünü tor-paxle:llar (Zb.) və s.

- məkan bildirməsi; məs.: - İrəva (lobya əkmək üçün hazır-lanan yer) düzəldəruğ, pəxləni əkəduğ, u yaxşı uladu (Qb.); - İki *tirə* (lək) soğan ehmişdix, hunnan un puta kimi soğan qazdix (Ş.); - Bu biri il köşdüq qışdağa; gördig ki, *yatağ* dolib yımırteynən, atleteg gətirdig, yımirtaları çəkdig qırağa (B.) və s.

Adlıq hal həmçinin başqa halların mənasını da ifadə edir. Tarixən qədim olan bu xüsusiyyət türk dillərinin qrammatik qu-ruluşunun inkişafı ilə tədricən məhdudlaşsa da, şivələrdə davam etməkdədir. V.Aslanov bunu hal şəkilçilərinin formalaşması döv-rünün əlaməti kimi izah edir: "Türk sistemli dillərdəki hal kateqo-riyası, şübhəsiz, ayrı-ayrı sözlərin sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər halına düşdüyü dövrdən təşəkkül tapmağa başlamışdır. Məşhur türkoloqlardan O.Botlinq, K.Qrönberq və Q.İ.Ramstedt göstərilər ki, hələ qədim dövrlərdə türk sistemli dillərdə sözdə-yişdirici şəkilçilərin o qədər də inkişaf etmədiyi bir dövrdə qey-ri-müəyyən hal (adlıq) müasir dillərdə mövcud olan bütün halla-rın mənasını ifadə edə bilirdi (7,s.101),

M. Qıpçaq adlıq halın digər halları, xüsusilə də yiyəlik və tə-sirlik halları əvəz etməsini halların meydana çıxmadığı dövrün qalığı kimi şərh edir, abidələrdə və müasir türk dillərində relikt şəklində saxlanmasını göstərmişdir (167,s.72).

Əlbəttə, bu xüsusiyyəti bütün hallara aid etmək mümkün de-yildir. Şivələrdə hal şəkilçilərinin əvəzlənməsinin qalmasını do-ğuran müxtəlif səbəblər vardır. Ümumi olaraq, qeyd edə bilərik ki, şivələrdə feillə idarənin müasir şəklindən fərqli qədim cəhət-lərin qorunub saxlanması, eləcə də qoşmalarla idarənin dəyişmə-si, inversiya hadisəsinin geniş yayılması ilə isimlə feil arasındakı əlaqənin zəifləməsi hal formalarının qrammatik və məna cəhət-dən əvəzlənməsini meydana çıxarır.

Adlıq hal yiyəlik hal mövqeyində; məs.: - *Vəzir* gördüklərinin hamısını şah da gördü (Qaz.); - *Kız* oğlan kuzu düşdü, cibinnən bir qeder "yaylıq" saldı yüzünə kolkoy düşsün (Zaq.); - *Oğlan* yazığı gəlib genə saldı öz surətinə (Nax.) və s.

Qədim abidələrdə: məs.: *Bodun* boğazı tok erti "Xalqın bo-ğazı tox idi" (Tonyukuk, cənub tərəf, 8-ci sətir); Çit yabanıq yer-də Kaşuk taş bal "Sərhədin yabanı yerində Kaşuk daş balbalı" (Yenisey, 34-cü abidə); Bizin *tenqrimiz* edqüsi redni tiyür "Bizim tanrımızın yaxşılığı cəvahirdir, deyirlər (Manixey poeziyası, 3-cü mətn); Sürdi *həlalı* yanına gəldi; Beyrək *Aruz* qaqdığın burada bildi (KDQ, s.82, 124); *Can* əlimdən bənim ol qurtaramı (Dasta-ni-Əhməd Hərami, s.69). Gecə-gündüz *mən* onun hicrində yan-maqdır işim (Xətai, s.66); *Bən* yaxşı canum oynar isə zülfü yolına (Q.Bürhanəddin, s.77); *Məktəb* içində bular bir-birin (Y.Məddah, s.150) və s. Bu xüsusiyyət digər türk dillərində (175,s.114), "Əs-rarnamə" abidəsində (57,s.84-86), Kişvərinin "Divan"da da qey-də alınmışdır.

Qədim bulqar kitabələrində əksər məqamlarda yiyəlik hal formal əlamətsiz işlənir; məs.: *Usman* hiri *Harmas* belüwi "Os-man(ın) qızı Harmas(ın) məzar daşı (220,s.37).

Adlıq hal yönük hal mövqeyində; məs.: - Mən bu iki diviziyanı *vətən* kömək etmək üçün yığıram (Laç.); - Dağ getdi, *aran* getdi (Şəm.); - Özümə gora *mal* baxıram (Bl.); - Görmürənmi *kişi* bir söz də:ndə özünən çıxır (K.); - Sənə gələn ağır *mənciyəz* gəlsin (Q.).

Adlıq halın yönük halı əvəz etməsi özbək və noqay dillərində, türkmən dilinin sakar dialektində də mövcuddur: *Kolxoz* kirmaü

kolqan barça yrmokninq;-Men *at* mindim (116,s.68);- Kerki var-dım-Kerkə bardım (169,s.123).

Bu xüsusiyyət “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində (Yigit *bəg-lər* toyum oldu) (KDQ, s.126), “Şühədanamə”nin (37,s.74). “Əs-rarnamə”nin (57,s.84-86) dilində, Kişvərinin, “Divanı”nda da vardır (35,s.18).

Adlıq hal təsirlik hal mövqeyində; məs.: - Mən bu sa:t gön-dərmişəm dəmirçiyə *qayçılar* çaxlatmağa (Q.); - *Onnar* mən nə (mən də) sevirəm (Laç.); - *Pişig* atmağa istiyədi (Dər.); - Niyə qoymorsan *qız* usuyu doldurmağa (Dm.); - O:uçı *tülki* vırdı, tül-kinin dərnı:də soydı (Zaq.).

Qədim abidələrdə: Kök tenridə *kün*, *ay* azıdım, yerimə, yıta, si-zimə adırıltım “Mavi göylərdə günü, ayı itirdim, yerimdən, əfsus, sizdən ayrıldım (Yenisey, 10-cu abidə); Uyğur *yığac* uzun kes, *temir* kısıq kes “Ey uyğur ağacı uzun, dəmiri qısa kəs (MK, II c., s.11); *Acı tırnaq* ağ yüzünə çalarmısan?; Qalqı *yer* öpdı; Həman bura-da Qazan *at* meydana sürdi, qırım dilədi (KDQ, s.82, 104, 120); Aqıl aydır; ey Xətai, *ixtiyar* əldən qoma (Xətai, s.77); Ey neçə *qafilə* basmışlar idi (Dastani-Əhməd Hərami, s.17); Əgər qəbul edəsiz, bir dua verin, mən də *yüklər* bağlayub səfərə çıxmaq (Məhəmməd, s.33).

Bu xüsusiyyət “Əsrarnamə”nin dilində (57, s.84-86), Kişvəri-nin “Divan”da da (35,s.17-18) vardır. Qaqauz və şor dillərində də adlıq hal təsirlik halı əvəz edir, onlar mətn daxilində bir-birindən seçilir (175,s.114).

Adlıq hal yerlik hal mövqeyində; məs.: - Biri İran qaldı bad-bax oldu (Təb.);- *Cülyə* su duror, yağışdan sonra mal-qara getsin su işsin (Br.); - İyirmi ilə qədər işdəmişəm, kasıb olmuşam, *qırx-beş* öylənmişəm (Muğ.) və s.

Qədim abidələrdə: məs.: Yaşım yeti yetmiş azıdım “Altmış yeddi yaşında gözümü yumdum (Yenisey, 11-ci abidə); *Aşağı* du-ranın kəsdi başını (Dastani-Əhməd Hərami, s.76); “Əsrarnamə”-nin dilində (57,s.84-86) müşahidə edilmişdir.

Adlıq hal çıxışlıq hal mövqeyində; məs.: - Məlix’ Məmmət öz *budun* kəsif quşun ağzına verir (Tov.); - Ularun *kənt* aşağı iki yüz

iktar zəmisı uladı, uni ver mənə, mən uravi istiyədam (Tab.); - *Dədə bava* Ballı arvadın öyü gizzihli (natəmiz) oluf (Qard.).

Qədim abidələrdə; məs.: ... sizimə el eşim ər, oğlan ər, güdə-gülərim, *kız-gəlinlərim*, bökmədim” ... sizdən igid el dostumdan, çoxlu igidlərdən, oğlan igiddən, kürəkənlərimdən, *qız-gəlinlə*-rimdən doymadım (Yenisey, 3-cü abidə); Ayrılıq, billah! Sorman *mən* səni ey dilruba (Xətai, s.77).

Göründüyü kimi, qədimdə adlıq halın semantik tutumu indi-kindən geniş olmuş- dur. Orxon-Yenisey abidələrində adlıq hal bütün halların, orta əsrlər anadilli abidələrimizdə daha çox yön-lük, təsirlik və yerlik halların funksiyalarını da yerinə yetirmişdir. Türk iltisqi quruluşunda qrammatik əlamətlərin formalaşması (şəkilçilər və sintaktik əlaqələr nəzərdə tutulur), semantikanın konkretləşməsi adlıq halın məna yükünü yüngülləşdirmişdir. Şi-vələr bu dil proseslərindən kənarda olduğundan qədim xüsusi-yətləri mühafizə etmişdir.

Şivələrdə qoşmalarla əlaqədə hal formalarının mövqeyi qey-ri-sabitdir. Həmin şəraitdə əsas məna yükünü qoşmalar daşıdığına görə, hal şəkilçilərinin dəyişkənliyi fikrin ifadəsində ciddi əhə-miyyət kəsb etmir. Adlıq halla işlənən qoşmalar bunlardır:

— *sarı qoşması*. Basarkeçər və Dərbəndin Rukəl kənd şivə-sində istiqamət bildirən *sarı* qoşması yönlük halla deyil, adlıq halla işlənir; məs.: - *Meşə sarı* qaçdı ineg;- Alıb unu da gələdilər *paccah sarı* (Dər.);- Mən gördüm *dağ sarı* çıxdı (Bk.).

Orta əsrlər yazılı abidələrində bəzən *sarı* qoşmasından əvvəl isimlər yönlük hal şəkilçisi qəbul etməmişdir; məs.: *Məqbər sarı* yeridi tez-tez (Əsrarnamə); Əzm edib *gülşən sarı*, seyrən edərsən vəqtidir (Xətai, s.118); Saldı əcz ilə *pir sarı* güzər (Füzuli, s.248).

Bunun Azərbaycan ədəbi dilinin Güney qolunda qalmasını M.Şəhriyarın dilindən görmək olar:

Vətən sarı yeriyən qafilə dağı oyadır,

O şad xəbər gətirən zənglərin sədası ilə (Şəhriyar. s.240)

Sarı qoşmasının yalnız yönlük halla deyil, adlıq halla idarə olunması yazılı abidələrimizin dilində təqribən XVIII əsrə qədər

davam etmişdir (75,s.197).

Qədimdə olduğu kimi, müasir özbək dilində sarı qoşması adlıq hallı sözlərə qoşulur (101,s.104).Xakas və şor dillərində, sarı qoşması yönlük hal şəkilçisinə çevrilmişdir: - saarı, - zaarı (şor); - sar, - ser, - zar, - zer (xakas).

təki//təkin qoşması. Şivələrdə bu qoşma adlıq hallı isimlərlə oxşama, bənzətmə məna çalarları bildirir və təki//teki//təkin variantlarında çıxış edir; məs.: - De:r kin, o otaxlar *təkin* belə otaxlar səndə yoxdu (Qaz.); - Ağzınnan tökülüy bal *teki* söz (Ş.); - İlanqılçığin qaçası soğan ekəlikdə olur, soğan *təkin* olur (Nax.).

Bu qoşmanın şivələrdəki forması və semantikasısı qədim şəklinə uyğundur. Tarixi yazılı mənbələrdə təki//təkin qoşması bənzətmə ifadə edərkən yiyəlik halla yanaşı, adlıq halla da işlənmişdir; məs.: - Babək tək bəslədim daim gözümdə xali hindünü (Nəsimi); - Hər zaman divana tək dağlara düşdüm biqərar. El lələ təki piyalə nüşan (Xətai).

kimi//kimin qoşması. Bənzətmə mənasında iki variantda yayılmışdır; məs.: - Osman *kimin* oturuf düşman *kimin* baxan yar (Ş.); - No:lub una cəvair *kimi* qızdu (B.) və s.

— *ilə (-nan, - nən) qoşması*. Birgəlik məzmununda müxtəlif variantlarda işlənir; məs.: - Otu kərəntiynən piçerəm (Qaz.) - Orağnan biçillər, əlnən bafa bağliyillər (Ş.); - Corabı milnən toxı-yardug ayağımıza giyməgə (Muğ.); - Gülşəni gəmnən döyürük' (Nax.) və s.

Azərbaycan ədəbi dilində *ilə* qoşması müəyyən yiyəlik halda olan əvəzliliklərlə işlənir. Təbriz şivəsində şəxs əvəzlilikləri adlıq halda “ilə” qoşması ilə də işlənə bilir; məs.: Sə:r tezdən obaş-dannan *sən ilə* gərəx> gedəm üs kəndə və s. Buna M.Şəhriyarın dilində tez-tez rast gəlinir:

Mən cəhənnəmdə də baş yadığa qoysam *sən ilə*

Heç ayılmam ki, durub cənnəti-məvayə gəlim (Şəhriyar, s.91)

— *üçün//çün qoşması*. Səbəb, məqsəd məzmunlu *üçün* qoşması adlıq hallı isimlərlə, yiyəlik hallı əvəzliliklərlə işlənir; məs.: - *Uşağlarçün* dəfdər gəldi, qələm gəldi, kitab gəldi məkdəbə

(Muğ.); - *Nənəmçün* badımcən xaradan bir don almışam (B.) və s.

Cəlilabad şivəsində şəxs əvəzlilikləri adlıq halda üçün qoşması ilə işlənir; məs.: - *Mən* üçün bir iş gör; - Ged biz üçün su tap və s. Maraqlıdır ki, bu xüsusiyyət ədəbi dilimizin Güney qolunda norma səviyyəsindədir. Həmin regionda yaşayan ədiblərin əsərlərində buna rast gəlmək mümkündür:

Mən üçün sanki ana qoynudu o,

İstəram tez qət edəm mən bu yolu (M.Qənizadə, s.43)

Tərəf qoşması. Bir qayda olaraq yiyəlik halla işlənərək, istiqamət bildirən bu qoşmanın şivələrdə adlıq halla işlənməsi ilə də rastlaşırıq; məs.: - Dərviş gedər *paccəh tərəf* (Ş.); - Arvat gedəmmədi *qəvirrər tərəf* (Qaz.) və s.

Azərbaycan dili şivələrində **yyəlik hal** aşağıdakı mənalara malikdir:

— müəyyənlik bildirir; məs.: - So:ra gəlif *ağacın dibinə* qızıl ühləriynən dəvə kərvanı gəlif yatar (Ş.); - Mən ölənnən so:ra *oların davası* iki qardaş bir-biriynən düşmiyə (Muğ.); - Birinci Xuray ulub *kəndin qibləsində* (Qb.); - Həkim di:r ki, *arvadun naxoşluğunun* dərmanı armuddur (B.) və s.

— sahiblik bildirir; - Urdan *həyvanun kəlləsinə* güllə vuradı (Qb.); - Mirzə *atının başını* çəker əylənər (Qaz.); - *Mövün dibinin torpağı* gərəx> bir az nəm torpağınnan basdırırax (Nax.) və s.

— qeyri-müəyyənlik bildirir; məs.: - Dedi ki, bir *xan öyündə* qonağ oldum (Br.); - O birisi cür də belə olur: *circip şüvünü* uzununa yarırlar, yarılan yerə peyvast ağajın qabığına vırıllar (Nax.); *Kət koxası* de:r kin bu pə:livanı kim aşıra bilər (Qk.); - Biz *arvad damına* girəni adam bilməz (Q.) və s.

Yiyəlik hal qədim dövrlərdən bu xüsusiyyəti daşımışdır; məs.: *Kişi ara* kirdim “xalq arasına girdim” (MK, I c., s.87); *At ayağı* külük, *ozan dili* çevik olur (KDQ, s.36).

Bu cəhətdən türkmən dilinin sakar dialekti Azərbaycan dili şivələri ilə uyğunluq təşkil edir; məs.: o:va arası “obanın arası” (169.s.123).

— bütöv və ya bütövün bir hissəsini bildirir; məs.: - *Üç qız-*

darın biri gəldi (Dm.); - Bir də xavar tutdux kun *uşaqların* beşi sınıxıf da (gizləni) meşədə qalıb (Zb); - Tüşüfdü iki yüz *qoyunun* əllisi can qalmamışdı (Br.) və s.

— məkan bildirir; məs.: — Gələr andır *yatağın dalınnan* eşer (Br.); - Burdan Hacı *Qurbanın öynü* yandırdılar (Ş.) və s.

— insanlar arasında qohumluq münasibətləri bildirir; məs.: - Məlix'məmməd *bəyin qızına* de:r ki, get bir xançal, bir qılış gəti (Tov.); - Anasiynən bu qonşi arvadı gedəllər *qızın anasına* - sənin *qızu:n dədəsinə* diyərsən ki, isseyirux, o da ərnə deyər (Sab.) və s.

Bildiyimiz kimi, yiyəlik hal digər hallardan fərqli olaraq, isimlərlə idarə olunur. Xüsusilə birləşmə daxilində təzahür etməsi digər halların mövqeyində çıxış etməsini məhdudlaşdırmışdır. Lakin şivələrdə az da olsa, yiyəlik halın digər halları əvəz etməsinə rast gəlinir:

Yiyəlik hal yönük hal mövqeyində; məs.: - Mən də *atamın* müfəssəl hamını yığdım təziyə tuttum (Təb.).

Qədim abidələrdə; məs.: Yüz ər kədəşim uyarım üçün yüz ərən (ə) lik öküzün təgdük üçün adırıldım “Yüz igid dostum güclü olduğu üçün, yüz ərən əlli öküzə hücum etdiyi üçün ayrıldım (Yenisey, 10-cu abidə);

Yiyəlik hal təsirlik hal mövqeyində; məs.: - Yüzlərlə *inəgin* qoyıb mə:nkini aparıb, colma-cocuqları ac qoyıb (İs.); - Sənin vəzir-rərin *menin* masxara eliyib, cibimə belə şey doldurublar (Zaq.); - Əmma hindi *sö:bətdərin* yarımçılıq qaldı (Təb.).

Qədim abidələrdə; məs.: Üç *oğlanımın* ulğaturu umadım “Üç oğlanımı böyütməyi bacarmadım” (Yenisey, 47-ci abidə)

Yönlük hal əsas mənası ilə yanaşı, konkret aşağıdakı mənə çalarları ifadə edir:

— istiqamət bildirir; məs.: - Bir gün o:çi Pirim *oa* gidədi o: o:liyadi (Qb.); — Mirzə bəy miner Quşcu *kəndinə*:ler (Qaz.); - Məlix'məmməd də gəlir çıxır öylərinə (Tov.); - Götürür uşağı *təndirə* atır (Ş.) və s.

— hərəkətin obyektini bildirir; məs.: - Didim uşağa süd ver, uşağı atdı çaya (Ş.); - Düşdilər *yola*, gəzdilər, dolandılar, düşdilər

axşama (B.); - Mə:llim, dünən mən məxtəvə gəli:m<gəlmişdim (Qk.); - Meşiyə *oduna* edirəm (Şam.) və s.

— hərəkətin son nöqtəsini bildirir; məs.: - Məhəmməd şa:muni apardı qoydı *məkdəbə*; - Bu bir il köşdüg *qışdağa* (B.); - Həmin şeyləri yığılar *xonçiyə* aparılar qız öyinə (Nax.); - Oğlan öyünnən qız öyünə gedər elçi (Q.) və s.

— səbəb və məqsəd bildirir; məs.: - Didi *karabaşlarına* ket, narı bağdan bir dəstə çubux getirin *karın* (qarını) dokmağa (Zaq.); - Deyir ki, gedirəm *baxtımı tapbağa* (G.) və s.

— oxşama, bənzətmə bildirir; məs.: - Hamısı özünə oxşardı (Nax.); - Kimsə atnan gələr, də:sən qavaxdə:lən *Mirziyə* oxşor (Qaz.) və s.

— dəyər, qiymət, ölçü bildirir; məs.: - Cedir üzüy alır, şirni alır, qənd alır, yaylıg alır, beş *metrə* ətləz alır (Ord.); - İgirmi *ma:-ta* aldım (B.) və s.

— vaxt bildirir; məs.: - Bir *aylığa* gedib (B.); - İ:rimi *günə* gəldi dəryanın qırağına (G.) və s.

— vaxtın son mərhələsini bildirir; məs.: - Hamma *axşama* bi ağaca çatdım (Sab.); - Ala-torannan işdərdix' *zingiriyə* (qaranlıq düşənə) qədər boşdamazdılar (Çəm.); - *Sabahsına* alan aldı, ühləri tutdux düşdük' yola (Cul.) və s.

Yönlük hal semantik baxımdan çoxcəhətlidir. Bunu yönük halın qrammatik əlamətinin digər halların əvəz etməsində də görmək olar:

Yönlük hal adlıq hal mövqeyində; məs.: - Mən bu qün ova *get-mağa* isdəyirəm (Zaq.); - Qayıdıf gedif deyif kin, şah sağ olsun, bir qapı döyü, hamsında *nişana* var (Br.); - Sağ olsun, mını saxlayan *arvada*, hindiyəcən saxleyib (Şam.) və s.

Qədim abidələrdə; məs.: Tenri elimkə başda bəgimkə bökmədim, sizimə kırk yaşımda kaçdım “Müqəddəs elimdən başda bəyim (olmaqla) doymadım (Yenisey, 16-cı abidə).

Yönlük halın qrammatik formasının yiyəlik halı əvəz etməsi. Təbriz, Zaqatala və Qax şivələrində mənsubiyyət şəkilçili sözlərdən sonra baş verir; məs.: - Həsən ağa:n *olğuna* toyidi öydə bi də

var, iksi də var gəlsin (Təb.); -Mənim *atama* on uşak vardı (Zaq., Q.) (89,s. 289).

Qədim abidələrdə: məs.: Ben tenri elimkə elçisi ertim, altı bağ *bodunka* bəg ertim “Mən müqəddəs elimə elçi idim, altı qəbiləli xalqın bəyi idim (Yenisey, 1-ci abidə).

Yönlük hal təsirlik hal mövqeyində; məs.: - Bu, *ceyrana* vura-dı (Dər.); - Dədəm mə: kor dedi, hər gələn *adama* vır dedi (Təb.); - *Maşa* kim bə:nər (bəyənər), kim gələr? (Laç.); - Döymə *qapıma* barmağnan, döyəllər qapua: toxmağnan (Ş.); - Mən *saşa* inan-derəm ki, bizim bu kətdən keçif gederdi dağa gedən (Qaz.); - Vur-mışam *ezinə* (özünü) düz utusun (Q.) və s.

M.Şirəliyev Bakının Mərdəkan, Qala, Türkan və Zirə kənd şivələrindəki bu xüsusiyyəti fars-tat dilinin təsiri kimi izah edir və marksizm-leninizm klassiklərinin bu barədəki fikrini xatırlatmağı lazım bilir: “F.Engels bu haqda belə qeyd edir: “Mən fars dilini öyrənməkdən ötrü özüm üçün maksimum üç həftə qoymuşam, çünki bu mənə nə qədər məlumdursa, yeganə bir dildir ki, burada *mənə* ilə *məni* arasında ziddiyyət yoxdur, çünki yönlük və təsirlik halı burada həmişə bir-birinin eynidir (90.s.143). Fars-tat dilinin təsirini Bakının yuxarıda adları çəkilən şivələrində tez-tez işlədilən *məni so:ğdu*, *məni istidu* cümlələrinə aid etmək olar. Yönlük və təsirlik halların bir-birini əvəz etməsi Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz feillərlə münasibətdə reallaşır; hər iki hal eyni obyekt və mənə bildirir; məs.: Ceyranı güllələdi və ya Ceyrana güllə atdı; Divarı rənglədilər və ya Divara rəng çəkdilər və s. Şivələrdə isə bu hadisə hər iki feil növü ilə əlaqədə üzə çıxır. Bu hadisənin intensivliyini daha çox inversiya hadisəsinin nəticəsi hesab etmək olar. Söz sırasının dəyişkənliyi ilə isimlə aid olduğu söz arasındakı əlaqə zəifləyir və bununla da hal şəkilçiləri əvəzlənir.

Qədim abidələrdə; məs.: Beq *yağıka* pusdu “Bəy düşməni pusdu” (MK, II c., s.10); *Qazana* çağırıb “Mərə qavat, sən mənim qırımımsan, sən gəl bərü!” dedi; Həm “oğlın gəldi” deyü *Aruza* muştladı (KDQ, s.100, 126); Qamusu atdan *aşağı* endilər (Y.Məddah, s.153).

Bu xüsusiyyət müasir türk dillərinin şivələri üçün səciyyəvi-dir. Mərkəzi və qərbi Anadolu rayonlarının şivələrində təsirlik hal - a, qismən də - e şəkilçisi ilə düzəlir (127,s.247). Çuvaş dilində də yönlük və təsirlik hallar öz ifadəsini - a/- e, - na/ - ne şəkilçi-sində tapmışdır. Qaqauz dilində sonu k ilə bitən sözlərdə yön-lük və təsirlik hallar formal cəhətdən eyniyyət təşkil edir: soka “küçəyə, küçəni”, inaa “inəyə, inəyi” və s.

Yönlük hal yerlik hal mövqeyində: məs.: -Üş qardaş gediflər bir *quyunun başına* irasd oluflar (Tov.); - Gelip oturullar *istalavo-ya* (İm.); - Tamam *kəndə* olannar gəlmişdi mə:m toyuma (Təb.); - *Məçitə* uturup ad qazanıp (Q.); - Mən olərin üstə rəhbər olmuşəm (Lən.); - Gamiş *suya* yatıf, ulax *toza* ağnayır (Ağc.); - Sizin sayə-nıza biz də gedif gördux Bakini (Ş.); - namərd vəzir *padşahın libasına* onun şəklində gəlir (İt.) və s.

Qədim abidələrdə; məs.: Önrə Kıtayda, *bəriyə* Tabğaçda, *ku-riya* Kurdanta, *yıraya* Oğuzda eki-üç bin sümiz, kəltəçimiz, bar mu nə ança ötüntim “Şərqdə Kıtayda, cənubda Tabğaçda, qərbdə Kurdanda, şimalda Oğuzda iki-üç min qoşunu- muz var, gələcə-yik (deyiblər), buna sözün varmı? (Tonyukuk, cənub tərəf, 14-cü sətir); İdil *yerimə* bəngü balbal “İdil yerimdə əbədi balbal (Yeni-sey, 36-cı abidə); - Qədim bulqar dilinə aid mətnlərdə yönlük və yerlik hallar eyni qrammatik formaya malikdir; məs.: sıwne “su-yuna”, vacne “başında” (220,s.8). Bir quru çayın üzərinə bir köpri yapdırmışdı; Sən sağ ol, xanım, Beyrək həqqə vasil oldı, “mənim qanım *Aruza* qalmasun” - dedi (KDQ, s.79, 125); Gəlib şəhr *ucu-na* bir yerə qondu; Qızı gizlədilər *saza* (Dastani-Əhməd Hərami, s.53,74); Aşiq olan yar *yolına* yanə gərək- dür (Q.Bürhanəddin, s.49); Giribən çadırlara oturdular (Y.Məddah, s.153); Eylə sanur kim, uyur xətti - Süleyman üstünə (Kişvəri, s.308); Qul gərək ta-nıda öz doğruluğun həq *yoluna* (Xətai, s.50); *Aşıqlərə* gizli qal-madı hal (Füzuli, s.26).

Türk dilinin Qars dialektində (Lale gəndi çadırna yatdı), öz-bək dilinin Səmərqənd - Buxara şivələr qrupunda və karaim dilin-də də yönlük hal yerlik halı əvəz edir (126,s.64;171,s.163).

Yönlük hal çıxışlıq hal mövqeyində; məs.: - Qıymatdı söz *danışana* xoşum qəli həməvvax (Gəd.); - Paltarı şəlitə asmışdım (Ağc.); - *Bayrama* xoşım gəlir; - Mə:m o *mə:llimə* xoşım gəlir (S.) və s.

Qədim abidələrdə; məs.: Türk bodun kanın bolmayın *Tabğaça* ka adırıldı, kanlantı “Xanı olmayan türk xalqı Tabğaçdan ayrıldı, xanlandı (Tonyukuk, qərb tərəf, 2-ci sətir), Tenri ilimkə bökmədim “Mən müqəddəs elimdən doymadım. (Yenisey, 3-cü abidə) Kuydakı *kunçuyımğa* adırıldım “Saraydakı xanımımndan ayrıldım (Yenisey, 6-cı abidə); Kıv kolur biz yaruk *tenqrilərkə* “Səadət dilərik biz nurlu tanrılardan” (Manixey poeziyası, 2-ci mətn); Karı öküz balduka korkmaz “Yaşlı öküz baltadan qorxmaz” (MK, III c., s.422); Bayındır xanın bəxşişin öginə dökdi. *Xana* küsdi (KDQ, s.105); Sordi *ana* ki, səbamisən sən? (Xətai, s.9); Hər kim sorar olsa *Qeyşə* bir raz (Füzuli, s.25).

Yönlük halın hər üç halın mövqeyində çıxış etməsi qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrində intensiv şəkildə olmuşdur. Orxon-Yenisey, M.Kaşğarının “Divan”ı, Kitabı-Dədə Qorqud, Şühədnamə, Əsrarnamə, Dastani-Əhməd Hərami kimi möhtəşəm abidələrdə, klassiklərin əsərlərində yönlük halın semantik yükü ağır olmuş, ədəbi dildə qrammatik normaların sabitləşməsi ilə bir sıra mənalardan azad olmuş və XVIII əsrdən sonra əvvəlki mövqeyini folklor nümunələrində və şivələrdə saxlamışdır.

Yönlük halın yiyəlik halı əvəz etməsi digər hallardan fərqli şəkildə baş verir. Üçüncü növ söz birləşməsinin ikinci tərəfindəki “yan” sözü düşür, birinci tərəfdəki isim yönlük hal şəkilçisi qəbul edir; məs.: - Uşağı götirdilər apardı haman uzağ vilayətdə olan *dos-sına* (Sab.); - Paç:ccax *əzənçi*yə geyif Müseyivin sirini una söylüyir (Ş.); - Kişi burdan da getdi, getdi çatdı haman şirə (G.) və s.

Bu xüsusiyyət yazılı abidələrimiz üçün də yad deyildir; məs.: Beş yegirmi yaşımda *tabğaça kanka* bardım “On beş yaşımda Tabğaça xanının yanına getdim”, Ərdəmin üçün il arada *Kara kanka* barıpan “İgidliyin üçün el arasında Qara xanın yanına gedib” (Yenisey, 11 və 30-cu mətnlər). İttifaqı cəmi Taş Oğuz bəgləri

Qazana gəlmədilər, ədavət eylədilər; Əlbətdə, tayım Aruz *mana* gəlsün - dedi; Qazan *bəgə* gəldilər, sarıqların yerə urdılar (KQD, s.123, 125); Bu göz sultan durub gəldi *qızına* (Dastani-Əhməd Hərami, s.38); Qamusı *mana* gəlirlər qəm yemə (Əsrar-namə); Ağlayu *atalarına* gəldilər (Zərif, s.220) və s. Maraqlıdır ki, bu hadisə müasir türk ədəbi dilində norma səviyyəsindədir; məs.: Cevdet babasının tüfəngini alıp Ömərə gitti.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bir sıra qoşmaların ifadə etdiyi mənalər şivələrdə yönlük halla bildirilir:

— ilə qoşmasını əvəz edir; məs.: - Küzürüyü dörd yannan çəpərə örəllər (Br.).

— ötrü qoşmasını əvəz edir; məs.: - Sovxozda bir Jora buğa varıydı, hamı inəyni o:n yanna aparırdı *sürdürməyə* (Qard.)

üçün qoşmasını əvəz edir; məs.: — Sonra *daniya* dağda ayrellər xalxal (Br.); -Şan qoymağ isde:rəm *oğluma* (Qaz.);-İbaris vəl gəzir *sürməyə* (Qard.); - Də:rman *kaxozçulara* işdi: r hindi (Muğ.); - Sonra pütün buraları *ojağa* kəsdilər, yox elədilər (Dm.); - Gəti *uşağa* bir partal salıyassın (Ş.) və s.

Yönlük halın qrammatik forması - a (-ya) yer, istiqamət məzmununda sabitləşsə də, onun semantikasında səbəb, məqsəd mənasının olması da aydınlaşır. Tunqus dilinin dialektlərində yönlük hal - qa, - ha, - ka şəkilçiləri ilə əmələ gəlir. Həmin qrupa daxil olan even dilində isə “qa” ünsürü “üçün” mənası bildirir (177, s.41).

— görə qoşmasını əvəz edir; məs.: -Hənfeydi adı, so:ra Qaraş oldı, qara *oldığına* (Muğ.); - Şavalıt ağacı çox *olduğuna* una (kəndə) Şavalıt deyifdilər (Ş.); - Yağış *yağdığına* hava sərindi (İm.); - Neçə illərəcan biz işgəncə çəx’dix’ orda, Cəmşidin bırdə *olmağına* (Təb.).

Zaqatala və Dmanisi şivələrində ötrü//ötəri qoşması yönlük hallı məsdərlərlə işlənir; məs.: - İneg *almağa* ötəri getmişdix bazara (Zaq.); - Qız getdi bulağa usuyu doldurmağa: ötrü (Dm.) və s.

Ədəbi dildə və bəzi şivələrdə sarı, tərəf qoşmaları yönlük halla idarə olunur. Bir sıra şivələrdə yönlük hal şəkilçisi ismə deyil,

qoşmalara əlavə olunur. Qoşmaların şəkilçi qəbul etməsi müstəqil söz statusunu tam itirməməsindən irəli gəlir. Bu xüsusiyyət qoşmalardan hal şəkilçisinə keçidin ilkin dövrlərinə aiddir. Hal şəkilçisi qoşmaya əlavə olunmaqla, qoşmaların rolu zəifləmişdir; məs.: - Maşın geddi *Ağca-bədi sarıya* (İm.); - Ağajdan düşdim, *işıq sarıya* getdim; - Biz alverə gedməg istiyirüg *Qarabağ tərəfə* heyvan almağa (Sab.) və s. Cəlilabad şivəsində həm isimlər, həm də *sarı* qoşması yönlük hal şəkilçisi qəbul edir; məs.: - Bının dəsi (kimi) getdi *dəriyə sarıya* və s.

Təsirlik hal təsir obyektini bildirir; məs.: - Min doqquz yüz əllidə zo:texnik qaydalar üzərə *bağları* becərmişəm (Nax.); - O balaja qız *qapıyı* açer, qavaxlarına çıxer (Qaz.) və s.

— müəyyənlik bildirir; məs.: - Odun xırdalə:ndə *palteyi* ayağıma urmuşam (Çəm.); - Çoban bu yeddi löün *xörəyi* qater - qatışdırır, hamısını yığır bu qapaxlıya (Qaz.) və s.

— qeyri-müəyyənlik bildirir; məs.: - Bir kəpci *at* oynadırdı; - Bir quca kişi gəlibən bir ouc *turpağ* quydi munun əlinə (Qb.); - Gəlin bir dənə *uşağ* doğincə dədəsi evi görməzdi (Lən.) və s.

Bunlardan əlavə, təsirlik hal aşağıdakı halların mövqeyində çıxış edir:

Təsirlik hal yiyəlik hal mövqeyində; məs.: - Gidib baxadı ki, *aslanı* ayağında bir tikan; - Qoyub bir *padnosu* içinə həmin bostannarı qız yibərdi atasına (Dər.); - Bu *suyu* zərəli var (Təb.) və s.

Təsirlik hal yönlük hal mövqeyində; məs.: - Onnan so:ra bir sa:t *qızı* nişangah verdi getdi (Qaz.); - Yarəb, niyə *uşağı* haq var, divan yox ad qoyuplar (Q.); - Gələnnə so:ra məni çəkdiilər *ortalığı* (Laç.); - *Qızı* faytın göndərdilər gildi (Ş.); - Bölişdiilər, başdadiilər xırda-mırda *işləməyi* (Səd.); - *Uşağı* buyur, dalısıycan yüyür (Muğ.) və s.

Bu xüsusiyyət qoşmalarla əlaqədə də üzə çıxır; məs.: - Atdılar *kəndi* sarı üz qoydılar (Şam.); - Suyu çəpəri tərəfə aşdıq (Göy) və s.

Qədim abidələrdə; - məs.: Ağca mənim *köksümi* basub qondı; Sazı oda urdılar (KDQ, s.66, 82); Əgər mənim *sözümi* inanmırsan

hər biriniz bir qurban eyləyiniz (Şühədanamə); *Evi* sarı eylədi ani rəvan (Əmani) və s.

Təsirlik hal yerlik hal mövqeyində; məs.: - Biz helə *yazı-yayı* işliyrıx, *qıştı* oturuf yiyirıx (Ş.); - *Payızı* əkeller, sonra da alasını çəkəllər toxoyan (Qaz.) və s.

Təsirlik hal çıxışlıq hal mövqeyində; məs.: - Bi kəndin adami var şə:rdə, *oni* bi i:rmi dana bağlır gətirir qoyır şə:rdə (Təb.).

Qədim abidələrdə; məs.: Beyrəgin *saqqalını* bərk tutdı, bəglərə baqdı (KDQ, s.125).

Yerlik hal məkan mənası əsas olmaqla müxtəlif mənə çalarlarına malikdir:

— məkan bildirir; məs.: - *Hayatımda* (həyətimdə) xəşə otu əx'mişəm (Nax.); - *Toyda* ki davar aparılla beş dənə, on dənə, düə aparılla tay orda işki - mişki o vəxlər olmazdı (Təb.) və s.

— istiqamət bildirir; məs.: - Tabaxın *içində* qədərə əlini uzatdı (Q.); - O vəxlərdə bizim *Tərbizdə* televizion gəldi (Təb.) və s.

— zaman bildirir; məs.: - Keçmiş *vaxtda* şahların yanında ayqax olırdı (Nax.); - Bir-iki günənən so:ra onu biçəjəm, qurudajam qəşəx', *qışda* verəjəm keçi, ulax yesin (Qaz.); - *O illərdə* əkinçilix da iləmişəm (Təb.) və s.

— hərəkətin və ya əşyanın çıxış, yəni başlanğıc nöqtəsini bildirir; məs.: - Şəhərdə gəlləm; - *Davada* sonra gəlləm (Laç.); - *Orda* gənə yəyax gedirix' Bakiyə səmt (Tov.) və s.

— hal-vəziyyət bildirir; məs.: - Mən onu həmişə *işdə-gücdə*, əl-ləşməkdə görmüşdüm (Şam.).

Yerlik hal təsirlik hal istisna olmaqla, digər halların mövqeyində işlənir və onların funksiyasını yerinə yetirir:

Yerlik hal adlıq hal mövqeyində; məs.: - Əjdər oxuyan *vədədə* (vaxt) tix'mişix'; - Eşitdiyim *zamanda* mən yol düşdüm (Qk); - O *vaxtda* mal da saxlardıx, qoyun da (Qaz.); - Pəhlivanın *gejədə* biri itdi (Br.) və s.

Yerlik hal yiyəlik hal mövqeyində; məs.: - Cəllad, gət filan öydə qapısına qırmızı çəhmışəm, bir bu cürə gəlin var gəti (Br.) və s.

Yerlik hal yönük hal mövqeyində; məs.: - Lazımdı diyə *odunda* el uzatdı; - *Yerdə* tüşən luxmanı al (Q.); - Gördüm bıdırana bının başsı gəldi Sultan bəyin *dağında* (Laç.); - Hələ *qabağda* düşən mənəm? (Muğ.); - *Kinoda* gedirəm, ürəyim xarap olur (Qk.) və s.

Ümumiyyətlə, halların əvəzlənməsi ədəbi dildə arxaikləşsə də, yerlik halın yönük halı əvəz etməsinin ədəbi dilimizin Güney qolunda saxlanması M.Şəhriyarın dilindən də görmək olar: - O üfüqlərdə baxarsan nə dənizlər, nə boğazlar, Nə pəri- lər kimi qu quşları uçmaqda, nə qazlar; O nəhəng at ayağın tozlu *buludlarda* qoyanda; Vəhydir şəri, mələklərdir pıçıldır *qulağında* arzulardır dodağında (Şəhriyar, s.52).

Qədim abidələrdə; məs.: Tenri elimkə ər ərdənim üçün uyğur *kanda* berü gəl... “Müqəddəs elimə igid cəsurluğum üçün uyğur xanına verildim (Yenisey, 57-ci abidə); Oğlan suwda çumdu “Oğlan suya cumdu” (MK, II c., s.26); Əgər sənin oğlın olmasaydı, bizim malımız *Gürcüstanda* getmişdi (KDQ, s.54); Beş-on *gündə* bular Bağdada yetdi (Dastani-Əhməd Hərami, s.19); İki mehman bir *evdə* çün sığışmaz (Kışvəri, s.328); Həm dəxi *könlümdə* dərman, səndən özgə kimsə yox (Xətai, s.65).

Yerlik hal çıxışlıq hal mövqeyində; məs.: - Yox, ona görə ki, biz *Tehranda* gələnnən so:ra Tərbizdə ata:nam yanımızda bir də həmişə evdə Azərbaycan dili danışığıla (Təb.); - Mən *yerimnə* qunurta duradım; - Mən gülmağdan *yadımnə* çıxdı; - Bu *qələmnə* xuşum gələdi (Dər.) və s.

Bu xüsusiyyət Laçın şivəsi üçün daha səciyyəvidir. Rayonun İmanlar, Qorçu, Şəlvə, Zorkeşiş və Oğuldərə kənd şivələrində çıxışlıq halın - dan, - dən şəkilçisinə rast gəlinmir, onun funksiyasını - da, - də şəkilçisi yerinə yetirir; məs.: - Bir də *bajada* düşdü; - Mənə düşən alışma *yoldaşımda* azdı; - Ölümdə qorxmuram, pis *işdə* qorxanam; - *Bulaxda* gətiriflər bu suyu və s.

Yerlik halın əsas mənadan əlavə, istiqamət və çıxışlıq mənalarını bildirməsi qədimə getdikcə daha intensiv olmuşdur; məs.: *Kırkılda* yantımız “Qırğızdan qayıtdıq” (Tonyukuk, şimal tərəf, 29-cu sətir); Ər ərdəm iki əlig tokum *yağıda* otuz ərig ölürtim

“İgid cəsurluq qırx iki toxum yağdan otuz döyüşçü öldürdüm (Yenisey, 49-cu abidə); *Burnınta* boz bulut önür tiyür “Burnundan boz bulud yüksələr deyirlər (Manixey poeziyası, 5 sayılı mətn); er öpkəsində tanğızıdı “adam öpkəsindən şişdi”, bu at *anda* yeğ “bu at ondan yaxşıdır”(MK, III c., s.144, 393); Üç *yardə* yaralandım, qara başım bunalıdı, yalnız qaldım(KDQ, s.46); Kafirin *könlündə* sən iman umursan, nə əcəb? (Nəsimi, s.16); Firqət ilə həsrəti yad eylədin, Yusifün *dərdində* çox zar elədin (Zərir, s.280) və s.

Xakas dilinin əksər dialektlərində yerlik və çıxışlıq hal şəkilçiləri eynidir (-da, - ta) (174,s.158). Yakut dilində yerlik hal yoxdur. Həmin dildəki xüsusi hal (qrammatik əlaməti - ta, - tta) forma və mənaca yerlik hala uyğun gəlir və çıxışlıq məzmunu da ifadə edir; məs.: attə tut “atdan tut” və s.

Çıxışlıq halın şivələrdə müşahidə olunan mənaları bunlardır:

— iş və hərəkətin çıxış nöqtəsini bildirir; - Niyar xanım qaraşaşın döşü:n çəpərəsinnən bir yumurux vırdı (Şah.); - Mahmud, bir də körpünün qulağına çıxma, *xəzinədən* bu qədər qızıl verdim, allah şaşa vermədi, başqasına verdi (Br.) və s.

— zaman bildirir; məs.: - Biri bizi kətdən, biri də lezgi kəndinnən *axşamnan* süzdəşiblər, hücətdəşiblər (Qb.); - Gəldilər *savaxdan* molların yanına didilər, a molla dayı, do:şan yoxdu, çıxdı, getdi (Ş.) və s. Çıxışlıq hal bu mənani ifadə edərkən bəzi şivələrdə - dan, - dən şəkilçisindən sonra işlənən *sonra* qoşması buraxılır; məs.: - *Onnan* atnan gedirdix’ Ağstafaya (Br.); - Orda işdeyrüg, *onnan* çıxıruğ pammıg əkinne (Muğ.); - Altı *günnən* qurdu şaxlamışam (Ş.); - Onan da aytıyırıx, zırnı - zivilni çıxardırıx (Dm.) və s.

Buna qədim abidələrdə o işarə əvəzliyindən sonra rast gəlinir; məs.: *andan* aydım “ondan sonra söylədim” (MK, I c., s.109); Qaçan Qazan evin yağmalatsa, hələlinin əlin alır, tışra çıxar, *andan* yağma edərdi; Andan babasının ordısına gəldi (KDQ, s.60, 123); Şaşı baxdım, cüda düşdüm *andan*, Bənim halım necə olusər *andan* (Dastani Əhməd Hərami, s.109). Sən çinan, mən həmçinin bihasiləm, Dəvi qılursan ki, *andan* adiləm (Əsrarnamə) (57,s.180).

Orxon - Yenisey abidələrində çıxışlıq halın vəzifəsini əsasən yerlik hal yerinə yetirir. Sonra qoşmasının qədim şəkli *kisre* qoşması yiyəlik halla idarə olunur, bəzən də kontekstdə öz əksini tapmır; məs.: Anta alığ adaşıma anta sizimə, ergü eşimə adırıldım “Onda süd qardaşımdan, onda sizdən, yaxşı dostlarımdan ayırdım (Yenisey, 11-ci abidə).

Göründüyü kimi, tarixi abidələrdə o (<ol) işarə - şəxs əvəzliyinin qədim formasının (an) çıxışlıq halında *sonra* qoşmasının işlənməsinə ehtiyac qalmamışdır. Zaman anlayışını - dan, - dən şəkilçisi bildirmişdir. Qədim qəlib olduğu kimi qalmış, yalnız əvəzlilik dəyişmişdir. Tarixən danışığ dilinə məxsus olduğundan, indi də şivələrdə özünə yer tapmışdır.

— müqayisə bildirir; məs.: *Kəllən* öküz yaxşıdı saxlamağa (Ş.); - Ay Hacı:mi bağımız Şüvəlandeykindən böyg idi (B.); - O sa:t *qaranquşdan* bərg geder (Tov.).

-birgəlik bildirərkən çıxışlıq halın qrammatik əlaməti *ilə* qoşmasının əvəzləyicisi kimi çıxış edir; Məs.: -Mən gündə hər gün *bajımdan* meşə: göələk yığmağa e:dirəm (Qk.); - Əğzın elə başıma atanda, elə mən belə vurdum *daşdan* düşdi aşağı (Ord.); - Mən o vax *Cəmşiddən* gələydim, mən onnan dalı qalmıyacaxdım (Təb.);- Hansı *yoldan* istiriz gedə: z (Z.); - Gə, bax, *Arzudan* Qəmbər şat (çay) kənarında yatıplar (İt.); - Əlləriñi *raqqıdan* (əlüz sabunu) yü (Qard.) və s.

Bu xüsusiyyət danışığ dilinə xasdır. Ara-sıra yazılı abidələrin dilinə də keçmişdir:-*Altundan* dolu bu xurcuni atuna yükləyib (Şeyx Sədi);- Qələndər Kişvəri çeşməndən ayru, *Keyiklərdən* məqami dağlar oldu (Kişvəri);-Yar *məndən* kəsmədi belə aranı,

Bu qoymayan kimdir, barı görəydim (Vaqif).

-dan, - dən formasının birgəlik mənası bildirməsi türk dilinin Qaziantep bölgəsində Nizip şivəsində sonu saitlə bitən sözlərdə özünü büruzə verir; məs.: arabadan, dedədən, delidən və s. Burada *ilə* qoşmasının məzmununda çıxış edən - dan² forması çıxışlıq hal şəkilçisindən vurğu ilə fərqlənir. Hal şəkilçisi vurğulu, digəri

isə vurğusuz tələffüz olunur (195,s.85). Azərbaycan dili şivələrində söz sonundakı fonetik şəraitdən asılı olmayaraq - dan² forması bu mənanı daşıyır. Lakin sonu samitlə bitən sözlərdə vurğu qəbul edir, saitlə bitənlərdə isə vurğu əvvəlki hecanın üzərinə düşür.

-sahiblik bildirir; məs.: - Dülğər baltanı çəhdi bir *ağışdan* çubux qayırdı (Ağ.); - O ciyar yarası *heyvandan* keçifdi adamnara (Ağs.) və s.

- hissənin ayrıldığı bütövü bildirir; məs.: - kız çağırdı, bu dəfə güllü *bağdan* bir dəstə çubux geti, kariya kaş didi (Zaq.); - Bir də görür kin, pəhlivannardan birinin qılçası yoxdu (Tov.); - O, dağa köçəndə gərəx’ bir on dənə *camahatdan* adam gedəydi öz öyünü - eşiyin burda qoyuf (Ağs.) və s.

- mövzu obyektini bildirir; məs.: - İndi sizə *Fatmadan* söylüyüm (O.); - Saşa hardan xavar verim, pəhlivannardan; - Sizə qılçası yox *pəhlivannan* de:m (Tov.); - Qız naqqa balığın qarnında olsun, sənə kimnən xəbər verim *ceyrannan* (Şam.) və s.

- dan, - dən şəkilçisi həmçinin digər hal formalarının vəzifəsini yerinə yetirir:

- *adlıq hal mövqeyində*; məs.: - U *vaxtdan* maşın yux idi, kotan yux idi (Tab.); - Dən *qavaxdan* Bağmanda olurdu (G.) və s.

Qədim abidələrdə; məs.: Üç gündür *yoldan* gəldim, toyurun məni (KDQ, s.62).

-*yönlük hal mövqeyində*; məs.: - Dəyirmandan aparın, oni un çəkin gətirin yiyərüg (Muğ.); -De:r ki, vəzir məni qardaşımdan *yanınnan* aparın görüşüm (Qaz.).

Qədim abidələrdə; məs.: ol suwdin kandu “O suya cumdu (MK, III c. s.184); Av avlayu gəzərkən ögindən bir yaralı keyik çıqdı (KDQ, s.105);

-*yerlik hal mövqeyində*; məs.: - Kamyonnan gedirdi, *Küveytən* baha alırdıla (Təb.); - *Dağdan* qırxılar, aranələr, aranda qırxılar (Qaz.); - *Keşmişdən* qamış dam- nar olardı; - Gələn su bu torpağı müdafiə: eləmir, *keşmişdən* də eləmirdi, indi də eləmir (Ş.) və s.

Qədim abidələrdə; məs.: - Bu gələn Bəkilsə, sizdən ögdən mən qaçaram (KDQ, s. 107); Nə üşənərdi, nə *yoldan* azardı (Dastani-Əhməd Hərami, s.69); Şah buyurdu *iraqdan* turdılar, On yedi bin qul qapudə turdılar (Zərir, s.274).

Bəzi şivələrdə, eləcə də Güney azərbaycanlı ədiblərin əsərlərində ötrü qoşmasının əvəzinə *sarı* qoşması işlənir; məs.: Amma *məndən sarı* sən arxayın ol, şanlı Səhəndim, Dəli ceyranlı Səhəndim! (Şəhriyar, s.58). Maraqlı cəhət budur ki, həmin mövqedə çıxışlıq hal şəkilçisi qoşmaya əlavə olunur; məs.: - Oğlum *sarıdan* niyaranam (Zər.); - Gəncə *sarıdan* yaman qar gəlir (Şam.) və s.

Mənsubiyyət kateqoriyası

Mənsubiyyət kateqoriyası sahib şəxslə mənsub əşya arasında aidiyyət əlaqəsini bildirir. Mənsubiyyət kateqoriyasının və onun ifadə formalarının tarixi qədim, istifadə dairəsi dilin bütün inkişaf mərhələlərində geniş olmuşdur. Üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisinə ilk dəfə IV əsrə aid Çin salnamələrində qorunub saxlanılan hun yazılarında təsadüf olunur: *süsi* “qoşunu” (109,s.23). Türk dillərinin qədim yazılı abidələrində mənsubiyyət ifadə edən formalar təkmil şəkildə işlənmişdir.

Azərbaycan dili şivələrində ədəbi dilə uyğun mənsubiyyət şəkilçiləri ilə yanaşı, qədim formalar da qorunub saxlanılır. Bəzən bir dialektin daxilində tarixi-etnik hadisələrlə bağlı bir neçə forma dialektal fərqlər əmələ gətirir.

Mənsubiyyət kateqoriyası ilə bağlı ədəbi dil formaları şivələrdə oxşar xüsusiyyətlər silsiləsi yaratsa da, mövcud qədim əlamətlər əsasında müasir şivələri diferensiasiya etmək mümkündür. Qədim türk tayfa dillərinin xüsusiyyətləri səciyyəvi dialekt əlamətlərinə çevrilmiş, sonra miqrasiyalarla əlaqədar qeyri-bərabər şəkildə yayılmışdır. Buna görə də qədim formalar bəzi şivələrdə güclü, digərlərində zəif şəkildə özünü göstərir.

Müasir dövrdə şivələrdə oxşar xüsusiyyətlərin arealı genişlənsə də, bir-birindən fərqli qədim mənsubiyyət formaları şivələrin özünəməxsusluğunu qoruyub saxlayır.

Mənsubiyyət kateqoriyası türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində müxtəlif üsullarla ifadə olunmuşdur: 1) morfoloji; 2) morfoloji-sintaktik; 3) sintaktik.

Bu üsullardan əlavə, Orxon-Yenisey abidələrində analitik üsuldan da (komponentləri şəkilçisiz) geniş istifadə edilmişdir. Dilçilərin bir qismi mənsubiyyət kateqoriyasının iki (morfoloji və morfoloji-sintaktik) (78,s.35; 186, s.3;172,s.76), bəziləri bu kateqoriyanın üç (morfoloji, morfoloji – sintaktik, sintaktik) (161, s.86; 109 s.23), digərləri isə dörd (morfoloji, morfoloji-sintaktik, sintaktik, morfoloji-leksik) (160, s.73-74;110, s.5) üsulla əmələ gəldiyini qeyd edirlər.

Azərbaycan dili şivələrində morfoloji üsul geniş yayılmışdır. Lakin morfoloji-sintaktik və sintaktik üsullara da təsadüf olunur. Şivələri tədqiq edən alimlər də morfoloji (89, s.155-167; 14, s.80-83) üsulla üstünlük vermişlər. Bəzi alimlər morfoloji üsulla yanaşı, morfoloji-sintaktik (83, s.117-122; 16, s.79-82), digərləri isə analitik üsuldan bəhs etmişlər (61, s.89-92). Tədqiqatçılar sintaktik üsulun digərləri ilə müqayisədə daha qədim olduğunu göstərmişlər. Əslində mənsubiyyət kateqoriyası yalnız morfoloji üsulla ifadə olunur. Y.Seyidov bunu mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji təbiətli olması ilə izah edir (87, s.269). Digər üsullardan mənsubiyyət anlayışı bildirən birləşmələr kimi bəhs etmək düzgün olardı.

Morfoloji üsul. Azərbaycan dili şivələrində sahib şəxs yiyəlik hal şəkilçisi mənsub əşya isə mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir. Üç şəxsin tək və cəmində işlənən mənsubiyyət şəkilçilər aşağıdakılardır:

Birinci şəxsin təkində-m (saitlə bitənlərdə) - ım⁴ (samitlə bitənlərdə) şəkilçilərindən istifadə olunur;məs.: *qolım, xurjunım* (Ş.), *atam, urdum, canım* (Q.), *inegim, atım* (Dər.), *cəvizim, güz-güm* (Nax.), *əlim, ərəbəm, bobam* (B.).

- *ım*⁴ şəkilçisinin damaq və dodaq variantları şivələrdə müxtəlif şəkildə yayılmışdır. Bakı, Şamaxı, İsmayılı, Sabirabad, Şirvan və Salyan şivələrində birinci şəxsin təkində yalnız - *m*, - *ım*, - *im* şəkilçisi işlənir; məs.: *əlim*, *donum*, *öyüm*, *quzum*, *ütim* (Sab.), *po-pağım*, *qeyşim*, *örüşim*, *curım* “dost”, *quşım* (B.).

Birinci şəxsdə şəkilçinin damaq variantının işlənməsi türkmən, Altay dillərində də geniş yayılmışdır; məs.: türkmən dilində: *öyüm*, *qözüm*, *oqlımız*, *donmız* (200, s.302); Altay dilində: *dolum* “yol”, *sözüm* “söz” (149, s.28). Şəkilçinin bu və ya digər variantının işlənməsi Şəkinin bəzi kənd şivələrində konkret fonetik şəraitdə - *ş*, *ç*, *c* samitləri ilə bitən isimlərdə qalın, dodaqlanan saitli sözlərdən sonra incə, dodaqlanan saitli şəkilçilərin gəlməsinə təsadüf olunur; məs.: *qoduşüm* “saxsı qab”, *quşüm*, *sulğucüm* “dəhrənin sapı” və s.

Cəlilabad şivəsində şəkilçinin incə, dodaqlanmayan variantı *ğ*, *y*, *l*, *n*, *c*, *ş* samitləri ilə qurtaran sözlərdə şəkilçinin qalın variantını əvəz edir; məs.: *başım*, *canım*, *ağacım*, *payım*, *yayım*, *qadağım* və s.

Bu şəkilçinin tarixi qədimdir. Orxon-Yenisey abidələrində də əksər hallarda şəkilçinin damaq variantı işlənmişdir. Dodaq variantın bir neçə sözdə müşahidə olunmuşdur: məs.: *ögim* “anam”, *budunım* “xalqım”, *soruğım* “sorağım” və s.

Bu xüsusiyyət “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində də özünü göstərir; məs.: - Qara başım qurban olsun, *qurdım*, sana! - dedi, - *Suçım* bumıdır?” - dedi (KDQ, s.45,46).

Lənkəran şivəsində mənsubiyyət kateqoriyası ilə bağlı maraqlı xüsusiyyətlərdən biri də “*isti*” və “*soyuq*” sözlərinin birinci şəxs təkdə müvafiq şəkilçi qəbul etməsidir; məs.: *istimdu* < *mənə* istidir, *soğumdu* < *mənə* soyuqdur.

Dilimiz üçün xarakterik olmayan bu xüsusiyyət talış dilinin təsiri ilə yaranmışdır. “Talış dilində obyekt bildirən şəkilçilər vardır. Bu şəkilçilər cümlədə ismə artırılır. *Mənə soyuqdur* cümləsi talışca “*sardime*”, *Mənə istidir* cümləsi “*qamime*” şəklində bir sözlə ifadə olunur. Burada *mənə* anlayışı *sard* “soyuq”, *qam* “isti”

sözlərinə əlavə olunan - *im* şəkilçisi ilə ifadə olunur. Azərbaycan dilinin Lənkəran şivəsində eyni ifadə formalarından geniş istifadə olunur. Buna görə də yuxarıdakı cümlələr *soğumdur*, *istimdir* şəklində işlənir (3, s.63). Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilinin tədqiq olunmuş digər şivələrində qeydə alınmamışdır. Lənkəran regionunda *soyuq* və *isti* sifətlərinin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi azərbaycanlılarla qonşu olan talışların talışca düşünüb Azərbaycanca danışmaları nəticəsində əmələ gəlmişdir. Həmin şivədə birinci şəxs təkin şəkilçisiz işlənməsinə də təsadüf olunur, məs.: - Onda böğ *oğlan* səkkiz yaşında idi (oğlum əvəzinə).

Bəzi şivələrdə *mən* və *biz* əvəzlilikləri birinci şəxs təkdə - *ın*, - *in* şəkilçisini qəbul edir; məs.: *mənin*, *bizin*.

Dərbəndin bəzi şivələrində birinci şəxsin təkində müvafiq şəkilçinin yalnız dodaq variantı (-*um*, - *üm*) işlənir: *uşağum*, *inegüm*, *kitabum* və s.

Bu xüsusiyyətə qədim abidələrdə də rast gəlmək mümkündür; məs.: - Yengümlə *alnum* qanın bən siləyin; Altun ayağım əlumdən yerə düşdi (KDQ, s.46, 80); Uş döğərəm gözlərinə qarşı *qanumi*; *Gözlərüm* tozuna başlar fəda- dur (Q.Bürhanəddin, s.51, 52); Bənim xod bu *fəraqum* bənə yetər, Əgər *ca-num* sevə, könül verəyin. (Dastani-Əhməd Hərami, s.134, 135); *Gözlərüm* xuni-ci-gərdən dəmbədəm nəmnəkrək (Kişvəri, s.314) və s.

Birinci şəxsin cəmi şivələrdə əsasən dördvariantlı - *mız*⁴, - *ımız*⁴ şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs.: *sahadımız*, *əlimiz* (Nax.), *quzumuz*, *kürsümüz*, *arımız*, *keçimiz* (Ş.), *harabamız*, *odunumuz* (Qaz.) və s.

Şimal-şərq şivələrində birinci şəxsin cəmində şəkilçinin yalnız damaq variantı işlənir: məs.: *atamız*, *bobamız*, *ərabəməz* (B.), *donumuz*, *quzumuz*, *ütimiz* (Muğ.), *qonşımız*, *quyımız*, *suyımız* (Lən.) və s.

Qazax, Ordubad və Muğan şivələrində birinci şəxs cəmdə bəzən müvafiq şəkilçinin sonunda cingiltili samit karlaşmış şəkil-də tələffüz olunur; məs.: *yerimis*, *bağımıs* (Ord.), *atamıs*, *nənəmis* (Qaz.), *qo:şımıs*, *qapımıs*, *cöngəmis* “erkək dana” (Muğ.) və s.

Orxon-Yenisey abidələrində də birinci şəxs cəmdə - *miz*, - *miz*, - *ımız*, - *imiz* şəkilçisi işlənmişdir: *türkimiz*, *eçümüz*, *ilimiz* və s.

Türkmən dilində də şəkilçinin damaq variantı işləkdir (200, s.301).

Əksər şivələrdə **ikinci şəxs təkdə** dördvariantlı - *n*, - *n*⁴ şəkilçisi işlənir. Lakin bu şəkilçi şivələrdə müxtəlif şəkildə yayılmışdır.

Şimal-şərq, İmişli və Ağcabədi (əfşar) şivələrində şəkilçinin yalnız dodaq variantı (-*n*, - *un*, - *ün*) özünü göstərir: *atun*, *inəyün* (İs.), *yanun*, *qardaşun* (Cəl.), *başun*, *əlün* (İm.), *qunağun*, *inegün*, *aton*, *ərəbön* (Qb.), *atun*, *əlün*, *aton nənön* (Muğ.), *balun*, *dədün*, *nənün* (Lən.) və s. Ağcabədinin əfşar şivələrində yuxarıda qeyd olunan şivələrdən fərqli olaraq, velyar - *ŋ* səsi işlənir; məs.: *atun*, *əlun*, *qolun*, *dilun*, *inəyün* və s..

Bu şəkilçinin dodaq variantı Lənkəran şivəsində geniş yayılmışdır; məs.: *çəltigün*, *bicarun* “çəltik sahəsi” və s.

İkinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin dodaq variantı “Kitabi-Dədə Qorqud” və digər abidələrdə də işlənmişdir; məs.: Simuz qoyun, ariq toqlı sən *qapundan* kafərlərə vermədim; Sənin *ətündən* oğul, yeyəyinmi? (KDQ, s.46);-Əlimdən can qaçan qurtarasan sən, Di imdi eylə *başun* çarəsin sən (Dastani-Əhməd Hərami, s.144);-Peyvəstə *gözlərün* ilə hərgiz bulmazam, Sahib qıran *qaşların* üçün qərini bən (Q.Burhanəddin, s.49);- Həlqeyi-ləli-ləbin içində incu *dişlərün*, Bir düzülmiş daneyi-mirvarid gəltandur derəm (Kişvəri, s.316).

Şivələrin qərb və şimal qruplarında, qismən də Naxçıvan, İmişli, Zəngilan, Cəbrayıl və digər şivələrdə ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisi velyar *ŋ* səslə variant ilə ifadə olunur: - *ŋ*, - *in*, - *iŋ*, - *un*, - *ün*; məs.: *atun*, *itin*, (İm.), *coravun* (Qaz.), *dədəŋ*, *keçin*, *çəhrəŋ*, *atun* (Q.), *cinsin*, *dosduŋ*, *üzün* (Ay.), *qavağın*, *itin* (Şəm.), *sahadın*, *əlin*, *dədəŋ* (Nax.), *araban*, *başın*, *gözün*, *dədəŋ*, *öküzün* (Xoc.,Xv.,Xk.).

Hazırda başqırd, türkmən və yakut dillərində də ikinci şəxs şəkilçisi velyar *ŋ* ilə işlənir (149, s.25-29).

İraq-türkman ləhcəsində mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci şəxs təkində - *y*, - *iy*, - *iy*, - *uy*, - *üy* şəkilçisi özünü göstərir; məs.: *babay*, *nənəy*, *ayağıy*, *ömrüy*, *əmiy*, *oğluy*. Bundan əlavə, həmin şivədə ikinci şəxs təkin əlaməti diftonqvari - *u*, - *ü* şəkildə də tələffüz olunur; məs.: *parau*, *nənəü*, *babau* və s. Ağcabədi rayonunun əfşar şivəsində ikinci şəxs təkdə - *u* şəkilçisi samitlə bitən sözlərdən sonra meydana çıxır; məs.: *atu*, *əlu*, *qolu*, *dilu*, *papağu*, *inəyu* (6, s.16).

Karaim dilinin Trakay dialektində də ikinci şəxsin təki - *iy*, - *iy* şəkilçisi ilə düzəlir; məs.: *azbariy* “həyat” (172, s.80).

İkinci şəxs təkdə - *y* şəkilçisinin işlənməsi xalac, Xorasan türklərinin dialektləri üçün də səciyyəvidir: *ba:bay*, *havüy* “evin” (204, s.24), *atay* (205, s.162). Bu şəkilçi Anadolu şivələrində tez-tez nəzərə çarpır (*babay*, *gendüy* < *kendin*) və Z.Korkmaz bunu qıpçaq dil özəlliyi adlandırır (216, s.29).

Quba, Qax, Təbriz, Tabasaran və İran türkmanlarının şivələrində şəkilçisinin - *v* samitli variantı - *v*, - *iv*⁴ müşahidə olunur, Sonu *a*, *ə* saitləri ilə bitən isimlər - *v* mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərkən *a>o* və *ə>ö* əvəzlənməsi baş verir: *atov*, *babov*, *nənöv*, *canuv*, *başuv*, *binav*, *xalav*, *babav*, *gözöv* və s.

Bundan başqa, Qax şivəsində ikinci şəxs təkdə - *ıg* şəkilçisi də nəzərə çarpır; məs.: *canıg*, *atıg* və s.

Bu şəkilçi Orxon-Yenisey abidələrində də qeydə alınmışdır: budunıg “xalqın”. Altay dilində ikinci şəxs cəmdə - *ğar*, - *ıgır* şəkildə özünü göstərir (182, s.92). Alimlərdən Y.Məmmədov - *ıg* əlamətinin ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisi olmasını sübut etmək üçün iki dəlil göstərir: 1) *g//ğ//n* səs əvəzlənməsi, türk dillərində geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir; 2) abidələrdə, əsasən, *n* samiti ilə işarələnən başqa şəkilçilərin də (yiyəlik hal şəkilçisi, ikinci şəxs sonluğu) *ğ* samiti ilə işlənən variantına təsadüf etmək mümkündür (73, s.80). M.Kaşğari göstərir ki, “Arqu boyunun bir takım kəlmələrində ikinci şəxsdə (sağır – *nun*) hərfinə çevrilərək *tapunduğ* deyilir. Yenə arquların “sen onu kaçırdın” anlamında olan “sen anı kaçırdıg” sözləri də böylədir (MK,

II c.,s.167). Həmin dövrün dialekt xüsusiyyəti kimi ikinci şəxs sonluğu bəzi türk dialektlərində (arqu) *η* əvəzinə *ğ* variantı ilə də işlənir. M.Kaşğari həmçinin - ıǵ şəkilçisinin birinci şəxs təkdə işlənməsini qeyd etmişdir: ol mening eliǵge suw koyturdu “O mənim əlimə su tökdürdü (MK, II c., s.193).

Qax şivəsində şəkilçinin - inq, - inq, forması müşahidə olunur; məs.: başinq, əlinq. Bu şəkilçi qumuq dilində - inq, - inq, - unq, - ünq, - nq (147, s.60), özbək dilinin Qarabulaq şivəsində - inq, - inq şəklində işlənməkdədir; məs.: atinq, itinq (135, s.97).

Gədəbəy rayonu şivələrində və Şəmkir rayonunun Düyərli, İrmaşlı, Şiştəpə, Zəyəm kənd şivələrində mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci şəxs təki – *q*, -ıq, -iq, -uq, -tük şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs.: atıq, işiq, yoluq, körpüq və s.

İkinci şəxs təkdə *η*, *ğ*, *q*, *v*, *y* elementlərinin işlənməsi dilimizin qədim xüsusiyyətləridir. M.Şirəliyevə görə, bu şəkilçilər öz mənşəyi etibarilə ikinci şəxsin arxaik forması olan *nq//nğ* ilə bağlıdır. Sonralar “*nq//nğ*”nın parçalanması nəticəsində oğuz tipli türk dillərində - *η*, qıpçaq tipli dillərdə isə *q(ğ)* üstün olmuşdur (192, s.15). *η* səsinin düşməsi ilə əlaqədar intervokal mövqedə *q* səsi *ğ* səsi ilə əvəzlənmişdir. Sonrakı inkişaf mərhələlərində *ğ>y>v* əvəzlənməsi baş vermişdir. Yəni “*nq//nğ*” birləşməsi tərkib hissələrinə aşağıdakı şəkildə ayrılmışdır:

nq//nğ oğuz - *η* → *n*
qıpçaq *k*, *q*, *ğ* → *y*, *v*

T.Hacıyevin fikrincə, müşahidə olunan bu hadisəyə *n-ğ* səsuyluğu kimi deyil, qovuşuq *nq*-dən *n*-nin düşməsindən sonra iki sait arasında *q* -nin *ğ*-ya çevrilməsi kimi yanaşmaq daha doğrudur (134, s.9).

E.İ.Əzizov yuxarıdakı fikri müdafiə edərək göstərir ki, türk dillərinin tarixində *q* - *v* səsuyluğu olmuşdur. İki sait arasında qədim *q* tədricən *v*-ya çevrilmişdir. Hazırda *v* ilə tələffüz edilən bir çox sözlər türk dillərinin qədim yazılı abidələrində *ğ* (*k*) ilə

işlənmişdir: *buzaqū//buzoǵu*, *karaǵu*, *takuk* (>takuv) (40, s.35). Bu əvəzlənmə Bakı, Muğan, ayrım və Qax şivələrində müşahidə olunur: məs.: *caǵab* (Muğ.), *cuǵab* (B.), *coǵaf* (Ay.), *suǵab* (Q.), *suçoǵul*<siçovul (Gəd.). Türkmən dilinin dialektlərində də *ğ* - *v* səsuyluğuna rast gəlmək mümkündür; məs.: *oǵal*<oval “əv-vəl”, *oǵlak* <ovlak “keçi balası” (200, s.9).

ğ>v əvəzlənməsi qıpçaq tipli türk dillərində geniş yayılmışdır: məs.: *aviz* (tatar, başqırd, qazax, Qaraqalpaq), *bavır* “bağır” (tatar, başqırd, noqay, qa- zax), *bavur* (qumuq), *yavdı* “yağmaq” (qara-çay-balkar, qumuq), *jav* (qazax), *tuv* “doğ” (Qaraqalpaq, qumuq, noqay), *tav* “dağ” (tatar, başqırd, Qaraqalpaq, noqay), *sav* “sağ” (tatar, qazax, qumuq), *hav* “sağ” (başqırd), *bav* “bağ” (tatar, Qaraqalpaq, noqay, qumuq), *yav* “yağ” (qumuq) və s. (182, s.42-43).

q/ğ - *v* səsuyluğunun Anadolu şivələrində geniş yer alması qıpçaq tayfa dillərinin təsiri ilə yaranmışdır; məs.: *dav*<dağ, *avuz*<ağız, *yalavuz* < yalnız, *govul*< gönül, *sovuk*<soğuk (216, s.21).

Müasir türk dillərində və şivələrində yiyəlik halda və mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci şəxsində müstəqil şəkilçi kimi çıxış edən - *η* - *q/ğ*, - *y*, - *v* formaları qədim velyar *η* səsinin geniş fonetik tutumu ilə bağlıdır. Velyar *η* səsi tələffüzdən çıxdıqda onun yerini *n* səsinə başqa, məxrəc cəhətdən ona yaxın olan - *q/ğ*, *y* səsləri tutmuşdur. *V* ünsürü birbaşa deyil, *q/ğ* səsinin vasitəsilə *n* - *q/ğ* - *v* səsuyluğu əsasında meydana çıxmışdır. Azərbaycan dili şivələrində bir neçə sözdə *n> v* səsdəyişməsi [*yavaq* <yanaq (O.,Q.); *kövül*< könül (T., Z.)] nəzərə çarpsa da, ümumtürkoloji miqyasda *q/ğ* - *v* səsuyluğu ideyası daha inandırıcıdır.

Mənsubiyyət kateqoriyasının **ikinci şəxs cəmi** şivələrdə, əsasən - *nız*⁴, - *nız*⁴ şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs.: *atanız*, *nənə-niz*, *otunuz*, *körpünüz* və s. Azərbaycan dili şivələrində ikinci şəxs cəmdə - *η*- la işlənən formaya və şəkilçinin qısalmış variantlarına daha çox rast gəlmək mümkündür. Hər bir şivənin tələffüz xüsusiyyətinə uyğun olaraq, şəkilçinin müxtəlif variantları yaranır ki, bu da şivələri bir-birindən fərqləndirir.

Qərb qrupu şivələrində və qismən də Naxçıvan, Şəki, Cəbrayıl, Zəngilan və Şərur şivələrində ikinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçisinin velyar η işlənən variantı - ηiz^4 , - ηiz^4 müşahidə olunur; məs.: *sajınız, cıncırınız, tişiniz, əpbəyiniz, qolunuz* (Qaz.), *qağanız, oycunuz, sapınız, qaşınız* (Ay.), *işiniz, otunuz, malınız* (Çəm.), *bavaınız, əliniz, ataınız* (Zən.), *gözüünüz, işiniz, ojaınız* (Şəm.), *balanız, tələğiniz* (Cəb.), *əliniz* (Nax.), *çəmbərəğiniz, oğlunuz* (Ş.) *anaınız, üzünüz* (Şr.).

Şivələrimizdə ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin velyar η -la işlənən variantının geniş arealda mühafizə olunması təsadüfi deyildir. Velyar η səsi tarixən türk dillərinin oğuz qrupunu başqa türk dil qruplarından fərqləndirən spesifik səs olmuş, tədricən işlənmə arealı məhdudlaşsa da, şivələrdə saxlanmışdır.

Türkmən dilində də - ηiz , - ηiz şəkilçisi işlənir (149, s.28).

Əsasən şimal-şərq, qisməndə İmişli və Mingəçevir ətrafı şivələrdə ikinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçisinin dodaq variantı işləkdir: - uz , - $üz$, - uz , - $üz$, - $u:z$, - $ü:z$ (Qb.), $u:z$, - $ü:z$, - uz , - $üz$ (B.), - $uz//uz$, - $üz//üz$ (Muğ.), $uz-$, $üz$, - uz , - $üz$ (S.), - z , - uz , - $üz$ (Cəl.), - $u:z$, - $ü:z$ (İm.), - $u:z//ü:z$ (Min.).

Nümunələr: *qunağuz, atouz,ərböüz, quzu:z, ütü:z* (Qb.), *başu:z, əlü:z, atouz,ərböüz, oxlouz, popağunuz, qeyişüz* (B.), *atu:z, əlü:z, donu:z, öyü:z, atou:z, nənəöz* (Muğ.), *dədü:z, torbo:z, qapu:z* (Cəl.), *ağacu:z, əlü:z* (İm.), *balu:z, quzu:z, özü:z* (Lən.) və s.

Şimal-qərb qismən də digər şivələrdə ikinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçisi birvariantlıdır; - $uz//uz// -uz$ və ya z (Ş.), - uz , - $üz$, - $ız$, - $üz$ (Q.), - z və ya az , - $ız$, - uz (Zən.), - $aız, auz$, - $ız$, - uz (S.), - $ız$, - uz (Xv.).

Nümunələr: *gönüz//gönuuz, komuz, məngəluz, xartuz, baltaz, dəhraz, duzu, keçiz* (Ş.), *canu:z, başu:z* (Q.), *ata:z, baba:z, qutu:z* və ya *ata:z, çöm- ça:z, əli:z* (Zən.), *düya:z, quzu:z* (Qk.), *ağacı:z, kəli:z, dərdi:z, yolu:z, xoruzu:z, gözü:z* (Xv.) və s.

Cənub qrupu şivələrində müxtəlif şəkildə yayılmışdır: - $i:z$, - $i:z$, - $u:z$: $əvu:z//əvi:z//əvi:z$, *sahadı:z, cəvizu:z, dəda:z, əmu:z, quzu:z, güzgu:z* və s.

Bu şəkilçinin bir variantda işlənməsinin əsas səbəbi velyar η səsinin tələffüzdə düşməsi və özündən sonra gələn səsə uzun və burunda tələffüz olunma xüsusiyyəti verməsidir.

Şivələrin cənub qrupunda və Zəngilan, Cəbrayıl, Zəngibasar şivələrində ikinci şəxs cəmdə maraqlı xüsusiyyətlərdən bir də - yiz^4 , - $ıyız^4$ şəkilçisinin işlənməsidir; məs.: *əliyiz* (Nax.) *tavlayız, əliyiz* (Ord.), *buğdayız, samanıyız, suçüyüz* (Təb.), *babayız, qavıyız, övüyüz* (Zb.), *atayız, nənəyiz, dəvəyiz, qutuyuz, əliyiz* (İr.), *qaşıyız, əliyiz, gözüüyüz* (Zən.), *qapıyız, kəndiyiz* (Şr.) və s.

İkinci şəxs cəmdə - yiz , - yiz şəkilçisi Urmıyə şivəsində və Əfqanıstan əfşarlarının və xaləclərin dilində də qeydə alınmışdır. Karaim dilinin Trakay dialektində ikinci şəxs cəmdə - $yiz// - yiz, -ıyız//iyiz$ şəkilçisi işlənir (182, s. 94).

A.B.Ərcilasunun fikrincə, Qars şivələrində ikinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçisində $n - y$ uyğunluğu onları Naxçıvan şivələrinə yaxınlaşdırır; məs.: *qoluyuz, eliyiz* (207, s.120).

y elementinin ikinci şəxsin həm təkində, həm də cəmində qanunauyğun şəkildə məhdud arealda müşahidə olunması onun oğuz qrupu türk dillərinin deyil, qıpçaq tipli dillərin xüsusiyyəti olması ilə əlaqədardır.

Qədim $nq//ng$ birləşməsi Qax şivəsində ikinci şəxs cəmdə qeydə alınmışdır: *başınız, atınız, əliniz* və s. $n - g$ səsuyğunluğu əsasında ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin -**ğiz**, -**ğiz**, - **ğuz** variantı yaranmışdır ki, hazırda Cəbrayıl, Zəngilan və ayrım şivələrində işlənməkdədir: məs.: *babağiz, qutuğuz, çatığiz* (Cəb.), *atığiz, əmiğiz, gözüğuz* (Zən.) və s.

Velyar η səsinin g səsi ilə əvəzlənməsi türk dilinin Qars şivələrində canlı şəkildədir; məs.: *anağiz, babağiz, qızığiz* (207, s.121).

Bir çox müasir türk dillərində - tatar, başqırd, qumuq, qaracay-balkar dillərində - $ğiz/qiz$, - $ğiz//qiz$ şəkilçisi işləkdir. B.Serebrennikov və N.Hacıyevaya görə, ilkin şəkilçi - $niz//niz$ olmuşdur. Tatar və qumuq dillərində intervokal mövqedə n səsi $ğ - ya$ keçir; məs.: *awlğiz* (tatar), *atığiz* (qumuq). Pratürkdə ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin iki variantı - n (ın) və - $ğ$ (ıg)

olmuş, cəmdə onların üzərinə - ız (iz) formantı əlavə olunmuşdur (182, s.94).

Bakı, Qax, Quba, Dərbənd, Qarakilsə və Ağcabədi (Əfşar, Zəkərayli, Qaravəlli və Yastıyol) şivələrində ikinci şəxs cəmdə *v* elementinə də rast gəlmək mümkündür; məs.: *nenevüz*, *qeyşüvüz* (B.), *urduvuz*, *atavız*, *canuvuz* (Q.), *inegüvüz* (Qb.), *quzuvuz*, *inegüvüz* (Dər.), *quzuvuz* (Qk.); *xalavuz*, *dayıvuz*, *atuvuz*, *quzuvuz*, *sürüvüz* (Ağc.) və s.

Üçüncü şəxs **tək və cəm** mənsubiyyət şəkilçiləri şivələrdə müxtəlif şəkildə yayılmışdır. Buna görə də şivələr 4 qrupa ayrılır:

1) Cənub və qərb qrupu, Zaqatala - Qax şivələrində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri dörd variantda - *ı⁴*, - *sı⁴* şəklində işlənir, məs.: *sahadı*, əli, *dədəsi*, *quzusu*, *güzgüsü* (Nax.), *sajı*, *tişi*, *qolu*, *gözü*, *üşşəsi*, *nüyəsi*, *haravası* (Qaz.), *binası*, *urdusu*, *atası*, *qardaşı* (Q.) və s.

2) Bir qrup şivələrdə şəkilçinin yalnız damaq variantı - *ı*, - *i*, - *sı*, - *si* özünü göstərir. Buraya Dərbənd, Şəki, Şamaxı, İsmayılı, Muğan şivələri daxildir; məs.: *inegi*, *atı*, *atası*, *suğani*, *quyuni*, *dövəsi*, *gürkisi* (Dər.), *xurjunı*, *ütüsü*, *quzusu*, *üsgüyü*, *sürüsü*, *tüsdüsü*, *qoruğu*, *oğlu*, *çusu*, *xoruzı* (Ş.), *atı*, *donı*, əli, *öyi*, *atası*, *quzusu*, *nənəsi*, *ütüsü* (Muğ.) və s.

Orxon-Yenisey abidələrində də mənsubiyyət kateqoriyasının üçüncü şəxs **tək və cəmi** - *ı*, - *i*, - *sı*, - *si* şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur; məs.: *bodunu* “xalq”, *bəgləri*, *sabı* “nitq”, *ağısı* “hədiyyə”, *oğuşı* “qəbiləsi”, *inisi* “kiçik qardaş”, *eçisi* “əmi”, *oğlu* (KT abidəsi), M.Kaşğarının lüğətində də şəkilçinin damaq variantı dodaq variantını əvəz etmişdir; məs.: *anınğ közi* suvlandı “onun gözü suvlandı”; *ayın yüzi*, *bayram kumu* (MK, II c., s.247, 484, III c., s.33). Orta əsrlər yazılı abidələrdə də şəkilçinin iki variantı - *ı*, - *i*, - *sı*, - *si* işləkdir; məs.: *yurdu*, *ordısı*, *gözi*, *qapusu*, *göksü*, *güygüsü*, *itisi* (KDQ);- *Ölü yüzi* bərk olur (Oğuznamə, s.25);- *Şol gözləri* atdığı *oxı* mərdumə qarşı (Q.Bürhanəddin, s.80);- *Gözi* nərgiz, *yüzi* gül, *bay* sifətli (Dastani-Əhməd Hərami, s.116);- *Ah qıldı yaşı* ilə doldu *gözi* (Y.Məddah, s.184).

Qədim uyğur və türkmən dillərində də üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ikivariantlıdır; - *ı/-i*, - *sı/-si* (173, s.38; s.200, s.301).

3) Bakı, Quba, Təbriz, Yardımlı və Lənkəran şivələrində bir variantlı - *i* şəkilçisindən istifadə olunur; məs.: *başı*, əli, *atı*, *popağı*, *qeyisi*, *başları*, *əlləri*, *atası* // *ataları*, *ərəbəsi* // *ərəbələri*, *oxloui* (B.), *qunağı*, *inegi*, *duni*, *güzi*, *atası*, *ərəbəsi*, *quzusu*, *ütüsü* (Qb.), *dosti*, *atı*, *lampası* (Yar.) və s.

Qədim bulqar dilinə aid mətnlərdə yalnız üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi - *i/-si* şəklində işlənmişdir; məs.: *awl-i* “oğlu”, *ayal-i* “arvadı”, *hir-i* “qızı”, *belüv-i* “məzar daşı” (220, s.37).

4) Cəlilabad rayonunun bəzi kənd şivələrində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin yalnız dodaq variantı işlənir: *zəhməti*, *haqqı*, *işü* və s.

Bəzi klassiklərin dilində də üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin dodaq variantı üstünlük təşkil edir: *-Belüni* büri, dilərsən ki, xəyal olmaya hiç, *Açma ağzunu* dilərsən ki, hiç açılmaya raz (Q.Bürhanəddin, s.48);- *Dodağun içrə dişünü* gülər çağında gər görsə, *Xəcalətdən sədəf* içində mirvaridi - *tər qalmaz* (Kişvəri, s.308).

Yazılı abidələr ilə şivələrin materiallarının müqayisəsindən görünür ki, orta əsrlər ədəbi dilində mənsubiyyət şəkilçilərinin damaq variantı öz ənənəsini möhkəmləndirmişdir. Orta əsrlərdə bəzən dodaq variantı anadilli yazılı ədəbiyyatın inkişafı ilə dialekt xüsusiyyəti kimi klassiklərin və katiblərin vasitəsilə ədəbi dilə yol tapmışdır ki, bu da öncə mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanmasında təzahür etmişdir.

Azərbaycan dili şivələrində üçüncü şəxs **tək və cəmdə** eyni şəkilçidən istifadə olunur. Lakin Bakı şivəsində - *lari*, - *ləri* şəkilçisi işlənir; məs.: *ataları*, *ərəbələri*, *atdari*, *qapıları*, *küçələri*, *damları* və s. Bir sıra şivələrdə üçüncü şəxs **təkdə** *yarı*; *zəhlə* sözləri *s* ilə deyil, *m* ilə işlənir; məs.: - *Pammıgımın yarımına* pıl, *yarımına* da bığda alırdığ (Zər.);- *Uşağların pişigdən zəhləmi* gedir (Şam.). Başqa türk dillərindən başqırd dilində üçüncü şəxs **cəm** - *tarı*, -

təre, - *darı*, - *dəre*, - *zarı*, - *zəre*; tatar dilində - *ları*, - *ləre*, - *narı*, *nəre*; türk dilində - *ları*, - *leri*; yakut dilində - *lara*// *tara*//*dara*//*nara* şəkilçiləri ilə ifadə olunur (149, s.25-30). Qumuq dilində üçüncü şəxs tək və cəmin - *ı*, - *i*, - *u*, - *uğ*, - *sı*, - *si*, - *su*, - *suğ*, ilə ifadə olunması və - *lar*, - *lər* şəkilçisinin sonra formalaşdığı göstərilir (147, s.61).

Türk dillərinə dair qədim yazılı abidələrdə, eləcə də Orxon - Yenisey və Şərqi Türkünstan mətnlərində (195, s.98) üçüncü şəxsin tək və cəmi eyni şəkilçi ilə yazılmışdır. Bunun səbəbini Y.Məmmədov belə izah edir: “Türk dillərində kəmiyyətə görə uzlaşma zəif olduğundan qədim türk dillərində üçüncü şəxsin cəminin təkindən fərqli mənsubiyyət şəkilçisi yoxdur. Bu şəkilçilərin üçüncü şəxsin təkini, yaxud cəmini bildirməsini yalnız ondan əvvəl gələn sahib şəxsin tək və cəmdə olması ilə müəyyənləşdirmək olar (73, s.85).

Mənbələrdə - *lar*, - *lər* şəkilçisi üçüncü şəxs cəmdə mənsubiyyət deyil, cəmlilik əlaməti kimi işlənmişdir. Müasir dövrdə də üçüncü şəxs cəmdə kəmiyyətə görə uzlaşma tam formalaşmamışdır. - *lar*, - *lər* şəkilçisi üçüncü şəxs cəmdə bütün məqamlarda deyil, birinci tərəf, yəni sahib şəxs olmadıqda ehtiyac nəticəsində işlədilir. -*ları*, - *ləri* şəkilçisinin tərkibində də - *lar*, - *lər* mənsubiyyət deyil, cəmlilik, çoxluq bildirir.

V.V.Radlov və N.K.Dmitriyevə görə, üçüncü şəxsə işlənən - *ı*, - *sı* şəkilçiləri ən qədim dövrlərdə - *ın*, - *sın* formasında olmuşdur. V.V.Radlov şəkilçinin müstəqil *sın* sözündən törədiyini, həmin sözün tatar dilində indi də “əks, surət” mənasında işləndiyini göstərmişdir. N.K.Dmitriyevin fikrincə, ilkin - *ın*, - *sın* formasından *n* səsi düşmüş, şəkilçi - *ı*, - *sı* şəklində işlənmişdir. Şəkilçinin *n*-li variantı ilkin, *n* - sız variantı ikincidir (149, s.33).

Alimlərdən F.Parənci - *sı*⁴ şəkilçisinin bir variantda işlənməsini ərəb əlifbasındakı saitlərin məhdudluğu ilə əlaqələndirir, şəkilçinin tərkibindəki *s* - nı bitişdirici samit hesab edir (80, s.69).

Alimin yazılı mənbələrə əsasən söylədiyi bu fikir şivə materialları ilə təsdiq olunmur. Çünki ərəb əlifbasının şivələrə deyil,

ədəbi dilə təsirindən danışmaq olar. Ən qədim yazılı abidələrdə Orxon - Yenisey mətnlərində də bu şəkilçi məhdud variantlarda işlənmişdir. Həmin mətnlərin yazıldığı qədim türk əlifbasında - *ı* və - *i* saitləri bir işarə ilə (*ı*, *i* saitləri *l* işarəsi ilə yazılır) göstərilir. Bu fakt onu göstərir ki, şəkilçinin məhdud variantda işlənməsi ərəb dilinin təsirindən daha qədim dövrlərə aiddir.

Söylənən fikirlər, tarixi və dialektoloji materiallardan belə qənaətə gəlmək olar ki, üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi - *ı*, - *i* formasında olmuş, *s* - isə şəxs və ya kəmiyyətin əlaməti kimi əlavə olunsada müasir dövrdə bitişdirici samit funksiyası yerinə yetirir.

Bəzi şivələrdə mənsubiyyət şəkilçilərinin bir-birini əvəz etməsinə də təsadüf olunur. Təbriz şivəsində birinci şəxs təkdə - *ın*, - *in* şəkilçisi də işlənir, Quba şivəsində - *si* şəkilçisi bəzən ikinci şəxsi ifadə edir; məs.: - Mənim bu *gözin* o vəxdən xəstə olupdi (Təb.); - Nədi *familyəsi* sənün? (Qb.). Qazax və Tovuz şivələrində - *ım*⁴ şəkilçisi - *mız*⁴ şəkilçisinin mövqeyində işləyə bilər; məs.: - Pəhlivannar de:r, di bizim *mərcimi* ver (Tov.); - Ey paccah, izin ver bizə, öz *vətənimə* getməy isderix' (Qaz.) və s. Şivələrin əksəriyyətində *əmis*, *atası*, *daysı* ifadələri bütün şəxsləri əhatə edir. Ağdaş şivəsində ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisi əvəzinə - *si* şəkilçisi də işlənir. Məs.: - Sə:n *ciyisi* nə qulluğ eli:r (97, s.87).

Üçüncü şəxsin - *si* şəkilçisinin ikinci şəxsi bildirməsi yazılı abidələrdə - “Əsrnamə”nin və “Şühədanamə”nin dilində də qeydə alınmışdır (57, s.30).

Salar dilində üç şəxsin tək və cəmində, sarı uyğur dilində isə birinci və ikinci şəxslərdə eyni şəkilçidən istifadə olunur (99, s.284, 292). Bu xüsusiyyət karaim dilində də mühafizə olunmuşdur (171, s.139).

Morfoloji-sintaktik üsul. Morfoloji-sintaktik üsulla mənsubiyyət anlayışı tərkibi iki hissədən ibarət olan birləşmələrlə ifadə olunur. Birinci tərəf əsasən yiyəlik hal şəkilçili şəxs əvəzliliklərindən, ikinci tərəf isə mənsubiyyət şəkilçili isimlərdən ibarət olur. Azərbaycan dili şivələrində mənsubiyyət kate-qoriyasının qədim

morfoloji-sintaktik tipi ilə bağlı fərqli xüsusiyyətlər bərabər şəkildə yayılmamışdır. Mənsubiyyət kateqoriyasının bu tipinin şivələrdəki arealı bunu bir daha təsdiqləyir.

Şivələrin əksəriyyətində mənsubiyyət kateqoriyasının ədəbi dilə uyğun gələn formaları geniş yayılmışdır; məs.: *mənim atım, sənin atın, onun atı, bizim atımız, sizin atınız, onların atı*(ları) və s. Bundan əlavə, bəzi şivələrdə qədim formalar səciyyəvilik təşkil edir. Dərbənd şivəsində yalnız sonu saitlə bitən sözlərdə, Qax şivəsində həm sait, həm də samitlə qurtaran sözlərdə hər üç şəxsin tək və cəmində ikinci tərəf - 1^4 , $-sı^4$ şəkilçilərini qəbul edir; məs.: *mənün atası, sənün atası, onun atası, büzüün atası, süzüün atası, ularun atası* (Dər.), *menin adı, senin adı, honun adı, bizim adı, sizin adı, holların adı* (Q.); Ha burda utuma, *men atasının* yurdu, *kesəcəğam* (Zaq.) və s.

Türkologiyada mənsubiyyət anlayışının bu şəkildə ifadəsi qeyri-qohum dillərin təsiri kimi izah olunur. Sarı-uyğur, salar, çuvaş və karaim dilinin Trakay dialektində də mənsubiyyət formaları deformasiya uğramaq üzrədir. Karaim dilində də üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi birinci və ikinci şəxslərin qrammatik mənasını bildirir; məs.: *menim üstina, bizim arasyına* (172, s.79).

Qax, Dərbənd, Quba və Şəki şivələrində “mən” və “biz” əvəzlilikləri birinci şəxsin tək və cəmində - *in*, qərb qrupunda isə - *in* şəkilçisi qəbul edir; məs.: *menin atası, bizim atası* (Qax), *mənin dişim, bizim kənt* (Dər.), *mənin bağ, bizim bağ* (Qb.), *məniñ öy, biziñ kət* (Qaz.) və s.

Dərbənd şivəsində (I - II şəxs), Zaqatala - Qax şivələrində (I, II, III), Quba şivəsində birinci şəxs cəm əvəzliyinin yiyəlik halında - *n* ünsürü düşür; məs.: *sənü bacuv, mənü atam, sənü qələmüv* (Dər.), *bizi dil, bizi qoşun, bizi kənt* (Qb.), *meni keç, seni keç, honu keç* (Q.); - Üş qün dalbadal gelib *məni* balaları yiyip gedirdi; - ...*oni* malını yukladılar; - Muni eşidən oğlunun arvadı bi diri *to:ğu* tükni alar (didər) (Zaq., Q.).

Bu xüsusiyyət X-XIII əsrlər Şərqi Türküstan mətnlərində də qeydə alınmış (195,s.80), qaraçay-balkar və qumuq dillərində

(meni atım, seni atıq, onu atı, bizim atıbız, sizin atıqız, olanı atı) (147, s.61) geniş yayılmışdır ki, bu da onun qıpçaq xüsusiyyəti olmasını göstərir. Həmin faktın dar arealda izoqloss yaratması bununla əlaqədardır.

Türkoloji ədəbiyyatda “analitik”, “sintaktik” və ya “üçüncü tip” adı altında birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçili, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçisiz birləşmələrdən bəhs olunur. Belə birləşmələrin strukturu onun bu cür adlandırılmasında əsas götürülmüşdür. Əslində həmin birləşmələrin tərkibi- nin iki hissədən ibarət olması, birinci tərəfin qrammatik əlaməti onu morfoloji-sintaktik üsula aid etməyə əsas verir.

Bu forma şivələrdə müxtəlif şəkildədir. Dərbənd, Balakən, Qax, Cəlilabad və Lerik şivələrində hər üç şəxsin tək və cəmində ikinci tərəf, yəni mənsub əşya şəkilçisiz işlənir. Birinci tərəfin əvəzliliklə ifadə olunması onun hansı şəxsə aid olmasını göstərir; məs.: *menin keç, senin keç, honun keç, bizim keç, sizin keç, horalın keç* (Q.), *mənün bacı, sənün bacı, onun bacı, biziün bacı, süzüün bacı, ularun bacı* (Dər.), *mənim bina, bizim bina, sənün bina, süzüün bina, onun bina, onların bina* (Cəl.), *mənim qız, sənün iş, onların ev* (L.); *mənin məhlə, sənün məhlə, onun məhlə, bizim məhlə, sizin məhlə, onların məhlə* (Bl) və s.

Şəki və Təbriz şivələrində bu forma birinci şəxsin tək və cəmində özünü göstərir; məs.: *mə:m qonax, bizim dö:r* (Ş.), *mənim mal, bizim qız, bizim məhəllə* (Təb) və s.

Şivələrin şərq və qərb qruplarında birinci və ikinci şəxslərin cəmində ikinci tərəf şəkilçisiz işlənir; məs.: *bizim küçə, süzüün öy* (B.), *bizim ineg, süzüün yerrər* (Lən.), *bizim bağ, sizin uşax* (Qaz.), *bizin öy, sizin binə* (Gəd.), *bizim kət* (G.), *bizim ömür, bizim xəznə, sizin yoldaş* (Tov.), *mənim öküz, bizim kət* (Ağs.), *bizim qohum, bizim gəlin* (Qard.) və s.

Dmanisi rayonu şivələrində bu xüsusiyyət birinci və ikinci şəxslərin tək və cəmində qeydə alınmışdır; məs.: *mənim qız, mənim suvar* “atlı”, *bizim paççax, sizin şə:r, sizin öy* və s.

Bu hadisənin izlərinə müasir Azərbaycan danışıq dilində birinci və ikinci şəxslərin cəmində rast gəlmək mümkündür. İkinci tərəfdən şəkilçinin ixtisar olunma səbəbini Ə.Dəmirçizadə belə izah edir: “Əgər birinci tərəf birinci və ikinci şəxslərin cəmini bildirən əvəzliliklə, eləcə də əşyanı ifadə edən söz ümumi- miləşə bilən bir əşyanı ifadə edirsə, nisbət şəkilçisi ixtisar edilə bilər... mənsub tərəf ümumiləşmiş, yaxud ümumiləşə bilən bir əşyanı və ya hər hansı bir varlığı ifadə etmirsə, nisbət şəkilçisini ixtisar etmək olmaz (32, s.207). Bəzi türkoloqlar müəyyən emosionallıq, sözün kollektiv xarakter alması və s. üslub məsələləri ilə əlaqədar olduğunu söyləyirlər (148, s.58; 161, s.88).

Şivələrimizdən aşkara çıxarılan faktlar (menin keç, senin keç, honun keç, mə:m qonax, bizim ineg və s.) qeyd olunan fikirlərin dəqiqləşməsinə zəruri edir. Dialektoloji nümunələrdə ikinci tərəf konkretlik bildirən sözlərlə də ifadə olunur. Bu xüsusiyyət yalnız Azərbaycan dilində və onun şivələrində deyil, karim, qaqaüz, qumuq, başqırd, çuvaş, xakas, türk, qaraçay-balkar və türkmən dilinin dialektlərində birinci və ikinci şəxslərin tək və cəmində geniş yayılmışdır.

Göründüyü kimi, digər türk dillərindən fərqli olaraq, Azərbaycan dili şivələrində bu forma hər üç şəxsə öz izlərini mühafizə etmişdir. Yazı dilindən daha çox danışıq dili üçün səciyyəvi olan belə birləşmələrdə əşyanın mənsubluğu və kəmiyyəti birinci tərəfdən məlum olur. Bəzən şivələrdə birinci və ikinci şəxslərin cəmində ikinci tərəf - *lar,-lər* cəmlik şəkilçisi qəbul edir ki, bu da birləşmənin kəmiyyətini qabarıq nəzərə çarpdırır; məs.: - *Süzün evləri* təzə tikəndə məni basdıran yərdə kərpic kəsdilər (Qb.).

Türk dillərinin qədim yazılı abidələrində bu hadisəyə rast gəlmək olar; məs.: - *Bizin sü* atı turuk, azukı yok erti (KT, Böyük abidə, 39-cu sətir); - Dəstursızca yağıya girmək *bizim eldə* eyb olur (KDQ, s.92); - *bizin ew* “bizim ev”; - *menin tawar* çatışdı “mənim malımı satmaqda yardım etdi” (MK, III c., s.71, 381); *Bizim yerdən* gəliрсən bir xəbər ver aşinalərdən (Füzuli, s.106);

Bizim vilayətdə büzürg, büzürgzadələr çox var, əlbəttə, bil nəbələd degilik (Məhəmməd, s.188);

Bu xüsusiyyət rus və Avropa dillərində geniş yayıldığından bir sıra tədqiqatçılar rus dilinin təsiri hesab edirlər. N.K.Dmitriyev bu xüsusiyyəti rus dili- nin təsiri olmasına etiraz edir və VIII əsrdə Orxon yazılarında işləndiyini qeyd edir (149, s.34).

Qax və Zaqatala rayonlarında azsaylı xalqlardan: saxur, ləzgi, avar və inqiloylar yaşayırlar. Saxur dilində danışanlar Qax rayonunun Qum, Çınarlı, Ləgit, Zərnə, Zaqatalanın Suvagil, Gözbaxar, Muxax, Qala və s. kəndlərində məskunlaşmışlar. Həmin kəndlərdə saxur dilində danışanlar mənsubiyyətin bu formasını *menin qələm, senin kitab, honnarın* ev şəklində işlədirlər. Bəzən bunun saxur dilinin xüsusiyyəti kimi Zaqatala - Qax şivələrinə təsirini qeyd edirlər (4, s.14-16). Bu xüsusiyyət yalnız Zaqatala və Qax şivələrində deyil, dilimizin qədim abidələrində, digər müasir türk dillərində və onların şivələrinin əksəriyyətində də işlənir.

E.Əzizovun fikrincə “ikinci növ təyini söz birləşməsində ikinci tərəfin mənsubiyyət şəkilçisiz işlənməsi və şəxsə görə uzlaşmanın gözlənilməməsi saxur dilində mənsubiyyət və şəxs şəkilçilərinin yoxluğu ilə, ümumiyyətlə, şəxsə görə uzlaşmanın olmaması ilə üst-üstə düşür. Görünür ki, belə dil mühiti türk dillərində qədim dövrlərdə mövcud olan bir xüsusiyyət, yəni şəxsə görə uzlaşmanın bəzi hallarda gözlənilməməsi xüsusiyyətini fəallaşdırmışdır (41a, s.17).

N.Z.Hacıyeva həmin birləşmələri kökdil dövrünə aid edir. İkinci tərəfdə mənsubiyyət şəkilçisinin işlənməməsini isə pleonazmdan qaçmaq meyli ilə əlaqələndirir (135, s.70). Pleonazmdan qaçmaq meylini yalnız birinci tərəfi şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan birləşmələrə aid etmək olar. Şivələrdə, xüsusilə Qax şivəsində hər iki komponenti isimdən ibarət olan mənsubiyyət ifadə edən birləşmələrin də ikinci tərəfi şəkilçisiz işlənir; məs.: *quşun bala, inəyin bala, camışın bala* və s. Ümumiyyətlə, ikinci tərəfdə şəkilçinin işlənməməsi tarixən mövcud olmuş xüsusiyyətin qalığıdır.

Bu formanın Orxon-Yenisey abidələrində mövcudluğu (mənin er) onun qədimliyini, şivələrdə işlənməsi isə tarixən Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış türk tayfa dillərinə mənsubluğunu göstərir.

Mənsubiyyət bildirən birləşmələrdə birinci tərəfin şəkilsiz işlənən formaları da şivələrdə müşahidə olunur; məs.: - *Qonşi* evinə getməyəm, hele evdə olərəm (L.); - Ha burda utuma *men* atasının yurdu, *kesəcağam* (Zaq.); - Bu *kətdər* hamısı iki ö:dən, üç ö:dən ibarət olub (Göy.). Bu xüsusiyyətə Şəhriyarın dilində də rast gəlinir: - *Mən* daha ərşi - əla kölgəsi tək başda tacım var,

Əldə Musa kimi Firona qənim bir ağacım var. Adıbatmış əcəl gələndə bizə, *Mən ayım* çıxdı, gün də batmışdı (Şəhriyar, s.59,93).

- dıq, - dik şəkilsiz ilə düzələn feili sifətlər mənsubiyyət şəkilsiz qəbul etdikdə, əvəzlilikdə yiyəlik hal şəkilsiz işlənmir. Bakı şivəsində geniş yayılan bu xüsusiyyət Şəki şivəsində birinci şəxs cəmdə işlənilir. M.Şirəliyevə görə, bu hal mənsubiyyət bildirən əvəzliyin üzərinə məntiqi vurğu düşdükdə özünü göstərir (90, s.62). Məs.:mən isdedigim, sən isdedüğün, o isdedigi, biz isdedigimiz, siz isdedigüz, olar isdedigi (B.), biz eşitdiyimiz, biz bildiyimiz (Ş.).

- dıq şəkilsiz Orxon-Yenisey abidələrində əsasən mənsubiyyət şəkilsiz, bəzən də mənsubiyyət şəkilsiz ilə işlənilmişdir; özüm *kazğantukım* üçün, “özüm qazandığım üçün” *kazantukın* üçün “qazandığı üçün” (Tonyukuk abidəsi, 55-ci sətir), *bartuk yirdə* “getdiyini yerdə” (KT abidəsi, 24-cü sətir). Bu şəkilsiz “Kitabi-Dədə Qorqud”da mənsubiyyət şəkilsiz ilə işlənilmişdir; məs.: *Sevişdigim* Bamsı Beyrək, sən degilsən; *Sevişdigin* Bamsı Beyrək mən degilmiyəm? - dedi (KDQ, s.65).

Göründüyü kimi, türk dillərinin qədim mərhələlərində bu şəkilsiz tək işlənilərək feili sifət əmələ gətirmişdir. Sonra mənsubiyyət şəkilsiz ilə işlənilərək mənsub əşyanı konkretləşdirmişdir. Mənsubiyyət şəkilsiz feili sifətdən əvvəl şəxs əvəzliyinin adlıq halda işlənməsi mənanın qüvvətlənməsinə xidmət edir ki, bu da danışq dilinə xas xüsusiyyət kimi şivələrdə yayılmışdır.

Bundan əlavə, bəzi şivələrdə səciyyəvi formalar da mövcuddur. Şəki şivəsində mənsubiyyət kateqoriyasının birinci şəxs təkində bəzən sahib şəxs iştirak etmir, mənsub əşya da şəkilsiz işlənilir, məs.: - *Ciyi* dolma asıtdı; - Əmi öləndə mən laf kiçiyidim və s.

Qubanın Alpan, Zizik və Xuray kənd şivələrində mənsubiyyət kateqoriyasının geniş yayılmış formalarından biri də yiyəlik hal şəkilsiz qəbul etmiş şəxs əvəzliyinin “üçün” qoşması ilə ikinci tərəfin isə şəkilsiz işlənməsidir; məs.: - *Mə:mçün* bir dənə oğul var; - *Sə:nçün* də iki əl var, *mə:mçün* də iki əl var; - İki uşaq var da *ounçun* və s. Nümunələrdə *mənim oğlum*, *sənin əlin*, *mənim əlim*, *onun uşağı* əvəzinə, *mə:mçün oğul*, *sə:nçün əl*, *mə:mçün əl*, *bunçün uşaq* birləşmələri işlənilmişdir. Mənsubiyyətin belə birləşmələrlə həmin şivədə ifadəsi Qafqaz dillərinin təsiri ilə yaranmışdır.

İkiliqat mənsubiyyət şəkilsizinin işlənməsi. Geniş yayılan və diqqəti cəlb edən morfoloji-sintaktik xüsusiyyətlərdən biri də üçüncü şəxsə mənsubiyyət şəkilsizinin qoşa işlənməsidir. Bu əlamət şivələrin əksəriyyətində müşahidə olunsada, eyni kəmiyyətdə yayılmamışdır. Bu hadisənin işləkliyinə görə, şivələrin cənub qrupu və bəzi keçid şivələri xeyli fərqlənir.

Daha çox *sədr*, *haqq*, *gün*, *il*, *iy*, *alın*, *say*, çox, *bir* sözləri şivələrdə ikiliqat mənsubiyyət şəkilsiz qəbul edərək işlənilir; məs.: - Sifdə *ilisi* üç manat yarım alıllar; - Gələn *günüsi* gördüm pırqadiri; - Çörex’ yapıllar u:n *iyisi* ma: gəlir (Ş.); - İydənin *iyisi* çox yaxşı olar; - Həmə müəllimin *annısı* ennidi (Qaz.); - Munun əmək *haqqısı* nə qədərdir?; - Keçən *ilisi* çox yaxşı mənsub oldu; - Qalxozumuzun *sədrisi* təzədi (Şəm.); - Kim ombeş kilo duri pammıg yıgşa, om mat pıl, iki kilo bığda, əmək *günüsin* alacağ; - Qalxozun *sədrisi* iççi verir, yerimizi şumlıllar (S.); - Qalxoz bunun əmək’ *haqqısın*(ı) verəcəx’; - Hər birqada öz üzvüsün(ü) çağırınsın. (Nax.); - Qızların *sayısı* oğlannardan artıxdı; - Uşaqların çoxusu bı oynı oynalla (Təb.); - Görsəm, onun *abrisını* verəcəgəm (B.); - Bir *günüsi* xəvər çıxdı ki, Mirzə Fətəli Gənciyə gəlməx’ istiyir. (G.) Hər kəsənin özünün xərmən *yerisi* var (Mar.); - Uşağın

dərdisi bizi çul-çuxana çıxartdı (Zər.); - Bayram *axşamısı* tamam kət əhli ocağın başındıydı (Göy.); - cib *dəsmalısı*, çöl ördəyisi, sabun *qabusı* (Lən.); - Üş dənə oğlan *uşağısı* var (Ağd.) və s.

Qədim xüsusiyyətləri mühafizə edən Qax şivəsində bu əlamət geniş yayılmış və fərqli sözlərdə özünü göstərir; məs.: *beşin dördisi, sənlin birisi, yetimin baxtı, çarığın bağı, xərmən yerisi* və s.

Mənsubiyyət şəkilçisinin yanaşı işlənməsi təsadüfi xarakter daşımayıb qədim tarixə malikdir. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də bu xüsusiyyətə rast gəlmək mümkündür: Bu bitiq bitiqmə *atısı* Yolliğ tiqin “Bu yazını yazan qohumu Yolliğ tiqin” (KT abidəsi, cənub tərəf, 13-cü sətir). Dilimizin ən qədim abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da bu xüsusiyyətə tez-tez rast gəlmək mümkündür; məs.: - Biñ söylərsən, *birisini* quymaz, - əriñ sözünü qulağına qoymaz, - Nagah qaçma-qoma olarsa, *birisini* binəm, *birisini* yedəm, - dedi (KDQ, s.33, 55). - Həman ol *birisinə* kim buyurdu (Dastani-Əhməd Hərami, s.24);- Yüz var isə eşqimin bəlası, Qılman *birisində* mübtəlası (Xətai, s.70). Bu xüsusiyyət Şərqi Türküstan mətnlərində və qədim özbək dilində say və əvəzliliklərdə qeydə alınmışdır (195, s.99). Üçüncü şəxsdə mənsubiyyət şəkilçisinin qoşa işlənməsi türk, türkmən, karaim, tatar, özbək və yakut dillərinin dialektlərində və qaqauz dilində isim və saylarda geniş yayılmışdır.

İkqat mənsubiyyət şəkilçisinin işlənmə səbəbini alimlər müxtəlif baxımdan izah etmişlər. Özbək alimi M.Mirzayevə görə, ikinci şəkilçinin qəbul edilməsi mənanın qüvvətləndirilməsi ilə əlaqədardır (218, s.46). Şübhəsiz, burada qrammatik mənanın qüvvətləndirilməsi nəzərdə tutulmalıdır. V.Banqın fikrincə, ikinci mənsubiyyət şəkilçisinin qoşulması, hər şeydən əvvəl, birinci şəkilçinin daşlaşması ilə izah olunur (202, s.75).

Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində üçüncü şəxs şəkilçili *atası, anası, babası, nənəsi, əmisi* və s. qohumluq əlaqəsi bildirən sözlər heç bir şəkilçisi olmayan sözlər kimi anlaşılar. Dərbənd və Qax şivələrində hər üç şəxsin tək və cəmində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi işlənir ki, birləşmə daxilində həmin

tipli sözlər ikinci mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Bundan başqa, ədəbi dildə işlənən “dal” sözü Təbriz şivələrində “dalı” formasındadır. Yəni - 1 şəkilçisi sözün tərkib hissəsinə çevrildiyindən, həmin söz üçüncü şəxsdə saitlə bitən sözlər kimi - *sı* şəkilçisi qəbul edərək “dalısı” şəklində işlənir. Bu söz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda da üçüncü şəxsdə “dalısı” şəklində işlənmişdir; məs.: İki *dalısının* üstünə buğanın (köpük) durdu; ...iki *dalısının* arasında urub yıxdı (KDQ, s.36). Bu sözə M.Şəhriyarın dilində də rast gəlinir:-Heydərbaba, dağın, daşın sərəsi; Kəhlik oxur, *dalısında* fərəsi...

Burada -*i* şəkilçisinin fonetik təbiətinin də rolu vardır. Qapalı sait kimi sözün tərkibində zəif mövqeyə malikdir. Sözün vurğusuz hecasında qısa tələffüz olunur və ya düşür. Nümunə üçün üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra yiyəlik, yönlük və təsirlik hal şəkilçilərini göstərmək olar. Mənsubiyyətli birləşmələrdə sözün vurğusuz hecasında -*i* şəkilçinin fonetik xarakterindəki zəiflik özünü büruzə verir. Beləliklə, birinci şəkilçi tədricən sözün tərkib hissəsinə çevrildikdə, mənsubiyyət funksiyasını zəif ifadə etmiş, xüsusilə birləşmə daxilində öz vəzifəsini itirmiş, buna görə də həmin sözlər saitlə bitən sözlər kimi ikinci mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmişdir.

Azərbaycan dili şivələrində yiyəlik hal şəkilçili sözlərə - *kı*, - *ki* şəkilçisini əlavə etməklə mənsubiyyət ifadə edilir. Danışiq dili üçün səciyyəvi olan bu forma şivələrdə daha çox işləkdir. - *ki* - nin əlavə olunması ilə ikinci tərəf, yəni mənsub əşya işlənmir, sözün semantikasından, kontekstindən mənsub əşya aydın olur.

Şivələrdə - *ki* əsasən şəxs əvəzliliklərinə artırılaraq mücərrəd mənsubiyyət ifadə edir; məs.: - De görüm, bı ağıl *səninki* dəyil, bı sözi sana kim örgədipdi (Nax.); - *Mənimki* ulub bağbançuluğ, kutançuluğ, alver də ki bilmidəm (Qb.); Sənin yolun, odu, *mənimki* budu (Qaz.);- Gecənin yarısında *bizinkilər* bizin əsgər bizi yığışdırdılar (Bl.) və s.

- *ki* digər əvəzlilik növlərinə də əlavə olunur və hallara görə dəyişir; məs.: - Birinin adı Yusif, *o birininki* Camalıydı; - Çovan

özününkünü açer, görərgün, eləjə lil ater-duror (Qaz.) və s.

Mənsubiyyət bu şəkildə ifadə olunarkən onun kəmiyyəti birinci tərəfdəki əvəzliliklərlə bildirilir. *-lar*, *-lər* şəkilçisi qəbul etdikdə isə ikinci tərəfin - yəni mənsub şəxsin və yaxud əşyanın çoxluğu aydın olur. *Ki* nin xarakteri və onun yaratdığı mənalar tədqiqatçıların arasında mübahisəyə səbəb olmuş, hələ tam elmi həllini tapmamışdır. Alimlərin bəzisi *ki* ni leksik, digərləri isə qrammatik şəkilçi hesab edirlər. Fikrimizcə, *-ki* sözə əlavə olunarkən leksik mənə- nı dəyişdirmir, mənsub əşyanın adını əvəz edir. Buna görə *ki* nin formadüzəldici şəkilçi hesab edilməsi məqsədəuyğundur.

Türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində *ki* dən bəhs edən alimləri üç qismə ayırmaq olar. Alimlərdən M.A.Kazimbəy, P.M.Melioranski, A.M.Şerbak, N.K.Dmitriyev, N.P.Direnkova, N.A.Baskakov, L.A.Pokrovskaya, K.M.Musayev, M.Şirəliyev, R.Rüstəmov və Ə.Xəlilov *mənimki*, *səninki*, *onunki*, *bizimki*, *sizin ki*, *onlarınki* formalarını yiyəlik şəxs əvəzlilikləri adlandırmışlar. Məsələyə ikili münasibət göstərən alimlər də var. A.N.Kononov və M.Hüseynzadə *ki* vasitəsilə əmələ gələn formadan həm əvəzlilik, həm də mənsubiyyət kateqoriyasının ifadə vasitəsi kimi bəhs etmişlər (160, s.27; 52, s.153). Sonra məsələyə münasibət dəyişmiş, *ki* vasitəsilə yaranan forma yiyəlik əvəzliyi deyil, mücərrəd mənsubiyyət bildirən vasitə kimi şərh olunur (149, s.23; 78, s.44; 62, s.22).

İstər ədəbi dil, istərsə də dialektoloji materiallardan aydın olur ki, *ki* yalnız şəxs əvəzliliklərinə deyil, digər nitq hissələrinə də artırılır; məs.: - *Mövünki* əlhəddə olur (Nax.), - *Kişinki* də başmağıdı beyduran vaxtda (Ş.); - İki gün bir günortada xanın çörəyi xaraf oldu, çovanınkı qaldı (Qaz.), - *Təzədən kiççix' qızınkı* çıxardər, öz barmağına keçirər (Tov.) və s.

Bundan başqa, *-ki* şəkilçisi şivələrimizdə yerlik halda olan isim və əvəzliliklərə də əlavə olunur; məs.: - *Kətdə taxıl yuarıdakınnan* yaxşı ulacağ (Qb.); - *Bizim düyələr nə qədər yesə də İmrəndakılara çatmaz* (Zər.) və s. Nümunə- lərdən aydın olur ki, sözə yiyəlik məzmunu verən *-ki* deyil, ondan əvvəl sözə əlavə

olunan *-ın* yiyəlik hal şəkilçisidir. *-ki* isə subyektə mənsub olan əşyanın adını əvəz edərək mənsubiyyət anlayışı yaradır.

Bu şəkilçi “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində birinci şəxs cəm əvəzliyini ilə işlənmişdir; məs.: “Kürəşdilər, olamı? Bolay ki, *bizimki* yeqə” dedilər (KDQ, s.115).

-ki, *-kı* şəkilçisi qaqaüz dilində yiyəlik və yerlik hallı şəxs əvəzliliklərinə, türkmən dilinin dialektlərində şəxs əvəzliliklərinin tək formalarına əlavə olunur; məs.: *benimki*, *seninki*, *onunki*, *bizimki*, *sizinki*, *onnarınki*, *bendeki*, *sendeki*, *ondaki*, *bizdeki*, *sizdeki*, *onnardaki* (175, s.128-129), *menki*, *senki*, *unki* (200, s.317).

Mənsubiyyətli birləşmələrdə yerdəyişmə. Şivələrdə mənsubiyyət ifadə edən birləşmələrin komponentləri bəzən yerini dəyişir, yəni mənsub əşya əvvəl gəlir; məs.: - *Bağa köçirdük, yatağda bir axsağ fəramiz qaldı bizim* (B.); - *Qızı onun çox əxıllıdı*; - *Sözüm mənim* bi dənədi (Cəl.); - *İqlimə bizim* horda durmüymü? (Ş.); - *İndi işi yaxşıdı onun* ərinin; - *Dümappağ pambığımız var bizim* (Qaz.); - *Payım var diynən mənim*; - *Çoxu gedirdi, heç geri gəlmirdi cəzası* oyıdı *oların* (Bl.); - *Qapılarını* kilitdəmişəm üskü əvin (Şr.); - *Əvi yıxılsın heyvan yəsinin* (Ağc); - *Cibinnən çıxartıb bir koz, bir belə tikə mis, bir dənə də aşığ koydu cibinə oğlanın* (Zaq.); *Yaxşı iyisi var boyananın* (Ağd.)

Mənsubiyyətli birləşmələrdə komponentlərin yerdəyişməsini M.Kaşğari də göstərmişdir: - *yüzi anıñ kögləndi* “onun üzündən kəklik çilləri çıxdı”; - *emgek meninğ biling* “mənim əməyimi bilin” (MK, II c., s.253, III c., s.372).

Bu xüsusiyyətə “Kitabi-Dədə Qorqud”da və klassiklərin əsərlərində də tez-tez rast gəlmək mümkündür; məs.: - *Dünlügi altun ban evinə babamın işvən girmiş*; - *Anası oğlanın* böylə degəc Qazanın əqli başından getdi; - *Gördü* (kim) *oğlanın* ala gözlü qırx yigidi qırılmış, bədöy *atı oğlanın* oxlanmış yatır (KDQ, s.59, 74); - *Qapısı xəzinənin* gördü açılmış (Dastani-Əhməd Hərami, s.26); - *Köhnə təqvimim mənim* bətibar oldu yenə (Nəsimi, s.29); - *Dügməsini yaxanun* əlüm şəşər isə (Q.Bürhanəddin, s.56); - *Demə kim yox Kişvərinin könlidə mehrim mənim* (Kişvəri, s.302); -

Keçdi meyxanədən el, məsti-meyi-eşqin olub, Nə mələksən ki, xərəb etdin *evin* şeytanın? (Füzuli, s.194);- *Başumə mənim* nələr gətirdin, Ərzi-dilim ana xub yetirdin. (Xətai, s.80);-Bilmişəm kuyin gözəl firdovsü gülşəndən onun, Ta öluncə *oxların* qoymam çıxatəndən *onun* (Vaqif, s.164).

“Əsrarnamə”nin və M.Zəririn “Yusif və Züleyxa” əsərinin dilində də bəzən mənsub əşya əvvəl, sahib şəxs sonra gəlir: Yoxdur *adun sənin* bunda əyan, *Ahi anun* eyləməz hərgiz əsər (Əsrarnamə), Ayıtdılar, *qardaşı anun* bir dəxi; Ol *babamuz bizim* andəzar olur (Yusif və Züleyxa s. 276, 281) və s.

K.Musayev mənsubiyyət anlayışı ifadə edən birləşmələrdə komponentlərin yerdəyişməsini (V.V.Radlov və T.Kovalskiye əsaslanaraq) slavyan dillərinin təsiri hesab edir (172, s.79).

B.Serebrennikov və N.Hacıyeva xüsusi olaraq qeyd edirlər ki, *at min* “mənim atım” tipli birləşmə türk dillərinin “təyin + təyin olunan” söz sırası qanununa tamamilə ziddir. Halbuki bu model türk dil strukturunun iliyinə işləmişdir (182, s.126).

Bu xüsusiyyətin qaqaüz dilində intensiv olması slavyan dillərinin təsiri ilə izah olunur; məs.: *Bubası kızın* deer: kış ister, verejey (175, s.115).

Tədqiqatçılar bu qənaətə gələrkən Hind-Avropa və Ural-Altay dillərinin qanunauyğunluqlarından çıxış edirlər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, spesifik qanunauyğunluqlar dillərin formalaşmasından sonrakı dövrlərə aiddir. Yerdəyişmə hadisəsi mənsubiyyətin ilkin formalarını özündə təcəssüm etdirir. Bu formaların tarixi türk dillərinin Orxon-Yenisey dövründən qədimdir. Orxon-Yenisey abidələrində mənsubiyyət anlayışı formalaşmış şəkildədir. Bu formanın abidələrdə olması başqa dillərin təsiri ilə deyil, türk dillərinin qədim xüsusiyyəti olması üçün əsas verir. Danışıq dili üçün səciyyəvi olduğuna görə, yazı dilindən daha çox şivələrdə saxlanılmışdır. Ş.Xəlilova görə bu, tərcümə prinsiplərindən, nəzmin tələblərindən irəli gəlir (57, s.76).

XIX əsrə qədərki yazılı mənbələrdə işlənən bu xüsusiyyəti üslub və tərcümə prinsipləri ilə əlaqələndirmək inandırıcı görünür.

Yerdəyişmə hadisəsi yalnız tərcümə əsərlərində deyil, başqa abidələrdə də qeydə alınmışdır. Burada məntiqi vurğunun rolunu da qeyd etmək lazımdır. Yerdəyişmə mənə fərqi yaratmasa da, ifadə tərzində eyni deyildir. Buna tarixən mövcud olmuş qədim xüsusiyyətin şivələrdəki izi kmi yanaşmaq daha doğrudur.

Sintaktik üsul. Dialektoloji ədəbiyyatda “sintaktik üsul” adı altında morfoloji - sintaktik formadan bəhs edilmişdir. Sintaktik üsulla mənsubiyyət ifadə edən atributiv birləşmələrin hər iki tərəfi şəkilçisiz işlənir. Belə birləşmələr qismən də olsa şivələrdə müşahidə olunur; məs.: - *Qoz ləpə* qavırğıya qatanda yaxşı olur (Zən.); - *Mən* yaşda olar (Br.); - *Cüyür bulax* ən yuxarıdadı; - Bura bir dəmyə *kənt yer* oluf (Qaz.) və s. Bu xüsusiyyət Zaqatala - Qax şivəsində geniş yayılmışdır; məs.: - *Yığdı qolxoz idarə* aktivləri; - *Mende baş ağrı* tez-tez oluy; - *Poşt binə* diyən yol olupdu (Zaq.). *devə bala, civ yaylıx ot süpürgə, eşşəx’ xurma, çay qazan, çey bölmə* (Bl.), *at* əraba, *kəl* əraba, *öküz* əraba (Ərd.); - Burda *ərəş to:ux* da saxlayan var (Göy.) və s.

Belə bir xüsusiyyət Başqırdistanın cənub hissələrində yaşayan tatarların danışığında da müşahidə edilmişdir (105, s.15). Çuvaş dilinin şivələrində birinci şəxsdə işlənir: *man ul* “mənim oğlum” (190, s.159).

Mənsubiyyət anlayışının hər iki tərəfi şəkilçisiz birləşmələrlə ifadəsinə Orxon-Yenisey abidələrində (*türk budun* “türk xalqı”, *Ötügen yış* “Ötügen ormanı” və s.), M.Kaşğarının lüğətinə də (*kışi ara* “xalq arası”, *yun kus* “tovuz quşu” və s.) də rast gəlinir.

Morfoloji və analitik (sintaktik) üsulların Orxon-Yenisey abidələrində geniş işlənməsinə əsaslanaraq N.K.Dmitriyev onları digərlərindən qədim hesab edir (147, s.58). Y.Məmmədovun fikrincə, morfoloji üsulun özü də analitik üsuldən törəmişdir. Belə ki, hələ lap qədim dövrlərdə şəxs əvəzlilikləri isimlərdən sonra gələrək mənsubiyyət ifadə etmiş, sonralar bu əvəzliliklər vurğusunu itirmiş (Q.İ.Ramstedt), müxtəlif fonetik dəyişikliyə uğrayaraq şəkilçiləşmiş, bununla da analitik üsul morfoloji üsula çevrilmişdir (73, s.77). Mənsubiyyət kateqoriyasının təyini söz

birləşmələri ilə əlaqəli şəkildə inkişaf tarixindən ətraflı bəhs edən A.Hüseynov sintaktik üsulla ifadə olunan mənsubiyyəti ən qədim forma hesab edir (51, s.165).

Ümumiyyətlə, türkologiyada şəkilsiz formalar qədim hesab olunur. Bu baxımdan mənsubiyyət formalarının inkişafında ilkin - birinci mərhələdə birləşmənin hər iki tərəfi şəkilsiz işlənmişdir ki, bunun da izləri şivələrdə saxlanmışdır; *deve bala, cib yaylıx, qoz ləpə, cüyür bulax* və s.

Birinci tərəfi şəxs əvəzliliklərindən ibarət olan birləşmələrin şəkilsiz işlənməsinə şivələrdə hər üç şəxsin təkində rast gəlmək mümkündür: məs.: - *Mən yaşda* olar (Br.); - *Sən yaşda* atam yoxıydı, mən öyə qazaş gətirirdim (Göy.); - *Uşax o yaşda* çayda selə düşdü (Şam.) və s. Bu xüsusiyyət türkmən dilinin şivələrində də canlıdır: məs.: Biz o:va barjek kə:mi? Şo üam biz miləttən (200, s.303).

Birinci tərəfi yiyəlik hal, ikinci tərəfi şəkilsiz mənsubiyyət bildirən birləşmələr mənsubiyyət kateqoriyasının inkişafında II mərhələni təşkil edir. Bu forma Qax şivəsində daha işləkdir: *quşun bala, toğun bala, inəyin bala, camışın bala* və s. Son mərhələdə hər şəxsin özünə müvafiq əlaməti formalaşmışdır.

Mənsubiyyət şəkilsiz isimlərin hallanması

Azərbaycan dili şivələrində birinci şəxs mənsubiyyət şəkilsizi qəbul etmiş isimlər ədəbi dildə olduğu kimi hallanır; məs.: *ərəbəm, ərəbəmün, ərəbəmə, ərəbəmi, ərəbəmdə, ərəbəmnən, ərəbəmiz, ərəbəmizün, ərəbəmizə, ərəbəmizi, ərəbəmizdə, ərəbəmizdən //ərəbəmizzən* (B.), *bovam, bovamın, bovama, bovamı, bovamda, bovamnan, bovamız, bovamızın, bovamıza, bovamızı, bovamızza, bovamızdan* (Ş.) və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da bu tipli isimlərin hallanması eyni şəkildədir, fərqli xüsusiyyət müşahidə olunmur; məs.: - *Mən qaraqac atıma* binmədin ol binmiş ola!; ... “*qızımı* anja verirəm” deyü vədə eləmişdi; - *Həq təala atamın* könlinə rəhmət eləsə, kəbin kəsüb məni ol yigidə versə (KDQ, s.85,87).

Ədəbi dildə sonu samitlə bitən, ikinci və üçüncü şəxslərin təkinin mənsubiyyət şəkilsizlərini qəbul etmiş sözlər hallanma prosesində adlıq haldan başqa, digər hallarda bir-birindən fərqlənmir. Onlar yalnız mətn daxilində aydınlaşır. Şivələrdə isə həmin şəxslər müxtəlif formalarla bir-birindən seçilir.

Şivələrin qərb qrupunda və Şəkinin bəzi kənd şivələrində ikinci şəxs təkdə mənsubiyyət şəkilsiz isimlərin hallanması zamanı mənsubiyyət şəkilsizində, velyar *η* səsi işlənir ki, bu da ikinci şəxsi üçüncü şəxsdən fərqləndirmək üçün əsas əlamət hesab olunur; məs.: *sənin sağıın, haravaın, sürüyün, sağına, sağıı, sağında, sağınan, corabına, corabıı* (Qaz.), *qoşunun, körpünün, ataın, anəin, bajiıı* və s. (Gəd.), *elıın, elına, elıı, elında, elıınan* (Ş.), *ataı, ataın, ataına, ataıı, ataında, ataınan* (Ağc) və s.

Bu xüsusiyyət “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində də işlənmişdir; məs.: Bir buğa öldürmüş *səniı oğlıı*, adı Buğac olsun; “*Dilün çürüsün, çoban! Qadir səniı alnuna* qada yazsun, çoban!” - dedi; *Mənim canım səniı canına* qurban olsun! - dedi (KDQ, s.36,45,85).

İkinci şəxsdə mənsubiyyət şəkilsizinin velyar *η* səsi ilə işlənməsi ən qədim formadır. Tarixən velyar *η*-nun arxaikləşməsi, tədricən *n* səsinə çevrilməsi hallanma prosesində ikinci şəxslə üçüncü şəxs arasında oxşarlıq əmələ gətirmişdir.

Şivələrin qərb qrupunda, Zəngilan (Şatarız və Ağbis kənd şivələri), Cəbrayıl (Qaracallı kənd şivəsi), Urmiya, İrəvan, Zəngibasar və İraq türkmənlərinin şivələrində həmin şəxsləri bir-birindən ayırmaq üçün ikinci şəxsdə *y* ünsürü işlənir; *haravayın, haravaya, haravayı, başıyın, oğluyun* (Qaz.), *cora- biyın, cora- biya, corabıyı* (Gəd.), *gözüyün, göziya, göziyü* (Cəb.), *nənəyin, nənəyə, nənəyi* (Zən.), *işiyin, işiyə, işiyi* (İt.), *əliyın, əliyə, əliyi* (Zb.), *babayın, babaya, babayı* (İr.); *əriyın* “ər”, *əriyə, əriyi* (U.) və s. Şuşanın Şırlan kənd şivəsində *y* ünsürü yalnız yiyəlik halda işlənir; məs.: *qızıyın, kərəntiyin, bajiyın* və s.

Yiyəlik halda - *yın* şəkilsizi türk dilinin Qazianten şivəsində də işləkdir; məs.: *eviyn* kapısı, *kitabıyn* kabı, *gözüyün* rengi və s. (199, s.50).

Şərrun Alışar kənd şivəsində mənsubiyyət şəkilçili isimlərin yerlik halında da - *n* əvəzinə - *y* ünsürü işlənir; məs.: *cibiydə*, *üzüydə*, *qoluyda*, *yadıyda* (155, s.15).

Bakı (İçərişəhər, Bayırşəhər) və Muğan şivələrində ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçili isimlər hallanarkən yönlük və təsirlik hallarda *n* əvəzinə *v* ünsürü işlənir: məs.: *atova*, *atovi*, *babova*, *bobovi* (B.), *qoluva*, *qoluvı*, *öyüvə*, *öyüvi* (Muğ.) və s. Bu xüsusiyyət Təbriz, Quba, Şəki (Kəldək, Güngüd), İmişli, Dərbənd, Lənkəran və İraq türkmənlərinin şivələrində yönlük və təsirlik hallarla yanaşı, yiyəlik halda da geniş yayılmışdır; məs.: *babavun*, *başuva*, *bacuva*, *işüvi*, *əlüvi* (Təb.), *inegüvün*, *inegüvə*, *inegüvi*, *künnegüvün* “köynək”, *künnegüvə*, *künnegüvi*, *künnegivüzün*, *künnegivüzə*, *künnegivüzi* (Qb.), *başuvun*, *başuva*, *başuvu* (İm.), *kitabuvun*, *kitabuva*, *kitabuvi* (Dər.), *nənəvin*, *nənüvə*, *nənüvi* (Lən.), *dabbanuvun*, *ömrüvün*, *canuvi* (İt.). M.Şirəliyevin müşahidələrinə görə, Qax şivəsində ikinci şəxs təkdə sonu *nq//nğ* ilə bitən sözlər hallanarkən *nq//nğ* səsbirləşməsi - *v* ünsürü ilə əvəzlənir; məs.: *evinğ*, *evivin*, *evivə*, *evivi*, *evivdə*, *evivdən* (89, s.156). Bu xüsusiyyətin Azərbaycan dilində işlənməsini M.Kazımbəy də göstərmişdir: *devevün*, *devevə*, *devevi* (158, s.143).

Güney Azərbaycanlı ədiblərin əsərlərində - *v* ünsürünə tez-tez rast gəlmək mümkündür:- Mən qulamam, gəlməz dilimə yalan, *Elüvə*, ölkövə saldılar talan; Qul Abdulla gəldi Sarı Xocaynan, Ağam, apardılar *yaruvi* sənün (A.Tu- fərqlənir);-Bu hicran düşkününü, illər xəstəsi, *Qapuva* dərmana gəlsün, gəlməsün (Nəbati, s.11);-Bağla *bölvüvə* qeyrəti, namusu, həyanı, Sat qəddarəni, hacəti neylərsən, əmoğlu? (Möcüz, s.85);-Heydərbaba, çəkdi mənə gətirdin, Yurdumuza, yuvamıza yetirdin, *Yusifivi* uşaq ikən itirdin (Şəhriyar, s.32);- Səni o qədərlik dost tuturam ki, Hər zaman sa-taşır gözüm *gözüvə* (Sənənd, s.39)

H.Mirzəzadə tarixi materiallardan çıxış edərək, *n>v* hadisəsinə Azərbaycan dilinin Güney şivələri üçün səciyyəvi xüsusiyyət hesab edir (75, s.39-40). Bu xüsusiyyət XVI əsrdən müasir dövrdən Güney Azərbaycanda yazılmış əsərlərin dilində işlənmiş,

şivələrdə də sabit şəkil almışdır. *N* - *v* səsuyluğunu söz köklərində də müşahidə etmək mümkündür:- Bu dərdədən bu qəmdən, bu fəlakətdən, Qəm zinhara gəldi, kədər *hövkürdü*, Ürək atəşindən, ürək odundan, Səhəndin ağzından alov püskürdü (Səhənd, s.51)

Cəbrayılın Qaracallı və Zəngilanın bəzi şivələrində hallanma prosesində ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisindəki - *n* səsi yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda *ğ* səsinə çevrilir; məs.: *xalağın*, *xalağə*, *xalağı* (Cəb.), *gözüğün*, *gözüğə*, *gözüğü* (Zən.) və s.

Bu xüsusiyyət türk dilinin Qars şivələrində də nəzərə çarpır: *eriğın* (207, s.115). Balakən, Zaqatala və Cəbrayılın Balyand kənd şivəsində ikinci şəxs cəmdə isimlərin yönlük halında - *ğ* ünsürü işlənir; məs.: *atağıza*, *nəvəğıza*, *quzuğıza*, *ütüğüzə* (11, s.125).

Ən qədim xüsusiyyətlərdən biri də Qarakilsə (Ağüdü və Şəki kənd şivələri) şivəsində qeydə alınmışdır. Həmin şivələrdə mənsubiyyət şəkilçili isimlər yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda */nq/-ın*, */nq/-un*, */nq/-ı*, */nq/-u*, */nq/-a* şəkilçilərini qəbul edir; məs.: *nənənqın*, *nənənqa*, *nənənqı* və s. İsimlər hallanarkən *nq* səsbirləşməsi işlənmir.

Qax şivəsində ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçili isimlərin yönlük halında - *ğa* şəkilçisi işlənir (77,s.154). Müəllif buna aid *başınğa* sözünü nümunə göstərir, ikinci şəxsdə *nq* səsbirləşməsinin mühafizə olunmasına *başınq* sözünü nümunə göstərən alim bütün hallarda *nq*-nın saxlandığını qeyd edir: *başınq*, *başınğın*, *başınğa*, *başınğı*, *başınğıda*, *başınğınan*. Deməli, təkcə yönlük halda *nq* deyil, yönlük halın qədim - *ğa* forması da saxlanılır. Lakin - *ğa* şəkilçisinin mənşəyi - *nq* səsbirləşməsi ilə deyil, - *ğaru//qarı* morfemi ilə bağlıdır. Yuxarıdakı nümunələrdə yönlük halın əlaməti - *a* şəkil- çisidir. Bu forma Şərr və Zaqatala şivələrində də özünü göstərir. İkinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisindəki *n* və ya - *ın* şəkilçisi düşür, *nq* birləşməsinin hissəsi olan *ğ* səsi qalır; məs.: *yadığa*, *dilğa*, *qapğa* (Şr.) (155, s.15); - Ata mehriban, mən bugün ova getməyə isdəyirəm, *vəzirrəngə* da xəbər ver (Zaq.).

Mənsubiyyət şəkilçili isimlərin *n* şəkilçisiz hallanması qıp-çaq tipli türk dilləri üçün xarakterikdir. “Özbək, uyğur dillərində,

qırğız dilinin dialektlərində, Özbəkistan və Tacikistanda yaşayan qırğızların dili üçün səciyyəvidir. Həmin innovasiyanın mərkəzində özbək-uyğur ümumiliyi “birliyi” durur: *əkasiqa, atasiqa* və s. (135, s.97-98).

Göründüyü kimi, şivələrimizdə mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanmasında bir sıra qədim xüsusiyyətlər aşkara çıxır. Vəlyar η səsinin və onun tələffüz forması olan *nq* səsbirləşməsinin mühafizə olunması, inkişafın sonrakı mərhələsində vəlyar η səsinin arxaikləşməsi ilə oğuz və qıpçaq tayfalarının dil xüsusiyyətləri kimi formalaşan η , $\check{g}$, v , y elementləri şivələrdə geniş yayılaraq tayfa dilləri arasında fərqlər əmələ gətirir. Azərbaycan dilinin şivələri arasında bu cəhətdən özünü göstərən müxtəliflik tarixi-etnik proseslərlə, bir şivənin daxilində fərqlənmənin olması, yəni həm η , həm də y , $\check{g}$, v elementlərinin işlənməsi, şübhəsiz, sonrakı dövrlərdə əhalinin miqrasiyası ilə bağlıdır. Bütün bunlar göstərir ki, ikinci və üçüncü şəxslərin təkinin qədim formalarla bir-birindən seçilməsi, tarixən dilimizdə belə bir fərqli xüsusiyyətin vəlyar η səsinin olmasına və ədəbi dildə onun arxaikləşməsinə dəlalət edir.

Bunlardan əlavə, bəzi şivələrdə ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər özünəməxsus xüsusiyyətləri, xüsusilə də tələffüzünə görə üçüncü şəxsdən seçilir. Naxçıvan ərazisindəki şivələrdə ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda əksərən qalın saitli şəkilçilər qəbul edir məs.: *sahadı:n, sahadı:na, sahadı:1, sahadız:1n, sahadı:za, sahadı:zı* və s.

Bakı və Salyan şivələrində hallanma prosesində ikinci şəxsdə şəkilçinin dodaqlanan, üçüncü şəxsdə isə dodaqlanmayan variantı işlənir; məs.: *kita- bu:n, kitabua, kitabun, kitabunda, kitabunnan* (II şəxs), *kitabının, kitabına, kitabını, kitabında, kitabınnan* (III şəxs) (B.), *ayağunun, ayağua, ayağun, ayağunda, ayağunnnan* (II şəxs), *ayağının, ayağına, ayağını, ayağında, ayağınnan* (III şəxs) (S.) və s. Saitlə bitən sözlərdə isimlərin sonundakı *a* saiti mənsubiyyət şəkilçiləri artırıqda ikinci şəxs təkdə *o* səsinə, cəmdə *o^u* səsinə, ə saiti ikinci şəxs təkdə *ö* səsinə, cəmdə isə *ö^ü* səsinə

çevrilir; məs.: *aton, ato^un, ato^a, ato^un, atonda, atonnan* (II şəxs tək), *ato^u-z, ato^uzun, ato^uza, ato^uzi, ato^uzda, ato^uzdan* (II şəxs cəm), *atasi, atasının, atasına, atasını, atasında, atasınnan* (III şəxs) və s. Bu xüsusiyyət Muğan qrupu şivələrində ikinci şəxs təkdə yönlük və təsirlik hallarda özünü göstərir; məs.: *ato^a, quzu^a, obo^a, əlü^a, ütü^a, ato¹, quzu¹, ütü¹, obo¹*.

Məgrinin Aldərə kənd şivəsində ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər - *o^u* (yiyəlik hal), - *o:* (yönlük hal), - *o* (təsirlik hal) şəkilçilərini qəbul edir; məs.: - *Dədo^u* neçə sinni var?; - *Dədo:* deynədinən bizə gəlsin; - *Dədo* heyyətdə izvenə qoydular və s.

Dərbənd şivəsində də ikinci şəxsin tək və cəmində yiyəlik və təsirlik hallarda şəkilçinin dodaqlanan variantı (-*un*, - *ün*, - *u*, - *ü*) işlənməklə üçüncü şəxsdən fərqlənir; məs.: - *Qizüvün* partalidi; - *Dəhrəvüzün* sapi sindi; - *Sənü qələmüvü* uşaq apardı və s.

Bəzi şivələrdə ikinci şəxsdə mənsubiyyət şəkilçisindəki *n* səsi düşür, yiyəlik, yönlük və təsirlik hal şəkilçilərinin saitləri birləşərək uzun tələffüz olunur; məs.: *qunağu:n, güzü:n, dunu:n* (Qb.), *dərsi:n, əli:n, atası:n, öyi:n* (Ş.), *yaxo:n, dədə:n, üzü:n, dayu:n, baba:, nəvə:, dəvə:* (Cəl.), *qıza:, dişa:* (Zən.) və s.

Bu xüsusiyyətə yazılı abidələrin dilində də rast gəlinir: - Əlimdən can qaçan qurtarasan sən, Di imdi eylə *başu:n* çarəsin sən (Dastani-Əhməd Həra- mi, s.78); - *Dodağu:n* icrə dişü:ni gülər çağında gər görsə, *Gözləri:n* üstünə çəkdi kilki-qüdrət qaşını (Kişvəri, s.308).

Şəkinin bir qrup şivələri üçün hallanma prosesində burun saitlərinin işlənməsi xarakterikdir. Sonu *a*, *ə* saitləri ilə bitən sözlərin hər üç halında hal şəkilçiləri düşür, bunun nəticəsində kökün son saiti uzanaraq burunda deyilir; Belə halda yiyəlik, yönlük və təsirlik halları bir-birindən ancaq cümlə daxilində ayırd etmək mümkün olur; məs.: *ala:, dədə:, arava:, patava:, ala:z, dədə:z, bava:z* və s.

Sonu qapalı saitlərlə bitən mənsubiyyət şəkilçili sözlər hallandıqda yiyəlik və təsirlik hallar bir olur, yönlük hal fərqlənir. Şəkinin müəyyən kənd şivələrində yiyəlik və təsirlik hallarda

sözün son saiti qalın dodaqlanan u saiti ilə, yönlük halda isə qalın dodaqlanan a saiti ilə əvəzlənir; məs.: quzu:, ciyu:, ütu:, quza:, ciya:, üta: və s. Samitlə bitən sözlər ikinci şəxs təkin yönlük halında ancaq bir qalın variantlı, yiyəlik və təsirlik hallarda isə iki qalın variantlı mənsubiyyət şəkilçisi işlənir; məs.: əlu: (əlinin, əlini), əli: (əlinin, əlini), əla://əla: (əlinə), atu: (atının, atını) və s.

Cəbrayıl, Zəngilan, Zərdab və Meğri (Vartanizar, Lehvaz, Maralzəmi) şivələrində də həmin məqamda burun səsləri işlənir; məs.: bel̄i, bel̄ā:, dād̄ā: (Cəb.), at̄i:, dil̄i:, ot̄i:, gözü: (Zən.); - *Xoruzū*: qoy dişū: dibinə; - *Başā*: at tənib nədi; - Çəxdiməsən *dişū* canın dincəlməz (Meğ.); - Otmısan da dād̄ā: öyündə (Zər.) və s.

Bəzi keçid şivələrində isimlər mənsubiyyət şəkilçilərindən sonra yiyəlik halda -i-, i-, u-, -ü şəkilçisini qəbul edir; məs.: *Atamu* qorxusunnan məni meşiyə atıp geddi (Zər.); - *Qızu* atası, həm də qaynatası qızı tanıyıp qujaxladılar (Uc.).

Şivələrin əksəriyyətində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlərin təsirlik halında yalnız - n şəkilçisi işlənir; məs.: *ata-sın, babasın, başın, ərəbəsin, qeyşin* (B.), *qunağın, atasın, quzu-sın, ləmpəsin, künnəgin, güzün* (Qb.), *atın, qolın, nəvəsin, ütisin* (Muğ.), *adın, küpəsin, vedrəsin* (Ş.), əmisin, *baba-sın, atasın* (Zən.), *yarısın, duzun* (Dər.), *oğlun, ayağın* (İt.).

Bu xüsusiyyətə qədim yazılı mənbələrdə tez-tez təsadüf olunur; məs.: Olurıpan turk budunun *ilin törüsün* tuta bilmiş “Onlar xan olmaqla türk xalqının birliyini yaratmış, dövlətini qurmuşlar” (KT, Böyük abidə, 1,7-ci sətir); - er *atın* çapındı “Adam atını qamçıladi (MK, II c., s.143);- *Başın* qaldırdı, yılabıdaq gözün açdı;- Ol zəmanda oğul ata *sözün* iki eləməzdi (KDQ, s.39, 71);-Ətməgin balla yey (Oğuznamə, s.37);- Çünki Məcnun gördü ol üzündə həqqin *surətin*, Aşıqın məşuqəsi Leyli olur didarinə; (Nəsimi, s.28, 30);- Bu dastanı bu gün bünyad edələm, Haqqın *qüdrətlərin* biz yad edələm (Dastani-Əhməd Hərami, s.14);-*Qəm-zəsin* sevdin, könül, canın gərəkməzmi saña? Tiğə urdun cismi-üryanın, gərəkməzmi saña? (Füzuli, s.51);-Şu dəmdən kim, sənin gördüm *camalın*, Giriftar olmuşam yüz min bəlaya (Xətai,

s.59);- Baxdım ətvarinə - bir tülək tərən, *Baxışın* görəndə mən oldum heyran (Vaqif, s.132).

Qıpçaq dilləri ailəsində və Tuva, sarı-uyğur və şor dillərində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik halda - n şəkilçisi işləkdir. Qaraqalpaq dilinin şimal dialektlərində, türkmən dilinin manış şivəsində mənsubiyyət şəkilçili isimlərin təsirlik halında - n şəkilçisi işlənir; *suyurun* “onun inəyi” *qızların* “onun qızları”, *qadrın* “onun hörməti” (135, s.171-172). Bu xüsusiyyət qumuq dilində və türk dilinin dialektlərində də müşahidə olunur (147, s.67; 126, s.86).

Yazılı mənbələrin və müasir şivələrin materiallarından aydın olur ki, ta- rixən - in, - in, - n şəkilçisi iki hal - yiyəlik və təsirlik hal funksiyalarını yerinə yetirmişdir. Hal formalarının diferensiallaşması prosesində - n təsirlik halı bildirmək funksiyasını ədəbi dildə itirmiş, şivələrdə qorunub saxlanmışdır.

Muğan qrupu, Ordubad, Cülfa, Cəlilabad və Meğri (Aldərə) və İraq türkmanlarının şivələrində mənsubiyyət şəkilçili isimlərin təsirlik halında şəkilçi - y-dan ibarət olur; məs.: - *Başuy* qoy dizim üssə; - Aç belünnən *qurşağuy*; - Bı günü *işiy* saba: qoyma; - Əyağuy yorğanuva tən uzat; - *Qapuy* yaxşı bağla, *qonşuy* oğru tutma (Muğ.); - Qizin atasinnən söz aliylər, deyilər *qızu*y verirsen, ya yox (Ord.); - Arvad deyir ki, a kişi elə əvdən əlüy uzad, çörəy çək (Cul.); - Tülki dedi, gəti qaldır *ayağıy*, mən oxuram (İt.); *Başıy* orda islat, burda qıx (Meğ.) və s.

Bu xüsusiyyət mənsubiyyət şəkilçisiz isimlərin təsirlik halında saitle bitən sözlərdə özünü göstərir; məs.: gəviy>xalçanı, gədiy>gədəni və s. Hər iki məqamda - y şəkilçisi saitin düşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Mənsubiyyət şəkilçisiz isimlərin təsirlik halda - y şəkilçisi qəbul etməsi türk dilinin Qaziantep və Qars dialektlərində də vardır; məs.: - Nemen şakşak *dapıy* dövmüş (126, s.78); *babay, masay, oray* (207, s.96).

Əvvələn, sonu açıq saitle bitən sözlərə - y səsi ilə başlanan şəkilçi əlavə etdikdə, y səsinin təsiri ilə açıq saitlər məxrəc cəhətdən

həmhüdüd olan samitə yaxın qapalı saitlərə (daha çox *ı*, *i* saitlərinə) çevrilir. İkincisi, *y* samiti belə fonetik şəraitdə qapalı *i* saitin funksiyasını öz üzərinə götürür. Yuxarıdakı nümunələrdə - *i* şəkilçisi işlənməsə də sözün təsirlik halda olduğu aydınlaşır.

Lerikin Hiledərə, Qosmalıyan, Halabın və Qışlaq kənd şivələrində mənsubiyyət şəkilçili isimlərin təsirlik halında -*y*, -*v*, - *iv* şəkilçisi səciyyəvilik təşkil edir; məs.: *kənduy//kənduv, qabiy//qabiv, ağəciv, qaşığiv* və s. (27, s.63).

Təsirlik hal şəkilçisinin düşməsi birinci və ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul etmiş isimlərdə də müşahidə olunur; məs.: - Qaradovoylar gəldilər *malım, pulum, davarım* hər nəyim vardisa hamısını taladılar; - *Yeməyin* görməyom, *icməyin* gorməyom mən səndə nə üçün duroyum (Qk.).

Birinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik halın şəkilçisiz işlənməsinə yazılı abidələrdə də təsadüf olunur; Quruluca *qopuzım* götürün, ögün məni - dedi;...*qopuzım* ələ alun, məni ögün (KDQ, s.88);- Dəlindi güssədən bağrım, sən etmə ürəyim yarə; Çaxdı *sirrim* aləmə, əsrarımı faş eylədi (Nəsimi, s.18, 42);-Saçın fikri *ayağım* bağlar oldu, Maña guya dəlürmək çağlar oldu (Kişvəri, s.339);-Yandırır *canım*, cahansuz etmə bərqi-ahimi, Asıman, xurşidi-rəxşanın gərəkmezmi saña? (Füzuli, s.51);-Dedi şimdi bu bəni bilir isə,Bir içim su verməyə *başım* kəsə (Y.Məddah, s.189);- Səbrilə *qərarım* aldı, getdi, Nə səbr ki, varım aldı, getdi (Xətai, s.80).

Ümumiyyətlə, qədim yazılı abidələrdə, müasir şivələrdə təsirlik hal şəkilçisinin düşməsinə tez-tez rast gəlmək olur. H.Mirzəzadə bunu belə izah edir: “Belə bir xüsusiyyəti yalnız şeirlərin dilində deyil, eyni zamanda nəsr əsərlərinin dilində də görmək olar. Təsirlik halın şəkilçisiz işlənməsi sadəcə olaraq, vəznin xatirinə deyil, əksinə qrammatik əlaqələrin formal cəhətdən hələ tamamilə formalaşmamasından irəli gəlmişdir. Şübhəsiz, bu zəiflik tarixi etibarilə daha qədim dövrlərin qalığı hesab edilə bilər (75, s.82). M.İslamovun fikrincə, bu hadisə bilavasitə tələffüz tezliyi ilə əlaqədar olaraq baş verir. Təsirlik halda olan əvəzliliklə ondan

sonra gələn sözün arasında fasilə verilmə- məsi və yaxud fasilənin əhəmiyyətli dərəcədə qısalması - *i* formasının ixtisarına səbəb olur (62, s.50).

Qədim yazılı abidələrdə mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik hal şəkilçisi bəzən işlənmiş, bəzən də işlənməmişdir. Mənsubiyyət şəkilçisi müəyyənlik ifadə etdiyindən, ondan sonra hal şəkilçisinin işlənməsinə ehtiyac hiss olunmamış, fikir tam şəkildə bildirilmişdir. Tədricən cümlədə sözlər arasında idarə əlaqəsi tam formalaşmış, bu xüsusiyyət ədəbi dildə arxaıqlaşmış, şivələrdə isə bu proses davam etməkdədir.

Azərbaycan dili şivələrində qorunub saxlanılan qədim xüsusiyyətlərdən biri də birinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisindən sonra yiyəlik hal şəkilçisinin düşməsidir; məs.: - *Başım* iyəsi olsaydı, meni də saya salallar (Q.); - *Babam* qənnadı tükani vardı Tərbizzə (Təb.); - *Dişim* ağrısinnən səhərcət yatmışəm (L.) və s.

Buna qədim yazılı abidələrin və klassiklərimizin əsərlərində tez-tez rast gəlmək mümkündür: - *Közüm* yaşı sawrukur kudhi akar... “gözümün yaşı sovrularaq aşağıya axar”; *ewim* tısı “evimin qarşısı” (MK, II c., s.229; III c., s.126); - Mənim *köprüm* yanında bu qovğa nədir, niyə şivən edirsiniz? - dedi [KDQ, s.78]; - Mənim *könlüm* anlara çox rəğbəti var (Şühədanamə);- Şahənşah dedi: ey *canım* parası (Dastani-Əhməd Hərami, s.38);- *Gözlərim* gəmisi ləngər saldı qan dənizinə (Q.Bürhanəddin, s.52);- Gedəli sən yığıldı *könlüm* evi (Kişvəri, s.310);-Bu *könlüm* xəttinə sultan dır, ey dust (Xətai, s.61);-*Könlüm* odu qıldı yanə-yanə (Füzuli, II c., s.37).

Ağcabədi şivəsində birinci və ikinci şəxslərdə, üçüncü şəxs cəmdə mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş isimlərin yiyəlik halında - *in* əvəzinə - *uv*, həm də - *u* (yalnız I şəxsdə) şəkilçisi işlənir; məs.: *bajımuv/ bajımu, xalamuv /xalamu,qolumuv/ /qolumu, bajımızuv/ bajımızu, xalamızuv / xalamızı, bajısınuv, xalasınıv, qolunuv, qollarınıv, bajılarınıv* (6, s.17).

Yiyəlik və mənsubiyyət şəkilçilərinin tərkibində *v* ünsürünün işlənməsi Azərbaycan dilinin bir sıra şivələri kimi, Ağcabədi

şivəsi üçün də səciyyəvi xüsusiyyətdir. Dərbənd və Ağcabədinin Üzeyirkənd şivəsində bu şəkilçi (-uv, - üv) ikinci və üçüncü şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik halında da müşahidə olunur; məs.: *sənüv, sizüv, onuv, ollaruv*; - Hindi *sənüv* hələ vaxtınv dəgöl, qartimisəv, kit əvüvdə otu (Dər.) (62, s.31).

- uv, - üv şəkilçisi *n - q/ğ - v* səs uyğunluğu nəticəsində əmələ gəlmişdir.

- u şəkilçisi Ağcabədi və İraq türkmənlərinin şivələrində ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisi kimi də işlənir. Yiyəlik halda işlənməsi də *v* ünsürü ilə bağlıdır. Ağcabədi şivəsində yiyəlik halda və ikinci şəxs mənsubiyyətdə dodaqlanma əlaməti güclüdür. Azərbaycan dili şivələrində dodaq saitlərindən sonra *v* səsinin “saitləşməsi” əlaməti meydana çıxır (alo^u, köçö^ü sözlərinin tələffüzündə olduğu kimi). Burada yiyəlik hal şəkilçisinin *u* saiti ilə *v* samitinin “saitləşməsi” nəticəsində əmələ gələn *u* saiti birləşir və uzun tələffüz olunur. Hər iki forma (-uv// -nuv, - u) paralel işlənsə də, onlar arasında zaman və məkan fərqi vardır. - uv, - nuv şəkilçisi vasitəsilə yaxın zaman və məkan məsafəsi, - u şəkilçisi ilə nisbətən uzaqlıq anlayışı bildirilir.

Şivələrdə ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra yiyəlik hal şəkilçisinin düşməsi hər iki şəkilçinin eyni semantikalı olmasının nəticəsidir; məs.: - Ağzımın liğabın da verəjəm *dədə:n* gözü yaxşı olsun (Ağ.); - Bu da sən *dərdi:n* əlacı (G.) və s.

Bu xüsusiyyətə klassiklərin dilində də rast gəlinir; *Ayağın* tozuna başlar fədadür (Q.Bürhanəddin, s.52); - Çizginürmə mən *gözün* yaşınəvü qanım tökər (Kişvəri, s.314); - Hər *ayağın* torpağı mülki - Süleymandır maña (Xətai, s.36); - *Saçın* zəncirinə könül bağladım (Vaqif, s.16).

Eyni hadisə üçüncü şəxsə də baş verir. Şivələrdə üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra yiyəlik hal şəkilçisi bəzən düşür; məs.: - Üş qardaş üçü də, biri də arvad getdilər *dədəsi* əvinə (Ağ.); - Bu yol başdır kin, gessin *baxtın* dalınca (G.); - So:ra öz-zəri öyə gedəndə yerinə darğa qoyardı, cama: tın əkdiiyin ica: rəsin almağa (Sab.). Orta əsrlər yazılı abidələrin dilində bu xüsusiyyət

məhdud dairədə işlənmişdir; məs.: *Qaşları* əgrisi ilə toğruya, Nə cəfa qılsa, qata qarə qıla (Q.Bürhanəddin, s.82); - Qara xalın xəyalında qarardı *gözləri* aqi (Kişvəri, s.311); - Vərqə çün gördi *atasi* halını (Y.Məddah, s.156); - Məşuqənin əyağı izi, qıbləgah ola (Xətai, s.52).

Kəmiyyət kateqoriyası

Azərbaycan dilində və onun şivələrində kəmiyyət anlayışı morfoloji, leksik- sintaktik və leksik üsullarla formalaşmışdır. Şivələrdə kəmiyyət ka- teqoriyası əsasən **-lar,- lər** şəkilçisi ilə ifadə olunur. Bu şəkilçi əsas nitq hissələrinə əlavə olunur. Feillər istisna olmaqla, digər əsas nitq hissələri **-lar,- lər** şəkilçisini qəbul etdikdə substantivləşir (gözəllər, birincilər, sizlər, aşağı- lar, oxuyanlar və s.). Feillər-**-lar,- lər** şəkilçisini yalnız üçüncü şəxsin cəmində qəbul edir. Bu məqamda **-lar,-lər** şəkilçisinin işlənməsi kəmiyyətə görə uzlaşmanın tələbindən irəli gəlir. İsimlər bütün hallarda- **-lar,-lər** şəkilçisinin vasitəsilə çoxluq ifadə edir. Şivələrdə fonetik şəraitdən asılı olaraq, bu şəkil- çi müxtəlif variantlarda işlənir:

-nar/ nər: *xannar, qannar, vətənnər, çobannar* (İs.), şamdan- nar, şannar “nişanlar” (Qaz.), *nişannar, oğlannar* (Br.), *günnər, gəlinnər* (B.), *ilannar, tükənnər, xırmannar, seyvannar* (Ş.), *kəv- şənnər, qoşunnar, xızannar* “uşaq- lar”, *heyvannar, insannar* (Nax.), *badamnar, damnar, üzümner* (Təb.) və s.

Müasir türk dillərində də sonu burun samitləri ilə bitən sözlər- **-lar,- lər** şəkilçisinin **-nar,- nər** formasını qəbul edir; məs.: *ka- zannar, bəyləmnər* “əla- qə” (tatar), *xozannar* “dovşan”, *künner* “gün” (xakas), *çonnar* “xalq”, *temner* “vaxt” (şor), *nomnar* “ki- tab”, *annar* “canavar” (Tuva) (156, s.80-87).

-dar/dər: *qızdar, itdər, külfətdər* (Dər.), *tişdər, sajdər* (Gəd.), *addar, seyiddər, gözdər* (Nax.), *qızdər, qərdəşdər, ətdər, süz- dər* (Qb.), *gomuşdər, quşdər* (Mər.), *atdər, kətdər, tatdər, sözdər,*

arvatdar (Qaz.), *ağajdar*, *bijdar*, *aşdar*, *saşdar*, *bulutdar* (B.), *yaddar*, *quşdar*, *günüzdər*, *öküzdər*, *xoruzdar*, *tozdar*, *qotazdar* (Ş.), *qaşdar*, *işdar*, *ö:latdar* (Muğ.), *sahatdar*, *səbətdər*, *yemişdər* “meyvə qurusu” (Təb.) və s.

-rar/rər: *qarrar* (Gəd.), *yerrər*, *pomodorrar* (B.), *haçarrar* (İs.), *yerrər*, *qəvirrər*, *tacırrar* (Qaz.), *səhərrər*, *torrar*, *doxturrar* (Muğ.), *əsgərrər*, *şəhərrər*, *dəftərrər*, *tufarrar/duvarrar* (Nax.), *pə-nirrər*, *həsirrər*, *qıtmırrar* “xəsis”, *eyğırrar* (Təb.) və s.

Assimilyasiyanın bu növü köklə şəkilçi sərhədində baş verir. *-lar*, *-lər* şəkilçisi **r** samiti ilə bitən sözlərdən sonra işləndikdə **l** səsi **r** səsinə öz məxrəcinə uyğunlaşdırır; məs.: *baxıllar* < baxırlar, *görəllər* < görərlər və s.

-zar/zər: *qızzar*, *borazzar* “ip”, *bürgəzzər* “süpürgə”, *qaz-zar*, *öküzzər*, *güzzər* (Muğ.), *qızzar*, *öküzzər*, *gündüzzər*, *qalxo-zar* (Nax.), *əzizzər*, *kəhriz-zər*, *şirbəzzər* “yaltaq”, *hələmizzər* “qorxaq” (Təb.) və s.

-lar, *-lər* şəkilçisinin bu variantı başqırd dilində də mövcuddur. Azərbaycan dili şivələrindən fərqli olaraq, başqırd dilində dişarası **z** səsi işlənir.

-sar/sər: *dossar*, *fanıssar* (Muğ.).

Muğan şivələrində məhdud arealda işlənən *-sar*, *-sər* variantı özbək dilinin Cuş şivəsində *-sar*, *-ser* şəklində qeydə alınmışdır.

-tar/tər: *buluttar*, *kəttər* (Qk.).

Ən qədim türk yazılı abidələrində *-lar*, *-lər* şəklində işlənən bu şəkilçinin müasir türk dillərində müxtəlif formaları vardır. Bu şəkilçinin müxtəlif variantlarda təzahür etməsində **l** samitinin fizioloji akustik təbiəti və intensivliyi əsas götürülə bilər. Azərbaycan və türk dillərindən fərqli olaraq, digər türk dillərində *-lar*, *-lər* şəkilçisinin variantları ədəbi dil səviyyəsindədir.

Azərbaycan dili şivələrində *-lar*, *-lər* şəkilçisi qeyri- müəyyən kəmiyyət bildirməklə yanaşı, ayrı- ayrı üslubi məqamlarda da işlənir:

-lar, *-lər* şəkilçisi isimlərə əlavə olunaraq, mənsubiyyət anlayışı ifadə edir; məs.: Davadan gəlib gürədim atam da ülüb,

külfətdər (külfətimiz) qalıb pis halda (Dər.);- Bizim **dədə- babalar** keçmişdə yaxşı işdərdə olub (Şam.);- Toyda **qo:m- qardaşlar** gəlib iştirak e:lir (Kr.) və s.

-Nəsil, tayfa bildirir;məs.: *Həsənlilər*, *Oruşdular*, *Məmşahılar*, *Biləğanlılar*, *Şəriflilər*, *Mirğənnilər* və s. bu xüsusiyyət şivələrdə geniş yayılmışdır. Müasir şivələrdə tayfa, nəsil bildirən sözlər arxaikləşmək üzrədir, onların yerini *-lar*, *-lər* şəkilçisi tutmuşdur.

-Biz və siz əvəzlilikləri müəyyənlik bildirərkən *-lar*, *-lər* şəkilçisi qəbul edir. Bizlər, sizlər dedikdə, daha çox ailə, tayfa və ya bütöv nəsil nəzərdə tutulur;məs.: *bizdər/bizzər* sətəlcəmnən qan allıx;-Ay *sizdərdə/ sizzərdə* oxumağlar var ha! (Nax.) və s.

-Ağsu və İsmayılı şivələrində *-lar*, *-lər* şəkilçisi idi, imiş hissə-ciklərindən əvvəl işlənir; məs.: *kəsirlərdi*, *yazırlarmış* (A.), *gələlərdi*, *edəllərdi* (İs.).

-lar, *-lər* şəkilçisi birinci və ikinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçilərindən sonra işlənir; məs.: Ona dedilər, Zərnigar xanım *aşı-ğınızdarı* belənçig eliyib (Muğ.);- İşliyəmmirix *bağımızdar* qalıb başına, kol- kos basıb (Uc.);- *Taxılıımızdarı* gəlip aparırlardı, biz qalırıxdı naəlac (Kr.) və s.

-Bəzi hallarda toplu isimlər də *-lar*, *-lər* şəkilçisi qəbul edir; məs.: *Cama:tdar* yaxşı köməx` eli:r (İm.);- *Sürülər* dəriyə töküləndə yağış bizi tutdu (Ord.) və s.

-la,-lə. Təbriz, Miyana, Dərbənd (Muğartı, Zil kənd şivələri), Zəngibasar, Qax (Sarıbaş kənd şivəsi) və Meğri şivələrində isim və feillərdə kəmiyyət şəkilçisi- *la*, *-lə* şəklində işlənir. Dərbənd və Meğri şivələrində bu şəkilçi söz köklərinə, digər şivələrdə isə zaman və *-dır* (şivələrdə *-dı*) şəkilçilərindən sonra əlavə olunur;məs.: *doxdurra*, *moşinnə* (Dər.), *adamlə*, *aşıxlə*, *cəvizlə* (Meğ.), *köçəridilə*, *qo:mdilə*, *kişidilə*, *yığıpla*, *gəliplə* (Təb.), *babadılə*, *nənədilə* (Zb.), *saymulla*, *deyiplə*, *bəyənmillə* (Q.) və s.

-la,-lə şəkilçisi XIV- XX yüzilliklərdə klassiklərin dilində feillərdə müşahidə olunur:-Püstani **səvəllə** cümlə mərđan, **Sürtəllə** məni məzari yarə (Füzuli,s.262,264);-Çünki bunlar **olubla** divanə,Bizə bir şah gərəkdı fərzanə (S.Ə.Şirvani,s.136);-Ta

desinlə xəlf lal oturmağa, Bu Nəbati tək bəxtəvər gərək (Nəbati, s.49);- Ya molla, seyid, **qoydula** viranə, a Molla, **Baxmazla** sənin sinədə dürlü gühərin var (Sabir, s.99,103).

Bu şəkilçi özbək dilinin dialektlərində feillərdə, türk dilinin dialektlərində həm isimlərdə, həm də feillərdə, qumuq dilində ismin yiyəlik, yönük və təsirlik hallarında, qaraçay- bəlkə dilində isə ismin bütün hallarında qeydə alınmışdır (106,s.17; 145,s.10; 89,s.104; 146,s.65; 126,s.41,43). Türk alimi Z.Qorxmazın fikrincə, Anadolu ağızlarında üçüncü şəxs cəmdə işlənen – la şəkilçisi oğuzların kınıq boyuna xas olan xüsusiyyətdir (216,s.26).

-la,-lə şəkilçisi türkmən dilinin dialektlərində geniş işləkliyə malikdir. Tekin, sarık, noxur və qeoklan dialektlərində cəm isimlərin yiyəlik halında işlənilir; məs.: *adamlan, kitaplan, quşlan, köçelen* “küçələrin”. Yomud, qeoklen və noxur dialektlərində bu şəkilçinin- lə,- lo,- lö variantlarına da rast gəlinmişdir; məs.: *qəçilə* “keçilər”, *qöllö* “göllər”, *ello* “yollar” (123,s.20-21).

-lax/-rix/-rux/-rig/-lğ/-lik/-nik kəmiyyət bildirən şəkilçilərdəndir; məs.: *qavqarrıx* “koç zamanı yığılıb qalmış əşyalar” (G.), *çılımpırrıx* “kolluq” (Şəm.), *çırpalıx* “kolluq” (A.), *imlğ* “ip qırıntıları” (Şir.), *lıqqalıx* “çox palçıqlı yer” (Ş.), *ağırırax* “yaylağa köçərkən aranda saxlanılan ağır əşyalar” (Qaz.,Nax.), *yemişənlik* “yemişən bitkisi çox olan yer” (Zaq.), *ellik* “çox, hamısı” (İs.), *şennik* “camaat” (B.,Qk.), *qaraönnüx* ” ehtiyat üçün saxlanılan əşyalar” (Qaz.,Tov.), *gərrig* “tut ağacının çox olduğu yer” (Sab.,Zər.) və s. Ellik “əllər, obalar” sözü Güney Azərbaycan şivələrində də işlənilir:

Elə bil qürbətdə, uzaq ellərdə

Görüşürəm doğma elliyim ilə (Səhənd,s.39).

-inti.-inti,-untu,-üntü. Qeyri- müəyyən kəmiyyət anlayışı əmələ gətirən bu şəkilçi aşağıdakı sözlərin tərkibində müşahidə olunur; məs.: *didinti* “yun qırıntıları” (Qaz.), *selinti* “selin gətirdiyi odun parçaları” (əksər şivə.), *qırıntı* “odun xırdaları” (Göy.,Uc.), *biçinti* “xırda parçalar” (İm.) və s.

-m şəkilçisi topluluq- bölüşdürmə mənası əmələ gətirir; məs.: üçəm “üç -üç, üç bala doğmuş qoyun, üç qat”, *dördəm* “yeyin, dördəyən, dörd qat”, *çütrəm* “qoşa” (Gəd.), *qoşam* “iki ovuc tutumu” (Daş.,Gəd.), *bəndəm* “tütün topası” (Çən.) və s.Nümunələr:-Bizim qalxozun qoyunlarının çoxu üçəm qo- yunnardı;- Üçəm- üçəm yığ (Ord.);- Qatırı üçəm yux'lə (Nax.);- İpi üçəm əyir;- Bu at dördəm gedir (Qaz.);- At dördəmə qaçdı (S.) (ADDL, 2007, s. 143,523).

Bu şəkilçi türk və tatar dillərinin də dialektlərində eyni mənada işlənilir; məs.: *birem- birem* “bir- bir”(türk), *bisem* “beş- beş” (tatar) (182,s.117).

- x//ğ. Çoxluq bildirən qədim - q//k şəkilçisinin fonetik cəhətdən dəyişmiş əlamətidir. Azərbaycan dili şivələrində aşağıdakı sözlərin tərkibində qo- runub saxlanmışdır; məs.: *buğarsax* “buğa dəstəsi, işsizlər dəstəsi” (Qaz.), *alışax* “ocağın gözünə qoyulan quru çör-çöp, yonqar” (Ağ.,Qk.), *turatax* “xırda odunlar” (Zər.,Ağd.,Cəb.) (ADDL,1964, s.33, 88, 388), *günsük* “günün təsiri ilə xarab olan ağartılar” (54, s.53) *qatığ* (Zən.) - düyü xörəyinin xuruşu.

- x//ğ(-q//k) tarixən cütlük bildirən şəkilçi olmuş, müasir dilimizdə birinci şəxs cəm şəxs şəkilçisi funksiyasını yerinə yetirir. Azərbaycan dili şivələrində özünü - x//ğ,-x//k/g şəklində bürüzə verir. Müasir türk dillərinin əksəriyyətində feilin əmr, xəbər, şərt, vacib və arzu şəkillərinin birinci şəxs cəmində işlənilir. Araşdırmalarda bu şəkilçinin şəxs deyil, topluq və cəmlilik semantikasi diqqət önünə çəkilir. M.Şirəliyevə görə, bu şəkilçilərdə işlənen -x, k ünsürü vaxtı ilə cəmliyi bildirən şəkilçilər olmuşdur. Cəmlilik mənasında bu ünsürləri *daşlıq, meşəlik* isimlərində də görmək mümkündür (89,s.162). A.N.Kononov şəkilçinin mənşəyi barədə iki maraqlı mülahizə irəli sürür: 1) - q//k şəkilçisinin mənşəyi - *kün/ /gün* kəmiyyət şəkilçisi ilə əlaqələnilir, o da öz növbəsində qədim - *kün* “xəlf” sözündən törəmişdir (160,s.223); 2) -q//k şəkilçisi türk dillərinin materiallarına əsasən şəkilçinin parçalanması ilə *n>n- ğ* və ya birinci şəxs əvəzliyinin dəyişməsi ilə

biz>v>ğ-q istiqamətində inkişafın nəticəsində əmələ gəlmişdir (162, s.14). Alim bu qənaətə gələrkən, Azərbaycan dili şivələrinin materiallarından çıxış etmişdir. Azərbaycan dili şivələrində əmr şəklinin birinci şəxs cəmi, birinci şəxs cəm şəkilçisi ilə ikinci şəxs cəm şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gələn - *ağın*, - *əyin* (Qar., Qaz., G., Nax.) - *ağun*, - *əgün*, - *əyün* (Ş., Q., Mər., Muğ.), - *egün*, - *egüz* (B.) mürək-kəb şəkilçilərlə ifadə olunur (89, s.192). M.Şirəliyev əsasən şimal-şərq şivə-lərində əmr şəklinin - *ağun*, - *əgün*//*egün*, - *egüz* şəkilçisi ilə ifadə olunmasını belə əsaslandırır: “Nəzəri cəhətdən bir sözdə iki şəxs şəkilçisinə yol verilmədiyi halda, dialekt və şivələrimizdə belə bir hadisənin olmasına əsas səbəb birinci şəxs cəmdə şəxsləri kəmiyyət etibarı ilə bildirmək üçün mənanın tələ- bidir. Məsələn, *alağ*, *gedək*, *alax*, *gedəx*’ dedikdə birinci şəxs tək ikinci şəxs təkə müraciət edir. ... *alağın*, *gedəyin*, *alağun*, *gedegün*, *gedegüz* dedikdə birinci şəxs cəm ikinci şəxs cəmə müraciət edir (89, s.192). R.Rüstəmov bu fikirlə razılaşmır və yazır ki, Bakı dialektində - *egüz*, Muğan şivələrindəki - *ağuz*//*əgüz*//*egüz* şəkilçisi “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində XIV və sonrakı əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində əmr şəklinin birinci şəxs cəmində işlənmiş - *avuz*//*əvüz* şəkilçisinin fonetik variantlarıdır (84, s.261). Ə.Dəmirçizadənin qənaətinə görə, - *vuz* şəkilçisi biz əvəzliyindən əmələ gəlmişdir (33, s.102). Beləliklə, hər üç alimin - A.N.Kononov, R.Rüstəmov və Ə.Dəmirçizadənin fikirləri bir-birini tamamlayır. Tarixi - linqvistik araşdırmanın bu istiqamətdə aparılması - *q*, - *k* şəkilçisinin orta əsrlərin sonunda meydana çıxmasını göstərir. - *avuz*//*əvüz* şəkilçisi “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlayaraq, XVIII əsrə qədər işlənmiş, sonra ədəbi dildə -*q*//*-k* şəkilçisi onun yerini tutmuşdur. Türk dillərində *q/ğ* - *v* səsyüqunluğu olsa da, keçid mexanizmini əks etdirən nümunələr yazılı abidlərdə indiyə qədər qeydə alınmamışdır.

Bundan əlavə, -*q*//*-k* şəkilçisi türk dillərinin ilk yazılı abidlərində şühudi keçmiş zamanda şəxs şəkilçisi kimi işlənməsi (içikdük “tabe olduğu”, bertük “verdiyi” və s.) şəkilçisin tarixinin qeyd olunandan qədim olmasını göstərir.

Göründüyü kimi, *q(-k)* şəkilçisinin topluluq və cəmlilik bildir-məsinin tarixi qədimdir. Şəkilçinin cəmlilik semantikasının izləri türk dillərində *talax* “söyüd” (yakut), *kimax* “qum” (Altay, şor, qazax) (182, s.115), *qulaq*, *ayaq*, *dırsək*, *dırnaq*, *barmaq* (Azər-baycan) və s. söz köklərində qalmışdır. Azərbaycan dili şivələ-rində tayfa, nəsil mənasında işlənən *basmax* (Tov.), *oymax* (Sab., O., Ş.), *uruğ*//*turuğ* (Ağ., Şş.), həmçinin *alaq* sözlərində sonuncu *q(ğ)*, *x* ünsürlərini qədim şəkilçinin izləri hesab etmək olar. Şi-vələrin əksəriyyətin də “biçin zamanı yerə tökülən sünbüllər” mə-nasında işlənən *başax*// *başşax* sözü də həmin qəbildəndir. Bu söz *baş* və *ayaq* sözlərindən əmələ gəlmişdir. Biçin zamanı sünbülün yuxarı və aşağı hissəsi yerə tökülür. Buna görə də xalq arasında bu cür ifadə yaranmışdır. Təsadüfi deyil ki, Qazax şivəsində söz tam formada *başəyax* şəklində işlənir. A.N.Kononova görə, *ayaq* sözünün kökündə *ai* “sürətlə addımlamaq” sözü dayanır. - *q* isə cəmlilik bildirən şəkilçidir (162, s.9).

- *at*, - *cat* şəkilçisi Bakı və Lənkəran şivələrində üstün mövqeyə malikdir; məs.: *elat*, *bağat*, *hesabat*, *muşqulat*, *məxluqat*, *əkarat* “bütün əkin yeri və məhsulları”, *meyvəcat*, *hovacat* və s. Əcnəbi mənşəli - *at* şəkilçisi alınma sözlərlə birlikdə dilimizə keçmiş, tədricən fəaliyyət dairəsi daralmışdır.

- *at* şəkilçisinin bəzi milli sözlərlə işlənməsi onun türk mən-şəli olması barədə fikirləri gücləndirir. Y.Məmmədovun fikrincə, qədim - *t* şəkilçisinin izləri *elat* (el sözündən), *suat* (su sözündən) sözlərinin tərkibində də qalmış- dır: “...*elat* sözü Qərbi Azərba-ycanın Basarkeçər rayonu və bəzi başqa şivələrdə “yaylağa gələn camaat” mənasında işlənir. Bu sözdəki (*elat*) - *at* şəkil- çisinin kəmiyyət bildirdiyi şübhəsizdir. Bunu Ş.İ.Xətəinin “Dəhnamə” əsərində mənacə həmin sözün eyni olan *ellər* sözünün işlənməsi də təsdiq edir:

Quzuladı qoyun, düşdü döllər,

Yaylaq həvəsin qıldı *ellər* (73, s.94-95).

F.Cəlilov da - *at* şəkilçisinin alınma mənşəli olmasına eti-raz edir və praazərbaycan dilində həmin şəkilçinin topluluq

bildirməsini, *gedişat*, *elat*, *içalat*, *bağ-bağat* sözlərinin tərkibində qalmasını göstərir (30, s.200).

- **t şəkilçisi**. Azərbaycan dili şivələrində bu şəkilçinin izləri *ağıtlar* “ağı lar” (İt.), *bavat* (Çəm.) - insan dəstəsi, *yortmaq*, *ağartı* və *göyərtilər* sözlərində saxlanmışdır. *Yortmaq* sözü istisna olmaqla, digər sözlər - t şəkilçisinin topluluq semantikasi arxaikləşdiyindən - *lar*; - *lər* şəkilçisini qəbul edir.

M.Kaşgari yaşadığı dövrdə türk tayfa dillərində - t şəkilçisinin çoxluq bildirməsini müşahidə etmişdir: *teğit* - teğın sözünün cəmidir, “xaqan oğulları” deməkdir; (MK, I c., s.355).

Qədim - t şəkilçisi monqol dilinin təsiri ilə yakut dilində arxaikləşməkdə olan *toyot* “cənablar”, *xotut* “xanımlar” sözlərində mühafizə olunmuşdur. - t şəkilçisi həmin sözlərdə kəmiyyət funksiyasını itirdiyindən - *lar*; *lər* şəkilçisi qəbul edir; məs.: *toyottor*, *xotutnar* (189, s.102). Lakin yakut dilinin şimal-qərb şivələrində müstəqil - *lar*; - *dar*; - *nar* şəkilçisi də işlənəlməkdədir. Yakut dialektoloqları - t şəkilçisinin mərkəzdən uzaq şivələrdə məhsuldar olmasını monqol dilinin təsirində görürlər (222, s.181).

- z şəkilçisi müasir türk dillərində və şivələrində birinci və ikinci şəxs cəm mənsubiyyət (-ımız⁴, - iniz⁴), şəxs (-sınız⁴) şəkilçilərinin tərkibində təza- hür edir.

c//ç>ş şəkilçisi. Kəmiyyət kateqoriyasının qədim - ç//ş şəkilçisinə Şəki şivəsində *anaş* “damazlıq qoyunlar”, *alaş* “qarıışıq rəngli it”, Borçalı şivəsində *kürüş* “toyuğun qabıqlanmamış yumurtacıqları” sözlərində rast gəlinir. Şivələrin əksəriyyətində təkdə *ana qoyun*, cəmdə *ana qoyunlar* ifadələri işlədilir. Şəki şivəsində isə cəmdə - *lar*; - *lər* şəkilçisini -ş şəkilçisi əvəz edir; məs.: - Sürü *anaşı:n* biri ölütdü; - Sürüə *anaş* gətirtdi. Bu söz Quba, Şamaxı və İsmayilli şivələrində *anac*, Gəncə, Qazax və Şuşa şivələrində *anaş* şəklində “qocalmış, qartlaşmış (toyuq)” mənası ifadə edir (ADDL., 1964, s.36). Tovuz şivəsində *anaş* sözünün “bir neçə övladı olan ana” mənasına da rast gəlinir; məs.: - Bizim Mehribana mən *anaş* diyirəm (Tov.) və s.

Şivələrin əksəriyyətində iki rəngli heyvanı *ala inəx`//inəg*, *ala it*, çox rənglisini *ala-bula//ula inəx`* və ya *it* adlandırırlar. Şəki şivəsində çox rəngli heyvanlara *alaş inək* və ya *alaş it* deyilir. Burada *alaş* sözündə - ş çoxluq ifadə edən şəkilçi kimi çıxış edir. Borçalı şivəsində “toyuğun qabıqlanmamış yumurtacıqları” mənası ifadə edən *kürüş* sözündə də - ş ünsürü çoxluq bildirir.

- **gil şəkilçisi**. Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə - gil şəkilçisi şivələrdə geniş dairədə işlənəlməkdədir. Bu şəkilçi bir variantda yazılır və topluluq ifadə edən vasitələrdən sayılır.

Azərbaycan dili şivələrində - *gil* şəkilçisi şəxs adlarına və qohumluq mü-nasibətlərini bildirən sözlərə əlavə olunaraq, qeyri-müəyyən kəmiyyət ifadə edir; məs.: Əhmədgil, Arifgil, babamgil, əmimgil.

Şivələrin bir qismində - *gil* şəkilçili isimlər bir neçə ailəyə, nəslə mənsub üzvləri bildirdikdə - *lar*; - *lər* şəkilçisi qəbul edərək işlənir: məs.: Əhmədgil- *lər*, Arifgillər (Zb.), bacımgillər, mamamgillər “bibisi” (Göy.).

- *gil* şəkilçisi bir nəslin, ailənin üzvləri ilə yanaşı, məkan mənası da əmələ gətirir; məs.: - Bir müddət keçey, kəntçi bi varlı *dossugilə* qonağ gedey (Yar.).

Dərbənd və Tabasaran şivələrində - *gil* -in ifadə etdiyi məna - *lar*, - *lər* şəkilçisi ilə yerinə yetirilir; məs.: - Mən getmişdim Bahadurrara (Dər.); - Vəzir qidib Pirbabannara diyədu çıxarub bir yüzlük verədu (Tab.).

- *gil* əvəzinə-*lar*,-*lər* şəkilçisinin topluluq bildirməsi digər türk dillərində də mövcuddur; məs.: *Maxmutlari* “Mahmud öz ailə üzvləri ilə”, *El-darlari* “Eldarın ailəsi” (qaraçay-balkar), *Abaylar* “Abay və onun həyat yol-daşı” (qazax), *Taşkentler* “Daşkənd və başqa şəhərlər”, (Qaraqalpaq), *Asanlar* “Asan, onun ailəsi və dostları (krım-tatar), *Nesrinler* “Nesrinin ailəsi” (türk), *Muxatlar* “Muxatın ailəsi (türkmən), *dadamlar* “ata və onun yanındakılar” (uyğur); *Sabirovlarqa* bardım “Sabirovun evinə getdim” (tatar) (146, s.70), Şariflər, Raximovlar (özbək) (161, s.69).

Türkologiyada - *gil*, şəkilçisinin müstəqil sözdən əmələ gəldiyi, türkmən və çuvaş dillərində “ev”, “mənzil” mənalarında işləndiyi XIX əsrə qədər qədim yazılı abidələrdə həmin sözlə ifadə olunduğu izah olunur (106, s.20). Hazırda şivələrimizdə - *gil* şəkilçisi ilə paralel *ev* sözü də həmin mənanı ifadə edir; məs.: - Bi avam kətdi bir gün varlı *dossunun evinə* qonağ gedey (Yar.); - Qo:m qədəşi çağırıb həmin toy parçasını aparılar *qız öyünə* (Nax.).

M.Şirəliyevə görə, *gil* vaxtilə “ev” mənası bildirən müstəqil söz olmuş və daha sonralar öz müstəqilliyini itirərək Azərbaycan və türk dillərində qoşma vəzifəsində işlənmiş və işlənməkdədir. Bu qoşmanı şəkilçiyə yaxınlaşdıran sözə bitişik yazılmasıdır (89, s.284). Lakin qoşmalar yalnız şəxs şəkilçisi qəbul edərək formasını dəyişir, - *gil* şəkilçisinin əlavə olduğu sözlər bütün hal şəkilçilərini qəbul edir; məs.: Keçmiş zamanda bir kişi *dossu-gilə* qonağ gedey (Yar.); - Paccaxnan *Müse-yifgildən* öyə gəllilər (Ş.) və s. Qoşmalar özündən əvvəlki sözün ismin yiyəlik, yönük və çıxışlıq hallarında işlənməsini tələb edir, - *gil* şəkilçili sözlər ifadə olunan topluluğun mənsubiyyətini bildirmək üçün müvafiq şəkilçilərlə işlənir; məs.: əmimgil, əmingil, əmisigil və s. Bu xüsusiyyətlərinə görə, müasir Azərbaycan dilində və şivələrində - *gil* isimdən toplu isim əmələ gətirən leksik şəkilçi funksiyası yerinə yetirir.

Leksik-sintaktik üsul. Bu üsulla kəmiyyət anlayışı miqdar sayı ilə isimlərdən ibarət müxtəlif birləşmələrlə və qoşa sözlərlə ifadə olunur. Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində miqdar saylarından sonra əl sözü say, ölçü anlamında çıxış edir; məs.: - Bılar mənim uşaqlarımdı, gündə heç olmasa *5-10 əl* daş hörrüg (A.); - Biz həmişə ev tikəndə *3 əl, 5 əl* diyirix; - Paltarı hələ bir əl yumuşam (B.): Naxçıvan regionu şivələrdə əl sözü öz əşya mənasından əlavə, on sayı mənasında da işlənir. Əl sözü təklikdə deyil, miqdar sayı ilə birlikdə həmin məzmununda çıxış edir; məs.: *birəl//birəllix* - 10, *ikiəl//ikiəllix* - 20, *beşəl//beşəllix* - 50 (89, s.183). Bu, sayın ilkin formasının qalığıdır. Bir sıra sayların mənşəyində əşyaların dayanması artıq dilçiliyə məlumdur. M.Novruzov

bir, üç, beş, on, yüz və min saylarının ibtidai türkün təfəkküründə “çoxluq” anlayışının inkişafı ilə birbaşa bağlı şəkildə adlardan ayrılmasını göstərir. Alim *bir, beş* saylarının əl, “barmaq” mənası bildirən sözdən, əl və *on* anlayışlarının eyni sözlə ifadə olunmasını sübut etmişdir (79, s.348, 363).

Azərbaycan dili şivələrində miqdar saylarından sonra isimlər cəm şəkilçisini iki məqamda qəbul edir: 1) Konkret kəmiyyət anlamı müəyyən miqdar sayları ilə isimlərdən ibarət birləşmələrlə bildirilir. Türk dillərinin qanunauyğunluqlarına görə, konkret miqdar saylarından sonra isimlər kəmiyyət şəkilçisi qəbul etmir. Lakin şivələrin əksəriyyətində miqdar saylarından sonra isimlərə - *lar, -lər* şəkilçisi əlavə olunur; məs.: - İki *Müse-yiblər* su suvarırlar (Nax.); - İki *xatunnar* gəlib (Dər.); - Zübeydinin iki *qızdarı* da oxu:r (Ş.); - İki *Arıflar* işdən gəllilər (Zər.); - Üç *qızdar* gəldilər; - İki *ebeçilər* dedilər (Dm.); - Əlli *qoyunnarı* var; - Hökumətdə yüz *adamları* var (Qərb.) (94, s.154).

Qədim türk yazılı abidələrində miqdar saylarından sonra isimlər həm cəm şəkilçili, həm də şəkilçisiz işlənmişdir; məs.: - dörd bin *atlarım*, yılmım (Yenisey, Tele abidəsi, №46); - üç *teqinlar* “üç şahzadələr” (Altun yaruk 609-cu bənd); - Ol qırq *namərdlər* bunu tıydılar; - Beş yüz Oğuz *yigitləri* şəhid oldu (KDQ, s.37,50); - Satın aldıvü on *atlar* gətirdi; - Yedi dəxi *qız oğlannar* ay üzlü, Dişi inci kibi, gül şəhd sözlü (Dastani-Əhməd Hərami, s.28,30); - Yüz igirmi min geyimli kecimli *bəhadirlər* (Şühədnəmə); - Bu dörd *kitabların* mənasını həm, özün bilib olasan yolda möhkəm (Xətai); Doqquz *fələkləri* tikdim bir-birə (Nəbatı, s.27).

Bu xüsusiyyət türk ədəbi dilində sabitləşmiş söz birləşmələri *kırk vezirler, kırk haramiler, üç yolkesenler*; xüsusi ad kimi: *yedikardeşler* (Sürəyya-Ülkər ulduzu), *Besteneler* (cobrafi yer adı), *İkievler* (Ankarada rayon) şəklində öz əksini tapmışdır (183, s.80). Buna Tuva, karaim, yakut və qaqauz dillərində mikroarealda rast gəlinir.

M.Cəfərzadə folklor nümunələrindəki bu tipli sabit söz birləşmələrini belə izah edir: “Yeddi atlılar, qırx namərdlər o deməkdir

ki, bunlar həmişə bir bölünməz kimi çıxış edir, həmişə yeddi və qırıxdır. Yəni nağıllardakı qırx quldurlardan sıradan çıxanları olur, lakin onlar yenə də əvvəlki kimi adlanırlar (29, s.37). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu xüsusiyyət folklor nümunələrinə xalq danışığı dilinin ənənəvi forması kimi daxil olmuşdur. İlk növbədə, real varlıqların kəmiyyətini bildirmək üçün - *lar*, - *lər* şəkilçisindən istifadə olunmuşdur. Yeddi və qırx rəqəmləri xalqın mifik təfəkkürünün məhsulu kimi meydana çıxmışdır.

Miqdar saylarından sonra isimlərin - *lar*, - *lər* şəkilçisi qəbul etməsi Altay dilləri, o cümlədən də türk dilləri üçün səciyyəvi deyildir. Bunun qədim abidələrdə mövcudluğunu H.Mirzəzadə qrammatik səbəblərlə - birləşmənin tərəfləri arasında kəmiyyətə görə uzlaşmanın sabitləşməməsi ilə əlaqələndirir: “Qədim və orta əsrlərin yazı dilində bu qəbildən olan birləşmələrin tərəfləri arasında kəmiyyətə uzlaşma üçün formal əlamətin işlənməsi hələ tələb olunur. İkinci tərəf birinci tərəfin çoxluq məzmununa əsasən, bir qayda olaraq, - *lar*, - *lər* şəkilçisi qəbul edir. Lakin sonrakı dövrlərdə tərəflər arasındakı məntiqi əlaqənin möhkəmlənməsi nəticəsində formal əlamət zəifləyir və get-gedə sıradan çıxır (75, s.250). N.K.Dmitriyev bunu sayılan əşyaların müxtəlif kateqoriyalarla mənsub olması, hər birinin ayrılıqda fərd təşkil etməsi ilə izah edir: “Türk müsəlman məişətində üç *aylar* termini işlənir. Bu birləşmə üç fərdi müxtəlif müsəlman ayını bildirir: şaban, məhərrəm və ramazan. Başqırdıstanın Salavat rayonunda *Bişəuzər* kəndi var. Orada beş övliya yaşayır, onların adı ilə bu şəkildə adlandırılır (148, s.70).

Bu tipli birləşmələr ayrılıqda deyil, söyləmin tərkibində reallaşır və əsasən canlı varlıqları əhatə edir. Fikrimizcə, - *lar*, - *lər* şəkilçili isimlərin kəmiyyətini konkretləşdirmək üçün miqdar sayları sonradan əlavə olunmuşdur. Birləşmə daxilində miqdar sayları semantik cəhətdən zəif mövqeyə malikdir. Bu cür birləşmələrin işlədilməsində əsas məqsəd əşyanın konkret kəmiyyətini deyil, sadəcə olaraq, çoxluğu bildirməkdir. Danışığı xüsusiyyəti olduğu üçün ədəbi dildə məhdud dairədə qapanıb qalmışdır.

Komponentlər arası qrammatik - semantik əlaqələr tam formalaşdıqdan sonra miqdarı sayları əşyanın konkret miqdarını bildirmiş, -*lar*, -*lər* şəkilçisinin işlənməsinə ehtiyac qalmamışdır. Digər tərəfdən də müəyyən miqdar sayları konkretlik, -*lar*, - *lər* şəkilçisi qeyri-müəyyənlik semantikasına malikdir. Bunlar birləşmənin tərkibində ziddiyyət təşkil edir. Azərbaycan dili şivələrində isə qədim dövrlərdə olduğu kimi, bu qəbildən olan birləşmələrdə qrammatik əlaqənin formalaşması tam başa çatmamış və həmin xüsusiyyət ədəbi dil variantı ilə paralel işlənməkdədir. Bu xüsusiyyətin şivələrdə qalmasının bir səbəbi də nümerativ sözlərlə bağlıdır. Miqdar saylarından sonra gələn nümerativ sözlər bu xüsusiyyətin fəaliyyət dairəsini məhdudlaşdırmışdır.

2) Azərbaycan dilində və onun şivələrində miqdar saylarından sonra isimlər - *lar*, - *lər* şəkilçisi qəbul edərək təqribilik, təxmini-lik bildirir; məs.: - *Otuz yaşlarımda* mən qaldım Tərbizdə təhcə (Təb.); - *Beş gününərnən* qaldığı orda ac-susuz (İs.); - Həsən kişi *atmış yaşlarında* o gedərdi (Ağd.). Bu tipli ifadə tərzini birinci tərəfdən təqribi sayların (30-40, 5-6, 60-70) ixtisarı nəticəsində meydana çıxmışdır. Müəyyən miqdar sayları ilə - *lar*, - *lər* şəkilçili isimlərin birləşmə şəklində təqribilik bildirməsi türk, başqırd, öz-bək və b. müasir türk dillərində də mövcuddur (197, s.91).

Hər iki tərəfi qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirən komponentlərdən ibarət olan birləşmələr müasir şivələrdə və qədim abidələrdə geniş yayılmışdır; məs.: - Munnan sonra *bir neçə haravaçılar* gəldi (Mr.); - Fit dağında Missafa xan qalası çox *qannara* şad olub (İs.); - Baş Göynüx'dən *bir neçə* öyləri yandırdılar (Ş.); - *Beş-altı adamnarı* göndərdilər qız öyünə (Ağd.); - Gəlinnər çox *qabları* yüyüllər, pişirdikləri qəyqənağı lavaşın arasına qoyullar (Nax.).

Bu xüsusiyyət yazılı abidələrin dilində sabit şəkil almışdır; məs.: - Əgər çox anın *oğlannarı* var (Yusif və Züleyxa); - *Ol bir neçə dilsizlərə* töhmətdir bu (Xətai); - *Bir neçə qızlar* ki ana yar idi (Həqiri) - Dərgahında külbinə çox *ilticalar* eyləmə (Vaqif) və s.

Şivələrimizdə bu qəbildən olan birləşmələrdə komponentlər arasında formal cəhətdən yerdəyişmə də baş verir: məs.: - Gəlin

aparmağa paldan-paltardan, sennən ikimin, *yağ beş pıd* istəyirəm (Muğ.); - So:pa üssünə *ağaş iki dənə* qoyruş (Nax.); - Toyda ki *davar* aparılla *beş dənə, on dənə*, düə aparılla tay orda işki-mişki o vəxlər olmazdı (Təb.) və s.

Konkret miqdar sayları ilə isimlərin sırasının dəyişməsi türk dilləri üçün xarakterik sayılmasa da, bəzən əşyaları qabarıq şəkildə nəzərə çatdırmaq üçün isimlər önə çəkilməmişdir. Bu cür hallarla Orxon-Yenisey abidələrində də rastlaşırıq; məs.: - *Ağılım on*, yılmım sansız erti; - *İnim yiti, urım üç, kızım üç* erti “On ağılım, saysız-hesabsız ilxım var idi. Yeddi kiçik qardaşım, üç oğlum, üç qızım var idi (Süci abidəsi, 5-6-cı sətirlər); - *Yaşım yeti yetmiş* azıdım “Altmış yeddi yaşımda gözümü yumdum (Berqe abidəsi, arxa tərəf, 6-cı sətir)

Şivələrdə sözlərin reduplikasiyası vasitəsilə topluluq anlayışı ifadə olunur. Qoşa sözlər müxtəlif yollarla əmələ gəlir. Onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

- 1) Eyni sözün təkrarı ilə əmələ gələnlər: *kənd-kənd, oba-oba, qapı-qapı* (gəzdim), *ev-ev, maşın-maşın, yük-yük, sandığ-sandığ, daş-daş, cərgə-gərgə, cələf-cələf* (Tov.) “sürü-sürü”, *divir-divir* “təpə-təpə” (Şəm.) və s. Nümunələr: Soğanı *baş-baş* çıxararux (Ağs.); - Ambardan taxılı *maşın-maşın* aparırdılar (Qəb.); - Mitili *yük-yük* yığasan gərəg (Mər.); - *Sandığ-sandığ* cehiz gətirirdi qızlar oğlan öyünə (Muğ.) və s.
- 2) Təkrar olunan sözün ikinci tərəfinə *m* ünsürünün əlavə olunması ilə əmələ gələnlər; saitlə başlanan sözlərə *m* ünsürü əlavə olunur, samitlə başlanan sözlərdə ilk samit *m* səsi ilə əvəzlənir; məs.: *şor-mor, ət-mət, qoyun-mo- yun, kəlməl, ot-mot, odun-modun, əkin-məkin, palçıq-malçıq, qas-dun-mas- dun, patınqa-matınqa, cin-min, şeytan-meytan, it-mit, qazan-mazan, süd-müd* və s. Belə birləşmələrdə hər iki tərəf eyni zamanda şəkilçi qəbul edir; məs.: *itdən-mitdən, şordan-mordan, palçığı-malçığı, əkinimiz-məkinimiz*.

Bu cür mürəkkəb isimlər ara-sıra yazı dilinə də keçmişdir; məs.:

Gərçi aşiqəm, rindü müflisəm

Boşdu kisəməz *ağça-maqçadan* (Nəbati, s.54)

H.Mirzəzadə bu qəbildən olan qoşa sözlərin işlənməsini belə mənalandırır: “Təxminən bütün türk dillərinə xas olan bu xüsusiyyət (qoşa sözlər nəzərdə tutulur - M.M.) Azərbaycan dilində də özünü göstərmişdir. Əşyaya olan ikrah münasibəti, qeyri-müəyyən kəmiyyət və yaxud əsas sözü mənaca genişlənməsini göstərmək üçün hər hansı bir ismin birinci hecasının saitinə qədər olan hissəsi alınmış, *m* samiti əlavə edilir və əsas sözün özünə artırılaraq birlikdə işlənir (75,s.71-72). Bütün isimlər kəmiyyət anlayışına malikdir. Bəzi isimlər qrammatik cəhətdən tək formada olsalar da, məzmunca cəm kimi dərk edilir. Belə isimlərin kəmiyyətini müəyyənləşdirmək çətindir. “*Üzüm, tut, alma, gül, balıq, daş* və s. bu kimi sözlər həm bütövü, həm də onu təmsil edən bütövün ayrı-ayrı vahidini bildirir” (52, s.45). Azərbaycan ədəbi dilində belə isimlər çoxluq ifadə edərkən - *lar*, - *lər* şəkilçisini qəbul edir, şivələrdə isə qeyri-müəyyən kəmiyyəti və topluluğu bildirmək üçün sözlərin dəyişilmiş şəkildə təkrarından istifadə olunur. Məsələn: *tut-mut, odun-modun, ət-mət, üzüm-müzüm, düyü-müyü* dedikdə, adı çəkilən əşya ilə həmin növdən olan digər əşyaların çoxluğu nəzərdə tutulur. M.Novruzovun son qənaətinə görə, belə sintaktik bütövlərdə ikinci komponentlərin mənası olmadığına görə, topluluq semantikasi meydana çıxaran - *m* ünsürü hesab oluna bilər (79, s.247). Bu tipli leksik təkrarlara “Fənamə” əsərində də rast gəlinmişdir; məs.: *enke-menke* “ova mova”, *enin-menin* “ovu-nu-movunu” (79, s.34).

- 3) Birinci tərəfi semantik mənaya malik olmayan birləşmələr. Belə birləşmələrin birinci tərəfi sözün ilk hecası və hissəsindən ibarət olur və ya onların üzərinə *r/l* səsləri əlavə edilir. *çıl-çırpı, çal-çəpər, mer-meyvə, pal-paltar, çul-çuxana// çulçuxa, zir-zibil//zır-zivil, dər-dəmir, bər-bəzək, dər-divar, yar-yoldaş, sür-sümük, yer-yemiş, “qovun”* və s. Burada *l*

- və *r* ünsürləri toplu - çoxluğun göstəricisi kimi təzahür edir.
- 4) Birləşmənin ikinci tərəfi birinci tərəfin fonetik cəhətdən dəyişmiş, heç bir mənası olmayan formasından ibarət olur: *dana-düna, ağac-uğac, kol-kos, kətdi-kütüdi, ala-ula* “alaq otları”, *yük-yap, cayıl-cuyul, qeyiş-qüyüş, avara-uvara, kələ-külə* “çınqıllıq” (Nax.), alğay-salğay (Dəv.) - qohumlar və s. Bu cür formalar nitq prosesinin intensivliyini artırır. Fikri tam və tez çatdırmaq üçün bütün əşyalar təfərrüatı ilə sadalanmır, qoşa sözlərlə həmcins əşyalar ümumiləşdirilmiş şəkildə bildirilir.
- 5) Sinonim sözlər topluluq məzmunlu ismi birləşmələr əmələ gətirir: *dova-dərman/ dava-dərman, künc-bucağ/ künc-bucax/ künj-bujax, dost-yoldaş* (89, s.136), *daş-qaş, dəlik-deşik, qol-budaq, çala-çuxur, dədə-baba* və s.
- 6) Yaxın və antonim mənalı sözlərdən ibarət olan birləşmələr: *qohum-qərdaş/qohum-qardaş, daş-qum, dağ-dərə, qap-baca, qız-gəlin, taxda-tabağ* “rəflər”, *dam-daş* “ev əşyaları”, *dam-divar, qoyun-quzu, qazan-qablama, tay-tuş, yorğan-döşək, toyux-cüce, əl-əyağ/əl-ayax* (Uşaxlar yaxçı əl-əyax verdilər “çox işlədilər”) və s.

Qoşa sözlər qədimdən topluluq bildirmişdir. Hətta onların tarixi o qədər qədimdir ki, kəmiyyətin ilkin forması hesab etmək olar. Şumercədə də ismin cəmini əmələ gətirmək üçün sözün tam və qismən təkrarından istifadə olunmuşdur; məs.: *udu-udu* “qoyunlar” (46, s.27). Bu hadisə Orxon-Yenisey abidələrində, Şərqi Türküstan mətnlərində, M.Kaşğarının lüğətində və b. qədim yazılı abidələrdə də mövcuddur (73, s.33-34; 195, s.103-104). Toplu semantik qoşa sözlərin xalq danışığı dilində intensivliyini “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsindən görmək olar: *qul-qaravaş, al-tun-aqça, sığın-keylk, ata-ana, ana-baba, qul-xələyiq, qatar-qatar, tavla-tivla, qatır-bəsərək, puta-buta* “nişan, hədəf” və s.

Qoşa sözlər müasir dövrdə söz yaradıcılığının bir vasitəsinə çevrilmişdir. Onların köməyi ilə yaranan yeni leksik vahidlər öz əvvəlki topluluq mənasını qismən də olsa, saxlayır; məs.: *tey-tey,*

(G.) “tez-tez sürüdən qaçan heyvan”, çaxçax (Zər., Ş., Bl., Qaz., Tov., Dm.) “taxtadan hazırlanmış hasar əvəzi”, *qıxmıx* (Ş., O., Qaz., Tov.) “taxtanın xırda parçaları” (ADDL, 1964, s.143), *cığ-cığa* (Cul., G., Şr.) “bəzək şeyləri”.

Şivələrdə çoxluq bildirən vasitələrdən biri də *hamı* (əksər şivələr)//*elcari* (A.) sözüdür. Fikrin ifadə olunmasında - *lar*; - *lər* şəkilçisini əvəz edir; məs.: - Uşağ *hamısı* gülüşdü (Qb.); - Bizim kəndin *elcari* belə danışır (A.); - Kənt *hamısı* tökülüb gəldi (Zaq.).

Leksik üsul. Qədimdə-şəkilçilərin formalaşmadığı dövrdə ibtidai insanlar kəmiyyət anlayışını sözlərlə ifadə etmişlər. Müasir türk dillərində kəmiyyətin morfoloji ifadə vasitələri geniş yayılsa da, qədim dövrlərdə leksik yolla ifadəsi intensiv olmuşdur. -*lar-lər* şəkilçisi formalaşdıqdan sonra leksik üsulun əhatə dairəsi məhdudlaşmışdır.

Kəmiyyət anlayışının leksik üsulla ifadəsi dedikdə, əsasən saylar nəzərdə tutulur. Halbuki şivələrdə toplu əşyaları ifadə edən keyli miqdarda söz vardır:

İrəmə - Qazax və Tovuz şivələrində “dərə-təpə” mənasında işlənir; məs.: - Ə:, niyə qırırsan, bu heyvanı bu *irəmədə*, bir az o yannara aparsan otduya (ADDL, 1964, s.236). Sözü birinci hissəsi *i:rə* şəklində uyğur abidələrində “daş” mənası ifadə edir (QTL, s.48). M.Kaşğari bu sözün *ir* kökünün “dağın gün düşən hissəsi” mənasını daşdığını qeyd edir (MK, I c., s.464). *İrəmə* sözünün birinci mənası onun müasir mənası ilə uyğundur.

Elcari. Ağsu şivəsində “hamı” mənası ifadə edir; məs.: - Qoyunun *elcari* birdə yatır günorta; - Bosdanın *elcarın* ot-ələf basıb. Bu söz mürəkkəb quru- luluqdur; *el* və *car*//*çar* tərkib hissələrindən ibarətdir. Çar sözü M.Kaşğarının lüğətində “ailə” mənasında işlənmişdir (MK, II c., s.236). Beləliklə, *elcari* sözü topluluq bildirən iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

ova. Qazax şivəsində “tayfa, nəsil” mənası bildirir: *Ova* ovanın itiyini bayatıyan gəzər (ADDL., 1964, s.344). M.Kaşğari “tayfa, nəsil” mənasında *oba* sözünün oğuz dilinə məxsus olduğunu göstərir (MK, I c., s.86).

tirə. Laçın, Sabirabad, Quba və Qazax şivələrində “tayfa, nəsil” mənasında işlədilir: Qaflan bizim *tirədəndi*, onun sizə qarışacağı yoxdu (Qb.) (ADDL., 1964, s.382). Bu söz Kültiqin və Moynun Çor abidələrində “toplamaq, yığmaq” mənaları daşıyır (82, s.377).

küyül. Şivələrin qərb qrupunda “dəstə, yığnaq” mənası ifadə edir: A:çın kölgəsində *arı küyülü* başıma üyüşdü (Tov.); - Ayə, *arı küyülünü* körsənmi? (Qaz.) və s. Bu söz qədim *küyə* sözündənə əmələ gəlmişdir. *Küyə* sözü M.Kaşğarının lüğətində “böcək, dağımıq həşərat” mənalarında işlənmişdir (MK, III c., s.170).

Bunlardan başqa, *gəllah* (G.) - dəvə sürüsü, *bıdama* (S.) - yandırmaq üçün kəsilmiş ağac budaqları, *balbır* (S.) - suya batmamaq üçün tora bağlanan taxtalar; *bərbənd* (əksər şiv.) - suyun qabağına tökülmüş ağac budaqları; *vələ* (Cəb., F.) - qırılıb qalmış qarati-kan topası; *qıxmıx* (Ş., O., Qaz., Tov.)-xırda odun parçaları; *kəryə* (Qaz.) - dost-aşna; *ağamət* (Zb.) - toydan əvvəl qız evinə aparılan ağır əşyalar; *şel* (Lən., Şir.) - suyun üzündə axan kol-kos; *alaqoca//alaxoja* (Şəm.) - paltar-palaz; *alanqu* (Lən.) - çör-çöp; *çolaqqa* (Lən.) - çala-çuxur; *dəm* (Nax.) - dəlik-deşik; *damfa* (İm.) - daş-kəsək; *heşkivaş* (Sab., S.) - gəlinin başına tökülən şirniyyat; *pörnək* (Tov.) - sürüdən ayrılıb dəstə-dəstə otlayan heyvanlar; *muşax* (Qaz., Tov., Ağs., G.) – xırmanda döyülüb əzilmiş sünbül; *xiban* (Cul.) – camaat; *gəzər* (Kəl., Laç.)-mal-qara; *ijlan* (Ağ.) – camaat; *cələf* (Qar.)/ *cər* (İm.)/ *durzan* (Dər.)/ xıl (Yar.) – sürü.

Bəzi isimlər konkret kəmiyyət bildirir: *toğullux* - 25 qoyun, çəpişdix - 15 keçi (Qaz., G.) (89, s.175); xadvar (Zən.) - 10 tona taxıl; *zomar* (F.) - 20-25 put ağırlığında qış üçün üyüdülmüş un; *bərt* (Ord.) - on dərz; *cütqov* (Ord.) - dörd ulduz; *cütmən* (Tov.) - dörd qoyun. Bu söz Gəncəbasar regionunda qoyunları sayarkən *cütmən əkə* şəklində “dörd ana qoyun” mənasında işlədilir; *şanaşin* (ev) - ikimərtəbəli ev (İt.); *kəviz* (Laç.) – 32 kq taxıl qabı; *kö:üz* (Cəl.) - 12 kq; *qara* (Zən.) – 12 dərz.

Xalq arasında şəraitə, yerə uyğun olaraq, kəmiyyət bildirmək üçün müxtəlif sözlər yaranmışdır: *girmə* (Şir.) - kolluq, yulğunluq;

səçmə (Ord.) - odun əvəzinə işlənən təzək xırdaları; *düzmə* (Qb.) - ipə düzülmüş qaxlar; *basma* (Şəm.) - kömür yandırmaq üçün odun qalağı, *karvanyolu* (Qaz.) - ulduzlar topası; *çoxnax* (G.) - canavar sürüsü; *dənətişmə* (G., Tov., Ağs.) - çoxlu sün- bül və s.

Şivələrdə bəzi sözlər - *lar, -lər* şəkilçisinin əvəzləyicisi kimi çıxış edir: *molla tayfası* - mollalar (Dedi: *molla tayfası* axmax olar, yola nərdivan olmaz) (Muğ.); *naxırçı tayfası* - naxırçılar (*Naxırçı tayfası* həmmişə çöldə - biyabanda olur) (Kr.); - *Qız tayfasını* gözi götürməzdi (B.); *sürmə* (G.) - quş dəstəsi (Sığırcının *sürməsinə* bir bax); *kəmə* (Qb.) -sünbül dəstəsi (Kəməni quyun yədi); *dürgə* (Şam.) - kələğayı dəstəsi (Ay uşağ, *dürgəni* gəti) və s.

Qədim yazılı abidələrdə də ayrı-ayrı sözlər əşyaların toplusunu bildirmişdir; məs.: *alığ* “çox, xeyli”, *alku* “hamı”, *bod* “qəbilə”, *bodun* “xalq”, *yont* “ilxı”, *kün* “camaat”, ökür “sürü”, *oğuş//uğuş* “qəbilə”, *ulus* “xalq”, *çərik* “qoşun” (Orxon-Yenisey abidə); *yemiş* “hər cür meyvə”, *yimqu* “çox”, *tümen* “çox”, *büte* “çox, xeyli” (M.Kaşğari).

Şəxs kateqoriyası

Müasir Azərbaycan dilində nitq hissələri müvafiq şəkilçilərin vasitəsilə şəxs anlayışı bildirərək xəbər vəzifəsində çıxış edir. Nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsünə uyğun olaraq, həmin mövqedə adlara və feillərə əlavə olunan şəkilçilər müxtəlif şəkildə - “xəbərlik” və “şəxs” şəkilçiləri adlandırılır. Bununla bağlı olaraq dilçilikdə qrammatik məna və vəzifəcə bir-birindən fərqlənməyən xəbərlik və şəxs kateqoriyaları anlayışları mövcuddur. Xəbərlik kateqoriyası əsasən isimlə, şəxs kateqoriyası isə feillə əlaqədar meydana çıxmışdır. Hazırda bu kateqoriyanın xəbərlik- şəxs adlandırılması məqbul hesab olunur. Bunun şəxs kateqoriyası adlandırılması və feilə xas olması morfoloji mənsubiyyətinə tam uyğundur.

Bu kateqoriya tarixən sintaktik zəmində meydana çıxmış, şəxs anlayışı şəxs əvəzlilikləri vasitəsilə bildirilmişdir. Bu zaman

cümlədə sözlərin sırası və intonasiya xüsusi ifadə vasitəsi kimi özünü göstərir. Türk dillərinin yazılı abidələrində şəxs anlayışının şəkilçisiz ifadəsinə məhdud şəkildə olsa da, rast gəlinir: məs.: *Kırkız oğlu mən, boyla Kutluğ Yorğan* “Qırğız oğluyam boyla Kutluğ Yorğanam” (Süci abidəsi, 2-ci sətir), *Kəlmisi alp-tidi* “Gəlmiş adamlar cəsurdur, - dedi” (Tonyukuk abidəsi, 38-ci sətir);.. *yanalım arıq obutı yəg, - tidi* “*Qayıdaq, təmiz abır yaxşıdır,- dedi*” (Tonyukuk abidəsi, 37-ci sətir): Bazırganlar baqa qaldı.Vallah yaxşı *yigit*, mürüvvətli *yigit* - dedilər (KDQ, s.53).

Qədim yazılı abidələrdə bu formanın məhdud şəkildə işlənməsini artıq həmin dövrdə arxaıkləşməsi və öz yerini şəxs əvəzliyinə verməsi ilə izah et- mək olar: məs.: Üçin Külüg tirig bən “Üçin Külüg (məşhur) Tirigəm” (Yenisey, III abidə, 3-cü sətir).

Hər iki xüsusiyyətin izləri müasir türk dillərində və onların dialektlərində qorunub saxlanmışdır. Azərbaycan dilinin Qax, Borçalı və Göyçay şivələrində şəxs anlayışının şəkilçisiz ifadəsi hər üç şəxsdə mühafizə olunmuşdur: məs.: *men çoban, sen çoban, ho çoban, biz çoban, siz çoban, holar çoban* (Q.); *mən sadaxlı, sən sadaxlı, o sadaxlı, biz sadaxlı, siz sadaxlı, olar sadaxlı* (Br.); *mən kətdi, sən kətdi, o kətdi, biz kətdi, siz kətdi, olar kətdi* (Göy.).

Bəzi şivələrdə bu xüsusiyyət ayrı-ayrı şəxslərdə müşahidə olunur: - *Mən oğlan, sən qız* bizim gapımıza nə de:llər (K.);Uşaxlar balaja, *mən qoja* (Tov.); - *Süz savaddı, mən avam* (S.); - *Sən də qazaxlı, mən də qazaxlı* (Qaz.) və s.

İsmə əlavə olunan şəxs şəkilçilərinin Azərbaycan dili şivələrindəki formaları, səciyyəvi xüsusiyyətləri və arealı barədə tam təsəvvür əldə etmək üçün onları şəxslər üzrə ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Birinci şəxsin təki. Azərbaycan dili şivələrində birinci şəxs təkdə iki şəxs izoqlossu mövcuddur. Bunlardan birincisi, - *am(-yam)*, - *əm(-yəm)* şəkil- çisidir. Bu izoqloss şivələrdə güclü şəkildə yayılmışdır; məs.: *cayılam, baki- liyəm* (B.), *göyäm* “*kürəkənəm*”, “*kosalıyam, kəççiyəm* (Qaz.), *arıçıyam, irəş- bərəm* (Ş.), *uşağam,*

kəççiyəm (Qb.), *qabaxçıyam, cəlinəm* “gəlinəm”, *pirqa- dirəm, piçinçiyəm* (Nax.) və s.

Türk dillərinin yazılı abidələrində birinci şəxsin təkində *bən//mən* şəxs əvəzliyi və - *am(-yam)*, - *əm(-yəm)* şəkilçisi işlənmişdir; məs.: Andağ güclük *mən* “O qədər güclüyəm” (Fəlmə, III sətir); Sü başı *ben...* Qoşun sərkərdə- siyəm” (Moyun Çor abidəsi, qərb tərəfi, kənarda); Əmma mən Baniçığəgin, *dadısıyam*; Qadir allah bilür, mən sana *munisəm*, yaram, Qıyma maña! - dedi (KDQ, s.54, 92);- Mən *fəqirəm*, mən *həqirəm*, cümlədən miskin gərüb. (Nəsimi, s.17);-Nə məstü, nə *aqiləm*, nə hüşyar (Xətai, s.26);- Mən şaham, ey gözəllərin sərvəri, *Qurbanam* Vaqif tək qul ilən sənə (Vaqif, s.14).

Zəngibasarın Zəhmət kənd şivəsində birinci şəxs təkdə samitlə bitən sözlərdə şəxs şəkilçisindən əvvəl - *ıy⁴* ünsürü əlavə olunur; məs.: *adamıyam, buzuyam, ləpbazıyam* və s.

Bu formaya “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsində də rast gəlinir; məs.: Mən dəxi bir yumuş *oğlanıyam* - dedi (KDQ, s.80).

İkinci izoqloss məhdud arealda Gədəbəyin ayrım və Miskinli şivələrində müşahidə edilmişdir. Burada şəxs şəkilçisinin qapalı forması işlənməkdədir; məs.: *bağmanım, elçiyim, bacıyım, qoçuyum, cütçüyüm, üzümçüyüm* və s.

Şəxs şəkilçisinin bu variantı Q.Bürhanəddinin dilində də işlənmişdir; məs.: Bəndəsin sən, *bəndəyim* bən tapuna; *Bəndəyim* bən, necə ki sən bəndəsin (Q.Bürhanəddin, s.89).

Müasir türk dilləri birinci şəxs təkin formal əlamətinə görə üç qrupa bölünür: 1) - *am*, - *əm* şəkilçisi; 2) - *ım⁴* - *ım⁴* şəkilçiləri 3) mən əvəzliyinin işlənməsi.

Birinci qrupa Azərbaycan, tatar, başqırd, ikinciyə, qaqauz, krım-tatar, türk, türkmən, şor, üçüncüyə isə qazax, qaraqalpaq, qumuq, noqay, tuva, uyğur dilləri daxildir.

N.K.Dmitriyevin fikrinə görə, birinci şəxs əvəzliyinin qədim forması “bən” olmuş, şəxs şəkilçisi də həmin əvəzlikdən törəmişdir. Əvvəlcə başlan- gıçda *b>v* dəyişməsi baş vermişdir. O, “bol”,

“olmaq” felinin *wol//vol* şəklin- də macar dilində işlənməsini, Y.İmrə, Əlinin “Yusif və Züleyxa” əsərində, Qızıl Orda dilində birinci şəxs təkdə şəxs şəkilçisinin - *van//ven* ilə ifadə olunmasını nəzərə alaraq, şəkilçisinin tarixi inkişafını belə göstərmişdir: *bən>bin>win>in* (150, s.11). A.N.Kononov da bu fikrin tərəfdarı olmuşdur. Onun fikrincə, müasir türk dilindəki - (*u*)*ım* şəxs şəkilçisi *bən* şəxs əvəzliyinin başlanğıc samitinin *b>v>w>y* istiqamətində *y* səsinə çevrilməsi və ahəng qanununa uyğun olaraq -(*u*)*ın*⁴ şəklində şəkilçiləşməsi nəticəsində yaranmışdır (160, s.222).

F.Cəlilov nə mənsubiyyət, nə də şəxs kateqoriyasında şəkilçilərin *mən> im*, *sən>in* dəyişmələri nəticəsində yaranmadığını qeyd edir: “Həmin şəkilçilər əvvəlcə mənsubiyyət kateqoriyasında - *ın*, morfemindən törəmiş, sonralar isə analogiya ilə xəbərlilik paradiqmasına daxil olmuşdur (30, s.254).

Birinci şəxsin təkinin ifadə vasitəsinin mənşəyi olan *bən* və *mən* şəxs əvəzliliklərinin hansının ilkin olması barədə qəti fikir söyləmək çətindir. Çünki ən qədim türk yazılı abidələrində hər iki forma paralel işlənmişdir. *Bən//mən* əvəzliyinin sadələşməsi türk dillərində iki istiqamətdə, yəni ilkin və sonuncu samitin düşməsi nəticəsində baş vermişdir. Sonuncu “*n*” samitinin itməsi ilə qaraçay-balkar dilində - *ma*, - *mə* şəklində sabitləşmişdir; məs.: Men *malçıma* “Mən malçıyam” (184, s.57). Türk dillərinin əksəriyyətində bu əvəzlilik başlanğıc “*m*” samitini itirməklə sadələşmişdir. Bunun bariz nümunəsi türkmən dilində qalmışdır; burada ədəbi dildə və şivələrin əksəriyyətində - *dır*⁴ forma- sı, birinci şəxs təkdə - *dırın* şəkilçisi işlənir (139, s.185). - *dır*⁴ formasının *dur//tur* feilindən yaranmasını nəzərə alsaq, şəxs şəkilçisi də - *ın*⁴ şəklində meydana çıxır.

Azərbaycan, Altay, qaqauz, krım-tatar, tatar, türk və şor dillərindəki - *am*², - *ım*⁴, - *m* formalarının türk dillərinin sonrakı inkişaf prosesində - *in* ünsüründən təşəkkül tapmasını söyləmək olar.

Birinci şəxsin cəmi. Azərbaycan dili şivələrində birinci şəxsin cəmində izoqloslar qarışıq xarakterdədir. Onlar kəmiyyətinə, açıq və qapalı saitlərin iştirakına və *q>x*, *ğ*, *k>g*, *x'* səs dəyişmələrinə

görə bir-birindən fərqlənir. Bu şəxsdə şəkilçi variantlarını kəmiyyətinə və saitlərin növünə görə qruplaşdırmaq daha məqsədəuyğundur:

1. Dördvariantlı, qapalı saitli - *ix(yix)*, - *ik//ix'* (*yix'*//*yik*), - *ux(-yux)*, - *üx'(-yüx'*//*yük*) (Nax.), - *ix(yix)*, - *ux(-yux)*, - *ik//ix'* (*yik*//*-yix'*), - *ük//üx'* (*-yük*//*yüx'*) (Ş.); - *ix(-yix)*, - *ix'(-yix')*, - *ux(-yux)*, - *üx(-yüx')*, (Qaz.); - *ix(yix)*, - *ix'//ik* (*-yix'*//*-yik*), - *ux(-yux)*, - *ük//ük* (*-yüx'*//*yük*) (İm.); *ix(-yix)*, - *ix'(-yix')*, - *ux(-yux)*, - *ük(-yüx')* (Şəm.) şəkilçisi ilə ifadə olunanlar, məs.: *bənnayix*, *qəbaxçıyix*, *dülgərix'*, *hodəyik* “cütçüyük” (Nax.), *arıçıyix*, *kəççıyix'*, *doxdurux*, *çölçüyüx'* (Ş.), *sığırır* “yetim”, *şahıdır*, *adamıx*, *özünəbəylərix'*, *buxoyçuyux*, *göyüx'* (Qaz.) *uşağıx*, *nəniyix'*, *qonuyux*, “*qonşu*”, *qomux*, “*qo:hum*”, *gözüx'* (Şəm.).

Şivələrin qərb qrupunda birinci şəxsin cəmində az hallarda, - *ıyix*⁴ şəkil- çisinə də təsadüf olunur; məs.: *adamıyix*, *uşağıyix*, *incineriyix'*, *duzuyux* və s.

2. Üçvariantda, qapalı saitli (*ig(-yig)*, - *uğ(-yuğ)*, - *üg(-yüg)*//*yük*) şəkilçisi- nə Dərbənd şivəsində rast gəlinir; məs.: *insanig*, *adamuğ*, *çobanuğ*, *anayug*, *güzətçıyig* və s.
3. Lənkəran, Salyan və İmişli şivələrində iki variantlı dodaqlanan saitli, Bakı, Şəki və Ağcabədi şivələrində həm damaq, həm dodaq saitli şəkilçilər işlənir: - *ix(-yix)*, - *ux(-yux)* (Ş.); - *ig//ik* (*-yig*//*yik*), - *uğ(-yuğ)* (B.); - *uğ(-yuğ)*, - *üg(-yüg)* (İm.); - *uğ//ux* (*-yüg*//*yux*) - *ük(-yük)* (Ağc.); - *uğ//ux* (*-yuğ*//*yux*), - *üg(-yüg)* (Lən.); - *uğ(-yuğ)*, - *ük(-yük)* (Ş.) şəkilçisi ilə ifadə olunanlar; məs.: *arıçıyix*, *sığırçıyix*, *əkinçıyix*, *gümçüyüx*, *simsarux*, *doxdurux* (Ş.), *tələbeg* // *tələbig*, *bakilig*, *cayılığ* // *cayilig* (B.), *suçuyug* // *suçuyux*, *qardaşug* // *qarda-şux*, *çölçüyük*, *günüyük* (Ağc.), *aşığçıyug*, *arançıyug*, *obaçıyug*, *beçərənçıyüx*, *börkçıyüx* (S.), *qonağug*, *babayug*, *dədəyüg*, *nənəyüg* (İm.), *balığçıyug*, *uşağug*, *gəlinug*, *nənəyüg* (Lən.) və s.
4. İkivariantlı açıq saitli - *ax(-yax)*, - *əx(-yəx)* şəkilçisi Gədənəy, Daşkəsən, Çəmbərək və Karvansaray bölgələrindəki

ayrım şivəsinin əsas xüsusiyyətlərindəndir; *malçıyax, ho-daxçıyax, oyçuyax, piçinçıyax, dirrixçıyax* və s.

5. Birvariantlı, qapalı saitli - *ux (-yux)* (Təb.), -*uğ(-yuğ)* (Ş.), -*üg(-yüg)* (Cəl.), -*ux(-yux)* (Qaxan İlisu şivəsi), -*ix(-yix)* (Qaxın Muğal və Ağcabədinin Şərəfxanlı kənd şivələri) şəkilçisi ilə ifadə olunanlar: məs.: *qərdəşux, çərçiyux, baş-maxçıyux, babayux, bağçi-yux, misgəruş, qorixçıyux, dam-darux* (Təb.), *uşağuş, kəççıyuş, tikançıyuş*, “dükənçıyış”, *nelçıyuş* “nəlbəndik”, *çüregyayanuş* (Qb.), *irəşbəruş, arı-çıyux* (Ş.), *adamüş, insanüş, oğlanüş, babıyüş, dədəyüş, sədriyüş* (Cəl.); *çobanux, bacıyux, qavumux* “qohumuq”, *dossux* “dostuq” (Qaxın İlisu şivəsi), *çobanış, adamış, qar-daşıx, yetimış, məllimış, gülış* (Qaxın Muğal şivəsi), *qərdə-şış, suçıyış, əvdiyış* (Ağc.) və s.

Qədim türk yazılı abidələrində birinci şəxsin cəmi *biz* əvəzliyi və -*z* şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur. Hazırda müasir türk dillərinin əksəriyyətində bu xüsusiyyət saxlanılmışdır. Krım-tatar dilində isə Azərbaycan dilində olduğu kimi, həmin mövqedə -*k* şəxs şəkilçisindən istifadə olunur: *atayıq* (136, s.152).

-*biz, -miz* şəkilçisi -*k* şəkilçisindən qədimdir. Oğuz və karluq-uyğur qrupu türk dillərində ikincinin mövqeyi qüvvətlənmiş, birinci şəkilçi isə zəifləmişdir. Birinci şəxsin cəmində qədim türk koyne xüsusiyyəti kimi - *biz* əvəzliyi çıxış etmişdir. Əvəzliyin şəkilçiləşməsi prosesində - *k* ünsürü - *z* kəmiyyət şəkilçisi ilə uzun müddət paralel fəaliyyət göstərmişdir; məs.: Bu atımız Umay *bəg biz* “Bu, adımız Humay bəyik” (Yenisey, 28-ci abidə, ön tərəf, 3-cü sətir);- Biz Qazana *düşməniş*, bəllü bilsün!-dedi (KDQ, s.123); *Qardaşuz*- deyü xəbər vermiyəsiz (S.Fəruh, s.129).

- *q, -k* şəxs şəkilçisi kimi XVIII əsrdən sonra yaradıcılığında ümumxalq danışq dili xüsusiyyəti əsas yer tutan sənətkarlarımızın əsərində adlarda müşahidə olunur; məs.: Çox xoşhal oldum ki, biz *qəribik*, bizi görmək üçün təşrif götürübsüz (Məhəmməd, s.189);- Əmirin hökmü əlbət olsa sadir, *Bizik* sözsüz onu icrayə hazır! Hamu biz *bəndəyik*, sənsən xudavənd (Fə dai, s.22).

Bu şəkilçiyə XVIII əsrə qədərki yazılı abidələrdə şəxs kateqoriyasında şühudi keçmiş zaman feillərində rast gəlinir; məs.: *içikdük* “təbə olduğu”, *bertük* “verdiyi” (Tonyukuk abidəsi, III və VI sətirlər); biz *kəldük* (MK, c.II, s.61) və s. Şərqi Türküstan mətnlərində, Qırğız dilinin şimal-qərb və şərq hissəsində İssık-Kul vilayətində birinci şəxs cəmdə - *k* və -*z* şəkilçiləri paralel işlənir: qırğız. biz *oturbuz* - biz oturuq; uyğur. *kiliptu(r) miz//kiliptuk* və s. (195, s.156; 135, s.135-160).

Deməli, -*z* ünsürü yazılı ədəbi dilin, -*q, -k* ümumxalq danışq dilinin xüsusiyyəti olmuşdur. Ş.Xəlilovun qeyd etdiyi kimi, hazırda Azərbaycan dilinin heç bir şivəsində -*z* ünsürünün izlərinə təsadüf olunmaması məhz bu qədim göstəricinin danışq dilində işlək olmaması və ona nüfuz edə bilməməsindəndir (56, s.18).

Azərbaycan dili şivələrində -*q (-k)* şəxs şəkilçisinin müxtəlif variantları *q>ğ, x; k>g, x'* səs keçidləri ilə əlaqədar yaranmışdır. Şimal-şərq şivələrində çoxhecalı sözlərin sonunda *ğ, g* səslərinə; qərb, şimal, cənub qrupu şivələrində isə *x, x'* səslərinə üstünlük verilir.

M.Kaşğari göstərir ki, suvar və qıpçaqların bir qismində, oğuzlarda -*q/k* şəkilçisi hər üç şəxsin tək və cəm şəkilçisi kimi işlənmişdir (MK, II c., s.60-61). Nəzərə alsaq ki, M.Kaşğari XI əsrdə öz “Divan”ını islam dinini qəbul etmiş türklərin danışq dili əsasında yazmışdır, onda -*q/k* şəkilçisinin həmin dövrdə oğuz və qıpçaqların tələffüzü üçün səciyyəvi olması qənaətinə gəlmiş olarıq.

H.Z.Hacıyeva da türk dillərində söz sonunda *q>x* dəyişməsinin mərkəzinin Azərbaycanın cənub bölgəsinin olması qənaətinə gəlmişdir (136, s.59). Tarixi mənbələrlə, şəkilçinin yayıldığı areala əsasən, innovasiyanın mərkəzinin Azərbaycan dilinin oğuz mənşəli şivələri olmasını söyləmək olar. Bu səbəbdən də digər türk dilli regionlarda özünü zəif şəkildə büruzə verir.

Beləliklə aydın olur ki, söz sonunda *x* ünsürünün işlənməsi Azərbaycan dili şivələrinin qədim xüsusiyyətidir. Birinci şəxs cəm şəxs şəkilçisinin tərkibində *q>x* dəyişməsinin baş verməsi qanunauyğun haldır.

İkinci şəxsin təki şivələrin əksəriyyətində ədəbi dil forması ilə - *san*, - *sən* şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs.: *tələbəsen*, *bakilisən*, *cayılsan*, *atasan*, *qohumsan* (B.), *bənnasan*, *dülgarsan*, *naxırçisan*, *əmisən*, *hodəksən* “cütçüsən” (Nax.), *cumabaşisan* “taxıl qarovulçusu”, *ağrasaqqalsan* “əkin işinə rəhbərlik edən şəxs”, *dədəsən*, *mə:llimsən* (Muğ.), *uşağsan*, *qudasan*, *yançisan* “tərəfdar”, *ədəşsən* (Qb.).

İkinci şəxsin təkinin qədim forması, velyar η səslə - *saŋ*, - *səŋ* şəkilçisi əsasən şivələrin qərb qrupunda, qismən də Cəbrayıl (Dağ Tumas, Qazan, Qaracallı kənd şivələri), İmişli (Təklə-Muğanlı kənd şivələri), Çənbərək, Zəngilan və Şəmkir şivələrində işlənərkəndir; məs.: *atıcisaŋ*, “keçəçi”, *buy-ruxçusaŋ* “xidmətçi”, *yamaxçisaŋ* “pinəçi”, örüşçüsəŋ “bənnə”, çərçisəŋ “xırdavatçı” (Qaz.), *maralyannisaŋ*, *kəççisəŋ* (Cəb.), *arıçisaŋ*, *suçusaŋ*, *mən-silçisəŋ* “yağ, pendir hazırlayan” (Çəm.), *odunçusaŋ*, *qohumsaŋ*, *dayisaŋ*, *nənəsəŋ* (Şəm.) və s.

-san. Bir variantda işlənən bu şəkilçi Şəkinin bəzi şivələrində müşahidə edilmişdir: *əcizsan*, *sıdırçisan*, *qorüşçisan*, *mə:llimsan*, *inisan* “qayın”, *səvisan* “körpə uşaq” və s.

-sa, -sə. *n* səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gələn bu forma ya Dərbənd və Cəbrayıl (Sirik, Horovlu, Quycaq kənd şivələri) şivələrində təsadüf olunur. Cəbrayıl şivəsində *n* səsi düşür və şəkinçinin saiti burunda tələffüz olunur; məs.: *adamsā* (45, s.139). Dərbənd şivəsində isə Cəbrayıl şivəsindən fərqli olaraq, şəkilçi burun saiti ilə müşayiət olunmur: *uşaxsa:*, *adamsa:*, *babasa*.

-sa, -sə şəkilçisi qaraçay-balkar dilində də qeydə alınmışdır (184, s.226).

-sın, -sin, -sun, -sün şəkilçisi Gədəbəy və Qaxın İlisu şivələri üçün xarakterikdir. Lakin İlisu şivəsində şəkilçinin sonunda velyar η deyil, adi *n* səsi tələffüz olunur; məs.: *atasın*, *kişisin*, *odunçusun*, *örüşçüsün* (Gəd.), çobansın, *uşaxsın*, *baysısın*, *qohumsun*, *tütüncüsün*, *gülüysün* (Q.).- *sın*⁴ şəkilçisi M.Kaşqarının lüğətində də işlənmişdir: *Hangi boydansın?* “Hansı boydansan?” (MK, II c, s.284). M.Kaşqari həmçinin qeyd edir ki, türklər

“*sən*”, gəncəklər “*sin*” deyirlər. Gəncək dilində kəlimələr çox əsrəyə uyarlar, esrə olur. Çünki onların dili kobuddur. Yuxarı Çindək, çıxıl, yağma, tuxsi dillərində örtə olur (MK, III c. s.139).

Bu şəkilçiyə klassiklərin əsərlərində də rast gəlinir; məs.: Gör ki, kimün könüli *otağısın*, Aşkara, şəha, qızıl yağısın (Q.Bürhanəddin, s.78);- Malik ayıtdı: Nə *kişisin* və nə oğlancıqsın (Zərir, s.14);- Sən *nəbisin*, həqq-nəbi derlər sağa (S.Fəqih, s.48).

-san² şəkilçisi Qaraqalpaq, qumuq, Tuva, özbək, uйğur dillərində, - *sın*⁴ forması isə müasir türk, qazax, karaim, qırqız, noqay və Barabın tatarlarının dilində də eyni vəzifədə işlənərkəndir. Sibir türklərinin (Altay, xakas, şor) dilində - *zin//in*, türkmən dilində - *din*, başqırd dilində - *hin* variantı işləkdir. Ümumtürk arealında - “*san*”la müqayisədə qapalı variant üstünlük təşkil edir. N.Z.Hacıyeva *-sın*⁴ izoqlossunun innovasiya mərkəzinin Orta Asiya türklərinin yayıldığı zonanın olması qənaətindədir (136, s.178). Orta Asiyada oğuz, qıpçaq və karluq tipli türk dillərinin nümayəndələri yaşayırlar. Həmin region- da özbək və Qaraqalpaq dilləri istisna olmaqla, oğuz və qıpçaq mənşəli türk dillərində - *sın* şəkilçisi işlənir. Bunun ayrılıqda oğuz və ya qıpçaq xüsusiyyəti olmasını müasir dil faktları ilə təsdiqləmək çətindir. Daha doğrusu, “oğuz-qıpçaq dili”nin qədim səciyyəvi xüsusiyyəti kimi, Orta Asiyadan yayıldığını güman etmək olar. İzoqloslar innovasiya mərkəzində güclü, ondan uzaqlaşdıqca zəif şəkildə özünü biruzə verir. Bu səbəbdən də Azərbaycan dili şivələrində məhdud arealda - oğuz boylarından olan ayrımların şivəsində müşahidə olunması təbii haldır.

-sı/su. Velyar η səsinin düşməsi ilə yaranmış bu forma Gədəbəyin ayrım şivəsində qeydə alınmışdır: *yoldaşsı*. Müəllif bu şəkilçinin həmçinin feilin nəqli keçmiş və qeyri-qəti gələcək zamanlarda da - *sı* şəklində işləndiyini göstərmişdir (50, s.54, 73-76). Alimlər bu formanı etirazla qarşılamışlar. R.Rüstəmov bu fikirlə razılaşmayaraq yazır: “Gədəbəy, Daşkəsən, Kəlbəcər və Göygöl rayonlarının ayrım şivəsində ikinci şəxs təkdə - *sın*” şəkilçisi işlənir. Ola bilsin ki, bəzən həmin şəkilçidəki velyar η səsi

zəif tələffüz edilir, düşmək dərəcəsinə qədər zəifləyir, lakin düşmür (84,s.207).

M.Rəhimova görə, yuxarıda qeyd olunan şəkilçinin (-sı şəkilçisindən) sonuncu - n səsi düşmüşdür və bunun da sonorluğu, ehtimal ki, artıq burun səsinə çevrilən ı səsinə keçmişdir (176, s.232).

-sı//su şəkilçisi Azərbaycan dilinin şimal-qərb və cənub qrupu şivələrinə xas olan səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri əsasında - velyar η səsinin düşməsi və ya qısalması nəticəsində özündən əvvəlki və ya sonrakı saitə burunluq xüsusiyyəti verməsi yolu ilə yaranmışdır. Lakin analoji hadisə Dərbənd şivəsində də baş vermişdir. Dərbəndin bəzi şivələrində də n səsinin düşməsi ilə yaranmış - sa, - sə şəkilçisi burunda tələffüz olunmur.

- **saq, - səq.** Qədim velyar η səsinin izi Şəmkir şivəsində - saq, - səq şəkilçisinin tərkibində qorunub saxlanmaqdadır; məs.: – *Ayrı oğulsaq heş tayın yoxdu; İndi yaxşısaq göz dəyməsin* və s.

- **sıq (k).** Velyar η səsi ilə əlaqədar əmələ gəlmiş - sıq (k) forması ayırım şivəsinin səciyyəvi xüsusiyyətidir; məs.: *kişisik, qoumsuk, tavırğasık, “köçəri”, toyçusık, xavarçısık, “xidmətçi”* B.Sadiqov bu şəkilçinin şəxs kateqoriyasında feillərdə də işlənməsini qeyd etmişdir; məs.: *baxıfsık, tikıfsık, vurubsuk, qörüfsuk* (179, s.180).

Şəmkir və Gədəbəy şivələrində ikinci şəxs təkin mənsubiyyət və şəxs şəkilçilərinin və yiyəlik hal şəkilçisinin sonunda -q, k ünsürlərinin işlənməsi velyar η səsinin tarixi inkişaf prosesinin nəticəsidir. Türk dillərində velyar η səsinin xüsusi refleksləri ğ, q, y səsləri hesab olunur (Muq. et: *münüz* (buynuz) tatar, başqırd dillərində *meqiz*) (182, s.70). Burada inkişafın iki istiqamətdə getdiyini söyləmək mümkündür. Birincisi, η səsi q/ğ səsinə o da karlaşaraq k samitinə çevrilmişdir. Cingilti *q* səsinin karlaşaraq k səsinə çevrilməsi ayırım şivəsinin əsas fonetik xüsusiyyətlərindən biridir” (62, s.30). Dialektoloji ədəbiyyatda ikinci səbəb kimi *nq//nğ//nk//nk* birləşməsinin sadələşməsi, yəni *n* ünsürünün düşməsi ilə *k* səsi tələffüz olunması göstərilir.

Ədəbi-bədii dilin qədim dövrlərindən müasir dövrə qədər - *san*, - *sən* şəkilçisinin fonetik tərkibi, məna və vəzifəsi dəyişməmiş, sabit qalmışdır; məs.: ...*el* çəriginə əgdim eşim ərsən ayı eşim sınarım kanta ər sayım... “El qoşununa qurban etdim. Dostum, igidsən, çağıraraq dostum, yarım, xanda (Yenisey, 41-ci abidə, arxa tərəf, 8-ci sətir); Mərə, qəzası yetmiş yigit, nə *yigitsən*, qayıda döngil! - dedi (KDQ, s.92);- Məni mən’ etmə ey zahid, güvən məzitrə ey sufi, Ki, sən *məğrursan* zikrə, mənəm müştəq didarə (Nəsimi, s.42);- İsayi-zəmani xoş *nəfəssən*, Kim qalsa piyadə sən *fərəssən* (Xətai, s.50);- Malın varsa, onu sərif et, əgər sən kamil *insansan*, Çatarsan bil kəmalə, sərvətin tapdıqda nöqsani (Füzuli, s.506).

Türkologiyada şəxs şəkilçilərinin şəxs əvəzliliklərindən törəməsi artıq qeyd-şərtsiz qəbul olunmuşdur. İkinci şəxs şəkilçisinin mənşəyi araşdırılarkən, birinci növbədə *sən* şəxs əvəzliyinin arxitepi nəzərə alınır. Alimlərin əksəriyyəti ikinci şəxs tək əvəzliyinin qədim formasını *se//sə//si* şəklində müəyyənləşdirirlər. -*n* sonradan əlavə olunan ünsür hesab edilir. V.Radlov, K.Qrönbek, N.A.Baskakov və başqaları yiyəlik halın qalığı, A.N.Kononov posesivlik əlaməti adlandırırlar.

B.Serebrennikov və N.Hacıyeva çuvaş dilindəki *ezi* “sən” formasının işlənməsinə əsaslanaraq “*sə*” şəklinə üstünlük verirlər (182, s.137). Şübhəsiz ki, Azərbaycan dili şivələrində ikinci şəxs təkdəki şəkilçilərin müxtəlifliyi *sən* əvəzliyinin tarixi formalarının izləridir.

İkinci şəxsin cəminin qrammatik əlamətinə görə Azərbaycan dili şivələri müxtəlif qruplara bölünür:

- **sıñız⁴.** Dördvariantlı - *sıñız* şəkilçisi əsasən şivələrin qərb qrupunda, Zəngilan, Ağcabədi, Naxçıvan, Zəngibasar və Şəkinin bəzi şivələrində müşahidə olunur; məs.: *kosalısıñız*, *əfçisiñiz* “xırdaçı”, *üzgüçüsüñüz* (Qaz.), *hodək-siñiz*, *kəççisiñiz* (Nax.), *suçusuñuz*, *günüüsüñüz* (Ağ.), *əcizsiñiz*, *sığırçısıñız*, *çölcüsüñüz*, *elçisiñiz*, *qoruxçusuñuz* (Ş.) və s.

- *sıyız*⁴ izoqlossu şivələrin qərb qrupunda güclü digər şivələrdə isə (Şəki, Zaqatala, Qax, Şərur və s.) özünü zəif şəkildə büruzə verir.

Bu şəkilçi müasir türk dilində, türkmən dilinin Manqışlaq şivəsində, qazax dilinin türkmən dili ilə qonşu olan şivələrində, Barabın tatarlarının dilində də işlənir (160, s.222; 135, s.140; 151, s.211).

Əsasən oğuz tipli türk dilləri üçün səciyyəvi olan - *sıyız*, - *şıyız* şəkilçisinin qıpçaq tipli türk dillərində işlənməsi N.Z.Hacıyevaya görə, miqrasiya və əlaqələrlə bağlıdır (135, s.140).

- ***sañız*, - *səñiz*** şəkilçisi Gədəbəy və Daşkəsən bölgələrindəki ayrım şivəsi üçün səciyyəvidir; məs.: *bavasañız*, *anasañız*, *bal-dıssañız*, *nənəsəñiz* və s.

- ***sıyız*⁴**. Qədim η səsinin tarixi inkişafı nəticəsində yaranmış ikinci şəxs cəmin *y* ünsürlü - *sıyız* şəkilçisi İrəvan, Zəngibasar və Cəbrayıl (Daşkəsən və Süleymanlı) şivələri üçün xarakterikdir; məs.: *yaxşısıyız*, *kəççisiyız* (Cəb.), *atasıyız* (kişisi:z), *əməsiyız*, *adamsuyuz*, *qonşuyuz*, *sütçüsuyuz* (İr.), *ləlix'siyız*, *qo:msuyuz*, *uşaxsuyuz*, *üzümçüsüyüz* (Zb.).

- ***sağız*, - *səğiz***. Gədəbəy şivəsində ikinci şəxs cəm şəkilçisinin ilk saiti açıq olan *ğ* ünsürlü variantı da işlənməkdədir; məs.: *sığırçısıağız*, *bavasağız*, *xasımsağız* “*həmyaş*”, *çərçisəğiz*, *özünəbəylərsəğiz*.

n > ğ səsuyluğu türk dillərində geniş yayılmışdır. Bunun ən bariz nümunəsi *ağac* sözüdür. Türk dillərinin materialları *ağac* sözünün *anaç* şəklində olmasını söyləməyə əsas verir (182, s.70). “*Ağac*” sözü Altay dilinin teleut dialektində *anaş*, tofalar dilində *neş* şəklində işlənir. *n > ğ* səsuyluğu şəkilçilərdə də təzahür etmişdir. Daha çox feilin şəxs şəkilçilərində özünü büruzə verir. Qədim - *sinis*//*sinlar* şəkilçisi qaraçay-balkar, qumuq, tatar və Altay dillərində *siğiz*>*ğiz*, *sığar*>*ğar* formalarında sabitləşmişdir.

-***suvuz***. *V* ünsürü ilə digər variantlardan seçilən bu formaya tədqiq olunan şivələr arasında Ağcabədi şivəsində rast gəlinmişdir;

məs.: *bajısuvuz*, *qardaşsuvuz*, *günüsuvuz*, *qonaxsuvuz*, *suçusuvuz* və s.

V ünsürü türk dillərindəki *n>ğ>v* səsuyluğu əsasında meydana çıxmışdır; müq.: “*ağır*” sözü tatar dilində avar, çuvaş dilində “*yıvır*” şəklindədir. Azərbaycan dilindəki *düyün* sözünün arxetipi “*tüğün*” şəklində müəy- yənləşdirilmişdir (182, s.48). Həmin söz türkmən dilində *düvün*, çuvaş dilində *tibi*, Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələrində *düvün*//*tüvün* şəklində nəzərə çarpır.

- *sıyız*⁴ şəkilçisinin *n*, *y*, *ğ*, *v* ünsürlü variantları yuxarıda adları qeyd edilmiş şivələrdə feillərdə də eyni dərəcədə işlənir; məs.: *aşdınız*, *bahdınız*, *görüyx'siniz* (Qaz.), *durduğuz*, *güldüğüz*, *gəlmisiğiz* (Cəb.), *baxıfsıyız*, *gəlifsiyız*, *tapıfsıyız*, *görüfsüyüz* (Zb.) və s.

y, *ğ*, *v* ünsürlərinə əvəzliliklərin yiyəlik və yönlük hallarında da rast gəlmək mümkündür; məs.: *sənüv*, *sizüv*, *onuv*, *ollaruv* (Ağc.,- Dər.), *sənüy*, *onuy* (L.), *səniy*, *siziy* (İt.), *mağa*, *sağa*, *oğa* (Zaq., Q., Ay.) (62, s.31, 32, 36).

Göründüyü kimi, bütün nümunələrdə *y*, *ğ*, *v* ünsürləri *n* (*η*) səsinə əvəz etmişdir. Türkoloji araşdırmalarda həmin formaların vel-yar *η* səsinin qədim *nq*//*nğ*//*nk*//*nk* şəklində təkamülü nəticəsində meydana çıxması ilə izah olunur. M.Rəsənin fikrincə, türk dillərində *nq*//*nk* birləşməsinin sadələşməsi prosesində *n>ğ/q>v>y* səs uyğunluqları əmələ gəlmişdir (178, s.171). M.Şirəliyev bu səs uyğunluqlarının yaranma səbəbini belə xarakterizə edir: “*nq* səsi get-gedə öz hissələrinə parçalanmış, bir qrup dialektlərdə bu səsin *n* ünsürünə, başqa bir qrup dialektlərdə isə *q*, *ğ*, *g* ünsürünə üstünlük verilmişdir. *ğ* səsinin yumşalması nəticəsində onun yerində bəzi dialekt və şivələrdə *y* səsi meydana gəlmiş, bəzi dialekt və şivələrdə də *ğ* səsi *v* səsi ilə əvəzlənmişdir” (89, s.72).

Bu fikir T.Hacıyev, M.İslamov və E.Əzizov tərəfindən inkişaf etdirilmişdir (45, s.9; 62, s.30-31; 40, s.93-95).

Ümumiyyətlə, qədim türk dilindəki *η* səsinə müasir türk dillərində *y*, *v* səsləri uyğun gəlir. Məsələn, qədim türk dilindəki *sönük* “sümük”, *yanak* sözləri bəzi müasir türk dillərində *soyuk*, *yayak*

(türk), *suyek*, *yayak* (qumuq), *süjek*, *ziyak*//*zajak* (qaraçay-balkar), *suvak*, *yayax* (karaim), *süjok*, *zanak* (qazax) şəklindədir.

Bu xüsusiyyət şəkilçilərdə də təzahür etmişdir. Başqırd dilinin şimal-qərb dialektlərində - *heqez*, - *zoğoz*, - *höqöz*, tatar dilinin orta dialektlərində - *sıgız*, - *segez*, özbək dilində - *yiz*, Sibir (tyumen) tatarlarının dilində - *ğuz*// *ğuş*, qumuq, tatar, qaraçay-balkar dillərində - *ğiz* formaları mövcuddur (135, s.97).

M.Şirəliyev *n* səsinin şəkilçilərin tərkibindəki təzahür formalarının mənşəyi məsələsinə toxunaraq, - *ğ* elementini, M.İsmayilov isə - *ν* ünsürünü qıpçaq mənşəli hesab edirlər (192, s.14; 62, s.32).

Beləliklə, aydın olur ki, velyar *η* səsinin arxaikləşməsi ilə müasir türk dillərində və onların şivələrində müxtəlif təzahür formaları meydana çıxmışdır. Oğuz tayfa dilləri üçün velyar *η* səsi səciyyəvi olduğundan, *q/ğ*, *y*, *ν* ün- surləri digər tayfa dillərinə məxsus olmuşdur. İnkişaf prosesində *n* səslili forma türk ədəbi dil normasına, digər variantlar dialekt xüsusiyyətinə çevrilmişdir. Velyar *η* səslili forma istisna olmaqla, digər variantların müasir türk ədəbi dillərində geniş dairədə işlənməməsini də tarixi dialekt faktının ədəbi dilə nüfuz edə bilməməsi ilə izah etmək olar.

Gədəbəy şivəsindəki ilk saiti açıq olan - *sanız*⁴ şəkilçisi qapalı formadan (-*sınız*⁴) qədimdir. İkinci şəxsin cəminin qrammatik forması *sən*//*san* əvəzliyinin üzərinə - *z* kəmiyyət şəkilçisi əlavə etməklə düzəlməsi tədqiqatçılar tərəfindən artıq qəbul edilmişdir. Belə güman etmək olar ki, ilk əvvəllər ikinci şəxs cəm şəkilçisi - *sanız*, - *səniz* şəklində olmuş, sonralar ahəng qanununun tələbi ilə şəkilçinin ilk açıq saiti qapalılaşmışdır.

-*sız*⁴. Bu şəkilçi Azərbaycan dili şivələrində eyni kəmiyyətdə yayılmamışdır. Şəkilçinin kəmiyyətinə görə, şivələrimiz arasında fərq vardır. Qazax, Zəngilan, Mingəçevir ətrafı şivələrində - *sız* şəkilçisi dörd variantlıdır; məs.: *atasız*, *anasız*, *adamsız*, *dossuz* (Q.), *qocası:z*, *məllimsi:z*, *əkinçi-si:z*, *qorux-çusu:z*, üzümçüsü:z (Zən.), *qağası:z*, *əmişi:z*, *üzgüçüsü:z* (Min.) və s.

-*sız*² Naxçıvan və Ağcabədi şivələrində bu şəkilçinin damaq variantı (-*sız*, -*siz*) üstünlük təşkil edir; məs.: *bənnasız*, *qəbaxçısız*,

naxırçısız, *gəvsiz* “yeynə”, *mədədçisiz* “köməkçi”, *xorumçısız* “ot bağlayan adam” (Nax.), *günüsiz*, *çölçüsiz*, *suçusiz* (Ağc.) və s.

-*suz*, -*süz*. İkivariantlı dodaqlanan saitli - *suz*, - *süz* şəkilçisi Bakı, Muğan, Quba, Lənkəran, Dərbənd və Salyan şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyəti sayılır; məs.: *kətdisüz*, *tikməsüz* “varis”, *həmşirəsüz* “bacı”, *cursuz* “dost” (B.), *balig-çisuz* (Lən.), *uşağsuz*, *adaşsuz*, *giyovsuz* “kürəkən”, *günisüz*, *bədəlsüz* “həmyaş” (Qb.), *aşıqçısuz* “çalğıcı”, *dədəsuz*, *xəstəkarsuz* “elçi”, *ciyəvarsuz* “kəndirbaz”, *adamsuz*, *müğrügşuz* “başçı”, *eltisüz* (Muğ.) və s.

-*saz*, - *səz*. Digər şivələrdən fərqli olaraq, Dəvəçinin Baş Əmirxanlı kənd şivəsində ikivariantlı, açıq saitli - *saz*, *səz* şəkilçisi işlənməkdədir; məs.: *uşağ-saz*, *kişisaz*, *gəlinsəz*. Buna qədim - *sanız*⁴ şəkilçisinin ixtisar şəkli kimi də yanaşmaq olar. Lakin Naxçıvan, Ordubad və Şəkinin bəzi şivələrində velyar *η* səsinin düşməsi ilə yaranmış qısa forma burunda tələffüz olunur (*saz*, -*səz*).

Azərbaycan dili şivələrinin bir qisminə - *sız*⁴ şəkilçisi birvariantlıdır. Şivələrin bir qisminə damaq və digər qisminə dodaq saitləri daha çox nəzərə çarpır. Məsələn, Təbriz, keçid və Şəkinin bəzi şivələrində - *suz*, Cəbrayılın Papı, Əfəndilər və Mirzəcanlı şivələrində - *sız*, Zaqatalanın Yuxarı Tala və Verxiyan şivələrində - *siz*, Cəlilabadın Cəngan şivəsində - *süz* forması aparıcı mövqedədir; məs.: *mə:limsuz*, *kömürçüsü* (Ş.), *qonaxsuz*, *başmaxçısuz*, *yolçısuz*, *xəlvərçısuz*, *qəfəçısuz* “çayçı” (Təb.), *həkimisuz*, *naxırçısuz* (Zər.), *iççısiz* (Cəb.), *uşaxsiz*, *adamsiz* (Zaq.), *əkinçisüz*, *xallasüz* (Cəl.). Bununla yanaşı, Şəki, Cəbrayıl, Zəngilan, Ağcabədi və Qarakilsənin bəzi kənd şivələrində birvariantlı - *sız* və ya *suz* formaları uzanaraq burunda tələffüz olunur; məs.: *çobansuz*, *qulluqçısuz*, *arıçısiz*, *həkimisiz* (Ş.), *pammıxçısiz*, *dayısiz*, *gəlinsiz* (Ağc.), *iççısiz* (Cəb.) və s.

Müşahidələrdən belə qənaət hasil olur ki, - *sız* izoqlossu şivələrimizin şərq və cənub qruplarında, eləcə də keçid şivələrində sıx, qapışıq şivələr də isə seyrək şəkildə özünü göstərir.

Bu şəkilçi - *sız*, - *siz*, - *sıs*, - *sis* şəklində qazax, qaraçay-balkar, Qaraqalpaq, qumuq, karaim və noqay dillərində geniş yayılmışdır.

Buna əsaslanaraq N.Hacıyeva - *sız* şəkilçisini qıpçaq dilləri üçün səciyyəvi hesab edir (136, s.182).

Göründüyü kimi, Azərbaycan dili şivələrində iki izoqloss (-*sı-nız*, -*sız*) mövcuddur. Oğuz və qıpçaq tipli türk dillərində hər iki forma paralel yayılmışdır. Lakin hər ikisinin müasir arealı müxtəlif mərkəzdən yayıldığını göstərir. - *sınız* izoqlossunun innovasiya mərkəzinin oğuz dilləri, - *sız* izoqlossu- nunkı isə qıpçaq dilləridir.

-*sız*⁴ şəkilçisinin yaranması ilə əlaqədar türkologiyada iki fikir mövcuddur. Birincisi, - *sınız* şəkilçisinin *n* səsi düşmüş variantı, ikincisi isə qədim müstəqil şəxs şəkilçisi ilə bağlıdır. Birinci fikir tədqiqatçıların əksəriyyəti, digəri isə daha çox R.Rüstəmov tərəfindən müdafiə olunur.

Türkoloqların əksəriyyəti ikinci şəxs cəm əvəzliyinin pratürk formasını *siz* (182, s.136-137), *si:s* şəklində bərpa edirlər (197, s.127). Yəni *biz* və *siz* əvəzlilikləri simmetriya şəklində yaranmışdır. *Siz* əvəzliyinin tərkibi dəyişmə- dən şəkilçi mövqeyində işlənmişdir. Lakin - *siz* ilə - *sınız* şəkilçisinin ixtisar -*si:z* variantını eyniləşdirmək olmaz. İkinci forma *n* səsinin düşməsilə iki saitin birləşərək uzun tələffüz olunması nəticəsində meydana çıxmışdır.

-*sınız*⁴ ədəbi dil forması, - *sız* isə onun sadələşmiş danışiq variantıdır. Türk dillərinin uzun inkişaf dövrlərində bu şəkilçi az işlənsə də, tərkibi dəyişməmiş, sabit qalmışdır. Yazılı abidələrdə şəkilçinin ədəbi dil forması deyil, danışiq variantı çox işlənmişdir:...ərən (küç alp.) ərsiz atınız Urı bəğsiz “İgidlər igidisiniz, Adınız - Urı bəysiz” (Yenisey, 26-cı abidə, ön tərəf, 3-cü sətir);-Dedi axirət *xatunisiz* bu gün (Əsrarnamə);- Nə yigitlərsiz, - *deyübən* sorələr (S.Fəqih, s.129).

*sınız*⁴ şəkilçisinin tərkibi sən//sın əvəzliyindən və arxaik kəmiyyət şəkilçisi -*z*, - dan ibarətdir. - *sın*, -*san*, - *sıq*, - *suv* türk dillərinin fonetik qanunauğunluqlarına görə variantlardır. Sibir türklərinin dilində - *z* elementinin əvəzinə - *r* işlənir ki, bunu da N.K.Dmitriyev *z*-nın variantı adlandırır (150, s.12). Qazax,

qaraçay-balkar, qırğız, özbək və Qaraqalpaq dillərində şəkilçinin tərkibində - *z* və - *lar*² şəkilçiləri paralel işlənir.

Üçüncü şəxs. Müasir Azərbaycan dilində və şivələrində üçüncü şəxs - *dır* şəkilçisi ilə ifadə olunur. Şivələrin əksəriyyətində - *r* səsinin düşməsi ilə dörvariantlı - *dı* şəkilçisi işlənir; məs.: *kosalıdı*, *kəççidi*, *buzoyçudu*, *toyçudu örux*’çüdü (Tov.), *arıcıdı*, *sim-sardı* “qohum”, *kəççidi* qoruxçudu, *kümçüdü* (Ş.), *bənnadı*, *qəbaxçidi*, *dəmçidi*, *gəvdi* “yeynə”, *ciyəvdi* “kürəkən”, *xorumçudu* “ot bağlayan adam”, *günnüxdü* “şapkanın qabaq hissəsi” (Nax.), *malavandı*, *ciyəvəzdi* “kəndirbaz”, *şabaçidi* “ağsaqqallıq edən qadın”, *urbanadı* “əkilməyə yararlı ağac”, *suluxdu* “bulama”, *örüşdü* (Muğ.) və s.

-*dı*, - *di*. Şəkinin Baş Küngüd, Kiş, Qışlaq kənd şivələrində və İmişlinin Arazqırağı şivələrində şəkilçinin damaq variantı işləkdir; məs.: *qaroldı*, *doxdurdu*, *öküzdi*, *göndi* (Ş.), *qorıxçidi*, *babadı*, *üzimçidi*, *nənədi* (İm.) və s.

-*du*, - *dü*. Bakı, Quba, Lənkəran və Muğanın bəzi şivələrində üçüncü şəxs şəkilçisinin dodaq variantı (-*du*, -*dü*) üstünlük təşkil edir; məs.: *abqoradu*, *cilodu* “atın cilovu”, *həmşinədü* “bacı”, *meynədü*, *güzəmdü* (B.), *uşağdu*, *kəççidü*, *repicdü* “keçi balası”, *süzəmdü*, *nelçüdü* “nəlbənd” (Qb.), *tüəngdü*, *eltidü*, *küdridü* “su çıxmayan yer”, *bacıdu*, *barmaxçıldu* (Muğ.) və s.

M.Kaşğari də - *dır* şəkilçisinin - *r* - *sız* işlənməsini qeyd etmişdir; məs.: *sub yılıdı* “su ilidir” (MK, III c., s.97).

Üçüncü şəxsin təkli ilə cəmi eyni şəkilçi ilə ifadə olunur. - *dır* şəkilçisi kəmiyyət bildirmir. Buna görə də kəmiyyətə görə uzlaşmanı göstərmək üçün - *lar* şəkilçisindən istifadə olunur ki, bu da şivələrdə - *lar* şəkilçisinin tam formalaşmaması ilə bağlıdır.

-*dılar*⁴ şəkilçisi Bakı, Dərbənd, Cəbrayıl və qərb qrupu şivələrində məhdud dairədə işlənməkdədir; məs.: *əfcidilər*., *uşağdular*, *atadılar* (Dər.).

-*dıla*⁴. - *lar*² şəkilçisinin *r* səsinin düşməsi nəticəsində yaranmış bu forması Təbriz (-*dilə*) və Zəngibasarın Sarvanlar kənd şivəsində (*dıla*⁴) geniş yayılmışdır; məs.: *köçəridilə*, *damdardilə*,

adamdılə, kişidılə, qo:mdılə (Təb.), *babadıla, nənədılə, əmidılə, qoruxçudula, üzümçüdülə* (Zb.) və s.

Üçüncü şəxsdə işlənən - *dır*⁴ şəkilçisinin mənşəyi digər şəxslərin qrammatik əlamətindən fərqlənir. Alimlərin əksəriyyətinin fikrincə, - *dır*⁴ (şivələrdə - *dt*⁴) şəkilçisi mənşə etibarlı ilə *durur*//*turur*; - *dur*//*tur* “durmaq” feilindən törəmişdir (89, s.168; 75, s.48; 198, s.26). Bununla bağlı türkoloji ədəbiyyatda fikir müxtəlifliyi vardır. N.Hacıyevaya görə, *turur* forması *er*//*erür* “olmaq” feili sifətindən əmələ gəlmişdir (137, s.5). N.K.Dmitriyevin fikrincə, - *dur* şəkilçisi “tur” köməkçi feilindən əmələ gəlmiş, sonra ahəngin təsiri ilə digər varinatlar meydana çıxmışdır. Türk dillərinin əksəriyyətində ilkin forma indiki-gələcək zamanda *tur* - *ur*//*tur* - *ır* olmuş, müstəqil sözdən şəkilçiyə keçid prosesində vurğusunu itirmiş, ikinci hecanın düşməsi nəticəsində qısaldılmış forması əmələ gəlmişdir: *tur-ur*//*dur-ur*>*tür*//*dür*>*tur*//*dur*; *tur-ır*//*dır-ır*>*tır*//*dır*>*tır*/ */dır* (150, s.5). Tədqiqatçılar bu şəkilçinin mənşəyini dənizçilikdə “hə” mənası ifadə edən müstəqil “*dur*” sözü ilə də əlaqələndirirlər (Qeyd edək ki, Azərbaycan dili şivələrində “*dur*” sözü həqiqi mənasından “durmaq” əlavə, dayanmaq mənasında da işlənir).

S.Əlizadə belə bir fikirlə razılaşmır və - *dur*//*dür* xəbər şəkilçisinin “*durur*” feilindən törəməsini inandırıcı hesab etmir (107, s.12).

Qədim yazılı abidələrdə üçüncü şəxsdə - *dur*///*dür* ilə *durur* formaları yanaşı işlənmişdir; məs.: Çoban aydır: “Ağam Qazan, bu ağac ol *ağacdır* kim, sən kafəri basarsan qarnın açıqar, mən sağa bu ağacla yemək bişürərin” - dedi; Bu gələn kafər çox *kafərdir* (KDQ, s.76, 91);- Cəmalından münəvvər ay ilə xurşid, ey dilbər, Mələkdir valehü heyran bu gün bu hüsni-zibayə; Zülfün ge- cəsi *qədrdürür*, al yanağın ay (Nəsimi, s.35, 75);- El ilə gələn bəla *bayramdır*; Elə ilə gələn qərə gün *dügündür* (Oğuznamə, s.28);- Bu *sözmüdürur* ki, eylədin nəql? Sorayım nə *kişidir* bu? (Xətai, s.25, 40);- *Bihudədir* ol qamu fəsanə, Kim, aşıqdir filan, filanə (Füzuli, s.32).

Qədim yazılı abidələrdə - *dır* şəkilçisi bütün şəxslərdə qeydə alınmışdır; məs.: *kuladurman* “gülürəm”, *aladırsız* “alırsınız” (XIV əsr “Kitab ət-təhfə...”) (154, s.16).

T.Hacıyev Azərbaycan ədəbi dilinin milliyəqədərki dövrü üçün bu cür morfoloji paralelliyi kütləvi hesab edir və bunun iki səbəbini göstərir: “...faktların müəyyən qismi xalqın ünsiyyətinə xidmət edən canlı Azərbaycan dilinə məxsusdur, XIII-XVI yüzilliklərdə yaşayan, danışan azərbaycanlıların nitqidir. Bir qismi isə ancaq ədəbi səviyyədə işlənir, yalnız yazıda fəaliyyət göstərir; bunlar Azərbaycan xalq dilinin yox, bütövlükdə qohum dillərin seçi- ləmləridir - türkologiyada “türki” adlanıb yazısı olan bir çox türk dilləri üçün ümumi sayılan ədəbi dilin əlamətləridir... xalq danışığındakından o vaxt kənara çıxılır ki, yerli variant şerin poetexnik ölçülərinə, məsələn, vəzn tələbinə sığışmır - məsələn, eyni misrada həm - *dürür*, həm də - *dür*: hökmdürür və fərmandır işlənir” (44, s.37-38).

N.A.Baskakovun fikrincə, tarixən hər üç şəxsdə *turur* forması işlənmiş (*men tuba kiji turur man, sen tuba kiji turur sin, ol tuba kiji turur, pis tuba kiji turur bis, sler tuba kiji turur sler, olor tuba kiji turur*), sonra düşmüş və ya ixtisar şəkilləri meydana çıxmışdır (119, s.72). Müasir Tuva dilində *turur* forması düşmüş, hər üç şəxsdə izi qalmamışdır; məs.: *men tuba kiji men, sen tuba kiji sin, ol tuba kiji*. Müasir noqay dilində isə bütün şəxslərdə “*turur*”un ixtisar şəkli - *dır* öz əksini tapmışdır: məs.: *men noqaydır men*//*man, sen noqaydır sen*//*sin, ol noqaydır* (116, s.63). Bu xüsusiyyət türkmən dilində və şivələrində də müşahidə olunur: *alıpdırın, alıpdırsın, alırdır, qelipdiris, qelipdirsiniz, qelipdirler* (200, s.371).

Beləliklə, aydın olur ki, birinci və ikinci şəxslərdə *turur* və onun müxtəlif formaları düşmüş, xəbərlik əsasən şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunmuşdur. Üçüncü şəxsə isə şəxs əvəzliyi ardıcıl işlənməmiş, - *dur*//*tur* şəkilçisi müasir türk dillərində saxlanmış və şəxs şəkilçisi yerini tutmuşdur. O(l) əvəzliyindən - *dır* şəkilçisinə keçidin səbəbi isə müəyyən olunmamışdır. Məsələyə aydınlıq

gətirmək üçün şəxs əvəzliliklərinin şəkilçiləşməsi prosesinin ümumi qanunauyğunluqları üzərində dayanmağı vacib bilir. Şəxs əvəzliliklərinin şəkilçiləşməsi eyni deyil, müxtəlif şəkildə baş vermişdir. Bunu birinci şəxsdə *-m* ünsürünün qalması, ikinci şəxsdə dəyişmənin baş verməməsi və ya mənsubiyyət kateqoriyasında *-n* ünsürünün mövcudluğu da aydın göstərir. Bu barədəki fikirləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək mümkündür:

1) Müstəqil sözlərdən ibarət olan şəxs əvəzliliklərinin əvvəlcə vurğusunu itirməsi; 2) Tədrisən leksik mənadan məhrum olması; 3) Fonetik tərkibdə dəyişikliklərin baş verməsi (uyğun səs dəyişmələri, səslərin düşməsi, ahəng qanununun təsiri və s. nəzərə alınır); 4) Formanın tamamilə arxaikləşməsi; 5) Yeni fonetik tərkibdə innovasiyanın meydana çıxması.

Azərbaycan dilində *ol-dır* keçidi sonuncu qanunauyğunluq əsasında əmələ gəlmişdir. M.Kaşgari qeyd edir ki, *turur//durur* müzari feilidir və mənası da “odur” deməkdir (MK, II c., s.6-7). Belə güman etmək olar ki, tarixən üçüncü şəxs şəkilçisi mövqeyində *ol* əvəzliyi ilə *-tur//dur* yanaşı işlənmiş “oldur”, sonra *ol* və ya *o* əvəzliyinin düşməsi ilə “dur” şəklini almışdır. Üçüncü şəxs əvəzliyi şəkilçi mövqeyində işlənmiş, ol sonrakı dövrlərdə arxaikləşmiş, II minilliyin əvvəllərindən başlayaraq bu vəzifəni *-dir* şəkilçisi yerinə yetirmişdir.

Y.Balasağunlunun “Kutadqu biliq” əsərində də *ol* əvəzliyi - üçüncü şəxs şəkilçisi mövqeyində işlənmişdir; məs.: *...bu bəglər ot ol, ota barma yağıuq* “bu bəylər oddur, oda yaxın getmə” (KB, b.653).

Bəzi türkoloqlar *-tur* şəkilçisinə qeyri-müəyyənlik bildirən modal hissəcik kimi yanaşır, qrammatik göstərici kimi şəxs bildirməsini inkar edirlər (121, s.274). H.Mirzəzadənin fikrincə, *-dir* şəkilçisi feili cümlələrdə üçüncü şəxsin təkini bildirdiyi halda, ismi cümlələrdə heç bir şəxslə əlaqədar olmur, bilavasitə cümlədə verilmiş bu və ya başqa hökmün bitməsinə xidmət edir (75, s.86). A.M.Şerbak *-dur//tur* şəkilçisinin həmin mənasını onun qədim etimoloji forması (*-r* feli sifəti) ilə əlaqələndirir (198, s.27). Bu

şəkilçi xəbərlilik ifadə etdiyindən onun modalıq mənasına şübhə yeri qalmır. Modal hissə- cikliyin ifadə etdiyi yəqinlik, qətilik, ehtimalıq mənaları *-tur* köməkçi feilində olduğundan bu şəkilçi xəbərlilik vəzifəsini yerinə yetirir. *-dir* şəkilçisi şəxs bildirməsə də, Azərbaycan dilində və onun şivələrində üçüncü şəxs şəkilçisi mövqeyində sabitləşmişdir. Şəxs əvəzliyi işlənmədən də *-dir* şəkilçisi əşyanın və hərəkətin üçüncü şəxsə aidliyini göstərir.

Şəxs anlayışı keçmiş zamana aid olduqda “*idi*” köməkçi feilindən isti- fadə olunur. “*İdi*” hissəciyi samitlə bitən sözlərdə birinci saitini itirir *-dı* şəklində, saitlə bitən sözlərdə isə “*iydi*” şəklində tələffüz olunur, *i* saiti düşür və ya söz kökünün son saiti ilə birləşərək uzun tələffüz olunur.

Birinci şəxs *-dı*, *-ıdı*, *-iydi*, *-yadı* zaman əlamətinə *-m*, *-x*, *-ğ*, *-g* şəxs şəkilçilərini əlavə etməklə düzəlir; məs.: *qonağıdım*, *uşağıdım*, *çobanıdım*, *qonağıdım* (Ağc.), *doxdurdım*, *irəcbərdim*, *irəcbərdig* (Dər.), *uşağıydim*, *məlimiydim*, *qarolçıydim* (Ş.), *bağlıydim*, *əkinçıydim* (Zən.), *dülgardım*, *bən-naydım*, *qəbaxçıydim*, *qahımdım*, *qonaxdım*, *qardaşdım* (Nax.), *cayıldım//cayıldım*, *cayıldig* (B.), *məllimdim*, *məllimdım* (Q.) və s.

İkinci şəxs *-dı*, *-yadı* zamanı əlamətinə *-n*, *-n*, *-z* şəxs şəkilçisinin əlavəsi ilə əmələ gəlir; məs.: *bənnaydın*, *qəbaxçıydın*, *dülgardın*, *dülgardız*, *uşaxdıuz* (Nax.), *məllimdin*, *məllimiydiz* (Dər.), *uşağdın*, *cayıldın*, *uşağdız* (Q.), *əkin-çıydın*, *qoruxçıyduz* (Zən.), *bağbanıdın*, *bağbandınız*, *bağbanıdınız* (Ağc.), *qo:mdın*, *tanışdın*, *qom:dız*, *tanışdız* (Təb.) və s.

Üçüncü şəxsə “*idi*” hissəciyinin işlənməsinə görə şivələr üç qrupa bölünür:

1) Qax, Zəngilan, Ağcabədi, Naxçıvan, Muğan və Qarakilsə şivələrində dördvariantlı *-dı* şəkilçisi işlənir; məs.: *bənnaydı*, *qəbaxçıydı*, *biçinçıydı*, *odunçıydu*, *üzümçüydu* və s.

2) Təbriz, Şamaxı, Ordubad, Zaqatala şivələrində damaq variantı (*-dı*, *-di*), Lənkəran şivəsində isə dodaq variantı (*-du*, *-dü*) üstünlük təşkil edir; məs.: *balıgçıydu*, *inəgiydu*, *buğlamıydu* (Lən.), *başmaxçıydı*, *döx'düriydi*, *o:lanıydı*, *qo:miydi* (Təb.).

İnkarın keçmişə aid olduğunu bildirmək üçün “deyil” sözüne “idi” hissəciyi əlavə olunur; məs.: *uşağ dögüldüm, uşağ dögül-dün, uşağ dögül-di, uşağ dögüldığ, uşağ dögüldız, uşağ döyüldi* (Dər.), *kəççi dögürdüm, kəççi dögürdün, kəççi dögürdi* (Muğ.), *dosdu “əmi arvadı” döyüldülər* (Qaz.), *bənnə dərdiz, bənnə dəl-di(lər)* (Nax.).

Sifət əlamət bildirən əsas nitq hissəsidir. Şivələrdə işlənən sifətlər ədəbi dildən daha çox leksik cəhətdən fərqlənir. Ədəbi dildə işlənən sifətlərdən əlavə, şivələrdə özünəməxsus sifətlər də geniş yayılmışdır; məs.: *zağar* "zəif", *say* "düz", *qaç* "ədəbsiz"

- **şin** şəkilçisi: qərəşin (L.). Bu şəkilçinin Şəki şivəsində - şin- ni variantı da mövcuddur: *qaraşinni* (Ş.).

- **yanız** şəkilçisi: *qərayanız, sarıyanuz* (L.). Bu şəkilçinin Qubadlı şivəsində - *yağız/-ya:z*, Dərbənd şivəsində - *yovuz*, Cəbrayıl şivəsində *yā:z*, Böyük Qarakilsə şivəsində -*ya:z* variantı da işlən-məkdədir: *sarıyağız/ sarıya:z, qarayağız/ qaraya:z* (Qub.), *qara yo-vuz* (Dər.) *sarıyā:z, qarayā:z* (Cəb.), *qaraya:z, sarıya:z* (B.Qk.) və s.

-**iş,-uş** (Muğ.), -**oviş/ ouş** (L.,Yar.), -**avuş,- ovuş/ oviş** (Dər.), -**əş** (Göyçay keçid şivələri), -**aviş** (Zən., Cəb.), - **avız** (Cəb.): *ağuş, gögiş* (Muğ.), *ağoviş/ ağouş, göyoviş* (L.), *gögouş, bədouş* “qaratəhər”, *alouş* “qırmızı təhər” (Yar.), *ağovuş, gögovuş, ağa-vuş* (Dər.), *ağəş, göyəş* (Göy.), *ağaviş* (Zən.), *ağaviş, göyaviş, çi-yavız* (Cəb.) və s.

- **rax** // **-rağ, -rək** // **-rəx** şəkilçisi. Bu şəkilçi daha çox qərb və Təbriz şivələrində geniş yayılmışdır: *qararax, sarırax, köhnərək*, *cantarax* (Təb.), *uzunrax, irirəx* (Qub.), *qırmızırax, uzun-rax, alçarax, xırdarax, körpərək*, *hündürrək*, *isdirək* (qərb) və s. Muğan şivələrində bu şəkilçiyə **-rağ, -rək**, Naxçıvan və Şəki şivələrində **-ımtrax,- ümtrax**, Gəncə, Şəki və Göyçay keçid şivələrində **-artdax**, qərb qrupu və Şahbuz və Şərur şivələrində **-arax**, Zəngilan şivəsində *mərək* /*məlix*, Zəngilan və Naxçıvan (Qaraçuq kənd şivəsi) şivələrində - *ax*, Ordubad şivəsində **-turux,- türüx**, Culfa (Qazançı kənd şivəsi) şivəsində **-turax,- türəx**, Qubadlı şivəsində **-unturax,- untulux** şəklində təsadüf olunur: *cındırığ, köhnərək* (Muğ.), *ağımtrax, göyümtrax* (Nax.), *qızartdax, bozartdax* (Ş.), *bozartdax, göyərtdəx* (Göy.), *yunularax, qalınarax, kasıvarax, uzunarax* (qərb), *bozarax, şivərək* (Şah.), *gödəməmək* / *gödəməlix*, *uzunax* (Zən.), *bozarax, tosmərək* / *tös-mərək* (Şr.), *gödərək*, *tösmərək*, *qorxarax* (B.Qk.), *qırmızıntu-rux, bozunturux, göyüntürük* (Ord.), *göyümturax/ göyümtürək* (Cul.), *bozunturax, bozuntulux* (Qub.), *turşax* (Nax.) və s.

Azaltma dərəcəsini əmələ gətirən bəzi formalar məhdud əra-zidə işlənir. **-vəz** (Zən.), **- cavaz** (Ş.) **-anqı** (Şah.) **- billa** (Muğ.,- Yar.), **-əldaz/ əmdaz/ əndaz** (Muğ.), **-ul, - ül** şəkilçisi (Muğ.),

- **varı,- çov** (B. Qk.),- **aranqı/ urunqu** (Qaz.),-**aldaz/-aldız,-tav** (Cəb.) şəkilçiləri şivələrdə qeydə alınmışdır; məs.: *şirinvəz* (Zən.), *ağcavaz* (Ş.), *tozanqı* (Şah.), *uzunbilla* (S.), *göğəldaz/ göğəmdaz/ göğəndaz* “göyümtül” (Sab.), *girdoul* (yemiş), *göül* (quş) (Muğ.), *qocavarı, qırmızıvarı, adamvarı, uşaxvarı, yağlaçov* (B.Qk.), *bo-şaranqı* (Qaz.), *çiyəldaz/ çiyəldız, göyəldaz/ göyəldız, xamtav, təzətav* (Cəb.) və s.

Azaltma dərəcəsində *təhər* // *tə:r, turum* (Təb.), *baxar, çalar, mayıl, səyağ, ala* (əksər şivə), *şit* (Dər.), *aldaz, tav* (Cəb.) söz və hissəciklərindən də istifadə olunur: *qaraturum* (Təb.), *sarıya ça-lan, qırmızı səyağ, göyə mayıl, alagöy* (əksər şivə), *alapörtəx*, *sarıya baxar, göyə baxar* (Qub.), *şit ağ* (Dər.), *çiyal- daz, göyal- daz* (Cəb.) və s.

Çoxaltma dərəcəsi aşağıdakı vasitələrlə əmələ gəlir:

-ca², -ja²: *körpəcə körpəjə, xırdaca* (əksər şivə), *sarıca, qa-raca* (Şah), *girdəcə* (Ab.). Şivələrin əksəriyyətində bu şəkilçi – *cana/ jana* formasında da işlən-məkdədir; məs.: *balajana, xırdajana, yaxşıcana* (Cəb.). Abşeron (Hövsan, Piriküşkül, Fatmayı, Corat) şivəsində bu şəkilçinin- **cal** variantı *xırdacal* sözündə qey-də alınmışdır. Şah- buz şivəsində **-kün** forması çoxaltma mənası əmələ gətirir: *davakün, məzəkün*.

Şivələrdə dərəcə əmələ gətirən şəkilçilər bəzən yanaşı işlənir. Cəbrayıl şivəsində *xırda* və *bala* sifətlərinə iki dəfə artırılan **-ja/ ca** şəkilçisi şiddətləndirilmiş dərəcədə azlıq ifadə edir: *xırdaca-ja/ xırdajaca, balancaja/ balancaca*. Eyni sözlərə **-ja/ ca** və **-rax** şəkilçilərini əlavə etdikdə isə azlıq mənasında bir qədər artıqlıq yaranır: *xırdajarax, balancarax/ balajarax* (45, s.145).

-sifətin əvvəlinə *çox, lap* // *yap* // *yaf, ən, tünd* // *tüt, düm, əng* (Şəki), *qır, zil, qırt, saf, illah/ illap, sap, tox* // *toq, dahi, süd, çim, göl, lül, tey, zımurt* söz və hissəciklərin əlavəsi ilə düzəlir: *yap yaxşı, yaf yaxşı, tox qara, tox qırmızı, süd avı* (Qaz.), *əng yaxşı* (Ş.), *qırttəzə* (Bs.), *saf təmiz, zımurt kal* (Qaz.), *illah yaxşı* (Nax.), *sap balaca* (Təb.), *tox yaşıl* (Ağc.), *illap yaxşı, tox qara, dümqara, dümqırmızı* (Qub.), *dahi gen* (L.), *çim yağ/ göl yağ* (Şah.),

lülqənbər, lüldəm, teyduz, teydassız (B.Qk.), *illaf ağıllı, laf ax-max, yap səfeh* (Cəb.) və s.

- Sifətin ilk hecasının və ya hissəsinə **m, p, f, t, ş, r, s, l, n** səslərini əlavə etməklə əmələ gəlir: *qapqara/qafqara, qıpqırmızı/qıfıqırmızı, yamyayıl, tumturş* (Qub.), *ip- isdi, sopsoyux/sofsoyux, nəfnəzix`, yefyekə, dəfdəyirmi, yapayalqız* (Qaz.,Tov, Bor.), *tap-taza, beşbetər, təmtəzə, safsarı, qəttəzə, şifşirin, dəsdəyirmi, tərta-miz, çılçılpaq, yanyaşıl, tələmtələsıx`* (əksər şivə.), *yufyumru/ yup-yumru, dufduru/ dupduru, qanqır- mızı, dümyaşıl* (B.Qk.), *şimşit, gıpgirdə, bumbuz, yumyumru* (Ab.) və s. Bəzi şivələrdə çoxaltma dərəcəsi **ba, bə** və **balan** / *bələn/ bələm* hissəciyinin vasitəsilə də düzəlir: *dümbələmdüz, bombalanboş/ boramboş* (Qaz.,Q.), *sapba-sağ, gömbəgöy, dopba- dolu* (Qub.), *gömbələngöy, sapbədəmsarı, sapbədəmsağ* (L.), *göpbələmgöyçəx`* (Şah.) və s.

Say

Şivələrdə işlənən **miqdar sayları** ədəbi dildən fonetik cəhətdən fərqlənir: *bi* (əksər şivə.), *biy* (Qax-İlisu)<bir, *ikki* (Təb.), *üş* // *uş*, *öç* (Qax- İlisu), *alti, yedi, seggiz, un, umbir, umbeş, yirmi, igirimbir, utuz, ottus* (Təb.), *atmış, səysən/ səhsən, doxsan/ do:-san, üşyüz* və s. Ədəbi dildən fərqli olaraq, bəzi şivələrdə *umbir, uniki, osbir* “otuz bir”, *yirmi, qıpbir* (Şr.), *səksən* əvəzinə *həştad* işlənir. Həştad fars sözü olub, dilimizdə uzun müddət səksən sözü ilə paralel işlənmişdir. H.Mirzəzadənin fikrincə, “səksən sözü Azərbaycanın İran sərhədlərindən uzaqda, fars dili təsirinə az uyan yerlərdə qorunub saxlanmışdır. Birincinin əksinə olaraq, öz dövründə ticarət mərkəzi olan və fars dili təsirinə məruz qalmış yerlərdə isə həştad sözü daha çox yayılmış, həm danışığ, həm də ədəbi yazı dilində normal bir söz kimi sabitləşmiş- dir” (75, s.99). Şivələrdə bəzi sözlər leksik mənasından əlavə say da bildirir; məs.: *bir əl-10, iki əl- 20* (Nax.), *toğullux- 25* qoyun, *çəpişdix`- 15* keçi (Qaz., Qar.), *cütmən- dörd* qoyun (Tov.), *qara- 12* dərz

(Zən.), *tümən- 10, nencə-10* bağ, *yüx`-8* bağ (B.Qk.), *pencə-10* dərz, *bafa-9* bağ, *dəriz- 2* bafa, *saxpencə - 20* dərz (Ağ.) və s.

Göyçay və Böyük Qarakilsə şivələrində onluqlara yaxın olan (altı, yeddi, səkkiz, doqquz) ədədlərinin əvəzinə (dörd, üç/ üş, iki, bir) əksik/əssik ifadələri işlənir; məs.: *onnan bir əssik, otızzan iki əssik, həştatdan üç əssik* (97,s.242), *həştaddan bir əx`six`, yüz-dən iki əx`six`* (114,s.16).

Qeyri- müəyyən saylar : *xıl* “çox”, *xeyləm/xeylax, oxarta/ oxartana, cıncış* (Şr.), *onca:z, bınca:z* “o qədər, bu qədər”, *oqqətə/ oqqərtənə, bıqqərtə/ bıqqərtənə, acca, accana* (Qub.), *accanax, çoxlucana, xeylax* (Cəb.) və s. Qazax şivəsində qeyri- müəyyən saylara –*rıncı,- runqu* şəkilçisi əlavə olunur; məs.: *azrıncı, çox-runqu* (142, s.20).

Kəsr sayları miqdar saylarına **-da,- də** (əksər şivə.),- **ın,-in** (İm.) şəkilçilərini əlavə etməklə düzəlir. Şivələrin əksəriyyətin- də kəsr sayları çıxışlıq halın- **dan,- dən** şəkilçisi ilə əmələ gəlir. Cəbrayıl, Cəlilabad və Qubadlı şivələrində çıxışlıq hal şəkilçisi- nin **-dam,- dəm,- nam** variantları da işlənir; məs.: *üşdən iki, beşdən bir* (Qaz.,Tov., Bor.), *beşdən bir, onnam iki, üşdəm bir* (Cəl.), *üşdə bir, beşdə iki, ikidəm bir, altıdam bir* (Qub.), *üşdəm bir, beşdəm iki, onnan dörd* (Cəb.), *beşin üçü, dördün biri, ikinin biri* (İm.) və s.

Şivələrin əksəriyyətində **sıra sayları –ımcı⁴**, Qax və Zaqata- la şivələrində ədəbi dildə olduğu kimi, **-ıncı**, Qubadlı şivəsində **- ımji,- mji** forması ilə ifadə olunur; məs.:*qırxımcı, atmışım- cı, beşimci, onumcu* (Nax.), *altımcı, üçimci* (B.), *birinci, altın- cı, onuncu* (Q., Zaq.), *beşimji, altımji, onumju, üçümjü* (Qub.). Sıra sayları Bakı, Şamaxı, Təbriz, Cəbrayıl (Alikeyxalı, Hasanlı, Soltanlı kənd şivələri), Böyük Qarakilsə (Urud), Qubadlı (Çar- daqlı), İmişli, İsmayılı və Gədəbəy şivələrində **–minci** şəkilçisi ilə əmələ gəlir; məs.: *biriminci, ikiminci, üçiminci* (Təb.), *ikimin- ci, altımıncı* (B.Qk.), *ikiminci, üçümüncü* (Qub.), *səkgizminci, beşminci* (İm.), *ikiminci, altımıncı, qırxımıncı* (İs.) və s. Güney

Azərbaycanda Dərgəz və Qoçan şivələrində -əmki şəkilçisi bir sayında qeydə alınmışdır: birəmki < birinci (47a,s.103.)

Əvəzlilik

Azərbaycan dili şivələrində əvəzliliklər müxtəlif formalarda işlənməkdədir. Burada həm oğuz, həm də qıpçaq qrupu türk dilləri üçün səciyyəvi olan forma və xüsusiyyətlər qorunub saxlanmışdır.

Şəxs əvəzlilikləri

Şivələrin əksəriyyətində şəxs əvəzlilikləri ədəbi dil formasında yayılmışdır. Bəzi şivələrdə fərqli formalara rast gəlinir. I və II şəxslərin təki şivələrdə *mən, sən* (əksər şivə.), *men, sen* (Q., Qb.), *bən* (Saatlının Ağarəhimli kənd şivəsi), *man, san* (Zən., F., Ord.) şəklində qeydə alınmışdır. Bu formalara (*men, sen, bən*) qədim türk yazılı abidələrində də rast gəlinir. *Men, sen* əvəzlilikləri müasir Altay, qazax, Qaraqalpaq, qırğız, qumuq, noqay, Tuva, türkmən, özbək, şor dillərində, bən əvəzliyi isə türk və qaqauz dillərində ədəbi dil norması kimi sabitləşmişdir.

Əksər şivələrdə I və II şəxs əvəzliliklərinin cəmində əsasən ədəbi dil formaları işlənsə də qismən fərqli cəhətlər məhdud arealda səciyyəvilik təşkil edir. Bəzi şivələrdə II və III şəxs əvəzlilikləri fərqli şəkildə tələffüz olunur: *büz* (Dər., Tab.), *süz* (şimal- şərq), *suz* (İs.), *u* (B., Qb., B.Qk.), *ho // hu* (Zaq., Q.), *olar* (şimal- qərb, qərb, Ş., Nax., Ab.)/ *ular* (Qb., Ab.)/ *holar* (Zaq., Q.)/ *ollar* (Qar.)/ *onnar* (Qar., Nax., Zaq., Q.)/ *onnar/ olor* (Qaz.).

O əvəzliyinin *u* şəklində işlənməsinə sadəcə səs əvəzlənməsi kimi yanaşmaq doğru olmazdı. Üçüncü şəxs əvəzliyinin *u* forması başqa türk dillərində - müasir özbək və uyğur dillərində, eləcə də özbək dilinin dialektlərində də işlənir. Türkoloqlar A.N. Kononov və M.İslamov u~ul formasını əvəzliyin arxaik şəkli hesab edirlər.

Şivələrdə üçüncü şəxs əvəzliyinin *ollar* forması türk dillərinə xas qədim xüsusiyyətin izidir. Belə ki Orxon- Yenisey

abidələrində, bir sıra müasir türk dillərində (Altay, qazax, Qaraqalpaq, noqay, Tuva, türkmən, xakas, şor) üçüncü şəxs əvəzliyi *ol* şəklində işlənir. III əvəzliyinin *ol* forması XIV əsrdən XIX əsrin əvvəllərinə kimi ədəbi dilimizdə norma səviyyəsində işlənməmişdir. Bu formaya “ Kitabi Dədə Qorqud” abidəsində də tez- tez rast gəlinir: *Baba, mən yerimdən durmadan ol durmuş ola* .

Şəxs əvəzliliklərinin hallanmasında da müxtəlif formalar meydana çıxır: *mənə, məə, mə:, məyə, maña, mañ, mǎ:, mağa/məğa, maxa, maha; sənə, səə, sə:, səyə, saña, sañ, sǎ:, sağa/səğa, saxa saha, oya//oa, manqa, sanqa* (yönlük halda), *məyi/məi, səyi/səi, o-yi/oi* (təsirlik halda), *menin/mənin, meni/məni, bizin/bizi, seni* (Zaq., Q.,); *bizin/bizi* (Qb.), *sənuv, sizuv, onuv, ollaruv* (Ağc.), *mənin, bizin* (İm., Gəđ.), *mənün, bizün* (Dər.), *məniñ, səniñ, onun* (Qaz.) *mənnə, sənnə, unna/ hunna / onna* (Ş.), *bizzə, sizzə, bizzən, sizzən* (Muğ.).

Mən və biz şəxs əvəzliliklərinə əlavə olunan - *im* və ya *in* şəkilçisinə tədqiqatçıların münasibəti müxtəlifdir. M.Şirəliyev “Bakı dialekti” əsərində əvəzliliklərə artırılan şəkilçiləri mənsubiyyət, “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” kitabında yiyəlik hal şəkilçisi hesab edir (90,s.62;89, s.177). R.Rüstəmov “Quba dialekti” monoqrafiyasında - *in* şəkilçisindən mənsubiyyət, həmin monoqrafiyanın başqa bölməsində yiyəlik hal şəkilçisi kimi bəhs edir (83,s.118, 133). B.Serebrennikov və N.Hacıyeva “mənim” və “bizim” əvəzliliklərindəki - *im* şəkilçisini mənsubiyyət, A.N.Kononov isə yiyəlik hal şəkilçisi kimi izah etmişlər (182, s.142; 160, s.81). M.İslamov birinci şəxs əvəzliliklərinin hallanma prosesində qəbul etdiyi - *im* və - *in* şəkilçilərini ətraflı şərh etmiş, - *in* şəkilçisinin qədim yiyəlik hal şəkilçisindəki *nq* səsinin tarixi inkişafı nəticəsində əmələ gəldiyini göstərmişdir (62, s.30). Orxon - Yenisey abidələrində də mən və biz əvəzlilikləri yiyəlik halda - *in* şəkilçisi ilə işlənməmişdir; məs.: *Bizin* sü atı turuk, azukı yok erti “Bizim qoşunun atları arıq, azuqəsi yox idi” (KT,Böyük abidə, 39-cu sətir), *menin* sabımın sımadı “mənim sözü- mü təhrif etmədi” (KT, Kiçik abidə, 11-ci sətir).

M.Kaşğari bu hadisəni nə şəkildə qeyd almışdır: *meninğ* emgek “mənim əməyim”; *bizinğ* ew “bizim ev” (MK, III c., s.370, 372).

Fikrimizcə, hallanma prosesində birinci şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik halda qəbul etdiyi əlaməti mənsubiyyət, digər əvəzliliklərə əlavə olunan formanı isə hal şəkilçisi adlandırmaq doğru deyildir. Qədim türk yazılı abidələrində, müa- sir türk dillərində, o cümlədən şivələrimizdə mən və biz əvəzliliklərinin yiyəlik halında işlənən - *in* hal şəkilçisi olub və - *im* formasından qədimdir.

İşarə əvəzlilikləri

Şivələrdə işarə əvəzlilikləri fərqli şəkillərdə qeyri- bərabər kəmiyyətdə yayılmışdır. **Bu** işarə əvəzliyi hallanarkən adlıq haldan başqa, digər hallarda b>m dəyişməsi baş verir: munun, muna, muni, munda, munnan. Şivələrin əksəriyyətində **bu** əvəzliyinin cəm formasında ilk samit dəyişməz qalır (buların). Qazax şivəsində isə b>m dəyişməsi saxlanılır; məs.: *munnarı, munnara, munnarı, munnarda, mun- nardan*. Bundan başqa, digər işarə əvəzlilikləri aşağıdakı formalarda yayılmışdır: *habu/habı* (Q., Zağ., Ş.), *o, bu/be, budey, oday, belənçi, belənçik* (B., Şam.), *odua, budua, odurana, budurana* (Q.), *bıdırana, bıdıxana, odurannı, budurannı* (Nax.), *habıdağa, habıdırana* (Q.), *butana, otana* (G.), *a:na, ə:nə* (qərb), *onək, bunək* (Ağ.), *oğal, bığal/buğal* (B., Şam., Nax.), *oqı-lıx, buqı-lıx* «elə», “şu”nu gətir, “şu”nu qoy (Gəd.), *anarı* (qərb, şimal- qərb), *həvlə/ həblə, həblə, belənçik, eləncig* (İm.), *heylə / həylə, həbelə/ hibələ* (Cəb.).

Təyini əvəzliliklər

Son dövrlərə qədər Azərbaycan dilçiliyində mənsubiyyət şəkilçili öz əvəzliyi qayıdış əvəzliyi adlandırılırdı. Hazırda bir sıra alimlər bu əvəzliyi təyini əvəzlik kimi səciyyələndirir. Əksər şivələrdə bu əvəzlik və onun mənsubiyyət şəkilçili formaları özüm, özün, özü/özi; Quba şivəsində isə üzüm, üzün, üzi, Cəbrayılın Qaracallı kənd şivəsində özügün, özüga, özügu, həmin

rayonun Daşkəsən və Süleymanlı kənd şivələrində isə özüyün, özüyə, özüyü şəkillərində işlənməkdədir. Bəzi şivələrdə isə onun vəzifəsini gəndi (Ş.) // *kəndi* (Qaz.,İt., S., Çən.), *bilə* (Təb., Zən., Meğ., İt.), *men-mağa*, *sen-sağa* (Q.) formaları yerinə yetirir. *Kəndi* əvəzliyi Qazax şivəsində müs- təqil əvəzlik kimi deyil, özkəndinə, kəndibaşına, *kəndi- kəndinə* şəkildə qorunub saxlanmışdır; məs.: - *Kəndi- kəndinə* iş görər; - *Özkəndinə* sürüf gedif maşını və s. (142,s.10). *Gəndi* sözü öz sözü ilə yanaşı, Kitabı Dədə Qorqud abidəsindən başlamış XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər ədəbi dilimizdə işlənmişdir. Bu sözə M.Kaşğarinin “Divanı”nda da *kendü* şəkildə rast gəlmək mümkündür. Hazırda kəndi əvəzliyi müasir türk ədəbi dilində saxlanmışdır.

Qeyri- müəyyən əvəzliliklər

Dialektlərdə qeyri- müəyyən əvəzliliklərin müəyyən hissəsi sual əvəzliliklərinin əsasında, onlara şəkilçilərin əlavəsi və ya başqa sözlərin qoşulması yolu ilə yaranır. Bir qismi də əvəzlik olmayan sözlərdən və ya başqa əvəzliliklərin köməyi ilə əmələ gəlir. Ədəbi dilimizdə işlənən qeyri- müəyyən əvəzliliklər şivələr də müxtəlif tələffüz variantlarında işlənir: *kimsə/kimiysə/ kimsənə, hərə/hər; kəs/hər kes/hər kəsən/hər kəsə/hər kişi/ hər kəş/ hər küş, bənzi/ bənziləri, filan kəs/filan-peşmakan/ filan-peşman* (cansızlar), *hamı/hamısı/* (əksər şivə.), *hamıyı, hamıcığ/ hamıcağı* (Ağ., Gəd.), *hərəkəşdi* (İm.), *hər küşdə, hər kəsən* (Cəb.) və s.

Bəzi şivələrdə çıxışlıq hal şəkilçili şəxs əvəzlilikləri birlikdə işlənərək qeyri- müəyyən əvəzlik əmələ gətirir; məs.: -*Xırda adam dünyənin işini sənnən- mənən çox qanır* (Göy.) və s.

O və bu əvəzlilikləri birlikdə işlənərək qeyri- müəyyən əvəzlik əmələ gətirir; məs.: - *O-bu deyir, sən də inanırsan* (G.); - *Onun-munnun haravasınan* gəldix` çıxdıx kəndə (Dağ.) və s.

Sual əvəzlilikləri

Şivələrdə işlənən sual əvəzlilikləri ədəbi dillə müqayisə çoxluq təşkil edir. Dialektlərə xas sual əvəzliliklərinin əksəriyyəti

mürəkkəb quruluşludur; bir qismi iki və ya üç əvəzliyin birləşməsindən, yaxud da əvəzliliklə başqa sözlərin (isim, qoşma) birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Mürəkkəb və düzəltmə quruluşlu sual əvəzlilikləri əsasən na/ne/nə, ha köklərindən yaranmışdır. Hazırda sual əvəzlilikləri şivələrdə fərqli tələffüz variantlarında yayılmışdır:

Kim/çim. Şivələrin əksəriyyətində bu əvəzlilik *kim*, Нахчыбан, Ordubad və Şəki şivələrində çim şəklində sabitləşmişdir; məs.: - *Çim* nə isdiyir disin (Ş.) və s. Şivərimizdə kim/çim əvəzliyi hallanır və cəm şəkilçisi qəbul edir: çim, *çimin*, *çimə*, *çimi*, *çimdə*, *çimnən*, *çimlər*/ *çimnər*.

Nə/ne/ na/ nema. Ədəbi dilimizdəki nə əvəzliyi şimal- qərb şivələrində *na* (Ş.), *ne*, *nema* (Q.) şəkillərində yayılmışdır. Bu əvəzliliklər hallanır və cəm şəkilçisi qəbul edir. Yönlük halda işlənərkən y samiti düşür, *na:/ nə:* şəklini alır; məs.: *Na: kalmısan bəs?* (Ş.). Qax şivəsində *nema* sözü *nə* sual əvəzliyinin sinonimi kimi çıxış edir.

Namağa. Zaqatala şivəsində bu söz “nə üçün”, “niyə” sual əvəzliliklərinin sinonimidir; məs.: - *Namağa çağırmışdılar sizi?* M.İslamovun fikrincə, bu söz *na* sual əvəzliyi ilə yönlük halda işlənən *mən* sözünün (*mağa*) birləşməsindən düzəlmişdir.

Nəmənə. Dialektlərdə *nəmənə* sözü “nə və necə” mənaları bildirir. Gədəbəy, Qazax, Ağcabədi (Yastıyol kənd şivəsi), Xocavənd və Kürdəmir şivələrində işlənir; məs.: - *Nəmənənin adı var dediniz?* (Gəd.). *Nəmənə* sözü digər şivələrdə müqayisədə Təbriz şivəsində geniş yayılmışdır. Bu əvəzlilik isim kimi hallanır: *nəmənə*, *nəmənənin*, *nəmənəyə*, *nəmənəni*, *nəmənədə*, *nəmənədən*. Yönlük halda işlənərkən mənası dəyişir, “niyə, nə üçün” sual əvəzliliklərinin sinoniminə çevrilir; məs.: - *Bəs nəməniyə getmirsən?* (Ş.). Balakən şivəsində həmin əvəzliyin *nəmiyə* forması da qeydə alınmışdır.

Bunlardan əlavə, şivələrdə *nə* əvəzliyi ilə bağlı *nəmersə* “nə”, *nara/nere* “hara”, *nəhəl* “necə” (Q.), *ne:n*, “niyə, nə üçün, nəyə görə” (Gəd.), *nənsi/ nensi* “hansı” (şimal-qərb), *nəblə/nəblənə*

“nə qədər” (Muğ.), *nəvəs* “necə” (Daş.), *nöhün* “nə” (S.), *nöş*, *nüş*, *nöşün*, *nüşün* (şimal- şərq), *nəhəl* “necə” (Q.), *nezar* (Zən.), *hancarı/ həncəri*, *nöynüz* “nə əcəb” (Qaz.), *nətə:r/ nətəvir*, *nəciyəz*, *nəmənə*, *nəmənəciyəz* (Cəb.) və s. formalar da yayılmışdır. Qazağın Aşırılı kənd şivəsində *nancarı* “necə, nə cür” əvəzliyi işləkdir (142, s. 10).

Dialektlərdə *ha* sual əvəzliyi «nə, hansı» mənalarda sabitləşmişdir; məs.: *Ha tərəfə gedirsən?* (Ş.). *Ha* əvəzliyi bir sıra sual əvəzliliklərinin yaranmasında əsas olmuşdur: *ha:y* “nə”, *haña* “hani” (Qaz.), *haçağ/haçan*, *haçax*, *havax*, *hağal* (Q.), *hancarı/ hanjari* “hara, necə, nə üçün, niyə”, *havax*, *haysı* (Cəb.) və s.

Feil

Feillər lüğət tərkibinin zənginliyi və qrammatik xüsusiyyətlərinin çoxluğu ilə digər nitq hissələrindən fərqlənir. Feillərin əksəriyyəti ədəbi dildə işlənsə də, bir qrup feillər yalnız şivələrin leksikasına xasdır; məsələn: *zirzələməx* (Dm.) «bağlamaq», *zoğallamax* (Şş.), «boş-boş danışmaq», *iyəşməx* (Tov.), «sözləşmək», *im- rəmməx* (Qaz.) «alçaqdan mələmək», *kəlimək* (Cəb.) «kürümək», *korşalmax* (Qaz.) «kütləşmək», *küpləməx* (G.) «döymək», *gənəşməx* (Qb., G., B.) «məsləhətləşmək» və s. Şivələrdə işlək olan bəzi feillər digər türk dilləri ilə oxşarlıq təşkil edir; məs: *almanlamax* (Qb., G.) «bir şeyi alıb yemək, adamı altına almaq» sözü türkmən dilində, *dızıxmağ* (B.) «qaçmaq» sözü müasir türk və Tuva dillərində, *dabrımağ* «qaçmaq» (S.) sözü türkmən dilində, *yığlamax* «ağlamaq» (Q.) sözü özbək dilində, *oxranmax* «kişnəmək» (Qaz.) türkmən və qırğız dillərində də işlənməkdədir.

Ədəbi dildə olduğu kimi, şivələrdə də hərəkətin icra olunub-olmamasına görə feillər iki qrupa bölünür: 1) təsdiq, 2) inkar. İnkər feillər əsasən *-m*, *-ma*, *-mə* şəkilçisi ilə ifadə olunur. Şivələrdə sonu *-p* səsi ilə bitən feillərdən sonra şəkilcisinin *-ba*, *-bə*,

b variantı işlənməkdədir; məs.: *tapbadı, səpbədi, qapbadı* və s.

Qazax, ayrım, bəzən də Quba, Bakı və Şamaxı şivələrində əmr şəklində inkar şəkilçisinin *-mo*, *-mō* variantına da rast gəlinir: *oxumoyun, üşümō:n* (Qaz., Ay.), *oxumo:uz, yazmo:un, vurmo:un* (B., Qb.) və s. (89, s. 188).

Feilin şəkilləri

Şivələrimizdə ən çox işlənən əmr, xəbər, arzu, şərt və bacarıq (bəzən bu şəkil ayrı verilir) şəkilləridir. Feilin ***bacarıq şəkli*** ədəbi dildə olduğu kimi, şivələrdə də *-a*, *-ə* feili bağlama şəkilçisi ilə *bilmək* köməkçi feilinin vasitəsilə əmələ gəlir; məs.: *ala bilmək, kəsə bilmək, danışa bilmək* və s. Bacarıq şəklinin inkarının işlənilməsinə görə şivələr 3 qrupa bölünür:

1) Bilmə ilə yanaşı olaraq, *-mma*, *-mmə* şəkilçisi ilə ifadə olunanlar; məs.: *yaza bilmədi// yazammadı// yazəmmədi, gələ bilmir// gələmmir* və s. Bu qrupa şimal-şərq ləhcəsi, Şəki, Zaqatala və Qax şivələri daxildir.

2) Qarabağ, Qazax, Gəncə, Naxçıvan, Ordubad, Təbriz və İrəvan şivələrində yalnız *-mma*, *-mmə* formaları işlənir; məs.: *yazammadı// yazımmıyıf// yazammaz// yazammer, gələmmiyəjə x'* və s.

3) Qarabağ, Bakı, Sabirabad, və İrəvanın bəzi şivələrində *-e*: *lmə, ə*: *lmə –ilmə* formalarına təsadüf olunur; məs.: *yaze:lmədi, gəle:lmədi, yazailmir* və s. (89, s.188).

Əmr şəkli

Əmr şəkli şivələrdə şəxs şəkilçilərinin vasitəsilə əmələ gəlir. Birinci şəxsin təkli əksər şivələrdə dördvariantlı *-ım⁴*, şimal-şərq ləhcəsində ikivariantlı *-ım*, *-im*, Qazax, Ağcabədi (Qaradolaq, Şərəfxanlı kənd şivələri), Amasiya (Quzukənd, Balıqlı, El-lərkənd və Göllü kənd şivələri) şivələrində *-em*, *-om*, *-öm*, İraq-türkman ləhcəsində *-ayım*, *-əyim* şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs.: *alım, gəlim, qurum, görüm* (əksər şivə.), *alem, qurom, tüşöm, bölöm, burom* (Qaz.), *alem, pozom, göröm, toxo:m* (Ağc.), *bilem*,

oturom, göröm (Am.), *dolanım, kəsim, qurım, bükim* (Təb.), *açım, səpim, qoşum, görüm* (Tov.); *Sən tərlə, mən siləyim*; *Malım yoxdu alayım* (İt.) və s. Cəbrayıl şivəsində isə əmr formasının birinci və üçüncü şəxsində bir qayda olaraq, ***qoy, qoyun*** ədatları işlənir; məs.: *qoy alım, qoy alax, qoy alsın* (45, s.171).

II şəxsin təkli şivələrdə iki şəkildə: 1) ədəbi dildə olduğu kimi, şəkilçisiz; 2) arxaik *-qınan*, *-ginən* şəkilçisi ilə əmələ gəlir. Bu şəkilçi iki hissədən *-gil*, *-gil* və *-an*, *-ən* hissələrindən ibarətdir. *-qıl*, *-qıl* şəkilçisinə qədim yazılı abidələrdə və müasir Altay, yeni uyğur və Qaraqalpaq dillərində də rast gəlmək mümkündür. Əksər şivə- lərdə yalnız şəkilçinin *-ginən* variantı işləndiyi halda, Bakı, Şamaxı və Muğan şivələrində hər iki formasına *-qınan*, *-ginən*, Cəlilabad şivəsində isə *-gınan*, *- ginən*, Dərbənd şivəsində *-ginən/ ginə* şəklində təsadüf olunur. Qərb ləhcəsində həmin forma dörd variantda işlənir; məs.: *alqınan, qo:qınan, bilginən, gör-ginən* (Muğ.), *soyğunən, yazğınən, çüşgünön, duruyınən* (Qaz.,-Tov., Bor.), *dur, qaç, aparginən, ox- şaginən* (Təb.), *alginən, gəlginən, pozgunən, görgünən* (Ağc.), *alginə, tutginə, duş- ginə, kitginə* (D.). Xocavənd şivəsində isə *-ginən* forması dörd variantda- *ınən*, *- inən*, *- unən*, *- ünən* şəklində yayılmışdır; məs.: *alınən, gəlinən, pozunən, görünən* və s.

Saitlə bitən sözlər II şəxsdə bəzən *denən, deynən, dinə, oturan* (əksər şivə.), *deyinən, yeyinən, deyiməyinən* (Dm.) şəklində ancaq şəxs şəkilçisi qəbul edir. Meğrinin Aldərə kənd şivəsində II şəxs təkdə *dınən, -dinən* şəkilçisi geniş yayılmışdır; məs.: *aldınən, verdinən* və s.

Əmr şəklinin I şəxs cəmində şəxs şəkilçilərinin işlənməsinə görə şivələr üç qrupa bölünür: 1) Qarabağ, Qazax, Gəncə, Naxçıvan şivələrində iki variantlı *-ax*, *-əx'* şəkilçisi işlənir; 2) Bakı, Şamaxı, Muğan və Ağcabədi (Yastıyol kənd şivəsi) şivələrində *-ağ*, *-əg*, Dərbənd şivəsində *-eg*, *- əg* şəkilçisi geniş yayılmışdır; 3) Quba, Ordubad, Şəki, Təbriz, Bakı, Qax, Zəngilan və Zaqatala şivələrində bir variantda *- ax* (Ord., Təb., Zən.), *-eg* (B.), *-ağ* (Qb.) şəkilçiləri özünü göstərir. İraq- türkman ləhcəsində bu cəhətdən

müxtəliflik (-aq/-ağ/-ax, -ək/-əğ/-əx') mövcuddur; məs.: məs.: *baxağ/ baxeg, oxıyağ/ oxiyeg* (B.), *qavax, gəlah, issinəx* (Ord.), *verax, kəsax, gedax, yetişax* (Təb.), *gedax, gəlah, içax, süzax* (Zən.), *açax, qoşax, səpəx*, *gələx* (Qaz.), *alağ, gələg, pozağ, kü-rüyəg* (Ağc.), *çıxağ, gedağ, qoyax, burax, enəg, öldü- rəg* (İt.), *aləg, satəg, göreg, bürüyeg* (D.) və s.

Bəzi şivələrdə əmr şəklinin I şəxs cəmində *eyün//egün, -e-güz* (B.), *-ağun// -əgün, -əyün* (Şam., Cəl.), *-ağun* (Qb.), *-ağun// ağün-ağuz //əgüz* (Muğ.), *ağın//əyin* (Cəb., Zən., İr.), *-ağın, -əyin, ağun, ağün/ əyün* (Ağc., İm.), *-ayın/-ağun, -əyin/- ağün* (İt.), *-egün, -əgün* (D.) şəkilçisinə də təsadüf olunur; məs.: *gedegün// gedeyün, alegün, qaçağun, gələgüz* və s. Bu şəkilçinin mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər vardır. M.Şirəliyev, K.Ramazanov *-ağun, -əyin* şəkilçisini I şəxs cəmin II şəxs cəmə müraciət forması, R.Rüstəmov, Ə.Dəmirçizadə, A.Hüseynov və E.Əzizov qədim *-ayın, -əyin* şəkilçisinin izi hesab edirlər. M.Rəhimovun fikrincə, *-ayın, -əyin* forması türk dillərinin qədim dövrü üçün ümumi olan arzu məzmunlu gəy şəkilçisindən törəmiş *-ay* və I şəxs əlaməti olan *-ın* formatından əmələ gəlmişdir.

R.Rüstəmov, A.Hüseynov, M.Rəhimov və E.Əzizov Bakı və Muğan şivələrində işlənən *-ağuz, -əgüz* formalarını mənşəcə dilimizin tarixində işlənmiş – *avuz, -əvüz* şəkilçisi ilə bağlı hesab edirlər.

İraq- türkmən ləhcəsində birinci şəxsin cəmində *-alım, -əlim* şəkilçisi də tarixi mövqeyini qoruyub saxlamışdır; məs.: *-Aşiq halın soralım; - İndi birlikdə gedəlim* (59a, s.179.). Bu şəkilçi "Kitabi –Dədə Qorqud" abidəsində və klassiklərin dilində də işlənmişdir; məs.: *Məgər bir qoca babam, bir qarı anam var; gəl gedəlim ikisindən biri bolay ki, canın verə* (KDQ); *-Bir- bir qılalım qamu saña ərz* (Füzuli); *- İkimiz bir yerə həmdəm olalım* (Vaqif).

Əmr şəklinin II şəxs cəmi şəkilçisinin işlənməsinə görə şivələr iki qrupa bölünür: 1) Qərb ləhcəsində, Naxçıvan, Zaqatala, Göyçay və Qax şivələrində, İraq- türkmən ləhcəsində dörd variantlı – *ın* şəkilçisi işlənir; məs.: *açıñ, sürüyün, səpiñ, qoşun, görün* (Qaz.,

Bor.), *alın, gedin, oturun, görün* (Göy.), *qalın, yeyin, qoyun, dö-yün* (Şr.), *açın, gətirin, soruşun* (İt.) və s.

2) Bakı, Şamaxı, Quba, Muğan, Lənkəran və Qobustan şivələrində ikivariantlı *-un, -ün, -uz, -üz*, Təbriz və Dərbənd şivələrində *-un, -ün* şəkilçiləri üstünlük təşkil edir; məs.: *yapışun, danışun, yığışun, gedün* (Təb.), *gedün, bilün, qaçun, yazun, gedüz, bilüz, qaçuz* (Muğ.), *baxuz, verüz, saxlıyuz, işdiyüz* (Cəl.), *alun, durun, gidiün, yiyün, vərün* (D.), *qozi:yün, aparun, gedüz, baxuz* (Lən.) və s.

İraq- türkmən ləhcəsində II şəxsin cəmini bildirmək üçün dördvariantlı *-vin*, Dmanisi şivəsində *-ıñ* və *-ginən* şəkilçisindən də istifadə olunur. *-vin* şəkilçisi daha çox saillə bitən feillərdə və əmr şəklinin inkarında müşahidə olunur; məs.: *doğravin, yüklə-vün, bağlamavun, yatmavun, çağırmavun* (59a, s.184), *qaldırın-ginən, deyin- ginən, qaldırmıyın-ginən, deyimiyn-ginən* (Dm.) və s.

III şəxsin tək qərb ləhcəsində, Naxçıvan, Təbriz, Şəki, Zaqatala, Quba və Qax şivələrində *-sın^d*, şimal-şərq ləhcəsində (Quba şivəsi istisna olmaqla) *-sun, -sün*, forması ilə ifadə olunur. Cəmdə isə həmin şəkilçiyə əksər şivələrdə *-lar/nar, -lər/ nər*, Təbriz və Dərbənd (Arkit, Muğartı və Səlik kənd şivələri) şivələrində isə *-la/ na, -lə/nə* forması əlavə olunur; məs.: *alsın, görüşsün, getsinnə, dağıtsınna* (Təb.), *aşsın/aşsın, görsün, səfsinnər, qoşsun-nar* (Qaz., Bor.), *alsun, baxsun, disün, gözdəməsün* (Muğ.), *alsun, baxsun, vırsun, bilsün* (Cəl.), *vırsun, tuxusun, disün, düşsün, gəlsünnər, işləsünlər, uxusunla, gəlsünlə* (D.), *pişirsün, yığsun, köməkləşsünlər* (Lən.) və s.

Xəbər şəkli

Əbədi dildə olduğu kimi, şivələrdə də feilin üç zamanı var. Zaman formalarının və şəxs əlamətlərinin işlənməsinə görə şivələr həm ədəbi dildən, həm də bir-birindən fərqlənir.

Şühudi keçmiş zaman

Şühudi keçmiş zaman şivələrdə *-dı, -di, -du, -dū* şəkilçisi ilə ifadə olunur. Zaman şəkilçinin variantlarının işlənməsinə görə şivələr bir- birindən fərqlənir. Eyni zamanda ayrı- ayrı şivələrdə

şəxs şəkilçiləri də fonetik cəhətdən fərqli şəkildə sabitləşmişdir.

Qazax, Qarabağ, Gəncə və Ağdam şivələrində dördvariantlı – *dı* şəkilçisi işlənir; məs.: *qaldım, gəldim, tutdum, gördüm* (Qub.), *azdım, gəldim, qurdum, tükdüm* (Qb.), *aldım, verdim, qo:dum, sürdüm* (Göy.) və s.

Şimal-şərq ləhcəsində –*dı* şəkilçisi həm dörd, həm də iki variantda işlənir. Bakı, Şamaxı və Muğan şivələrində ikivariantlı –*dı*, –*di* və ya –*du*, –*dü* şəkilçiləri üstün mövqeyə malikdir. Bakı və Muğan şivələrində birinci şəxsə dördvariantda, ikinci şəxsə dodaq variantı, üçüncü şəxsə isə damaq variantı işləkdir: *oxıdım/oxudum, oxıdun, oxıdı/oxıdı, oxıdığ/oxuduğ/oxidig, oxuduz, oxıdılar* (B.), *yığdım, yığdun, yığdı, yığduğ/yığdığ, yığduz, yığdı* (Muğ.) və s. Quba şivəsində isə birinci şəxs tək dördvariantlı, birinci şəxc cəm və ikinci şəxs –*du*, üçüncü şəxsə –*di* variantı işlənir; məs.: *başardım, başardun, başardi, başarduğ, başarduz, başardilər* (Qb.).

Naxçıvan, Quba, Ordubad, Təbriz, Zaqatala, Zəngilan və Qax şivələrində birinci və ikinci şəxslərin cəmi üzrə birvariantlı şəkilçilər işlənir: –*duğ* (Qb.), –*dıx, -dux, -dız, -duz* (Nax.), –*dıx, -dux, -dox, -duz, -duz, -doz* (Şəki), –*dıx, -diz, -duz* (Zaq., Q.), –*dux* (Təb.), –*du* (Zən.); məs.: *verdux, ələdux, yetiştux, kəsdux, seşdux* (Təb.), *satduz, giyduz, otduz, üzduz, otumaduz* (Ş.), *gördux, süzdux, aldu:z, gəldu:z* (Zən.) və s. Şərur şivəsində ikinci şəxsin cəmində dördvariantlı –*z*, –*yız* şəkilçisi işlənir; məs.: *aldız/aldıyız, gəldiz/gəldiyiz, gətdiz/gətdiyiz* və s.

Təbriz, Zəncan, Şirvan (Navahı), Salyan (Mikayılı), Ağdaş (Qəsil) və Ordubad (Üstüpu) şivələrində sonu *t*, *ş*, *x*, *ç* samiti ilə bitən feillərdə şühudi keçmiş zaman şəkilçisi –*ti*, –*ti*, –*tu*, –*tü* şəkildə işlənir; məs.: *yetiştux, baxtun, qayıttı, getti, uştı, içti:z* (Təb.), *tuttum, tutun, tuttux, tuttu:z* (Zən.), *çattı, eşitti, düştü* (Şr.) və s.

Şəkinin İncə və Zunud kənd şivələrində –*di*⁴ şəkilçisi asimilyasiya nəticəsində –*li*⁴, –*ni*⁴, Şamaxı, Göyçay, Ağdam və Muğan şivələrində –*zi*, –*zi*, –*si*, –*si*, Sunqur şivəsində –*lı* (gəllim)

variantlarında işlənərkəndədir; məs.: *qannum, cumnum, allim, bilim* (Ş.), *yazzi, kəssi* (Muğ.) və s.

Nəqli keçmiş zaman

Nəqli keçmiş zaman şivələrdə müxtəlif formalarla ifadə olunur. Ədəbi dildə işlənən –*miş*⁴ şəkilçisi əsasən I şəxsə özünü göstərir. Cəbrayıl (Sirik kənd şivəsi) şivəsində bu şəkilçi –*miş* şəkildə sabitləşmişdir; məs.: *almışam, getmişəm* (əksər şivə), *usdamışux, tüşmüşux* (Qaz.), *sarımışux, bürümüşux, qalmışux* (Təb.), *satmışam, cəlmışəm, durmuşux* (Cəb.) və s. Cəlilabad (Ləkin və Cən-yan kənd şivələri) şivəsində birinci şəxs təkdə –*ib*, –*ib* şəkilçisi də qeydə alınmışdır; məs.: Mən qəribəm, irəğ yerdə *qalıbam*;– Elə hey deyisən *alıbam* və s. (104a, s.24).

II şəxsə –*mi*⁴ (B., Qb., İs., Qob., Qar., Ş., Nax.), –*ib*⁴, –*ip*⁴ (Zaq., Q., İr.) –*ib*⁴ (şimal-şərq ləhcəsi) –*if*⁴ (qərb ləhcəsi, Zaq., Q.), –*mi*, –*ip*, –*if* (Təb.) şəkilçiləri işlənir. Göründüyü kimi, ikinci şəxsə nəqli keçmiş zaman şəkilçisində *ş* samiti işlənir. Bu, Azərbaycan dilində iki kar samitin yanaşı işlənməməsi ilə əlaqədardır. Lakin Zəncan, Urmiya və Borçalı (Araplı, Aşağı Saral) şivələrində isə *s* samiti işlənir; məs.: *vurmuşan, sürmüşən* (Br.), *gəlmışən, görmüşən* (Zən.), *aparmışan, durmuşan* (U.) və s. Urmiyanın Bağanuş kənd şivəsində II şəxs təkdə şəxs əlaməti –*ey* şəkildədir; məs.: öyrənmişey, almışey və s. (219, s.72).

Ayırım şivəsində I və II şəxs təkdə digər şivələrdən fərqli olaraq, şəxs şəkilçilərinin qapalı variantları işlənir; məs.: *yazmışım, gəlmışim, vurufsun, görüfsün*.

III şəxsə şivələrdə –*ib*⁴, –*ip*⁴ (Zaq., Q., İr., Nax., Ord., Təb.), –*ib*, –*ib* (şimal-şərq ləhcəsi), –*if*⁴ (Qaz., G., Ağ., Zaq., Q.) şəkilçiləri işlənir. Şəki, Zaqatala, Quba, Dərbənd, Oğuz və Qaxın bəzi kənd şivələrində III şəxsə –*itdi*⁴ şəkilçisinə rast gəlinir; məs.: *yazıtdı, oxuyıtdı, gıdıtdı* və s. Bu şəxsə şəkilçilərin müxtəlifliyi Cənubi Azərbaycan şivələrində də özünü göstərir. Təbriz şivəsində –*ip*, Salmas şivə-sində –*ib*, –*if*, –*it*, –*ibdi*, –*itdi*, Xorasan şivəsində –*ib*, –*it*, Urmiya şivəsində –*miş*, –*ib*, –*it*, –*itdi*/–*ittı*, Ərdəbil şivəsində

-miş, -ip, Həmədan və Sofyan şivələrində - *id*, - *iddi* formaları ilə ifadə olunur; məs.: *alıp, yığıp, itip, tapıp* (Təb.), *ayılıt, düşüt, görmüyüt, yatıtdı, oturutdu, yeditdi* (Sal.), *almış/alıb/ alıt* (U.), *çəkidi, acid, veriddi* (Həm.) və s.

Üçüncü şəxsdə - *it* şəkilçisi Azərbaycan dilinin Şəki, Quba, Dərbənd, Zaqata- la, Oğuz, Salmas və Urmiya şivələrində - *dı* (*r*) şəkilçisi ilə birlikdə işlənir; məs.: *yazıtdı, oxıytdı* (Ş.), *gəlitdi, dəgitdi, düşütdi* (Q.), *geditdi, oxuyutdu* (Zaq.) və s. Bu şəkilçinin mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. R.Rüstəmov və M.İslamova görə, bu forma assimilyasiya nəticəsində meydana çıxmışdır, yəni xəbərlilik şəkilçisindəki *d* səsi özündən əvvəlki zaman şəkilçisindəki *b* və *f* səslərinə təsir etmiş, həmin səsləri özünə yaxın məxrəcdən çıxmağa, *t* səsinə keçməyə məcbur etmişdir: *alıtdı~a-lıfdı, gəlitdi~ gəlibdi* (84,s.210; 61,s.150). E.Əzizov da bu şəkilçinin mənşəyindən bəhs edərək dialektlərdə işlənməsini qədim xəzər dilinin təsiri ilə əlaqələndirir (40,s.170-171). B.A.Gökdağ isə - *it* formasının tarixi inkişafının *ıp* tutur~ *ıp* tur~ *ıptı* ~ *ıpdı* ~ *ıtdı* ~ *it* istiqamətində baş verməsini göstərir (208,s.91).

İndiki zaman

İndiki zaman ayrı- ayrı dialektlərdə müxtəlif formalarla ifadə olunur. Şivələrdə işlənən indiki zaman formaları mənşəcə iki qrupa bölünür:

1) Qıpçaq tipli indiki zaman formaları; 2) Oğuz tipli indiki zaman formaları.

Qıpçaq tipli *-ad*, *-əd* şəkilçisi, əsasən Quba, qismən də Abşeron (Novxanı, Corat, Hökməli, Qobu və Güzdək kənd şivələri), Qobustan, Şamaxı, Şirvan (Ağa- məmmədli kənd şivəsi) şivələrində yayılmışdır. Bu şəkilçi birinci şəxsdə- *ad*, *-əd*, ikinci şəxsdə zaman şəkilçisindəki *d* səsi ixtisar olunur, üçüncü şəxsdə *-adı*, *-ədi* (*adu*, *- ədü*) şəklində işlənir; məs.: *aladam, aladu, gedədü, yiyədü gedmiyədü* (B.), *gidədəm, gidədi, vuradı, tükədi, işdəmidi* (Qb.), *aladı, aparadı, görədi* (Şr.) və s. M.Şirəliyevin fikrincə, bu şəkilçi indiki zamanın analitik tipi olan *a+durur* forma- sından törəmişdir. *a+ durur* forması hazırda Quba, Qax və Zaqatala şivələrində

mühafizə olunmuşdur; məs.: *Simavar horda qaynıya durur* (Q.); *-Nə çux belə qəzeti uxiya durmısan?* (Qb.) və s.

a+durur forması daha çox III şəxsdə özünü bürüzə versə də, Qax şivəsində bütün şəxslərdə işlənməkdədir; məs.: *ala duriyam, ala duriysan, ala dırıy* və s.

Bu şəkilçiyə M.Kaşğarının «Divan»ında (aka tutur), XV yüzilliyə qədər klassiklərin (Nəsimi, Xətai, Kişvəri) dilində də rast gəlmək mümkündür.

Quba və Bakının Corat kənd şivəsində qeyd olunan şəkilçinin *a-tdı*, *ə-tdi* variantı da müşahidə olunmuşdur; məs.: *baxatdı, gedətdi* və s.

a, *-ə*. İndiki zamanın qıpçaq forması sayılır. Təbriz, Dərbənd, Tabasaran, Quba, Bakı, Şamaxının bəzi kənd şivələrində və Şirvan şəhər şivəsində II şəxsdə işlənən *-a*, *-ə* şəkilçisi indiki zaman (bəzən də gələcək zaman) mənasını ifadə edir; məs.: *alasan, gələsən, alasuz, gələsüz* (Dər.), *gidəsən, gidəsüz* (Qb.) və s.

a, *-ə* türk dillərinə xas qədim formalardandır. Görkəmli türkoloq A.M.Şerbakın fikrincə, bu şəkilçi qədim dövrdə hərəkətlə bağlı meydana çıxmış, bir tərəfdən şəxs əlaməti qəbul etmiş indiki zaman, digər tərəfdən feili bağlama funksiyası yerinə yetirmişdir (198,s.85). B.Serebrennikov və N.Hacıyeva – *a* şəkilçisinin indiki zamanın ən qədim göstəricisi kimi tatar, başqırd, qumuq, krım- tatar dillərində işlənməsini qeyd edirlər (182,s.85).

Oğuz mənşəli indiki zaman şəkilçiləri:

-ir⁴. İndiki zaman şivələrdə əsasən- *ır* şəkilçisi ilə ifadə olunur. Şivələrin əksəriyyətində *-ır⁴* şəkilçisi dörd variantda, şimal-şərq ləhcəsində isə iki variantda (*-ır*, *-ir*), Zərdab (Əlvənd kənd şivəsi) şivəsində bir variantda (*-ur*) işlənir. İndiki zaman feillərinə müvafiq şəxs şəkilçiləri əlavə etdikdə ədəbi dildən fərqli cəhətlər meydana çıxır.

Gəncə, Şuşa, Göygöl, Sabirabad, Salyan, Göyçay, Cəbrayıl, Qəbələ və b. şivələrdə birinci şəxs tək və cəmdə **I** samiti, Şamaxı şivəsində isə həm **I**, həm də **n** samitləri ilə bitən feillərdə assimilyasiya nəticəsində zaman şəkilçisi **I** və **n** samitlərindən ibarət

olur; məs.: *allam, billəm, dolannam, dolannıǵ* (Şam.), *sallax* (Gg.), *gəlləm* (G.) (84,s. 215). Təbriz şivəsində bu hadisə sonor samitlərlə bitən feillərdə baş verir; məs.: *qallam, bülləm, dolannam, aparrux* və s.

Birinci şəxs təkdə *-am, -əm* (əksər şivə), cəmdə *-ıǵ, -ig, -uǵ, -üǵ* (B.), *-ıx, /ik- ux, -üx 'ük* (Nax.), *-ıx, -ix', -ux, -üx' (qərb), -ux* (Təb.), *-ıx, -ux* (Ş.) şəkilçisi üstünlüyə malikdir; məs.: *qeydirəm, qeydirig, uçırıǵ, bölürüǵ* (B.), *alıram, gedirəm, qovurux, görürüx* (Nax.), *tapıram, çıxıram, dolanıruş, baǵlı:rux* (Təb.), *keçirəm, tapbinəm, keçirux, bilirix, qoyurux* (Ş.) və s.

İkinci şəxsdə zaman şəkilçisi *-ır* (əksər şivə) *-ı* (Təb., Ş., Şr., Ord., Qub.) şəklində, şəxs şəkilçiləri isə təkdə *-san, -sən* (əksər şivə), *-saŋ- səŋ* (qərb), cəmdə *-suz, -süz* (B.), *-siz, -siz* (Nax.), *-sı:z, -su:z* (Ş.), *-sıŋız, -sıŋız, -sıŋız, -sıŋız* (qərb), *-siz, -suz, -süz* (Təb.) formalarında işlənir; məs.: *uçırsan, bölirsən, uçırsuz, bölirsüz* (B.), *keçisən, bilisən, keçisu:z, bilisu:z* (Ş.), *bülüsən, bəyənisən, gəlisən, alısan, axdarısız, durmusuz* (Təb.), *çalısan, qovusan, qovmusan, alısız, gedisiz* (Şr., Ord.) və s. Urmiya (Mərəndəli kənd şivəsi), Çənbərək (Ağbulaq kənd şivəsi), Borçalı (Araplı və Axlı- mahmudlu kənd şivələri) şivələrində ikinci şəxs təkdə şəxs şəkilçisinin samiti düşür: *danışırən, bıxırən* (U.), *çalırən, alırən, verirən, içirən* (Çən.), *gedirən, bilirən* (Bor.) və s. İraq- türkman ləhcəsində ikinci şəxs şəkilçisinin *-say, -səy* (tək), *-sayız, -səyiz* (cəm) formaları da qeydə alınmışdır; məs.: *alırısay, baxırısay, bilirsəy, inanırısayız, görmürsəyiz* (İt.) və s.

Türk dillərində üçüncü şəxs şəkilçisi işlənmir. Lakin Təbriz, Salmas və İraq- türkman ləhcəsində III şəxsin təkində *-ırı* forması sabitləşmişdir. Bu formanın tərkibində *-i* üçüncü şəxs təkin qrammatik əlamətidir; məs.: *Onnan so:ra cəmaət hazırırır göriri bayramın olmasına; Badamın xəzəli yaxçı də:də dəyiri, qoyın yeyiri, odının da yandırırır (Təb.); Yağış yağırı, yevdən damırı* (İt.) və s. Türkologiyada vahid fikrə əsasən şəxs şəkilçiləri şəxs əvəzliliklərindən törəmişdir. H.Mirzəzadəyə görə, üçüncü şəxs əvəzliyi *o~u~i* istiqamətində inkişaf edərək, müstəqil bir sözdən

qrammatik ünsürə çevrilmiş, *o gəliri* şəklində dildə işlənməyə başlamışdır (75,s. 247). Muharrem Erginə görə, *-ırı, -iri* Güney Azərbaycanda işlənən indiki zaman şəkilçisidir. Bu şəkilçi *-ır, -ir* formasının geniş şəkli. Rumeli və Anadolu şivələrində *-yor* indiki zaman şəkilçisinin *-yori* şəklidir. *Gəli- yori, diki- yori* misalları arasında olduğu kimi. Bu, *-yor* şəkilçisinin qədim formasıdır. *-yorır* şəkilçisinin sonundakı *-r* düşmüş, fəqət *ı* mühafizə edilmişdir. Azərbaycan Türkçesinde də *yorır, yerir* şəkilçisinin *-ır, -ir* formasının əvvəlki şəklidir *-ırı, -iri* olmalıdır. *Gəli- yorır> gəli- yerir> gəliyeri> gəliri> gelir* misallarında olduğu kimi (206,s.201).

Azərbaycan dili şivələrində saitlə bitən bəzi feillər *-yur* şəkilçisinin dəyişikliyə uğraması ilə əlaqədar olaraq indiki zaman şəkilçisi kimi *-r* formantını qəbul edir; məs.: *tanıram, tanırsən* (Nax., Təb.), *başdıram, saxlar, oxı: ram, işdi:rsən, oxu:r* (İm., Cəl., Şam., B., Tov.), *ye:rəm, ye:rsən, ye:r, işdi:r, qəyni:r* (Qub.) və s.

-er, -or, -ör şəkilçisi Borçalı, Qazax, Karvansaray (Ayrım və Haqqıxlı kənd şivələri), Ağcabədi (Şərəfxanlı və Qaradolaq kənd şivələrində), İmişli (Təklə qrupu şivələri), Dmanisi və Amasiya (Balıxlı, Göllü, Ellərkənd və Quzukənd kənd şivələri) şivələrində geniş yayılmışdır. Qazax şivəsində saitlə bitən feillərdə bu şəkilçi *yer -yor, -yör* şəklində işlənir; məs.: *yateram, vurorsən, çüşörsən, oxuyor, sürüyor* üşüyör (Qaz.), *aler, toxor, duror, üşör* (Ağc.), *səpe:r, görö:r, toxuyor* (Ks.), *danışe:rəm, utaner, görör* (Dm.), *geder, buror, öysürör* (Am.) və s. Zəngilan, Lənkəran, Urmiya, Salmas və Ərdəbilin bəzi kənd şivələrində indiki zaman *-er* forması ilə ifadə olunur; məs.: *yateram, düşerəm, qureram, oxerix* (Zən.), *geder, baxer* (U.), *ater, bater* (Ərd.), *açer, görer, oler, girer* (Lən.), *sateram, durorsən sürörsən, oynorux* (İm.).

Qərbi Azərbaycanın Hallavar kənd şivəsində bu şəkilçinin *-ıyo, -iyö* variantı da müşahidə olunmuşdur; məs.: *alıyom, alıyon, alıyo, gediyo* və s.

-ey, -oy, -öy şəkilçisi Ərdəbil, Urmiya, Salmas, Muğan, Ordubad, Astara, ayrım, Lerik və Biləsuvar şivələrində işləkdir; məs.:

aliyəm, aleyşən, galey, buroyrum, buroylar və s. Cəlilabad şivəsində (Gülməmmədli və Xanəgah kəndləri) II və III şəxslərdə qalın saitli feillərdə şəkilçi **-ay, -əy** şəklində təsadüf olunur; məs.: *ala- yəm// aləysən, duray, biləy* və s. Urmiya (Bağanuş, Per kənd şivələri) şivəsində şəkilçinin – **ay**, Zəngilan (Göyəli kənd şivəsi) şivəsində isə **-ey** forması işlənir; məs.: *alayəm, duray, baxay* (U.), *sateyam, toxuyeyşən, sateyix, toxuyeyşiz* (Zən.) və s.

Ərdəbil, ayrım və Ordubadın Kilid kənd şivəsində şəkilçiyə həm **-ey**, həm də **-eyr** formasında rast gəlinmişdir; məs.: *aleyram, gedeyrik* (Ərd.), *gedeyrəm, gedey- rex`* (Ay.) və s.

-iy şəkilçisi Şəki, Zaqatala. Qax, Ordubad, Zəngilan (Bartaz, Şotarız və Ağbis kənd şivələri) və Cənubi Azərbaycan şivələrinin xarakterik xüsusiyyətidir. Ordubadın bəzi kənd şivələrində iki variantda (**-iy, -iy**), Zaqatala, Qax və Zəngilan şivələrində dörd variantda (**-iy⁴**), Şəki və Cənubi Azərbaycan şivələrində bir variantda (**-iy**) özünü göstərir; məs.: *yazıyam, biçiyəm, işdiysən* (Zən.), *aliyəm, yazıyam, görüy* (Ş.), *əkiy, gediş, oliş* (Təb.) və s.

-i⁴. İndiki zamanın ən qədim şəkli, formaca feili bağlama, lakin indiki zaman vəzifəsində işlənən bu şəkilçiyə Bakı, Şamaxı, Göygöl, Göyçay, Cəbrayıl, Tovuz, Lənkəran, Təbriz və Urmiya şivələrində rast gəlinmişdir; məs.: *ol, gəl, al, bil*.

Bu şəkilçi şivələrdə II və III şəxslərdə müşahidə olunur. **-i⁴** şəkilçisinin mənşəyini alimlər müxtəlif şəkildə izah edirlər. M.Şirəliyev, R.Rüstəmov, E.Əzizov bu şəkilçini tarixən mövcud olmuş feili bağlama şəkilçisi ilə əlaqələndirir, M.Rəhimov, H.Mirzəzadə isə **-i⁴** şəkilçisinin **-r** ünsürü düşmüş variantı hesab edirlər.

Bunlardan başqa, Dərbənd, Quba, Qax və Bakı (Hökməli, Qobu, Güzdək kənd şivələri) şivələrində indiki zamanın analitik formasına da (*ala var, ala yux, ala döğü*) təsadüf edilir. Quba şivəsində *ala var, almıya var, ala yux*, Bakının bəzi kənd şivələrində *ala döğü*, Qax şivələrində isə *ala varkan* şəklində işlənməkdədir. Dərbənd şivəsində *ala var, diyə var* forması ilə yanaşı, bütün şəxslərdə ol köməkçi feilinin vasitəsilə əmələ gələn *tapa ula, gidə ula, verə ula, baxa ula* forması da işləkdir.

Qəti gələcək zaman

Qəti gələcək zaman şivələrin əksəriyyətində **-acax, -acağ, -əcək, -əcəx`** şəkilçiləri ilə, qərb ləhcəsində və bəzi keçid şivələrində **-ajax', -əjəx`** formaları ilə ifadə olunur. Feillərin şəxslər üzrə təsrifi zamanı bu şəkilçinin müxtəlif variantları mey- dana çıxır:

Birinci şəxs təkdə qəti gələcək zaman şəkilçisi **-aceg, -əceg, -eceg** (B., D.), **-acağ, -əcəğ, -ac, -əc, -acı, -əciy** (Muğ.), **-acağ, -əcəğ** (Qb.), **-aj, -əj, -ej, -ij, -ij, -uj, -üj, -oj, -öj** (qərb), **-ac, -əc, -acı, -əcə, -əci** (Nax.), **-ic, -ic, -uc, -üc, -c** (Ş.), **-acağ, -əcəğ, -əc, -c** (Təb.), **cəmdə -eçeg, -ecouğ, -aceig, -ecöüç, -əceig, -əcöüç** (B., D.), **-acox, -əcög, -acoux, -acux, -əcüç** (Muğ.), **-aco, -əco** (Qb., Lən.), **-ajiy, -əjiy, -ojuy, -öjiy** (qərb), **-aca, -əcə, -əci** (Nax.), **-acağ, -əcəğ, -aci, -əci, -ci** (Təb.), **-ej, -oj, -öj** (İm.) şəklində işlənir; məs.: *alecegəm, diyanecəgəm, gedecəgəm, alecouğ, diyanecöüç, gedecəig* (B.), *vuracağam, tükəcəğam, vuracouğ, tükəcöüç* (Qb.), *gedəco:ğ, aparaco:ğ, baxace:k* (Lən.), *dolduracam, saziyacam, alaceyix, dorgıyaceyix* (Nax.), *baxajam, gedəjam, udojam, göröjam, saxlejam, baxalıyix* (qərb), *qoyacağam, duracağam, tutacıyux, gətirəciyux* (Təb.), *çixəjam, tutojam, süröjam* (İm.), *başlı:cam, işdicam/ işdiycam, oturcux. gəlicux, sürücux* (Ş.), *aparacağam, sürəcəgəm, yuxlayacegəm* (D.) və s.

İkinci şəxsin tək və cəmində qəti gələcək zaman şəkilçisi **-ic, -ica, -ica, -uca, -ca** (Ş.), **-ajax, -əjəx', -ejəx', -əjeş, -ojax, -öjəx'** (qərb), **-acax, -əcəx`** (Təb.), **-acax, -əcəx, -əcə** (Nax.), **-acağ, -əcəğ, -cağ** (Qb.), **-acax, -əcəğ, -cax, -cəğ** (Muğ.), **-acağ, -əcək, -əcəg, -əcəg, -əcəg, -əcəg** (D.), **-eçeg, -əcəg, -əcəg** (B.), **-ejax, -ojax, -ejəx', -öjəx'** (İm.) və s. şəklində dəyişikliyə uğrayır; məs.: *başdiyacağşən, gıdəcəğşən, aləcəğşən* (Qb.), *alajaxşən, gələjeşşən, yatajaxşəniz* (qərb), *gərəcaxşən, yetişəcəxşən, düşəcəxşən, gıracaxşən* (Təb.), *gələcasan, alıcasan, işdiycasan, alıcasıñız, tikcası:z* (Ş.), *getcegsən, oxıyecegsən, getcegsüz, işdiyecegsüz* (B.), *düşəcəğşən, qıdəcəğşən, gələcegsüz, uxuyaceysüz* (D.), *durojaxşən, süröjəx'-sıñız* (İm.) və s.

Bu şəkilçinin II şəxsdə Naxçıvan, Ordubad, Göyçay, Laçın və Ağcabədi (Əfşar və Zəkəraylı) şivələrində –as, –əs, Qazax şivəsində isə –aş, –əş formalarına təsadüf edilir; məs.: *tutassan, tuta-assız* (Nax.), *oxuyassan, sürüyəssən* (Ağc.), *gedəşşən, gedəşşiniz* (Qaz.) və s.

Qazax (Aşıqlı), Borçalı (Lejbədin), Şəmkir (Çaparlı), Cəbrayıl (Soltanlı), Gədəbəy (İsalı), Daşkəsən (Almalı), Göygöl (Qızılcə), Böyük Qarakilsə (Dəstəgird) şivələrində ikinci şəxsdə qəti gələcək zaman şəkilçisinin –aş, –əş, –yaş, –yəş, Tovuz rayonunun Düz Qırıxlı və Qovlar kənd şivələrində dördvariantlı –ış/-yış Xatınlı kənd şivəsində –aş, –eş, –oş, –öş variantları yayılmışdır. M.Şirəliyevə görə, bu forma dissimilyasiyanın təsiri ilə c qovuşuq səsinin nəticəsi kimi meydana gəlmişdir. Həmin kənd şivələrində –şan, –şə, –şınız, –şiniz, –şunuz, –şünüz (Düz Qırıxlı və Xatınlı kənd şivələri), –dan, –də, –dınız, –diniz, –dunuz, –dünüz (Tovuzun Qovlar və Böyük Qarakilsənin Dəstəgird kənd şivələri) şəxs şəkilçiləri işlənməkdədir; məs.: *qalaşşan, gedəşşən, də:şşiniz* (Bor.), *qalışşan, gəlişşən, oxuyuşşunuz, üz-düyüşşünüz, alaşşan, uçuroşşunuz, düzöşşünüz, qalaşdan, üfürüşdən, qalaşdınız, üfürüşdünüz* (Tov.), *baxaşdan, gedəşdən, gözdüyəşdən* (B.Qk.) və s. Göygöl (Əli Bayramlı kənd şivəsi) şivəsində ikinci şəxsdə –aş, –əş şəkilçisinin –eyiş, –eyiş, –yeş fonetik variantları və –şan, –şə (tək), –şınız, –şiniz (cəm) şəxs şəkilçiləri, Laçın (Əhmədli kənd şivəsi) şivəsində üçüncü şəxsdə –eış variantı işlənir; məs.: *aleyışşan, gəleyişşən, aleyişşiniz* (Gg.), *aleiş, oleiş* (Laç.) (84,s.243). Dmanisi şivəsində zaman şəkilçisi –aj, –əş şəkildə 5 variantlı şəxs şəkilçisi ilə işlənir; məs.: *oturajşan, oturajşınız, biləşən, biləşiniz* və s.

Qazax, Şəki, Gəncə, Gədəbəy və İrəvan şivələrində qəti gələcək zaman –ası, –əsi, Cəbrayıl və Göyçayın bəzi kənd şivələrində –ey, Zərdab (Əlvənd, Aşağı Seyidlər, Şəftəxal kənd şivələri) şivəsində –ay, –ey, –iy formaları ilə ifadə olunur; məs.: Hamı səni *qınıyasıdı* (Tov.);– Bunun da səbəbini aşağıda *diyəsiyəm* (İr.);– *Gələyəm* siyə buları siyə kim deyub öyrənəyəm (Zər.) və s.

Ağdaş və Culfa şivələrində qəti gələcək zamanın –at, –ət forması ilə ifadəsinə rast gəlinmişdir. Bu forma Ağdaş şivəsində üçüncü şəxsdə, Culfa şivəsində ikinci şəxs cəmdə yayılmışdır; məs.: *oxuyatsız, gələtsiz, görətsiz* (47a,s.136; 97, s.269).

Üçüncü şəxsdə –eceg, –aceg, –eceg (B.), –acağ, –əcağ, –aceg, –aceg (D.), –acağ/ acax, –əcək/ əcəg, –cax, –cəg (Muğ.), –acağ, –əcağ (Qb.), –acax, –əcax, –əcax` (Nax.), –acax, –əcax (Təb.), –ajax, –ə-jex`, –ojax, –öjəx` (qərb), –icax, –icax, –cax (Ş.) şəkildə yayılmışdır; məs.: *alaceg, diyaneceg, gedəcəglər* (B.), *gidəcağ, vuracağ, gürmiyacağ* (Qb.), *alacax, /alacex`, gələcax/ gələcax`, gözdüyəcəək* (Nax.), *baxajax, biləjəx`, usdı- yajax, diyəjəx`lər* (qərb), *donacax, tutacax, girəcaxla* (Təb.), *alıcxadı/ alcaxdı, gələcxadı, qoriycaxdı* (Ş.) və s.

Şəki (Qoxmuq və Kiş kənd şivələri) şivəsində üçüncü şəxsdə qəti gələcək zaman şəkilçisi –ıcat, –icat, –ucat, –ücat, –cat şəkildə işlənir; məs.: *yazıcatdı, işdiy- catdı, qurucadı, üfürücücatdı* (61,s.127).

Cəbrayılın Sirik kənd şivəsində qəti gələcək zaman şəkilçisi fərqli şəkildə yayılmışdır. Həmin şivədə hər üç şəxsdə zaman şəkilçisi –aży, –əży, –yaž, –yəž şəklində işlənir; məs.: *alažıyam, alassə, alažax, cələžiyəm, cələssə, cələžəx`* (45, s.181).

Qeyri-qəti gələcək zaman

Qeyri- qəti gələcək zaman şivələrdə –ar² şəkilçisi ilə ifadə olunur. Şəxslər üzrə zaman və şəxs şəkilçilərinin işlənməsində müxtəliflik özünü göstərir. Zaman şəkilçisi birinci və üçüncü şəxslərdə –ar, –ər, ikinci şəxsdə isə –a, –ə şəkildə işlənir; məs.: *baxaram, gedərsən, gözdərix`, gedərsiniz, səpəllər* (Qaz.), *yığasan, çatasan* “yüklə- yərsən”, *büləsən, qazanası:z* (Təb.), *alaram, alarsan/ alarsən, alar, alarix, alarsı:z, alarlar, tanıyərəm, oxuyərəsən* (Qub.), *yazər, oxiyər, baxər, toxiyər, görəsən* (L.), *gələsən, vurasan, tullaram, üx`lərəm, işdərix, işdərsiniz* (Ş.), *oyniyasan, güləsən, yazasan, içəsən* (Göy.) və s.

R,n,l səsləri ilə bitən feillərdə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçiləri I şəxsdə assimilyasiya nəticəsində –nam², –nığ, –nig, –lam²,

-*lix*, -*ruş* formalarında özünü gös- tərir; məs.: *öyrənnəm*, *öyrən-nig*, *qallam*, *allam*, gətirrəm, durrux (əksər şivə.) və s.

Urmiya (Balanus və Per kənd şivələrində) və Borçalı (Aşa-ğrı Saral kənd şivəsi) şivələrində II şəxsdə şəxs əlamətinin samiti düşür; məs.: *gedərən*, *baxaran* (U.), *alaraq*, *gələrişiz* (Bor.) və s.

Qaxın İlisu kənd şivəsində qeyri-qəti gələcək zaman feilləri təsrif olunarkən şəxs şəkilçiləri işlənmiş; məs.: *men bilər, sen bilər, ho bilər* və s.

-*ı*⁴ şəkilçisi Təbriz, Göyçay, Çənbərək, Karvansaray, Zəngi-lan, İmişli və Cəbrayılın bəzi kənd şivələrində qeyri-qəti gələcək anlayışı da ifadə edir; məs.: - Diyan, indi Səfər *gəli* gedərix (Təb.); - Axşam dayingilə getsəm, sən də *gəlisən* (Cəb.); - Qardəş gələn yollərə bacilər qurban *olu* (L.); - Bağa baxarsan bağ *olu*, baxmassağ dağ *olu* (Çən.); - Çox yuxarı çıxma, *yıxılısan* (Zən.), İssəsən dağı yerinnən *qoparısan* (İm.) və s.

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı şivələrdə müxtəlif formalarla əmələ gəlir. Şivələrin əksəriyyətində birinci şəxsdə qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında ədəbi dildə olduğu kimi -*mar*, -*mər* forması işlənir; məs.: *qurmaram*, *biçməram*, *qurmarig*, *biçmərig* (D.), *almaram*, *gəlməram*, *gəlmərix* (Ord.), *bülməram*, *götürməram*, *qo:za- maram* (Təb.), *oximəram*, *yazməram*, *yazməruğ* (L.), *almaram*, *keçməram*, *qocal- maram* (İt.) və s.

Təbriz, Çənbərək (Ağbulaq kənd şivəsi) şivələrində və İraq-türkman ləhcəsində birinci şəxs təkdə bu şəkilçinin ixtisar forması -*mam*, -*məm* geniş yayılmışdır; məs.: *almam*, *aşmam*, *işməmə*, *dözməm*, *verməmə* (Təb.), *qorxmam*, *gülməm*, *istə- məm* (İt.) və s. Bu şəkilçinin işlənməsi dilimizin qədim dövrləri ilə bağlıdır. Buna yazılı abidələrdə də rast gəlmək mümkündür; məs.: Ata məni, ana məni, *Qoymam* intizarə mən də (Məhəmməd); - Sənə Vəqif kimi dərd bilən gərək, Layiq *görməm* hər nadanı sənə (Vəqif); Mən *ayrılmam* ölərsəm öz balamdan, Nə mümkün ayrıla bir cism candan? (Fə dai) və s.

Bakı, Quba, Şamaxı, Naxçıvan, Ordubad, Şəki, Zaqatala, Qax, Muğan, Urmiya (Türkmən, Göytəpə, Çonqaralı kənd şivələri) şivə-

vələrində I şəxsin inkarında -*man*, -*mən* forması işlənir; məs.: -*yazmanam*, *gedmənam*, *yazmanuğ*, *gedməniğ* (B.), *bax- manam*, *gəlməniğ* (Qb.), *qavmanam*, *doğramanam*, *getməniğ* (Ord.), *qoy- manam*, *getmənam*, *almanıx* (U.), *oxumanam*, *bölmənam*, *tutma- niğ* (Ş.) və s.

Bu şəkilçinin tarixi qədimdir. -*manam*² şəkilçisinin ilkin forması olan -*man*² şəkilçisi XVIII yüzilə qədər Azərbaycan dilində fəal işlənmişdir; məs.: *Bilmən* neçün mənim qanımı asıman içər (Saib Təbrizi); Məni görgəc *bilmən* neşün yaşınur (Vəqif) və s. XIV-XIX yüzilliklər Azərbaycan ədəbi dilində həm indiki, həm də qeyri-qəti gələcək zamanın inkarını bildirmək üçün işlənmişdir; məs.: *Müsk iyləmənam* üzü qaradır, *Gül dəstələmənam* üzü paradır (indiki zaman, Xətai); *Dərd ilə əgər yüz il ölərsən, Bir bus ilə qılmanam* səni hey (qeyri-qəti gələcək zaman. Xətai) və s.

Quba (Zizik kənd şivəsi) və Şərur şivələrində qeyri- qəti gələcək zamanın inkarında birinci şəxs cəmdə r ünsürü z ünsürü (-*maz*, -*məz*) ilə əvəzlənir; məs.: - Pulumuz çatmasa, partal ala *bilməzuğ* (Qb.), *bilməzəm*, *qoymazam*, *bilməzix*, *qoymazix* (Şr.) və s.

-*man*² və *manam*² şəkilçilərinə türk və türkmən dillərinin dialektlərində də sabitləşmişdir.

Ədəbi dildə ikinci şəxsdə qeyri- qəti gələcək zamanın inkarı -*maz*, -*məz* forması ilə ifadə olunur. Lakin şivələrin əksəriyyətində, o cümlədən də Quba, Şamaxı, Ordu- bad, Şəki, Sabirabad, Ağsu, Lənkəran, Zaqatala, Gədəbəy, Qubadlı, Dmanisi və bəzi keçid şivələrində qeyri-qəti gələcək zamanın II və III şəxslərində -*mar*² şəkilçisi geniş yayılmışdır; məs.: *yazmarsan*, *yazmar* (Qb.), *gəlmərsən*, *gəlmərsiz* (Ord.), *puz- marsan*, *götümərsən*, *bilmərsən*, *puzmarsız* (Ş.), *qalmarsağ*, *bilmərsağ*, *getmərsağ* (Qub.), *baxmarsan*, *oynamarsan*, *baxmarsız* (Göy.), *danişmarsağ*, *daniş- marsız* (Dm.)

Bəzi şivələrdə z ünsürü s səsi ilə əvəzlənir: *qaçmassan*, *get- məssən*, *dorğamassız*, *itiləməssiz* (Səd.), *deməssən*, *usdamassınız* (Qaz., Bor.) və s.

Bəzən də **z** ünsürünün düşməsi ilə zaman əlaməti *-a, -ə* şəklində işlənir: *qaşmasaŋ, işməsaŋ, işməsiŋiz* (Şr.), *yazmasan, otumasan, tutmasuz, dözməsuz* (Ş.) və s.

Arzu şəkli

Arzu şəkli şivələrdə $-a^2$, $-ya^2$ şəkilçisinə şəxs şəkilçilərinin əlavəsi ilə əmələ gəlir. Bakı şivəsində həmin şəkilçinin *-e (ye)* variantı da işləkdir. Şəxslər üzrə müvafiq şəkilçilərin işlənməsində müxtəliflik özünü göstərir:

Birinci şəxs təkdə *-m*, cəmdə *-ğ, -g* (B.), *-ğ, -x* (Qb.), *-ğ, -x, -g* (S.), *-x, -x'* (Nax., Qaz., Tov.), *-x* (Ş.), *-k* (Şr., Şah.) və s. şəxs şəkilçiləri işlənir; məs.: *alam, görəm, alağ/aleg, başdiyağ/başdiyeg* (B.), *quşam, güirəm, quşağ/quşax* (Qb.), *baxam, baxax/baxağ, görəg* (S.), *çalışam, çalışax* (Nax.), *qıylıyam, qıylıyax* (Qaz.), *baxam, bilək, səpək* (Şah.) və s.

İkinci şəxs təkdə *-san, -sən* (əksər şivə.)-*saŋ, -səŋ* (Qaz., -Tov., Gədə., Dm.), *-siŋ, -siŋ* (Gədə.), cəmdə *-suz, -süz* (B., Qb., Şam., Şr.), *-siŋiz, -siŋiz* (Qaz., Tov.), *-saŋiz, -səŋiz* (Gədə.), *-sız, -siz, -suz, -süz* (Ord.) və s. şəxs şəkilçiləri işlənir; məs.: *işdiyəsən, baxasan, biləsüz, oxıyasuz* (B.), *gürəsən, uxiyasan, uxiyasuz, tükəsüz* (Qb.), *qoşa-saŋ, güləsəŋ, sürüyəsəŋiz* (Tov.), *alasin, görəsən, alasaŋiz, görəsəŋiz* (Gədə.), *qoşa-san, büləsən, qoşasız, büləsiz, baxasuz, güləsüz* (Ord.) və s.

Üçüncü şəxsə şəxs şəkilçisi işlənmir. Bu şəxsin cəmində feillərə *-lar, -lər* şəkilçisi əlavə olunur; məs.: *baxa, bilə, başdiyə, işdiyələr* (B.), *qura, tökə, gözziyələr* (Şam.), *dura, soruşa, gələ, köçələr* (Ş.) və s.

Arzu şəklinin mürəkkəb formaları ədəbi dildən fərqlənir. Arzu şəklinin hekayəsi *idi* köməkçi feilinin vasitəsilə əmələ gəlir. İdi köməkçi feili sözə bitişik *-ydi, -ydi, -ydu, -ydü* şəklində tələffüz olunur. Lakin Naxçıvan, İrəvan, Ordubad şivələrində və İraq-türkman ləhcəsində ədəbi dildə olduğu kimi $-a^2$, $-ya^2$ şəkilçiləri ilə bildirilir; məs.: *alaydı, gələydi, başdiyəydi, işdiyəydi* (Nax.), *tutaydım, çıxaydım, oturaydıq, öləydi* (İt.) və s. Şivələrin əksəriyyətində *-e (-ye)*, Qazax və Gədəbəy şivələrində *-e (-ye), -o(-yo)*,

-u(-yu), -ö(-yö), -ü(-yü), Cəbrayıl şivəsində *-e(ye), -ı(-yı), -i(-yi), -u(yu), -ü(-yü)* formalarına təsadüf olunur; məs.: *dareydım, göröydün/görüyüdü, oxuyoydunuz* (Qaz.), *çatıydım, biçiydin, quruydux, görüydux* (Cəb.) və s.

Arzu şəklinin rəvayəti *imiş* köməkçi feilinin vasitəsilə əmələ gəlir və *-ymiş, -ymiş, -ymuş, -ymüş* şəklində sözə bitişik işlənir. Lakin qərb ləhcəsində fərqli şəkil- dədir; məs.: *qaçeymişəm, tüşöymüşüx', qüroymuşsunuz* (Qaz.) və s.

Şərt şəkli

Şərt şəkli şivələrdə $-sa^2$ şəkilçisi ilə ifadə olunur. Şərt şəklinin əlamətinin işlənməsinə görə şivələr iki qrupa bölünür: 1) Cənub, qərb ləhcələrində, Zəngilan, Zaqatala və Qax şivələrində bütün şəxslər üzrə $-sa^2$ şəkilçisi dəyişikliyə uğramır; məs.: *atsam, getsən, vursa, atsax, getsəniz, vursalar* və s.

2) Şimal-şərq ləhcəsində və Şəki şivəsində I şəxs cəmdə, II şəxsə şərt şəkilçisi *-so, -sö, -su* şəklində özünü göstərir; məs.: *alcoğ, bilsög* (B.), *atsoğ, gəlsuğ* (Qb.), *atson, bilsön, atsoz, bilsöz* (B., Muğ.), *açson, açsouğ, açsoz* (Ab.) və s.

Tabasaran şivəsində şərt şəklinin I şəxs cəmində *-muz, -müz* şəxs şəkilçisi işlənir; məs.: *başlasamuz, işləsəməz* və s.

Quba və Xaçmazın bəzi kənd şivələrində, Tabasaran şivəsində II şəxsə *-v, -vuz, -vüz*, İraq-türkman ləhcəsində isə *-v, -y, -nız, -vuz/uz* şəxs şəkilçisi işlənir; məs.: *qursov, icsöv, otursav, baxsovuz, açsavuz, bilsəvüz* (Qb., Xaç., Tab.), *istəsəv, versəv, tutsay, gəlsəy, alsavuz, görsəvüz* (İt.) və s.

Şərt şəklinin hekayəsi *idi* köməkçi feili və şəxs şəkilçisinin vasitəsilə əmələ gəlir. Naxçıvan, İrəvan, Ordubad şivələrində və İraq-türkman ləhcəsində şəkil əlaməti $-sa^2$, əksər şivələrdə *-se* şəklində işlənir; məs.: *olsaydı, solmasaydı, görsəy- dim, bilsəydim* (İt.), *alseydim, alseydü* (B., Qb.), *qavsaydım, işdəsəydim* (Nax.).

Qazax, Cəbrayıl (Soltanlı) və Dmanisi şivələrində *-se, -so, -sö* şəkillərində müşahidə olunur; məs.: *çöyürsoydüm, yoğursoydum, tüşsöydünüz* (Qaz.), *danişseydim, getseydin, otursoydux, gülsöydünüz* (Dm.), *qursoydux, örsöydüx* (Cəb.) və s.

Şəki, Zəngilan və Cəbrayılın bəzi kənd şivələrində *-sı⁴* şəkilçisinə təsadüf edilir; məs.: *çıxsıydım, gessıydin, oxusuydux, üzsüydüünüz* (Ş.), *alsıydım, gessıydim, tussuydum, görsüydüm* (Zən.), *alsıydım, gəlsıydim, dursuydum* (Cəb.) və s.

Qazaxın Əli Bayramlı kənd şivəsində şəxs şəkilçisi iki dəfə işlənir; məs.: *alsam idim, bilsən idin* və s. Bu xüsusiyyət Qaraqalpaq, türkmən və yeni uyğur dilində də mövcuddur.

Şərt şəklinin rəvayəti *imiş* (*-ymış, -ymiş, -ymuş, -ymüş*) köməkçi feilinin vasi- təsilə əmələ gəlir; məs.: *baxseymişəm, gətirseymişəm, qursoymuşux* (Qaz.) və s.

Lazım şəkli

Lazım şəkli şivələrdə az işlənən şəkillərdən biridir. Bu şəklə daha çox qərb ləhcəsində, şimal-qərb, Göyçay, Ağdaş, İsmayilli və Cəbrayıl şivələrində rast gəlinir.

Şimal-şərq (İsmayilli şivəsi istisna olmaqla) və cənub ləhcələrində lazım şəkli, demək olar ki, işlənmiş. İşin icrasının lazımlılığı həmin şivələrdə gələcək zamanla ifadə olunur. Şivələrdə lazım şəklinin şəkli əlaməti *-ası²* (*-yası²*) şəkilçisidir. Bu şəkilçi Şəki şivəsində *-as²* (*-yas²*) şəklində yayılmışdır; məs.: *baxasıyam, oturasisan* (Qaz.), *alassınız, sürüyəssüz* (Ş.). Lazım şəklinin mürəkkəbi *idi, imiş* köməkçi feillərinin vasitəsilə əmələ gəlir; məs.: *oxuyasıydıx, köçəsiydix* (Qaz.), *vurasıydim, gələsiydux, gələsiyduz* (Ş.), *baxasıydın, içəsiyduz* (İs.), *çalasıymışam, görəsiymişix'* (Qaz.), *alasıymışsan, gələsiymişşiniz* (Tov.) və s.

Vacib şəkli

Vacib şəkli şivələrdə az işlənən şəkillərdəndir. Şivələrdə bu şəkil - *malı, -məli* forması ilə ifadə olunur; məs.: *suamalıyam, suamalıyix, almalıldılar* (Qaz.), *tapmalı, düzməli* (Təb.), *getməliyəm, getməliyux, qurmalsan, qurmalsınız, qurmaldılar* (Ş.), *almalıyəm, gidməlisən, gidməlidi* (Qb.), *görməliyəm, görməlisən, görməlidi, görməliyig* (Muğ.) və s. İraq- türkmən ləhcəsində vacib şəklinin şəxs şəkilçisiz işlənməsi də qeydə alınmışdır; məs.: - Ya bu dərdi çəkməli, ya bu köydən *köçməli* (59a, s.218).

Gərək ədatı ilə arzu şəklinin *-a, -ə* şəkilçisinin vacib məzmunu ifadə etməsi şivələrdə geniş yayılmışdır. Bu formaya Bakı, Qazax, Gədəbəy, İmişli, Şəki, Göyçay və Təbriz şivələrində rast gəlinmişdir; məs.: - *Gərək irayona gedəm, hər idarələri tanıyam* (Göy.); - *Mənim bir xasiyetim var, söz verdim, gerex' yerinə yetirəm* (Ş.) və s.

Təbriz, Şəki və Oğuz şivələrində vacib şəkli məsdərlə *gərək* sözünün birlikdə işlənməsi vasitəsilə də ifadə olunur; məs.: - *Baba, gün çıhmamış yollanmax gərəx'* (Təb.); - Balam, işu: dalınca özün getmax gərəx'sən ki, yarıyasan (Ş.) və s.

Zəngilan şivəsində *-ar, -ər* şəkilçisi zaman mənasından əlavə, bəzən vacib mənası bildirir; məs.: - Keçiyi *satar* olsan m: xavar elə.

Vacib şəklinin mürəkkəbi *idi* (*-ydi, -ydi*) və *imiş* (*- ymiş, -ymiş*) köməkçi feilləri vasitəsilə əmələ gəlir; məs.: *almalıydım, almalıydın, almalıydi, almalıydux, almalıydınız, almalıydi* (Cul.), *oxımalıydim, oxımalıydun, oxımalıydi, oxımalıyduğ, oxımalıyduz, oxımalıydılar* (Qb.), *qanırmalıymışix, örməliymişix'* (Qaz.,Tov.) və s.

Feili bağlamalar

Şivələrdə feili bağlama şəkilçiləri geniş yayılmışdır. Bu şəkilçilərin bir hissəsi ədəbi dillə eyniyət təşkil etsə də, digər qismi yalnız ayrı- ayrı şivələrdə yayılmışdır. Bəzi şivələrdə feili bağlama məqamında şəxslə feillər işlənir; məs.: - *Züleyxa bını götdü getdi*; - *Yol bırıynan aşır gedir* (B.Qk.); - *Baxır görür, ilan dırmaşır ağaca* (Cəb.) və s.

Şivələrdə tez-tez işlənən feili bağlama şəkilçiləri bunlardır:

-*ıb⁴* (əks. şivə.): *alıb, gəlib, qurub, görüb* və s.

-*ip⁴* (Zaq., Q., İr.): *alıp, gəlip, qurup, görüp* və s.

-*if⁴* (qərb ləhcəsi, Zaq., Q., Ş.): *alıf, gəlif, quruf, işdiyif* və s.

-*ifdan⁴* (Tov.,Ağs.): *aparıfdan, oxuyufdan* və s.

-*iban⁴* (Qb., Şam., Qob., İs., Zaq., Q., Qar.): *alıban, gəlibən* və s.

-*ibani, -übəni* (Qb.). -*ibanı⁴* (Zaq., Q.)- *ıbanı, -ibəni* (İs.): *alıbanı, gəlibəni* və s.

-*iban*⁴ şəkilçisi ilə əmələ gələn feili bağlamalar XI yüzildən XX yüzilin əvvəllərinədək ədəbi dilimizdə işlənmişdir. Quba şivəsində bu şəkilçinin cəm şəkilçisi qəbul etmiş -*ibannari*⁴ formasına da rast gəlinir; məs.: *qışqırabannarı, gidibənnəri*.

-*i, -i, -u, -ü* (Təb.): Ginə buları *aparı* təfil verir; - *Gedi* qapıların döyi, oğla:n nənəsi gəli və s.

-*alı*². Bu şəkilçi qərb ləhcəsində -*alı*², şimal-şərq ləhcəsində -*anı*² şəklində işlənir; məs.: *olalı, gələli* (qərb), *alanı, oxuyanı* (şimal-şərq), *axanı, biləni* (Ab.) və s.

-*inca*⁴ (əksər şivələr), -*incan*, -*incən* (şimal-şərq şivələri), -*incax*⁴ (qərb şivələri): *alincan, görüncən, alınca, qurunca, alıncax, quruncax* və s.

-*qacın, - gəcin*. Bu şəkilçi Dmanisi şivəsində -*ınca* şəkilçisinin mənasını bildirir; məs.: *vurqacın, içgəcin, görgəcin* və s.

-*anda*² (əksər şivələr): *alanda, başdıyanda* və s.

-*dıxca, -dihcə, -duxca, -dühcə, -dıxcən*⁴ (qərb şivələri), -*dıxca, -duxca* (Təb., Ord., Ş., Zaq., Q.); -*dığcan* (Qb.), -*dığca, -digcə, -dığcan, -digcən* (şimal-şərq şivələri): *aldıxca, aldıxcən, aldığcan, gördühcə, qorxdıxca, gördüğcan* və s.

-*çağın, -cağın, - cəgin, - cəyin, - çağın* (Dm.)/ *cağın, - cəyin* (Cəb.) şəkilçisi ədəbi dildəki *ib, -ib* feili bağlama şəkilçisinin sinonimidir; məs.: *aççağın, çağırcağın, ölcə yin, iycəyin* “yeyib” (Dm.), *gəlcəyin, alcağın* (Cəb.) və s.

İraq- türkman ləhcəsində -*anda, - əndə* və -*dıqca* şəkilçili feili bağlamalar şəxs şəkilçiləri ilə işlənir. -*anda, - əndə* şəkilçili feili bağlamalar hər üç şəxsin tək və cəmində, - *dıqca* şəkilçili feili bağlamalar isə birinci şəxsin təkində şəxs şəkilçiləri qəbul edərək dəyişir; məs.: *alandam, alandau, alanda, alandağ, alandavuz, alanda- lar, baxdıxcam, yandıxcam, sürdükcəm, gördüxcəm* (59a, s.229-230).

-*annan*² (sora): *alannan sora, gələnnən sora* və s.

-*dıxdan, -dihdən, -duxdan, -dühdən* (sora) (qərb şivələri); -*dıxdan sora* (Təb., Ord., Qb., Zaq., Ş.): *aldıxdan sora, gəldihdən sora* və s.

Məsdər

Qazax, Qarabağ, Gəncə, Naxçıvan, İrəvan şivələrində məsdər şəkilçisi -*max' -məx'*, Bakı, Şamaxı, Qobustan, İsmayıllı, Muğan şivələrində -*mağ, -məğ*. Bakı şivə- sində -*meg*, Quba şivəsində -*mağ*, Təbriz, Ordubad, Qax, Şəki, Zaqatala şivələrində -*max* şəklində işlənir; məs.: *almax, işdəməx', oxımağ, işdəməğ* və s. Sonu **p** samiti ilə bitən feillərdə məsdər şəkilçisi -*bax/pax, -bəx' / pəx'* şəklində yayılmışdır; məs.: *tapbax, səpbəx'* (Şr.), *yapbax, köpbəx'* (Am.), *yappax, təppəx'* (B.Qk.) və s.

Əsasən cənub ləhcəsində, qismən də Bakı, Qazax (Köçəsgər kənd), Dərbənd (Cimikənd) və Lerik şivələrində -*max, - məx'* məsdər şəkilçisindən sonra -*lıx, -lix'* leksik şəkilçisi işlənir; məs.: *oxu- maxlıx, yazmaxlıx* (Təb.), *pışməx'lix', suvar- maxlıx* (Şr.), *iş- məx'lix', utanmaxlıx* (Şah.), *baxmaxlıx, cəmləməx'lix'* (Qaz.), *almağlığ/ al- meğlik, oxımağlığ/ oxımeğlik* (B.), *güləmeğligim, əsirməğlig* “sərxoşluq etmək” (Dər.), *ağləməğliğ, gülməğliğ, get- məğligin* (L.) və s.

Zərf

Zərf spesifik leksik- qrammartik xüsusiyyətlərə malik əsas nitq hissəsidir. İndiyə qədər zərflər dialektoloji baxımdan ayrıca araşdırılmamış, tədqiqatlarda və dərs vəsaitlərində əsas nitq hissəsi kimi ondan ümumi şəkildə bəhs olunmuşdur. Bu- nun da səbəbi ədəbi dildə və şivələrdə eyni qrammatik xüsusiyyətlərin fəaliyyət göstərməsidir. Şivələrdə zərflər ədəbi dildən yalnız lüğət tərkibinə görə fərqlənir. Buna görə də dialekt leksikasında zərflər üç qrupa bölünür: 1) məna və formaca ədəbi dillə eyniyyət təşkil edənlər: *tez, indi, birdən, hərdən, yanakı, çəpəki, dünən, aşağı, irəli, az, çox* və s. 2) mənaca eyni, amma ayrı-ayrı şivələrdə müxtəlif fonetik formalarda işlənənlər; *uxarı, biyax, həmməşə, xeylağ* (Muğ.), *əxşam, hindi, büldür, sabax* (Nax.), *biyağ, bərkə, bərkəm, dayı, əxşam* (B.), *çux, yaxşı, bərq, surə, saba* (Dər.) və s. 3) məna və

forma cəhətdən fərqlənən səciyyəvi zərflər; məs.: *ifcin* "səliqə ilə", *mağıl* "yaxşı", *bruz* "uzaq", *peydər* "həmişə", *anarı* "bəri" (Qaz., Tov., Br.), *qərəm* "həmişə", *xuduru* "boş", *boylum* "sonra" (Nax.), *usuli* "yavaş", *gallah* "başlı-başına", *siləvər* "başdan-baş", *sokki* "sonra" (B.), *art* "sonra", *açağ* "səhərçağı", *ög* "qabaq", *ögə* "əvvəl" (Dər.) və s.

Dialektlərdə zərfin mənacə tərz-i-hərəkət, zaman, yer, kəmiyyət olmaqla dörd növü vardır. Bunlar şivələrdə qeyri-bərabər kəmiyyətdə yayılmışdır.

Tərzi-hərəkət zərfləri

Tərzi- hərəkət zərfləri şivələrdə geniş yayılmışdır. Ədəbi dillə ortaq zərflərin əksəriyyəti fonetik cəhətdən fərqli tərkibə malikdir; məs.: *kir-kirimiş* "sakitcə", *teyim-teyim* "tez-tez", *yübürə-yübürə*, *qaçarağı* (Ş.), əsim-əsim, sayana "yaxşı", əyax "piyada", *hənəx-hənəx* "az-az", *hərrəmə, birənti* (Qaz., Br.), mərmər "parpar" *vərbərvər* "tez-tez", *bata-batda, naxoş-naxoş* (Nax.), *düz, əgri, güzəl, asda-asda, yelli, kahal* "ləng", *yanpörti, lafdan* "qəflətən", *səllimi* "sahibsiz", *tələmtəhdili* "tələsik", *cireynən* "norma ilə", *dirit-dirit* "hissə-hissə", *vəhlə-vəhlə* "topa-topa", *qolay* (Qb.), *yaxçı, aram* "sakit", *bala-bala* "yavaş-yavaş", *çin-çin, bağ-bağ* (Təb.) və s.

Nümunələr: -Ha soruşurux dimmir, *kir-kirimiş* durur (Ş.); -Sənin irəhat *sayana* yaşamağın mə:m üçün xoşdu (Qaz.); -Mən köhnədən arıçı olmuşam, gedib *vərbərvər* göstəriş verərdim (Cul.); -Geçiləri *səllimi* bıraxdılar dəriyə (Qb.) və s.

Zaman zərfləri

Zaman zərfləri kəmiyyətə az olsa da ünsiyyətdə əsas yer tutur. Bu zərflərin əksəriyyəti morfoloji və sintaktik üsullarla əmələ gəlir: əlvəhəl "dərhal", *həməvax* "həmişə", *yənida* "gələnlə" (Ks.), *sabaynan, hindi-hindi, obaşdan, dünənnəri, günəni, günbəgünən, səhərəcə* (Dər.), *so:ra, sə:r, sabahları, isreyin, hərdənbir, əğəl* (B.) *fərəş, binədən, yeni, haliyə* "hal-hazırda", *sohrə, sohrəmləri* (L.), *zol* "həmişə", *sirəngi~sıragün, inişil* (Muğ.), *həyindi, öyrəli* "bir neçə gün əvvəl", *soramnarım, bürsügün* (Ş.),

boylum, peydər "həmişə", *nişil, bildir, əzəldənnən* (Qaz.) və s.

Nümunələr: -İnnən belə *həməvax* gələjəm (Ks.); -*Dünənnəri* gəlmişdi (Dər.); -Əğəldən Pir Şəfi kişi olub (B.); -Öyrəli didilər ki, isdansı işdi:r (Ş.); -*Zol* kətdə olmuşam (Bs.); -*Yengidə* yaxşı taxılı-mız oləcəy (L.); -Onun qaydasıdı, adamın dalın- nan *peydər* qıyvat qırar (Br.) və s.

Yer zərfləri

Şivələrdə yer zərfləri ədəbi dil formasından yalnız fonetik cəhətdən fərqlənir. Şivələrdə spesifik zərflərə nadir hallarda rast gəlinir: *bırda, orda, uxarı, aşağı, yaxında* (B.), *başsağı, başuxarı, anrida, horda* (Ş.), *yoxun, uzağ, bəri, içəri, geri* (Muğ.), *irax, yaxun, bəri* (Təb.), *uxarı, tişqarı, eşix, aşağı* (Qaz.), *yavix* "yaxın", *qənşər, iləri* (Qb.), *qəyşər, irax, gennən, a:rı-bəri, arabəsər, dəngül-dəngül* "orada-burada" (Göy., Zər.) və s.

Nümunələr: -Alçanı dənniyəbən qutara bilmədim, gənə *dəngül-dəngül* qalır (Ağd.); -Bizim kət çox uzaqda dəyil, *yavixdadı* (Qb.); -Ordoydu, bir az *uxarı* bax, taparsan (Qaz.); -İrax getdilər, fikir eli:rəm bı tezlixda gəlip çıxmazla (Təb.); -*Anrida* çay var unnan anrı bizim yerdi (Ş.) və s.

Kəmiyyət zərfləri

Şivələrdə kəmiyyət zərfləri az sayda məhdud arealda yayılmışdır: *nanca, az-küş, xeylax, accə* (Ş.), *oğarta, biro:r, bitgə, birez* (B.), *hoğarta, çux* (Dər.), *barham- bar* "çox", *azırınqı, dın-najix, accana* (K.), *dınnajix, accana, birə:ləm* (Qaz.), *birhəvır ~birsamat* "bir qədər", *ərəsət~lıqlama* "çoxlu" (Qb.), *birhəmbir* "tamamilə" (Ağs.), *naxantana* (Qar.) və s.

Nümunələr: -Ə, möşöyləri *birhəmbir* dolduruf harya aparersan (Ağs.); -*Dınnajix* yemişdim, gəldi ki, bəddi (Br.); -*Barham-bar* yığmışam armıtdan turşu qaynassanıza (K.); -*Hoğarta* sən yazmısa (Dər.); -O, *bitgə* yidi (B.); -Bir *az-küş* olurdu əvvəl qar-toflu, sora olmadı; -*Nancə* didim xeyri olmadı (Ş.) və s.

Ədəbi dildə işlənən bəzi zərflər ayrı-ayrı şivələrin tələffüz şəklinə uyğunlaşaraq müxtəlif formalarla fəaliyyət göstərir; məs.: *sonra* (ədəbi dil)- *sora* (əksər şivə.), *sohrə* (L.), *soram*,

soralarım, su:ra (Qb.), *sonra* (Qaz.), *soura* (B.), *soramnarım* (Ş.), *soyra* (Cul.) və s. Şivələrdə ədəbi dildəki zərflərin müxtəlif dialektizmlərlə ifadə olunmasına rast gəlinir; məs: *həmişə* (ədəbi dil) *sürüzə* (Ağs.), *qərəm* (Ord.), *ilmidama ~ilmizam* (Göy., Qb.), *peydər* (Br., Yar.), *həməvax* (K.), *zol* (Bs.), *müdam* (Ş.).

Köməkçi nitq hissələri

Qoşma

Şivələr qoşmalarla zəngindir. Qoşmaların əsas hissəsi ədəbi dillə adekvat olsa da fonetik cəhətdən fərqlənir. Bununla yanaşı, şivələrdəki spesifik qoşmalar ədəbi dil forması ilə sinonimlik əmələ gətirir. Azərbaycan dialektologiyasında qoşmalar semantikasına və ismin hallarına görə təsnif edilmişdir. Ədəbi dillə müqayisədə qoşmalar iki qrupa bölünür:

1) ədəbi dildən fonetik cəhətdən fərqlənənlər: *ötrü-ötür, ötrün, öteri, öterin* (Nax.), *örki, örti, ötüri, örtə* (Göy., Zər., Ağd., Muğ.), *ötrün, ötərnə* (Ş.), *ötru* (L.); *üçün-üçin, içün, için, yiçin, çun, çün, çu, çü, içü, iyçü, çin, içi* (Dər.), *çun, çün* (B.), *çin, çin, çun, çün* (Qaz.); *savayı, safay, savay, safayı, safayın, səvayi* (Nax.), *suvay, sıvay, sıvayi, sıfay* (Yar.), *savayı, suvayı* (Göy.), *savayi, sahva-yi* (Ş.), *saviya, sava-yım* (Qaz., Tov.), *sovayi* (Dər.), *sufay, sufayi* (L.) və s.

2) spesifik qoşmalar: *həngi* "kimi" (K., Ağd.), *tana, tan* "qədər, dək" (Nax., K., Qaz., Ş.), *ögə* "başqa" *tənni, damağ* "kimi", *art-da* "sonra", *sayrı* "başqa" (Dər.), *can* "kimi" (B.), *binəm* "görə" (Br.), *çalı~çalıx* "qədər", *əfzəl* "əvvəl", *bi-yana* "bəri", *tənqat* "kimi" (Ağd., Zər., Göy.), *əzələ* "əvvəl" (Nax.), *alahi* "başqa" (B., Şam., Mər., Muğ.), *məsava* "savayı", *qeyrəz* "başqa" (Qaz.), *əfsəl* "başqa", *dərdinnən* "ötrü" (Cəb.) və s. Nümunələr: -Uşağdan *alahi* üydə adam yuxdu (Qb.); -Orda bir arvat var, sənə *tənqat* arvatdı (Göy.); -Sən *həngi* fikirləşseydim, heş bura gəməzzim (Ağd.); -*O-nıncan* danışa bilmirəm (B.); -Munnan *sayrı* heş nəyim yoxdu (Dər.); -Puldan, taxıl- dan *məsava* yağ, peynir də alerix (Qaz.); -

Hələ onnan əfsəl hələ sū: söz də:jiydim; -Sən *dərdinnən* qalmışix sərgərdan (Cəb.) və s.

Bağlayıcılar

Bağlayıcılar sözlər və cümlələr arasında tabelilik və tabesizlik münasibətləri yaradan köməkçi nitq hissəsidir. Şivələrdə qoşmalarla müqayisədə bağlayıcılar zəif mövqeyə malikdir. Qoşmaların müəyyən məna çalarları ifadə etməsi, aid olduğu sözə birlikdə cümlə üzvü olması onun cümlədə yerini möhkəmləndirir. Dialektlərdə ünsiyyət əsasən sadə cümlələr üzərində qurulur, buna görə də bağlayıcıların işlənməsinə ehtiyac qalmır, nəticədə buraxılır. Əksər hallarda bağlayıcıların funksiyasını intonasiya yerinə yetirir. Bütün bunlara baxmayaraq, ədəbi dildəki bağlayıcıların əksəriyyəti şivələrdə fonetik fərqlənmələrlə işlənməkdədir: *amma~ama, əmma* (B.), *aman* (Dər.), *əmə, əmbə* (Br., Qaz., Nax.), *amman* (Qb.), *amba, hama* (Ş.), *hamma, hamba* (Muğ., Göy.); *ki~kı, ki, ku, kü, kın, kin, kun, kün* (Nax., Qaz.), *kına, kinə, kuna, künə, kını, kini, kunu, küni* (K.), *xı, xu* (İm.); *əgər~əgən, egən, əgənə* (Dər.), *əyəm, begəm, begə* (B.), *ə:m, ə:r* (Qaz.), *əgənə* (Qb., Ab.), *eyəm ki, əyəm ki, əyəmnəri* (Ş.), *əyə, həyə* (Nax.) və s.

Quba, Şəki, Dərbənd, Tabasaran, Şamaxı, Balakən, Qax, İmişli şivələrində **ya, nə** bağlayıcıları ədəbi dildəki mənasından əlavə, bir-birinin funksiyasını da yerinə yetirir; məs.: -*Nə* isdər gidər, *nə* isdər qalar (Qb.); -*Ya* ləzgi döğü, *ya* burdan döğü (Dər.) və s.

Şivələrdəki spesifik bağlayıcılara ədəbi dildə rast gəlinmir. Bunlar ədəbi dildəki bağlayıcılarla sinonimlik təşkil edir: məs.: *ara* "gah, gah da" (K., Qb.), *hay* "ya, gah" (Dər.), *hakəzə* "həmçinin" (L.), *gəl ki* "amma, ancaq" (Zən., Cəb.) və s. Nümunələr: -*Ara* tütün yığiram, *ara* taxıram; -Qapı-qapı gəzdirədilər *hay* yumurta, *hay* şəkər verədilər; -Yaxşı barama verdix, *gəl ki* sortu aşağı oldu; -Hammımız yığışduğ getduğ, Kiçxanım də *hakəzə* (K., Dər., Cəb., L.) və s.

Ədat

Şivələrdə də ədatların əsas vəzifəsi sözlərin və cümlələrin mənasını qüvvətləndirməkdir. İndiyə qədər Azərbaycan

dialektologiyasında ədatlar linqvistik baxımdan tam araşdırılmamış, bəzi dialektoloji tədqiqatlarda ümumi məlumat verilmişdir. Ədəbi dildəki ədatların əksəriyyəti şivələrdə fonetik cəhətdən fərqli variantlarda sabitləşmişdir. Bunlardan başqa, ayrı-ayrı şivələrdə spesifik ədatlar da işləklilik qazanmışdır. Şivələrdə ədatlar iki qrupa bölünür:

1)ədəbi dil formasından fonetik cəhətdən fərqlənənlər: *dahı, laf /saf, məyə, yanı, bəyəm, dayı, pəs, əxi, keş, keşgə, keşgəm, bəgə, bəgəm, bəyəm, yap, dahi* və s.

2)spesifik ədatlar ayrı-ayrı şivələrdə yayılmışdır: *azı, azılı* "heç", *bı, bi, bu, bü* "mı" *cılız* "lap", *qa* "mı", şırp, xud "lap", *yaman* (Ks.), *qarı, ğarı, dağı* (Dər.) *ca:z, cə:z* (Göy.), *illap, il-laf* (Zən., B.Qk.), *cılız* "lap" (Br.,Tov., K.), *dana, dayna, dahna, dənə* (əksər şivə.), *hint- mint* "lap" (Qaz.) və s.

Nümunələr:- Mürğusdan *azı* çən əysiy olmur;- Hər afdoya ot gətmə: onca manat *verdişqa?*;- Gid *qarı*, onu çağır;- Bilirdi *dağı* gədə olanı- Sən məni *illap* dəng elədin;-Vəli davışdıxcən *cılız* hirsələnirdi (K., Dər., Zən., Tov.);- Oğlu Sultanın *hint- mint* özüdü (Qaz.) və s.

Modal sözlər

Modal sözlər leksik- semantik, morfoloji və sintaktik prinsiplərə görə fərqlənən köməkçi nitq hissələrindən biridir. Şivələrdə modal sözlər zəif mövqeyə malikdir. Son dövrlərdə dialekt nitqində onların rolu artmışdır. Şivələrdə tədricən spesifik modal sözlərin arealı məhdudlaşır, ədəbi dil formalarının fəaliyyəti genişlənir. İndiyə qədər ədəbi dilə uyğun olaraq, şivələrdəki modal sözlər də strukturu, semantikasi və törəmə mənbələrinə görə qruplaşdırılmışdır. Sinxron baxımdan modal sözləri iki qrupa ayırmaq olar:

1)ədəbi dillə eyniyyət təşkil edənlər üstünlüyə malikdir. Bunların əksəriyyəti fonetik cəhətdən fərqli formada işlənir;məs.: *bəkəm, gua, guva, guvayi, əcəf, mütlax* (Ş.), *doğirdən, həyqətən, həlbətdə* (L.), *gərəy, əyəmə* (Dər.), *doğurdan, doğirdən, doğricən* (Cəb., Zən.) və s.

2)spesifik modal sözlər bir və ya bir neçə şivədə yayılmışdır; məs.: *hanna, hınqa* "bəli", *tapar* "görünür", *fərəzə* (Ş., Qaz.), ömrəsürə "əsə, qətiyyə" (Sal.), *incəfara* "xoşbəxtlikdən" (əksər şivə.), *vaynəçəri* "heç olmasa" (Zən., Kəl.), *lamhala, la- mah-lama* "heç olmasa" (G., Cəl.), *ga:var* "deyəsen" (B., Qb, S., Cəl.), *boylum, boyul* "deməli" (Qaz., Gədl., Nax.), *illah, illahım* "xüsusən, xüsusilə" (Nax., Zən., Cəl., Cəb.), *qətimut* "qətiyyə" (Cəb.) və s.Nümunələr:-*Hanna* savax qadam gəliy;-*Tapar*, işdən gəlmiyifdi hələ;- Büynü gidir, *fərəzə*, sabax qəyidər;- Bizzərdə, ömrə- *sürə*, dəvə olmi:bdi;-İncəfara, Əhməd ordeydi, yoxsa it bizi yə:ceydi;- Pambıx su- yuna getmirsən, *vaynəçəri*, ayrı işə get;-*Lamahlama*, iki yüz qram da vermey;-Əli, *ga:var*, kəndə gedib;-Onnan so:ra, *boylum*, dərzinin nobatıdı;- O çox danışandı, *il- lahım* da, Həsən (Ş., S., Cəb., Zən., Cəl., B., Nax.);- Ay toba, o:n *qətimut* bı işdən xəbəri yoxdu (Cəb.) və s.

Nida

Şivələrdə nidalar geniş yayılmışdır. Ədəbi dildəki nidaların əksəriyyəti şivələrdə müxtəlif variantlarda işlənməkdədir. Bunlarla yanaşı, spesifik nidalara da məhdud dairədə rast gəlinir; məs.: *həvik* (Cul.), *le*: (S.), *arə* (Dər.), *nət, binət, bü- nət, minə* (Zər.), *boy* (Dm.), *piya/ piyo* "bəh- bəh", *həyx* "razılıq" (Qaz.) və s.

Nümunələr:-*Binət*, nə görəcəxli günümüz var;-*Nət*, mən sa: helə dedim:-*Arə*, ato- vu adi nədi?;- Qasımı maşın basdı-*Le?*;-*Həvik*, o taxda, yaxçı şeydi (Göy., Zər., Dər., S., Cul.);- *Boy*, elə iş olmas! (Dm.) və s.

Sintaksis

Dialekt sintaksisi dialektologiyanın az tədqiq olunan sahələrindəndir. Bunun da əsas səbəbi fonetika və morfologiya ilə müqayisədə dialektlərdə sintaktik fərqlərin məhdud arealda yayılmasıdır. Dialektlərdə sintaktik fərqlər daha çox təyini söz birləşmələrində, uzlaşma və idarə əlaqələrində, söz sırasında, mübtəda və xəbərin işlənməsində, sual cümlələrində meydana çıxır. İndiyə qədər dialekt sintaksisinə dair ayrıca tədqiqat əsəri yazılmış (M.Cəfərzadə. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi. Bakı, 2016), ayrı-ayrı dialektlərə aid yazılmış tədqiqat işlərinə və monoqrafiyalarda fərqli sintaktik xüsusiyyətlərdən də bəhs olunmuşdur. Sintaktik xüsusiyyətlərlə bağlı dialekt fərqlərinin aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

- 1) İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin məhəlli formalarının işlənməsi
- 2) Şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşma əlaqəsinin pozulması
- 3) İdarə əlaqəsində ədəbi dildən fərqli cəhətlərin işləkliyi
- 4) Xəbərin müxtəlif vasitələrlə ifadə olunması
- 5) Cülmə üzvlərinin sırasının pozulması
- 6) Sual cümlələrinin ayrı-ayrı şivələrdə fərqli formada yayılması
- 7) Spesifik ara sözlərin səciyyəviliyi

Söz birləşmələri

Təyini söz birləşmələri. Ədəbi dildə olduğu kimi, şivələrdə də təyini söz birləşmələrinin 3 növü var: **1) I növ təyini söz birləşmələri.** Bu söz birləşmələri digərlərinə nisbətən qədimdir. Belə birləşmələrdə hər iki tərəfin morfoloji əlaməti olmur. Komponentləri müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur; məs.: *qoççağ oğlan, bayır şə:r, axsağ fərə, girdə kişmiş* (B.), *girdoul yemiş,*

umman adam, çil to:ğ, qəfləqətir köç, xam yer (S.), *daş əv, yamaş yer, şirin bulamac, kərə qoyun, liləmar su, ları xoruz* (Nax.) və s.

Dialektlərdə birinci növ təyini söz birləşmələrində tərəflərin yerdəyişməsinə də rast gəlinir; məs.: *Kişi biçara hansına- birinə çassın;* -*Yunus yazıx öy üzü görmüyü, həmməşə Qarasovdadı* (Ş.);- *Nənəm irəhmətdix` bizim üsdümüzə çox əziyyət çəkif* (Qub.);- *Uşağ yazıx bilmeydi, neyləsin* (Dər.);- *Ziba qonşi mənə çəpəriisdə çağırdı* (L.) və s.

Bəzi şivələrdə birinci növ söz birləşmələrinin ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Belə birləşmələrin birinci tərəfi o, bu, həmə, hər əvəzlilikləri, miqdar və sıra sayları, ikinci tərəfi həftə, ay, il, gecə, saat və s. sözlərlə ifadə olunur; məs.: *Hər axşamı bizə dəyməsə, halımızdan xəbə almasa irəhat olmaz;* - *O ili bizdə yaxşı məhsul omadı* (Qub.);- *Bu dəfəsi qız öyi çarır qonax* (Bs.);- *Neçə kərəsi qo:dular, genə gəlib gördülər ceyran yerindədi* (Sab.); *O günü sə:rə kimi yatmadım* (Yar.);- *Həmin gecəsi orda qaldı* (Cəl.) və s.

2) II növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi şəkilçisiz olur, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir; məs.: *su bərəsi, qirəmit karxanası, Qızdar qalası* (Ş.), *qız yiyəsi, pammıx sahəsi, xoruz banı* (Muğ.) və s.

Əsasən Zaqatala, Qax, Balakən şivələrində, qismən də Şəki, Zəngilan, Muğan, Dərbənd və Tabasaran şivələrində II növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi şəkilçisiz işlənir, formaca I növ birləşmələrə uyğun gəlir; məs.: *baxcə dərə, uyezd nəcəlnix* (Ş.), *qalxoz idarə, çöl yer, boğaz ağrı, dağ ara, iş gün* (Zaq., Q.), *pişig bala, qoz halva, əl dəsmal, bulağ su, əl mişar, dağ keçisi, yər alma* (Dər.), *boğaz ağrı, toy pılov, Nəği bulağ* (L.), *dağ yol, dərgez yara* (Yar.), *qoz ləpə, duz torba* (Zən.) və s.

3) III növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi yiyəlik hal, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir; məs.: *öyün qapsı, qızun atası* (B., Qb.), *mənəm gözüm, sənin gözün, onun gözü* (qərb ləhcəsi), *söybətin binası, taxılın yeri, qoynun irəngi, quynun suyu* (Muğ.) və s. Belə birləşmələr şivələrdə müxtəlif şəkildə işlənir:

- birinci komponentin şəkilçisinin düşməsi: məs.: öy içi, üz-bülər hamsı, *ağ un əpbəyi, Musabey yeri* (Ş.), *olər hərəsi, yol içində, qardaşdar ikisi, işdərimiz hamsı* (Qub.), *dayısı qızı, əmsi oğlı, atası öyi* (B.), *uşaxlar üçü, qo:yunnar beşi, bullar hamsı* (Çən.), *bacılar üçü, işdər hamısı* (Zən.), *ev dalı, qətirrər (qatır) hərəsi*, kənd qırağı (Cəl.), *atdar üçü, qardaşdar hamısı, billar hamısı* (Cəb.) və s.

- birinci komponentin bəzi şivələrdə ixtisar olunması; məs.: Bizdeydilər *hamısı*; - *Hər ikisi* orada mərc qoydular (Cəl.); - *Yaxası* təmizdir (Şah.); - *Torpaxları* bərəkətlidi; - Heç ürəyimə yatmır (Cəb.) və s.

- komponentlərin yerdəyişməsi, ikinci komponentin birincidən əvvəl işlənməsi; məs.: *Hamsı savaddıdı qardaşların* (Ş.); - *Üsd- başı tamam toz içindeydi gədənin* (Qub.); - *Axşam uladu, indi diyədi xatunu munun* (Dər.); - *Sapax gilasda olur, deyrik sapığının tut gilasın üz* (Şah.); - *Balasın atın tapdım* (Cəl.) və s.

- ikinci komponentinin şəkilçisiz işlənməsi. Bu xüsusiyyət birinci komponenti şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan birləşmələrdə özünü göstərir; məs.: Noxuda *mə:m qonax* vardı; - *Bizim adam* çaltıynən çox məşğuldu binədən (Ş.); - *Sənün dayı* gəldi; - *Mənin* var un min *qoyin* (Dər.); - *Sənün qız* bu yıl məkdəbə girəcəg (L.) və s.

- hər iki komponentin şəkilçisiz işlənməsi; məs.: - Bu dağlarda *il on iki ayda* qar tabbağ olur (Çən.), *uşağlar hamı, gecə qaranıg, axşam xeyir, sabah şər* (Cəl.).

- II və III növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfinin ikiqat mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi; məs.: - Həddi- buluğa çatana *qol pulusu* olardı (Ş.); - Arvat- darın çöl *ışisi* çoxdı (İm.); - Camatın çoxusu bağa köçüb hindi (Ağd.); - Hesabdar pammığı qalxoççılaların əmək *günüsünə* bölür (S.); - Yol *pulusu* olmadı uşa:n şə:rə getməyə (Qub.) və s. Bu xüsusiyyət cənub ləhcəsi və keçid şivələri üçün xarakterikdir, daha çox *il, dal, iy, gün* və s. sözlərində baş verir.

Şivələrdə tabelilik əlaqəsinin 3 növü var: uzlaşma, idarə, yanaşma. Əksər şivələrdə əsas sözlə asılı söz şəxsə və kəmiyyətə görə bir-biri ilə uzlaşır; məs.: *mən yazı- ram, sən yazırsan, o yazır* (G.), *mən getdim, sən getdin, o getdi, biz getdik, siz get- düz, olar getdi* (B.) və s.

Bəzi şivələrdə, o cümlədən də Şamaxı, Ağdaş və Qaxın bəzi kənd şivələrində şəxsə görə uzlaşma pozulur, yəni asılı söz şəxs şəkilçisi qəbul etmir; məs.: *mən (sən, o, biz, siz, olar) alatdı* (Ağd.); *men (sen, ho, biz, siz, holar) ala varqan* (Q.) və s.

Mənsubiyyət kateqoriyasında sahib şəxslə mənsub əşya arasında uzlaşma əsasən gözlənilir; məs.: *mənim qızım, sənin qızın*, onun qızı (Qar.) və s. Ədəbi danışiq dilində və şivələrin əksəriyyətində mənsub əşya I və II şəxs cəmlə ifadə olunan sahib şəxslə uzlaşmır; məs.: *bizim küçə, süzün məhlə* və s. Zaqatala, Qax, Dərbənd, Balakən, Cəlilabad və Lerik şivələrində hər üç şəxsə görə uzlaşma pozulur; məs.: *menin/meni (senin/seni, onun/ onu, sizin, onların) qız* (Zaq.). Bu xüsusiyyət qədim yazılı abidərdə və müasir türk dillərində də mövcuddur; məs.: *bizin sü* (Orxon abidə), *bizim el* (KDQ) və s.

Qax (İlisu kənd şivəsi) və Dərbənd şivələrində mənsub əşya bütün şəxslər üzrə III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək, I və II şəxslərdə uzlaşma yaratmır; məs.: *menin (senin, onun, sizin, onların) atası* (Q.) və s. Bu xüsusiyyətə karaim dilində də təsadüf olunur.

Şivələrdə kəmiyyətə görə uzlaşmanın olub-olmaması mübtədanın meydana olmaması ilə bağlıdır. Cümlədə mübtədə olmadıqda şivələrdə onun tək və cəmliyi xəbərdə əks olunur; məs.: - *Atı* mindilər, yola түşdүлөр (Tov.); - *Duruf gediflər ordan aşı*: (G.) və s. Əksər şivələrdə mübtədanın ifadə vasitəsindən asılı olmayaraq, xəbər kəmiyyətə təkdə olur; məs.: - *Ollar çatdı getdi* (Ş.); - *Eşiyə çıxıf görər kin, dağdan adamnar gələr* (Dm.) və s. Az hallarda mübtədə ilə xəbər kəmiyyətə görə uzlaşır; məs.: - *İnəklər*

gəldilər; -İtdər dağa hürüllər (Şam.); *-Keçilər töklüflər üzü oana* (Qaz.).

Ədəbi dildə olduğu kimi, dialektlərdə də saydan sonra işlənən isimlər arasında uzlaşma pozulur. Lakin şivələrin bəzisinə də müəyyən miqdar saylarından sonra isimlərə **-lar, -lər** şəkilçisi əlavə olunur; məs.: *-İki Museyiblər* su suvarılar (Nax.); *-İki xatunnar* gəlib (Dər.); *-Əlli qoyunnarı* var (Qaz.); *-Dörd dadıxları* (ayaqları) olana diyillər kürsü (Ş.); *-Beş gəlinnər* axşama kimi qulluxda durur (B.Qk). və s. Bu xüsusiyət qədim yazılı abidələrdə və müasir türk dillərində də qeydə alınmışdır. Belə birləşmələr ayrılıqda deyil, söyləmin tərkibində reallaşır və əsasən canlı varlıqları əhatə edir. Fikrimizcə, **-lar²** şəkilçili isimlərin kəmiyyətini konkretləşdirmək üçün miqdar sayları sonradan əlavə olunmuşdur. Miqdar saylarından sonra gələn nümerativ sözlər bu xüsusiyyətin fəaliyyət dairəsini məhdudlaşdırmışdır.

İdarə əlaqəsi. İdarə əlaqəsinə görə dialektlər həm ədəbi dildən, həm də bir-birindən fərqlənir. Belə fərqlənmələr qərb ləhcəsində (xüsusilə Qazax və ayrım şivələrində), Dərbənd, Şəki, Zaqatala, Qax şivələrində daha çox nəzərə çarpır.

Bir halın digər halın əvəzinə işlənməsi, yəni idarə edən sözün, ədəbi dildən fərqli olaraq, ismin başqa halını tələb etməsi şivələrdə geniş yayılmış hadisələrdəndir. Dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, halların bir-birini əvəz etməsinin şivələrdə 30-yaxın tipi vardır:

1. Ədəbi dildə və şivələrin əksəriyyətində **soyuqdu, istidu** feilləri yönlük halı tələb etdiyi halda, Bakı (Türkan, Zirə, Mərdəkan, Qala) şivəsində təsirlik halla işlənir; məs.: *Məni so:ğdu, məni istidü* və s.

2. Ədəbi dildə və şivələrin əksəriyyətində **söymək, vurmaq** feilləri təsirlik halı tələb etdiyi halda, bəzi şivələrdə yönlük halla işlənir; məs.: *Vəliyə söyürəm* (Qar.); *Məndə nə ixtiyar kişiye söyəm* (Ağ.); *Qari topa ağacnan vireydi* (Cəl.); *Yekə oğlan- san, uşağa söymə* (Zən.); *Ata ellə vırma, şıkass olar*; *Salman maña söydü* (İm.).

3. Ədəbi dildə və şivələrin əksəriyyətində **gizlənmək, daldalanmaq** feilləri yerlik halı tələb etdiyi halda, bəzi şivələrdə yönlük halla işlənir; məs.: *İdris öyə gizdənif* (G.); *Pəyyə daldalandıx dünən geje* (K.) və s.

4. Ədəbi dildə və şivələrin əksəriyyətində **gəlmək** feili çıxışlıq halı tələb etdiyi halda, Laçın (Qorçu, Şəlvə kənd şivələrində) və Zəngilan şivələrində yerlik halla işlənir; məs.: *Şuşada gəlləm*; *Bacada baxıram* (Laç.); *Meşədə səs gəlirdi* (Zən.).

5. Ədəbi dildə **getmək, gizdəmmək** və **səbbəx** feilləri yerlik halı tələb etdiyi halda, Karvansaray və Çənbərək şivələrində yönlük halla işlənir; məs.: *Keçən ilin yazına getdix, pa:yızına gəldix* (Çən.) və s.

6. Ədəbi dildə **acığ eləmək, miyğat olmaq, xayış eləmək, xoşu gəlmək** feilləri çıxışlıq halı tələb etdiyi halda, bəzi şivələrdə yönlük halla işlənir; məs.: *Qapı- bacıya miyğat olun*; *Dəyima xayış elədim ki, məni də aparsın* (Qub.); *Ağız, mən suya gederəm, sən öə muğayat ol* (Bor.); *Mən gəlincən uşağa miyğat ol*; *Şoferə xayış eliyif ki, qıza kitabf alsın gətisən* (Zən.); *O kitaba xoşım gəldi* (Cəl.) və s.

7. **Buyurmaq, getmək** feilləri yönlük hal əvəzinə təsirlik halı tələb edir; məs.: *Uşağı buyur, ardınnan yüyür* (Bor.); *O tərəfi də cız geder, bu tərəfi də cız geder, loyba əkiler* (Bor.) və s.

8. **İnandırmaq** feili ismin təsirlik halı əvəzinə yönlük halı tələb edir; məs.: *Mən saña inanderəm ki, bizim bu kətdən keçif gederdi dağa gedən* (Qaz.); *Sa: inandırram ki, bı işdən xəbərim yoxdu* (Zən.); *Sizə inandıreram, biz gün görməmişix qavax* (İm.) və s.

9. **Əkmək** feili yerlik hal əvəzinə təsirlik halı tələb edir; məs.: *Payızı əkellər, sonra da alasını çəkellər toxoynan* (Qaz.); *Üç ay payızı cüt əkərdüg* (Cəl.) və s.

10. **Başlamaq** feili yönlük hal əvəzinə təsirlik halı tələb edir; məs.: *Başladuğ söübəti* (Cəl.)

11. **İşdəmək / işdəmmək** feili yerlik hal əvəzinə yönlük halla işlənir; məs.: *Masın aravanı yerinə isdiyir* (Cəb.)

Halların qoşmalarla idarəsi. Şivələrdə bəzən görə qoşması

deyilmir; məs.: - *Su çəkildiyinə təzədən kənd salıblar* və s.

Ədəbi dildə qoşmalarla idarə olunan sözlər şivələrdə çox vaxt feillərlə idarə olunur; məs.: - *Də: rman kətdilərə işdir hindi* (Bs.); - *Sonra daniya dağda ayrellər xalxal* (Bor.).

Şivələrdə hal şəkilsindən sonra işlənən *so:ra, görə, kimi, qədər, dək, can, cən, bəri* qoşmaları bəzən düşür; məs.: *Onnan kəndin Adı qalib Daykənd* (S.); - *Quraxlıx keşdiyinə sudan korruş çəkiriş*; - *Beş- on günə taxıl biçilməli* (Qub.); - *Oğli gedənnən bu yorğan döşəydi, onun canıdu* (L.); - *Qoca olduğuma işə getməyem* (Cəl.); - *Yağannıx olduğuna ot çox pitdi*; - *Sənə kalağey alajeymiş* (Qaz.) və s.

Yanaşma əlaqəsi. Ədəbi dildə olduğu kimi, şivələrdə də yanaşma əlaqəsi qrammatik əlamətsiz, yəni tabe sözün tabeədiçi sözə yanaşib, mənaca ona bağlanması nəticəsində əmələ gəlir; məs.: *axsağ fərə, girdə kişmiş* (B.), *kərə qoyun, yamaş yer* (Nax.), *qızıl üzic, yaxşı üşəğ* (L.) və s. Dialektlərdə yanaşma əlaqəsində tabe sözün tabeədiçi sözdən əvvəl işlənməsi hallarına da rast gəlinir; məs.: *üşax yazıx, Kazım doxdur, kişi biçərə* (Ş.), *usda qoççağ* (Ab.), *oğlun utanmaz* (Qaz.) və s.

Cümlə üzvləri

Mübtəda. Azərbaycan dili şivələrində mübtəda əsasən isim, şəxs əvəzlilikləri və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Digər nitq hissələri substantivləşdikdə mübtəda funksiyası yerinə yetirir; məs.: - *Bizdə əkin yerrəri çoxdu* (Qub.); - *Paccax pinəciynən görüşüf yola düşür* (Ş.) və s.

Şivələrdə şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan mübtədalar, demək olar ki, işlənmir; məs.: - *Əgər cavab vərdu, vərəcəgəm aparasan pulları* (B.); - *Ojağının başında bitif qalasan* (Qaz.); - *Hara əlmizi çaldıx dəsəynən çubux* (Ş.); - *Səni çox axtardıx, ancax tapbadıx* (Qub.); - *Qurddarı qarma yarpaxlarla da yemləyirik* (Zər.); - *Keçən adna günü Bakiyə gütüdk*; - *Səhərisi şə:rə çıxdıx* (İs.) və s.

Bu baxımdan şimal- qərb şivələri istisnalıq təşkil edir. Bu şivələrdə şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan mübtədaların işlənməsi zəruri olur; məs.: - *Men çağırdım ca- ma: tın ümum iclasın* (Q.); - *Mən gəlif qapının dalında durdum*; - *Mən laf cavannı- ğınnan pinəciyəm* (Ş.) və s.

Bəzi şivələrdə mübtədalara xəbəre məxsus əlamət qoşulur; məs.: - *Buraxma, buraxsağız quşdu uçuf gedəjəx`qayıdarmı* (Qaz.); - *Ay bala, inəgdi, danadı, qalib damda* (S.) (29,s.144).

Xəbər. Dialektlərdə xəbər müxtəlif şəkildə işlənir. Bəzi şivələrdə şəxs şəkilsiləri ixtisar olunur; məs.: - *Yaxşı öyüm var, dörd tərəfi də həsər ba: rı* (Ş.); - *Cin ayrı, şeytan ayrı* (Qub.); - *Yayda hər yana baxırsan yamyasıl* (S.); - *Baxdı gördi ki, qıza bağışdadığı üzic* (B.); - *Sırğa həm adamçındı, həm heyvançın* (Şah.); - *Malım- döylətim həmisi sənə qurban* (L.); - *Dünənnən yuduxlarım hələm şəritdə* (Şr.); - *Balakişi xəstə, mən xəstə* (B.Qk.) və s.

Şivələrdə xəbərin buraxılmasına tez- tez rast gəlinir; məs.: *Holar Şəkiyə, men bur- ya* (Zaq.); - *Axşamın xeyrinnən savağın şəri*: (Ş.); - *Yiməgə qoyın əti, çəkməgə sarı tütün yaxşıdı* (S.); - *Əvvəl ta: m, so: ra kalam* (B.); - *Qoyunun biri keçinin dördi* (bərabərdir) (Ord.); - *Qonağlar gələn kimi çalməğ, oxıməğ* (L.); - *Hə:, nə sözü: z* (Şr.); - *Qonşımız bəxtəvərdü, sağ əli mə: m başıma* (Ab.); - *Girər içəri, baxar diyyü, lavaş* (B.Qk.) və s.

Bəzən cümlənin xəbəri iş feilləri əvəzinə, elə köməkçi feili ifadə olunur; məs.: - *Mən həyət-bacanı eleyim (süpürüm), sen beş-altı çörəg elə* (Şam.) və s.

Dərbənd və Abşeron şivələrində xəbərin analitik feillərlə ifadə olunmasına tez-tez rast gəlinir; məs.: - *Mən hər vaxtda Dərbəndə gida uladam, Əli baxa durur; Mən sənü tanımiyə varam* (Dər.); - *Əgəm Suğayta getməli olmuş olsam, gedif baxırsan torba qeyirən zo: da* (Ab.) və s.

Bəzi şivələrdə feili bağlamalarda əmələ gələn mürəkkəb xəbərlər də işləkdir. *Ol* köməkçi feili xəbər şəkli ilə işlənir, mürəkkəb feil əmələ gətirir və sual mənası ifadə edir; məs.: - *Maşın gəlib ola?* (B.); - *Arxa su gəlir ola?* (İs.); - *Həsən qoyunnarı gətirdi ola?*

(Zər.);- *Doxdur bu gün işdədi olə?* (L.);- *Bax göreğ, day dossı gəlib ola* (Ab.) və s.

Şivələrdə xəbərin tərkib hissəsi olan ol köməkçi feilinin həmcins üzlərin sayı qədər təkrar olunur; məs.:- *Biri toyçu olur, biri tar- qabalçı olur, biri də vızqan olur* (Nax.);- *Yarım sünbül buğda Küküdə olur, İremeşində olur, Qışlaxlarda olur, Kömürdə olur, Gücəzurda olur, Keçilidə olur, Külüsdə olur* (Şah.) və s.

Bəzən əmr cümlələrinin xəbəri iki müstəqil sözdən ibarət olur; məs.:- *Var get burdan* (Tov.);- *Kitabı get gə vər mənə* (B.) və s. Əmr cümlələrində xəbərin ixtisarı da bəzi şivələr üçün xarakterikdir; məs.:- *Nağı, çomağını götüdüz qoyna;- İşıxlancağına sən mala, Əhməd də buzoya* (Çən.) və s.

Şimal-şərq ləhcəsində təkrarlı xəbərlər də geniş yayılmışdır. Belə xəbərlər əsa- sən inkar mənə ifadə edir; məs.:- *Nə qədər nəsiət elədim, adam olmadı ki olmadı* (Şam.)

Bəzi şivələrdə cümlədə xəbər həmcins üzlərin sayı qədər təkrar olunur; məs.: - *Buğda əkərdilər, darı əkərdilər, çəltiy əkərdilər* (Ş.);- *Ora atnan da getməy olur, maşınnan da getməy olur, piyada da getməy olur* (Qub.);- *Çörəx'lərin birinə das- dana de:rsı:z, birinə kükə de:rsı:z, birinə bombi de:rsı:z* (Ord.) və s.

Cümlənin həmcins xəbərindəki eyni şəkilçilər ixtisar olunmadan işlənir; məs.:- *Yunu yuyullar, təmizdiyllər, sora da cəhrədə ayrillər* (Qub.).

Cümlədə - **ib** şəkilçili feili bağlamalar xəbərin ifadə vasitəsinin zaman və şəxs şəkilçilərini qəbul edir; məs.:- *Nənəmin payın apardım, verdim, gəldim* (Qub.).

Şimal- şərq şivələrində xəbərdən əvvəl feili bağlamaların təkrar işlənməsi də qeydə alınmışdır; məs.:- *Qaçıb- qaçıb gedib düz Kürdəmirə* (Kr.);- *Yanıb- yanıb tö- külürəm süzi belə görəndə* (Şam.) (29,s.142).

Təyin. Azərbaycan dili şivələrində təyinlə bağlı ədəbi dildən fərqli xüsusiyyətlər müşahidə olunmamışdır. Təyin əsasən sifət, say, işarə əvəzliyi, feili sifət və isimlə ifadə olunur; məs.:- *Düz yərdə yaxşı sürmağ uladu* (Qb.).

Cümlədə təyinin təsirsiz feillərlə ifadə olunması məhdud dərəcədə qeydə alınmışdır; məs.:- *Bu düzəl söz dəy* (Tov.);- *Mının sağal halı qameyib* (A.) (29,s.142).

Tamamlıq. Dialektlərdə tamamlıq ədəbi dildə olduğu kimi isim, əvəzlik, sifət, təyini söz birləşmələri və qoşmalı sözlərlə ifadə olunur; məs.:-*Mə:llimlər sənən birki şeylər suruşacağlar* (Qb.)

Quba şivəsində tamamlıq funksiyasında işlənən müəyyən halı bəzən qeyri- müəyyən təsirlik hal əvəz edir; məs.:- *Beşmağ qa-bağlar giyərdilər.*

Şivələrdə tamamlıqların -**dı(r)** xəbərlilik şəkilçisi qəbul etməsinə də rast gəlinir; məs.:- Əkinçilikdi, bağbançuluğdi billuğ (Qb.);- *Mismardı, çəkişdi töhmisüz əyağ altda* (S.) və s.

Şivələrin əksəriyyətində tamamlıq funksiyasında işlənən III şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlərin təsirlik halında hal şəkilçisi ixtisar olunur; məs.:- *Ata uğlun danış-dırmiyadu* (Qb.)

Zərflilik. Dialektlərdə də zərfliyin mənəca tərzi- hərəkət, zaman, yer və kəmiyyət növləri vardır. Zərflilər əsasən zərflə, qismən də isim, söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

Tərzi- hərəkət zərfliyi: -*Uni mən lap balaca- cıqqanağ saxlamışam* (Qb.);- *At qoşəyax qaçır* (Şah.) və s.

Əsasən qərb ləhcəsində, qismən də Dərbənd şivəsində hal- vəziyyət bildirib, bilavasitə feili xəbəre aid olan tərzi- hərəkət zərflilikləri – **mış, -maz** formalı feili sifətlərlə də ifadə olunur; məs.:- *Arvat ağlamış çıxdı məhliyə* (Tov.);- *Bu da söylən- məz gitədi munun dalıynan* (Dər.) (29,s.144).

Zaman zərfliyi: -*Həmiyə vax işim düz gələdü* (Qb.);- *Yəhər qayırırdılar binnən əzələ* (Nax.) və s.

Yer zərfliyi: -*Yuxarıda sizin alma bağlarımız var, bə:li bağlarımız var* (Qb.);- *Adamlar bırdə əzəldən olib, biz gözümüzü açib adamları görmüşük* (Ord.). Qubanın bəzi şivələrində yer zərfliyi adlıq halda işlənir; məs.: *Xeyir, mən Bəki görməmişəm* (83,s. 191)

Kəmiyyət zərfliyi: -*Bizin uşaq şə:rdə, üzi də çux oxıyib* (Qb.);- *Mən Həbibə çox isdi:rəm ; - O hər yerdə olsa az danışar* (Şah.) və s

Cümlədə söz sırasının pozulmazi

Ədəbi dildə söz sırasına riayət olunduğu halda, bu qayda şivələrdə pozulur. Belə ki, mübtədə, tamamlıq, zərflək xəbərdən sonra, təyin təyin olunandan sonra gəlir.

a) Mübtədanın cümlənin sonunda gəlməsinə tez-tez təsadüf edilir. Bu hadisə Şəki şivəsində çox, şimal-şərq ləhcəsində az müşahidə edilir; məs.: -Həbi həndəvərdə əkilirdi quru *taxıl* (Ş.); -Dəyəni tikərdi *çobannar* (Mr.); -Qaş qaralıca işdədi *kişi* (İs.).

b) xəbərin cümlənin əvvəlində işlənməsi; məs.: - *Gəldi* İsrayılın təzə öyünə baxmağa sədir? (İs.).

c) Vasitəsiz tamamlığın cümlənin sonunda işlənməsi; məs.: -Yaxşı saxlarıx biz *atı* (Tər.); - Gətrif yanıma *uşaxları* (Tov.); -Bəhram örgətcəxdı *məni* (Ş.). Araşdırmalar göstərir ki, vasitəsiz tamamlıqların cümlənin sonunda işlənməsinə bütün şivələrdə rast gəlinə də, qərb ləhcəsi üçün daha səciyyəvidir.

ç) Vasitəli tamamlığın cümlənin sonunda işlənməsi; məs.: -Uşax tutdu *ağaşdan* (Xv.); - Cəlin atdı *qıza* (Nax.); - Gələndə mina pay qoyıblar *qurban atinnən* (İm.); - Bir dənə aynə qayıtdıra bil-mədim *atama* (Ş.) və s. Bu xüsusiyyət şivələrin əksəriyyətində təzahür edir. Yönlük halla ifadə olunan vasitəli tamamlıqlar çox, çıxışlıq və yerlik halla ifadə olunanlar isə nisbətən az işlənir.

d) Zaman zərfliyinin cümlənin sonunda işlənməsi; məs.: - Gəlib apardı məni ordan özü *deyənnən* (G.); - Çox razıyam onnan *hindi* (S.); - Doqquz yaşım vardı mən ayağıma çarix giyəndə (Ş.) və s.

e) tərz-i hərəkət zərfliyinin xəbərdən sonra işlənməsi; məs.: - Yol ge: r *tö:şiyə- tö:şiyə* (Ş.).

ə) Yer zərfliyinin cümlənin sonunda işlənməsi; məs.: - Niyar xanım ağladı-ağladı, yatdı *pəncərədə* (Nax.); -Mən dəmini dağıdım *bağa* (Şam.); - Un- unbir adam gidir *qız öynə* (Ş.) və s.

f) Təyinin təyin olunan sözdən sonra gəlməsi; məs.: - Həsən *fağır* dünənnən bı malların əlində hələkdı; - Bacım *zalım* heç fikir vermiyədi (Mər.) və s.

Söz sırasında inversiya hadisəsi digər türk dillərində və dialektlərində də mövcuddur. Bu xüsusiyyət Orxon-Yenisey mətnlərində, “Kitabi-Dədə Qorqud”da və digər yazılı mənbələrdə də müşahidə edilmişdir. Bəzi türkoloqlar inversiyanın yaranma səbəbini qeyri-qohum dillərin, xüsusilə slavyan və Çin dillərinin təsiri ilə izah edirlər. Söz sırasında sərbəstlik yazılı dillə müqayisədə şifahi nitq üçün xarakterikdir. Bu cəhətdən də inversiya hadisəsi dialektlərdə geniş yayılmışdır. Dialekt nitqində cümlələr müəyyən transformasiyalara uğrayır və ya məntiqi vurğudan asılı olaraq, cümlə üzvlərinin sabit sırası pozulur, nəticədə inversiya hadisəsi baş verir.

Sadə cümlənin növləri

Qeyri- müəyyən şəxslı cümlələr. Dialektlərdə sadə cümlənin bu növünün xəbəri daha çox III şəxsin cəmi ilə ifadə olunur; məs.: - *Gelini gəlivanı apardılar*; - *Dermanın suyunu kesitdilər* (Ş.); - *Ağacı əkəllər, barın yeməgdən örki*; - *Bura dorğıdan Mığan deyiblər* (Sab.); - *Bizə dörd qutu- qaropka barama verillər* (Bs.); - *Qoynu gölə tökəllər, çimdirellər, boylum qırxellər*; - *Deyiflər, gəlin bağ salax bırda* (Qaz.); - *Dün- ya gözəlin verillər Məhəmmədə* (Cəb.) və s.

Şəxssiz cümlələr. Dialektlərdə həm ismi, həm də feili xəbərlı şəxssiz cümlələr işlənir; məs.: - *Eşdə yaman qarannıxdı*; - *Qaranquşun gələn vaxdıdı* (Ş.); - *Onda gün- düz idi, özü də səhər* (Sab.); - *Aran- saran yadında qalıb* (S.); - *Bunnan sora vaxdıdı gilasın*; - *Dünən Aşırılıda toyudu* (Qaz.); - *Axşama çox qalıp hələ* (Cəb.) və s.

Ümumi şəxslı cümlələr. Dialektlərdə bu tip cümlələrə əsasən atalar sözlərində və məsələlərdə rast gəlinir; məs.: - *Acı dindirmə, toxu tərpatmə*; - *Uzax yerin döyməcini balnan döyəllər* (Ş.); - *Bala, adatdı, ölənnərin urufun əziz tutallar* (Cəb.) və s.

Şivələrdə **sual cümləsinin** üç tipii vardır: a) sual intonasiyası ilə düzələnələr; b)-*mı* sual ədatı ilə düzələnələr; c) sual əvəzlilikləri ilə düzələnələr. Sual cümləsinin işlənməsinə görə həm şivələr bir-birindən, həm də ədəbi dildən fərqlənir, dialektlərin təsnifində bu cəhət nəzərə alınmışdır.

Sual intonasiyası ilə əmələ gələn cümlələr cənub və şimal-şərq ləhcələri (Dərbənd şivəsi istisna olmaqla) və Cəbrayıl (Xələfli kənd şivəsi istisna olmaqla) şivəsi üçün səciyyəvidir; məs.: - *Annon da gedib olara?* (Ağs.); *Axşama mən də gedə bilə- rəm ora?* (Sab.);- *Deyif: qoca, qaz yollasam, yola bilərsən?* (Nax.);- *Ağairza, mən gida varam, mənniğiş var?* (Qb.);- *Sənə buların iksin də bir təndə keç, dimədim?* (Ab.);- *Saxlıyassa:n bizim tərəfi?* (Cəb.) və s.

Sual ədatı ilə düzələn cümlələr qərb ləhcəsində və bəzi keçid şivələrində geniş yayılmışdır. **Mı** ədatı ilə qurulan sual cümlələri şimal-qərb şivələrində, Quba və Dərbənd şivələrində də işləkdir; məs.: - *Kiçix' qızı da köçürüfsənmi?* (İm.);- *Bizim bu kəndi görürüfsənmi qavax?* (Tov.);- *Meni də apararmı?* (Q.);- *Dayıvi urda gürdünmi?* (Qb.) və s.

Şəki şivəsində həm sual intonasiyası, həm də sual **mı** ədatı ilə əmələ gələn sual cümlələri işlənir; məs.: - *Gücü olmasa əmələ gətirivəni da:va eliyə bilər?;- Buqqədir adamı ho öy tutarmı?* (Ş.) və s.

Şivələrdə sual əvəzlilikləri ilə qurulan cümlələr sual əvəzliliklərinə görə fərqlənir. Şimal-şərq ləhcəsində, Şəki şivəsində və İraq-türkman ləhcəsində *nə üçün* sual əvəzliyi *neyçün, niçün, nöşün, nöş, nəyşə* şəklində işlənir; məs.: - *Əmi, nöş yeməysən axı?* (Cəl.);- *Süz niçün gitə varsüz ura?* (Qb.);- *Neşin çayırımyısan honu?* (Ş.) və s.

Qərb və cənub ləhcələrində və şimal-qərb şivələrində sual cümlələri, əsasən *niyə* əvəzliyi ilə qurulur; məs.: - *Çovana qayıtdı kin, sən niyə vurdun yamşağımi?* (Qaz.);- *Niyə çüşübsən (küşübsən) mənənən* (Nax.) və s.

Cümlənin həmcins üzvləri

Şivələrdə həmcins üzvlü cümlələr eyni kəmiyyətdə yayılmışdır, həmcins xəbərlər və tamamlıqlar geniş arealda yayılmış, həmcins mübtədə, təyin və zərflilər məhdud dairədə işlənməkdədir.

Həmcins mübtədalar. Dialektlərdə həmcins mübtədalara az təsadüf edilir; məs.: - *Odu bax, Həsən, Qurban, Kərim bu yerdə işdiyillər orda* (Nax.);- *Malımız, qoynumuz gənə yaylaxda qalerdi* (Qaz.);- *Nuşirəvan xan, İrəşid xan gələllərdi* (Sab.);- *Su:ra kişniş, kəvər; vəzari da uladu;- Mənimki ulub bağbançuluğ, kutançuluğ, alver də ki bilmidəm* (Qb.);- *Sonra xınna, sabun, un, yağ, et göndərildi* (İt.)

Qərb şivələrində həmcins mübtədalar bəzən xəbərdən sonra işlənir;- *Kənddə çox işdəner: qənd, yağ, şəkər, parça* (Br.).

Şivələrin bir qisminə həmcins mübtədalı cümlələrdə xəbərlərlə mübtədalar eyni kəmiyyətdə işlənir; məs.: - *Çörəx'lərin birinə dasdana de:sı:z, birinə kükə de:r- sı:z, birinə bombi de:rsı:z* (Nax.);- *Ta indi zərxcara gəti, bi dəs moo (ipək) paltar gəti, bi dəs də çit paltar gət də, boyınbağı da gət də* (Sab.) və s.

Qərb şivələrində xəbəri təkrarlanan cümlələrdə həmcins mübtədalar işlənir;- *Qavaxcan avlax gilas yetişər, onnan da dəli gilas yetişər* (Qaz.).

Həmcins üzvlü cümlələrdə mübtədaların kəmiyyəti qədər var sözünün işlənməsi şivələrimiz üçün xarakterikdir; məs.: - *Bı kənddə məx'dəp var, qulup var, qalxoz idarası var, sovet idarası var, çayçı tükani var, hökü: mət tükani var* (Nax.);- *Bizdə helə pam-mıxçılıx da var, əkinçilik də var, maldarçılıx da var;- Gilənar da var, al- ma da var, armıt da var* (Qaz.) və s.

Bəzi həmcins mübtədalı cümlələrdə ol köməkçi feili həmcins üzvün miqdarı qədər sadalanır; məs.: - *Biri toyçu olur, biri tar- qabalçı olur, biri də vızqan olur;- Qazmanın bir ağzı balta olur, bir ağzımız olur* (Nax.);- *Formomuz da orda olur, malımız da orda olur* (Ş.);- *Tuyda balabant da ular, çalğuçı da ular da* (Qb.) və s.

Quba şivəsində məsdərlə ifadə olunan mübtədaların həmcins işlənməsinə rast gəlinir; məs.: *Yımağ, içmağ, gezməğ hindi yaxşıdı* (Qb.)

Şəki şivəsində həmcins mübtədalar bəzən sadalamanın təsiri ilə müvafiq şəkilçi ilə işlənir; məs.: *Tütündü, qartofdu, qarğıdalıdı- marğıdalıdı hamsı qalxozda oldu* (Ş.) və s.

Həmcins xəbərlər. Dialektlərdə həmcins xəbərlə sadə cümlələrə tez- tez rast gəlinir. Ayri- ayri şivələrdə həm ismi, həm də feili xəbərlər həmcins ola bilər. Lakin feili xəbərlə həmcins cümlələr ismi xəbərlə müqayisədə çoxluq təşkil edir: məs.: *- Biri bala- ja- aş loybasıdı, biri yekə loybadı- atdı loyba* ((Br.) və s.

Həmcins xəbərlə cümlələrdə əsasən mübtədalar buraxılır. Əksər şivələrdə həmcins xəbərlər əsasən birinci şəxsin cəmi ilə ifadə olunur ; məs.: *Uni gətirirüg, buğur teştı gətirirüg, əliyrüg, sui gətirirüg, tökürüg onun üssə, xəmir yoğırirüg, as- sırrüg saçı, oxloyı gətirirüg, nazig- nazig yayıruğ, təpitmə təpdirüg* (Şam.); *- Taxılın yerin draxdırnan sürirüg, maleynan malelerux, selka qoşurux, su- arrux, gogərir, halağın elətdürüg* (S.); *- Tutdarı silkərix, qeynədarıx, süzərix, doşab bişirərix; - Yarpağı gətirib qəyçiyənən dorğuyurux, so:ra qurdun üssə səpirik* (Nax.); *- Belə- belə axır gəldik, böyünə çatdıx* (Bor.); *- Gederdix` yataxlarını tikerdix`, hazırredix* (Qaz.); *- Əkin yerin pıtrağın qıraruğ, kotannan əkərirüg, toxım səpərirüg, malalaruğ, ağaran vaxtı biçərirüg* (Sab.); *- Sə:r durruğ, üzümüzü, əlimizi yu:ruğ, çörəyimizi yi:rig, gəllüg, pammıy yığmağə* (Bs.); *- Xışnan ekərdix, özümüz də biçərdix, velnən də döyərdix; so:randə şana diyrix, unnan külex`də so:rardix* (Ş.); *- Ərx əkərdüğü, su buraxardüğü bağlara* (Qb.) və s. Şivələrin bir qisminə də həmcins xəbərlər üçüncü şəxslə ifadə olunur; məs.: *- Sün- bülü döyəllərdi, təmizləyəllərdi, ayrıja toxum səpəllərdi* (Ş.); *- Qazana un tüküb, su tüküb karnan qarışdırıllar, buliyillər* (Qb.); *- Avçı padşaha dönər və anlatır* (İt.).

Şivələrin bir qisminə də həmcins xəbərlə sadə cümlələrdə mübtədaların işlənməsi zəruri olur; *- Gün vırır, torpax xəklənir, avılır; - Biz qondara tanımanıx, bilmənıx; - Toxumun dənəsini tikillər,*

o gövərir, qalxır, yekəlik, qartıxır, so:ra yemiş gətirir (Nax.) və s.

Həmcins xəbərlərin birincisi təsdiq, digəri inkar şəklində olarsa, bəzən ikinci xəbər işlənmir və ya yox sözü ilə əvəz olunur; məs.: *- İndi oxuyarsan bir yana çıxarsan, oxumasan yox* (Şam.); *- Sabahnan tezdən dursan, Uruc gidacağsan, durmasan yox* (Qb.) (89,s 306); *- Axtardüğü, axtardüğü, rizin tapammadüğü* (Qb.).

Bəzi şivələrdə inkar feili xəbərlərin həmcins işlənməsinə də rast gəlinir; *- Elə yerə ki, nəm çəhməsin, ca:nəməsin, göyərməsin* (Ş.) və s.

Dialektlərdə bəzən həmcins xəbərlərdən biri buraxılır, daha çox ikincinin buraxılması geniş yayılmışdır; məs.: *- Fərzalı kişinin ya ölisini vər, ya dirisini* (B.); *- Tö:lədən iki dənə at çıxartdığü, birini mən mindim, birini də yoldaşım* (Sab.); *- Səpəndə bir yayın üzünü görsün gərəx`, biçəndə bir yayın* (Ş.) və s.

Şivələrin əksəriyyətində feili bağlamalar az işlənir, onları cümlələrdə həmcins xəbərlər əvəz edir; məs.: *- Ələx`lər sındı, dağıldı, çıxdı- getdi* (Nax.); *- Mən ki, düş- düm aşağı, itimi götürdi apardı; - Cəmət hamısı qorxıdən qaçillər, soyılan adamı qoyıllar qaçıllar* (Nax.); *- Dağ üzü qalxdıx vardıx çırpıya getdik, getdik bir harava çırpı qırdıx getdik* (Qaz.); *- Əvvəl iki dənə ağsaqqal gedillər, diyillər ki, biz gəlmişux sə:n qızıu oğlumuzçün almağə* (Sab.); *- Yaxşı usdul, isqamı bizdə, yaxşı otaxlar, puryonnıx, çalırıx, oynırıx* (Ş.); *Usman naxoş yatadı gidağ una dəyəğ gəlağ* (Qb.).

Naxçıvan qrupu şivələrində **dönmək** feili həmcins xəbərlər sayı qədər təkrar işlənir, iş prosesinin intensivliyini bildirir; məs.: *- Cütnən əkirix, dönürıx, suvarırıx, dönürıx biçirıx, dönürıx dəriz bağli:rıx, dönürıx bir- birinin üsdə vırırıx tayya, dönürıx bu yol xermən geyrırıx, dönürıx cüti qoşurıx üsdünə* (Nax.); *- Düyünü isdadırıx, dönürıx`çəkirıx`, biyolum dönürıx` tökürıx` qazana, yağda qavı:rıx, dönürıx`sarı çiçəyinən, qəndinən şərbət eliyirıx`- tökürıy üsdünə* (Şr.) və s.

Həmcins tamamlıqlar. Şivələrdə həmcins tamamlıqlar xəbərlərlə birgə işlənir. Əksər belə sadə cümlələrdə mübtədanın

işlənməsinə ehtiyac qalmır; məs.: *Qurtarıb gələciyəm, əlimi yuyacıyam, döşüydümü yuyacıyam, çörəyimi bişirəcəyəm*; - *Çamaxnan əliyirdix*, so: ra da boylum xəlbirənən təmizdiyirdix (Nax.); - *Bağı ya- ner, ağajı yaner, pammıği da* (Qaz.); - *So:ra gedirüg öydə çörəy pişirirüg, su gətir- rüg, heyvanı sağırug, qatığ çalxeyrug, nehrə çalxeyrug, yağ qayrıyuğ* (Bs.); - *Çəltix*, buğda, arpa, dari saçardıx o vaxdında (Ş.); - *Üzük və ya sırğa və paltar aparırlar* (İt.) və s.

Ədəbi dildən fərqli olaraq, şivələrdə həmcins tamamlıqlı cümlələrdə xəbər eyni kəmiyyətdə təkrarlanır; məs.: - *Onnan getdi qartof əkərix, bamador əkərix, badımcən əkərix, pəxla əkərix, onnan so:ra soğan əkarıx, qarpız əkərix*; - *Kəridə soğan əkirik, səviz əkirik, kavar əkirik*; - *Xərtənən pıçax itildillər, dəhrə itildillər, kərənti itildillər, orax itildillər, mərəndə itildillər* (Nax.); - *Har-da kı sulu yer var, qarpız əke:r, göy göərti əke:r, mamodor əke:r* (Qaz.); - *Pammıği yığaruğ torbiya, onnan so:ra yığıruğ siyəziyə* (Bs.) və s.

Naxçıvan və qərb şivələrində ədəbi dildə olduğu kimi, həmcins tamamlıqlı cümlələrdə xəbərin təkrar işlənməsinə ehtiyac qalmır; məs.: - *Maşlıq olmuşux, qalxozun işiynən, əkiniynən, biçiniynən, herməniynən*; - *Himdi lapataynan, qaz- maynan açırır* (Nax.); - *Paxaçı südnən, yağnan, şəkərnən, yumurtaynan pişir* (Br.); - *Üzük, sırğa, boyunbağı, kalağayı, şal, üş dəş tuman, üş dəş köynək, pencək, beş dənə qoyın, dügi verillər* (Sab.); - *Toy bi sutqa çalır, sora atnan, faytınnan gəlif gəlmi apardılar* (Ş.) və s.

Həmcins tamamlıqlı cümlələrdə xəbərin ol koməkçi feili ifadə olunması qərb şivələri üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir; məs.: - *Ağızdıx bir suya lazım olur, bir də nöytə lazım olur*; - *Pompul hipopda, çöl töüxlarında olur* (Br.) və s.

Həmcins tamamlıqlar üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunduqda qərb şivələrində birinci tərəf ikinci də buraxılır; - *Bambılın uzununu da olur, dəyirmisi də olur* (Br.); - *Bu Dassalahlıdan bu kətdən bir öylü kişi gətirellər, buların əppəyini, suyunu qayırmaxçun* (Qaz.) və s.

Həmcins təyinlər. Şivələrdə həmcins təyinli sadə cümlələrə az kəmiyyətdə təsadüf olunur; məs.: - *Süfrəyə daddı, ləzzətdi yeməklər düzüldü, hamı başdadı ye- məyi* (Nax.); - *Nay adam o adama deyirik ki, çox yüksək, yaxşı, əliaçıx, verimli adam* (Qaz.); - *Toydan üş- dörd gün qavax oğlan öyü qız öyünə om put un, dörd- beş erkəy, səysən kilo düyü, bir put şəkər, bir kilo çay, bir dəş qıza paltar aparır, bu olur ağamət aparmax* (Br.); - *Gedirdim, diyirdi ki, filankəs , beş kəllə qət gətirə- cəksən, üş qoyun gətirəcəksən, məsələn, üş put qaysi- kişmiş gəti* (Sab.); - *Küçük prins qumsal və avadansız çöllərdə yorulmuş, aclıq və susuzluqdan öləcək sıralar- da bir su başına olaşır* (İt.) və s.

Həmcins zərfliklər. Şivələrdə həmcins yer zərflikləri digər mənə növləri ilə müqayisədə geniş yayılmışdır; məs.: - *Hindi lampoçkalar yanır gözəl, yaxşı* (Nax.); **Həmcins zaman zərflikləri:** *Bu yazın, bu may ayının i: rmi beşində köçərdix*, sent yabrın birində köçərdix` arana (Qaz.); - *Tüşəndə üş gündə, dörd gündə bi kərəm, ay ranın, şorun çıxardıruğ* (Şir.); - *Beş il, altı il oxuyurdu adam, yazmağı da bilmirdi* (Ş.); - *Beş gün, altı gün qalır, sora çağardırır töküriux` gölün qırağına- təmiz ye rə*; - *Beşə gün, onca gün su olmadısa , baş açan vaxdıda, puça olur çəltix`* (Ş.) və s.

Bəzən **həmcins yer zərflikli** cümlələrdə xəbərlər də eyni kəmiyyətdə işlənir; məs.: - *Baküyə getmişəm, Naxçıvana getmişəm, Tiflisə getmişəm, Ağdama getmi- şəm* (Nax.); - *So:ra payızda onun almasın dərib u bağun, məsələn, ambarı ulan ambara tükərdi, ulmiyan şüşəyə tükərdi*; - *Nügədidən vardı xuzayun, Bakidən gələr di, Urusyətdən gələrdi* (Qb.) və s.

Bəzi cümlələrdə həmcins zərfliklərin kəmiyyəti qədər ol koməkçi feili işlənir; məs.: - *Yarımsümbül buğda Küküdə olur, İreməşində olur, Qışlaxlarda olur, Kömür də olur, Gicəzurda olur, keçilidə olur, Külüsdə də olur* (Nax.); - *Qışda yer donğ olur, qar olur, buz olur* (Qaz.) və s.

Həmcins kəmiyyət zərflikləri: - *Düşməynəndir dənə, il başı beş mant, altı ma- nat alallardı, gedərlərdi* (Sab.);

Ədəbi dillə müqayisədə şivələrdə bağlayıcı həmcins üzvlü

cümlələr geniş yayılmamışdır. Şivələrdə həmcins üzvlər arasında *gah, nə, ya, da, həm* bağlayıcılarına rast gəlmək mümkündür. Bir çox şivələrdə *ya* və *nə* bağlayıcıları bir- birini əvəz edir; məs.: *-Gah oxuyur, gah oxumur, heç onun işinnən baş çıxartmağ olmur* (B.); *- Nə özi yiyər, nə özgiyə verər, iylədar, itə verər* (Ş.); *Nə bu gün gəl-ləm, nə saba:* (Qb.); *- Ya üzü başa düşədi, ya byüklərə qulağ asdu* (Qb.); *- Məni də çağır, onu da* (B.); *- Bu uzun ağaşdara qələmə də derix`, barançı da* (Tov.); *- Həmi qahımın, həmi ya- dın nəzəri bır-da yana* (Nax.); *- Keşmişdə bir kötix` qayrullardı ağaşdan, yə kəl, yə bir ciüt öküz qoşullardı, kötiynən döyüllərdi* (Ş.) və s.

Bir neçə həmcins üzvlü cümlələr; *- Yayda şum eli:rdix`, əkir-dix`, payızda səpir dix`;- Sora vəl qoşullardı, vəlnən döyüllərdi, şanaynan so:rullardı* (Ş.)

Ümumiləşdirici sözlər. Şivələrdə həmcins üzvlü cümlələrdə ümumiləşdirici sözlərə qismən rast gəlinir; məs.: *- Tütündü, qar-tofdu, qarğıdalıdı- marğıdalıdı- hamısı qalxozda oldu* (Ş.).

Əlavələr

Dildə fikrin ifadə olunmasında əlavələrin rolu böyükdür. Bu, şifahi dillə mü- qayisədə yazılı dil üçün xarakterik xüsusiyyətdir. Bir sıra dillərdə əlavələr cümlədəki roluna görə cümlə üzvü hesab olunur. Azərbaycan dilində isə ayrıca cümlə üzvü deyil, onların əlavəsi kimi işlənir. Azərbaycan dili şivələrində əlavələr məhdud arealda yayılmışdır. Ayrı- ayrı şivələrdə cümlə üzvlərinin əlavələri müxtəlif kəmiyyətdə təzahür edir. Apardığımız müqayisələrdən aydın olur ki, mübtəda, xəbər və tamamlıqların əlavələrinə daha çox rast gəlinir:

Mübtədanın əlavəsi : *-Cəbiş Karımof atmış beşındadı- çobandı* (Şah.); *- Əkbər- mənim atam Qalağayınnan gələr, burda-ki torpağı kət qayıрмаq issər* (Sab.); *- Yaşdı adamnar- qocalar, qızdar, gəlinnər müharibədə yaxşı işdiyillər* (B.Qk.); *- O maşın getmişdi, göy maşın* (Cəb.) və s.

Xəbərin əlavəsi: *Səviz pencəridi də- göy pencər* (Nax.); *- Biz elatix- oturağıx* (Şah.); *- Bacım da bırdadı- Dəstə:rtdedi* (B.Qk.)

Cümlədə söz sırasının dəyişməsi nəticəsində xəbərin xüsusi-ləşmiş əlavəsi meydana çıxır; məs.: *- Dört- beş ipi* (tütün düzül-müş ipi) *bi yerə bağlı:llər olur qoma- tütün qoması* (Ş.)

Tamamlığın əlavəsi: *-Binnan so:ra alax vıraca:x- pammıxda olannarı* (Nax.); *- O arxı, qā:rma arxını, yaxşı hazırriyin* (Cəb.).

Zərfliyin əlavəsi. Şivələrdə qismən yer zərfliyinin əlavəsi işlənməkdədir; məs.: *- Pammıği sulamaxçun çaydan gəlir suyu-muz- Əbrəqunus- Əlincə çayından* (Nax.); *- Naxçıvanda bı sa:t, birəz hələ binnan sohrū, o qədər olur ku;- Gəlir genə davıya, qan çalxalamağa, cama:tın ölüsün- dirisin bir- birinə qatmağa* (Cəb.).

Söz sırasının dəyişməsi nəticəsində yer zərfliyi xəbərdən son-ra işlənərək xüsusi-ləşmiş əlavə əmələ gətirir; məs.: *- Qız buları alıf düşər ağıla- tövləyə* (Ş.); *- Birimci Xuray ulub kəndin qib-ləsində- cənubunda* (Qb.); *- Bir dəryanın qırağında, Yastı daşın üstə bir imarət saldıdı- heç insan ayğı dəyməyən yerdə* (B.Qk.).

Ara sözlər və birləşmələr

Azərbaycan dili şivələrində ara sözlər geniş yayılmışdır. Ədə-bi dildə olduğu kimi şivələrdə də ara sözlər əsasən modal sözlər-lə ifadə olunur. Şivələrdə işlənən bəzi ara sözlər ədəbi dilimizdə işlən-mir. Buna görə də M.Cəfərzadə qeyd edir ki, dialektlərdə-ki ara sözləri müasir dil baxımından qruplaşdırmaq çox çətindir. Çünki bunlardan bəziləri ədəbi dildə bir, dialektlərdə isə başqa mənada işlənir, bəziləri isə eyni zamanda iki müxtəlif modallıq (yaxud mənə çalarlığı) bildirir (29,s. 171). Bütün bunları nəzərə alaraq, şivələrdə işlənən ara sözləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) ədəbi dillə eyniyyət təşkil edənlər. Belə ara sözlərin əksəriyyəti fonetik cəhətdən fərqli formalarda işlənir: *bəkəm, gua, guvayi, əcəf, mütlax* (Ş.),*doğirdən, həyqətən, həlbətdə* (L.), *gərəy, əyənə*

(Dər.), *doğurdan, doğırdan, doğrıcan* (Cəb., Zən.) və s. 2) Spesifik ara sözlər isə bir və ya bir neçə şivədə yayılmışdır: *hanna, hinqa* “bəli”, *tapar* “görünür”, *fərzə* (Şəki), *ömrəsürə* “əsə, qətiyyə” (Sal.), *incəfara* “xoşbəxtlikdən” (əksər şivə.), *vaynaçəri* “heç olmasa” (Zən., Kəl.), *lamhala, lamahlama* “heç olmasa” (G., Cəl.), *ga:var* “deyəsen” (B., Qb., S. Cəl.), *boylum, boyul*, “deməli” (Qaz., Gəd., Nax.), *illah, illahım* “xüsusən, xüsusilə” (Nax., Zən., Cəl., Cəb.) və s.

Dialektlərə xas olan ara sözləri semantikasına görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

Həqiqilik, zərurilik və gerçəklik bildirənlər. Bu mənada işlənən ara sözlər cümlədəki fikrin həqiqətən baş verdiyini və ya onun əksini bildirir. Həqiqətə münasibət müxtəlif dərəcədə ola bilər. Ona görə, fikrin gerçəklik dərəcəsini göstərən ara sözlər bir-birindən fərqlənir. Ə. Abdullayev bu cəhətdən ara sözləri üç hissəyə ayırır: 1) fikrin həqiqətə uyğunluğunun qətiliyini bildirir; 2) güman, şübhə və imkan bildirir; 3) fikrin adilik dərəcəsini göstərən ara sözlər.

Fikrin həqiqətə uyğunluğunun qətiliyini bildirən ara sözlərdən biri də **doğrusu** ifadəsidir. Bu sözün şivələrimizdə *düzü, doğrusı, düzü, düzü* variantları da yayılmışdır; məs.: - *Doğrusu*, mən bu işdən baş çıxar təbilmirəm (B.); - *Doğrusu*, nə vax getdiyi:zi görməmişəm (Cəb.); - *Düzülü*, ha vax gedəsən mə: xavar elə (K.); - Görür ki, qız *dordan da*, el tutandı, diyir mənəxanımı gör-cəm (Ş.); - *Do:rusu*, mən də getməliydim, miniy olmadı (Qub.) və s.

Ədəbi dilimizdəki **doğrudan** ara sözü şivələrdə ədəbi dil formasından başqa, *doğurdan, doğırdan, dorğudan* variantlarında yayılmışdır; məs.: - *Dorğudan*, o nə danışdı həylə (Zaq.); - *Doğurdan*, o nəydi hələ aparırdın (Cəb.); - *Doğırdan*, sən diyən düz çıxdı (Qb.); - *Haylə, doğurdan*, gəlmişdi dayımnan (Şr.) və s.

Şivələrimizdə *doğrudan* ara sözü bəzi hallarda *da* ədatı ilə də işlənir. Belə cümlələrdə *da* ədatı ifadə olunan fikri daha da qüvvətləndirir, qabarıq nəzərə çatdırılmasına xidmət edir; məs.:

- *Doğurdan da* əvə yoxiydux dünən (Cəb.); - *Doğurdan da* adamlar hindi əyağdı (S.); - *Doğrudən da* dünyə boş dünyə dü (L.).

Əlbəttə ara sözü şivələrdə də gerçəkliyə münasibətin təsdiqini bildirir və müxtəlif fonetik formalarda işlənir: *həlbəttə, həlbətdə, həlvətdə, həlbət, həlvət* və s.

-İşdi, *həlbəttə*, yaxşı yamay adamnar həmişə olur (Cəl.); - *Həlbət* öydə yoxıymış (G.) və s. Bəzi şivələrdə əlbəttə ara sözü *ki* ədatı ilə işlənərək ifadə olunan fikri daha da qüvvətləndirir; məs.: - *Həlbətdə ki* olar xeyrinnən qaçmazdar (G.); - *Həl- vətdə kin* hörmət eli:rix` qonağa (K.); - *Həlbət*, alləh bizə də bir gün ağlər (L.); - *Həlbət*, oğlu:za baş əkəcəx` (Şr.); - Bu il, *həlbət ki*, taxılıımız bol oləcəg (L.); - *Həlbət ki*, sizə əziyyət ver məx` istəmiyiflər (Qub.) və s.

Şivələrdə **həqiqətən** ara sözü *həqiqətən, düzü, gerçəkli* formalarında da işlənməkdədir; məs.: - *Həqiqətən*, parça tapılme:r-dı, arvadlar şal to:xordu, şalvar tikerdilər, budumuz yara olo:rdu (Çəm.); - *Düzülü*, piyade:ssəx` havax çatırıx Çal- təpiyə; - *Gerçəx`li* cənəciyalıf gətirij alışmalıyax a:dılı fikirəşmə:ij (K.); - *Həyqətən*, elmlı, bilıgılı, üşəğdu (L.) və s.

Qubadlı şivəsində *həqiqətən* ara sözünün sinonimi kimi **haqqına** sözü də işlənir; məs.: - Nənəm, *haqqına*, bizim üsdümüz də çox əziyyətdər çəkib və s.

Yardımlı şivəsində **qəhəti budu** ara sözü ədəbi dildəki “həqiqətən” ara sözünün mənasını ifadə edir; məs.: - *Qəhəti budu*, o mən diyənə baxmey və s. Bu ara söz Naxçıvan şivələrində *həqqən, həqqi, həqiqi, həqiqəti* və s. formalarda müşahidə edilir; məs.: - *Həqiqəti*, olmuş söx`bətđi, heş nağıl- zad dəyil; - Beşinci sınıfdə oxuyanda, *həqqən*, mən yaxcı oxuyurdum; - *Həqqən da*: nənə:n danışığı kürt danışığına oxşuyur (Şr.) və s.

Tapar ara sözü Şəki, Zaqatala, Qax, Balakən şivələrində geniş yayılmışdır. Ədəbi dildəki *deyəsen* ara sözünün məna və funksiyasını yerinə yetirir; məs.: - *Tapar*, işdən gəlmiyifdi hələ; - *Tapar*, öydə yoxdu (Ş.); - Əli dünən əlif çıxıf, *tapar* (Zaq.) və s.

Fərzə ara sözü şivələrdə müxtəlif şəkildə yayılmış, fikrin

gerçəklik dərəcəsinə göstərir; məs.: - Büyün gidir, *fərazə*, sabax qəyidər (Ş.); - *Fərazə*, üş- dörd gün də gözzeyib məni (Şam.); - Fərazə, sən gəlif söz yığersən, *o da otdarı yiyerdı* (Qaz.)

Məhlim ara sözü daha çox şivələrin cənub qrupu üçün səciyyəvi olub “*guya*” mənası bildirir (29,s. 170): - *Məhlim*, mən sənnən kiçix` adamam (Şr.) və s.

Şivələrdə **bəlkə** ara sözü geniş yayılmış, güman, şübhə və ehtimal bildirir. Bu ara söz ədəbi dil formasından əlavə, *bərkəm/ bərkə/ bəkə/ bəkəm/ bərkəl/ bəlkəm* variantları da müşahidə edilmişdir; məs.: - A balam, *bərkəm*, mən yoxam, çö- rəy alif yimiy-casan?; - *Bəkəm*, hələ yatır?; - Bu ortaxlı maldı, *bərkə*, ciyisi irə:zı ol- miyacaxdı? (Ş.); - *Bəlkə*, qızı bizə verə (Qaz.); - Hə, *bərkəm*, öydə olmadı (Dər.); - *Bərkə*, də:yirmanda nobat olmadı (Zaq.); - *Bərkəm/ bərkə* axşamacan qəyitdilər (Qub.) və s.

Dərbənd şivəsində **bəlkə** ara sözünün sinonimi kimi *əyənə* sözü də işlənir; məs.: - *Əyənə*, aruğ ətdi və s.

Muğan şivələrində **bəyəvar** ara sözü geniş yayılmışdır. Bu ara söz güman, şübhə bildirən bəlkə ara sözünün məna və funksiyasını yerinə yetirir; məs.: - *Bəyə var*, Kürə gedib çimməyə (Şir.); - Axşam, *bəyəvar*, süzə gəldim (S.) və s.

Şivələrdə ehtimalıq bildirən ara sözlərdən biri də **guya** sözüdür. Bunun şivələrdə *guyə, guya, gu:a, gu:va, givayı, güya* variantları işlənir və cümlədə ehtimalıq bildirməklə yanaşı, fikrin həqiqətə uyğun olmadığını bildirir; məs.: - *Güya* ki, o bəranın bö:gi bilir (S.); - *Guyə*, məni görməy (Cəl.); - *Givayı*, mən onca buğdadan bir girvənkə buğda gətirdim (Ş.) və s.

Əsasən şərq qrupu, qismən də digər şivələrdə *guya* ara sözü **zahran** sözü ilə əvəz olunur; məs.: - *Zahran*, qızı vermək istəyirmiş, qardaşı oğluna (Şamaxı); - *Zahran*, xoşdarına gəlməyib o yerrər bizin babalarımızın (A.) və s.

Təhrinnən ara sözü şivələrin cənub və şərq qruplarında geniş yayılmışdır. Bu, ədəbi dildəki “*görünür*” ara sözünün sinonimidir; məs.: - Ussamız, *təhrinnən*, heç om beş günə də qutarmaz (Şir.); - *Təhrinnən*, ora boş yer imiş (Şah.) və s.

Şivələrin şərq qrupunda ədəbi dildəki **gərək ki, deyəsən** ara sözlərinin si- nonimi olan **gavar** sözü geniş yayılmışdır. Bu ara söz cümlədəki fikrin gərəklili- yini, ehtimal olunmasını bildirir; - *Gavar*, bu gün səpəcəklər çiyyidi (S.); - Tağı, *ga-var*, daşda işdeyir bı:n; - Bı gün qoyın nobotı Əmrassanıdı, *gavar* (Şam.) və s.

Fikrin mənbəyini göstərən ara sözlər. Bu qrupa aid edilən ara sözlərin əksəriyyəti ədəbi dildə işlənir. Şivələrdə belə ara sözlər ədəbi dil formasından formaca fərqlənir, danışanın özünün, ya da başqasının fikrinə əsaslandığını, fikrin qeyri- də qiqliyini bildirir. Bu ara sözlər cümlədə təklikdə və ya *görə* qoşması ilə birlikdə işlənir. Şivələrdə fikrin mənbəyini göstərən ara sözlər bunlardır:

Ədəbi dildə *mənə görə* ara sözünə uyğun olaraq şivələrdə **mən bilən, mən biləni, mən biləsi** birləşmələri yayılmışdır; məs.: - *Mən bilən*, qaraçöp otu bir şey döy (K.); - *Mən bilən*, o getməlidü (Şam.); - *Mən bilən*, bu işin axırı yoxdu (Qub.); - *Mən biləni*, çibin qəndələş qərələdə bəhrə verey (Yar.) və s.

Naxçıvan və Qubadlı şivəsində *mənə görə* ara sözləri ilə paralel **mən biləni, mənim aləminmə** birləşməsi də işlənir; məs.: - *Mənim aləminmə*, küsməhdən bir şey çıxmaz, barışın gessin (Qub.); - *Sənin aləminmə*, bu iş belədi?; - *Mən biləni*, əj- daha bırıni da bı səmitdədi (Nax.) və s.

Naxçıvan şivələrində fikrin mənbəyini bildirən **kürə məsəli, mənə xiyal** ara sözləri də qeydə alınmışdır; məs.: - *Kürə məsəli* bı:n ağzın döndər eşibə tərəf; - *Mə- nə* xiyal, indi yoldadılar (Şr.) və s.

Mənim vadıma ara sözü ədəbi dildəki *mənə* ara sözünün sinonimidir. Bu ara söz Karvansaray və Çənberək şivələrində qeydə alınmışdır. Həmin şivələrdə *mənim varanım* şəklində də rast gəlmək mümkündür; məs.: - *Mənim varanıma*, süntürüx`dən yeməli pencər olmaz ; - *Mənim vadıma*, qaraçöp otu bir şey döy və s.

Əlbiləsən ara sözü Karvansaray şivəsində *sən biləsi, sən bilən* birləşmələri ilə sinonim olub “*sənə görə*” mənası ifadə edir;

məs.: - *Əlbiləsen*, zavax gələr İrva:m;- *Sən biləsi*, burya nə səf-səx` və s.

Şivələrdə **sən bilən, səncə, mənə görə, mən bilən, mənim zəndimə** ara sözləri də fikrin mənbəyini bildirir; məs.: - *Sən bilən*, indi mən neyləməliyəm;- *Mənim zəndimə* görə, bu xəsdəliq sağələn döqü (L.) və s.

Nitqin hissələri arasında əlaqəni göstərən ara sözlər. Bu ara söz və birləşmələr cümlənin bu və ya digər hissəsini nəzərə çarpdırmağa, dəqiqləşdirməyə, məhdudlaşdırmağa, izah etməyə, cümlənin, nitqin hissələrinin qarşılaşdırılmasına, onların əlaqələnməsinə kömək edir. Belə ara sözlər fikrin ümumiləşdirilməsini, yekununu, sırasını və s. bildirə bilər. Bu qrupa daxil olan ara söz və birləşmələr digər mənə qrupları ilə müqayisədə çoxluq təşkil edir.

Bil “deməli” ara sözü şivələrin əksəriyyətində yayılmışdır; məs.: - İşdi sabahacan tapılmadı, *bil*, canavar yeib;- Olarda da olmasa, *bil*, dana azğuntı düşüb (Şam.);- Axşamı gözdə, gəlif çıxmasa, *bil*, tapammazsınız (G.) və s.

Deməli ara sözünün əsasən qərb şivələrində **boylum** sinonimi işlənməkdədir. Bu ara söz də cümlədə nəticə, aydınlaşdırma və dəqiqləşdirmə mənalı əmələ gətirir. Ayrı-ayrı şivələrdə boylum ara sözü fərqli fonetik formada (*boylum/ boy- lam/ boylu/ böylüm/ boylom/ boyul* və s.) təzahür edir; məs.: - *Boyul*, bağman da getdi (B.Qk.);- *Boylum*, bular gedillər yaylağa (Qaz.);- *Boylom*, sən biznən get -mersən (Gəd.);- *Boyul*, möhlət alıb, atı minib düşüb, şəhərin canına (Nax.) və s.

Şivələrin əksəriyyətində **xülasə** ara sözü cuzi fonetik fərqlənmə ilə (*xülasə/ xülas/ xılas/ xülasey/ xülaysa/ xüləsəyi/ xülaseyi*) işlənir, cümlədəki fikirləri aydınlaşdırmaq və izah etməyə xidmət edir; məs.: - Qız yeddi, *xülaseyi*, oğlanın çivinni qo:riyə- qo:riyə durar (Ş.);- *Xülasə*, sizin işdən baş çıxartmağ olmur (Cəb.);- *Xülasey*, çox xarşdarı çıxıb (Zaq.);-Çox danışmeylər, *xülasə*, axır gəleylərmətləb üsdi- nə (L.);- *Xülasə*, yaylağa gəllilə, pənirrəri

satılla pənirçilərə (Təb.);- *Xülasə/ xülasey*, bir zülümnən getdix` çatdıx kəndə (Qub.) və s.

Bəzi şivələrdə *nəhayət* ara sözü ilə yanaşı onun sinonimi **axır/ axırı, axır ki** ifadələri də işlənir. Bu ara söz cümlədə söylənilən fikrin yekunlaşmasını, nəticə çıxarılmasını bildirir, *ki* ədatı isə həmin mənanı qüvvətləndirməyə xidmət edir; məs.- *Axırı ki*, pulların kökünə çıxdın (G.);- *Axırı*, uşaxları irazı saldıx (Zaq.);- *Axırı ki*, pisdix`özə: qaldı (Cəb.) və s.

Qazax şivəsində **nəhayət** ara sözü bəzən *həki* sinonimi ilə əvəz olunur; məs.: - *Həki*, balaja oğlu da yekəyə oğlan oldu munun; - *Həki*, gedif oxuyuf gəldin və s. Təbriz şivəsində *nəhayət* mənasına fars sözü *əzqəza* sözü işlənir; məs.: - *Əzqəza*, padşah geje vəsiyyət elədi öldi və s.

Bəzi şivələrdə işlənən **illah, illahım** ara sözləri ədəbi dilimizdəki *xüsusən, xüsusilə* ara sözlərinin sinonimi olub, cümlədəki fikri dəqiqləşdirməyə, məhdudlaşdırmağa, qabarıq nəzərə çatdırmağa xidmət edir. Nitq şəraitindən asılı olaraq, *illah* ara sözündən sonra *da* işlənməsi fikri daha da qüvvətləndirir; məs.: - Yəqub yaxşı adamdı, *illahım da* kiççix` qardaşı (Nax.);- *İllahım da*, sə:n gədəndi uşaxları qatan ( Zaq.);- *İllah/ illahım da* bılar bizə gündirrix` vermir (Qub.) və s.

Şivələrdə **müxdəsər, qərəz, əlqərəz, əlqəza** ara sözləri də geniş yayılmışdır. Bu ara sözlər ədəbi dildəki *xülasə* ara sözünün sinonimi olub, ümumiləşdirmə, yekunlaşdırma mənalı bildirir; məs.- *Əlqərəz*, bizi yaman işə salmışan (Cəb.);- *Müxdəsər*, ordan düşdük yola (Cəl.);- *Qərəz*, gədə hoyma (köməyimə) çatdı;- *Qərəz*, onnarnan barışajaxsınız (K.);- *Qərəz*, bi qiymət qoyallar malını satar;- *Əlqərəz*, pa:ccah qızın yanına geyir görür qız nə qız, yimə, işmə gül camalına tamaşa elə...(Ş.);- *Qərəz*, siznən danışmax çətindi (Qub.);- *Əlqərəz*, o məndən cərəz günmiş, xəbərim yox (Qub.);- *Qərəz*, heş dimməyin, bircə tikə çörəyiviz afzanata düşüp (Şr.) və s.

Bu qrupa daxil olan ara sözlərin bir qismi **sıra və dəvamiyyət** bildirir; məs.: - *Birinci*, geje hamı oynə:lir, heş yanae:tmə, *ikinci*

gedirsən, ehtiyatlı yet;- Nə çıxırsan özünən, *əvvəlimci*, sən kömə:ləmədin, *sonuncu* da kim başarmazdı (K.); -Oğul, *birimci*, dələduz olma, *ikimci* də mərd ol (Çəm.);- *Əvələn*, gecə vaxdı hay- həşir salmağın yaxşı dögu;- *Birincisi*, gərəkdu ki, torpəgi arətə qoyəsən (L.);- Əv- *vələn*, Hac Qulam dayya baş vurum, so:ra o biri işdərimə yetişərəm; *Əvvələn*, sə:n yadında dəyil (Təb.);- *Əvvəla*, himi dərin qazın, sorasına da qaldı ki, bira tırxdır keşməz və s.

Fikrin ifadə tərzini göstərən ara sözlər. Belə ara söz və birləşmələrə M.Cəfərzadə şivələrdə işlənən *yalan olmasın, yalançı-lar sözi, hayğət// hağət, sözün düzü, nə düzü- düzü, doğrusu, okim demişkən* “ necə deyərlər” və s. aid edir (29, s.176). Bu qəbildən olan ara söz və birləşmələr şivələrdə məhdud dairədə yayılmışdır; məs.: - *Okim demişkən*, dadı qalacaq oun (ovun) gözünən töküləcək (G.); - *Hayğət*, so:radan irazı olmadım özüm (Şam.);- *Yalan olmasın*, de:lər meşədə veyşi heyvannar yaman çoxalib (Tər.);- O dərədə, *yalançılar sözü*, min ilan var (Şam.).

Dinləyicinin diqqətini cəlb etmək məqsədi ilə işlənən ara sözlər. Bu qrup ara sözlər qarşıda duranın, dinləyicinin diqqətini-deyiləcək fikrə, cümləyə və ya cümlənin bir hissəsinə cəlb etmək məqsədi ilə işlədilir. Ədəbi dildə dinləyici əsa- sən ikinci şəxs olduğuna görə, belə ara sözlər arasında ikinci şəxsə aid feillər üstünlük təşkil edir. Şivələrdə isə nitq situasiyasından asılı olaraq müxtəlif formalarda meydana çıxır. Dialektoloji ədəbiyyatda şivələrdə müxtəlif kəmiyyətdə işlənən *sözbelə, sözgəlimi, fərzmə* “ tutaq ki” , *təşbeh/ təşbehən/ təşbeyin* “ de yək ki”, *məsəl* “ deyək ki”, *məsəlçün, başuzu ağrıtmıyım, sözüm onda yox, sözümün canı var, söhvəti sona gətirirəm, sözün qüvəti, sözün kalam arasında, sözün balon şaddığında* və s. ara söz və birləşmələr aid edilir.

Təşbeh ara sözü “deyə ki, tutaq ki” mənasında əsasən şivələrin şərq qrupun da müşahidə edilir; məs.: - *Təşbeh*, mən malları gətirdim, olar da bahdılar (İm.);- *Təşbeh*, sə:n atan bı işdəərə əncam elədi (A.) və s. Bu ara sözün şivələrdə *təşbehən*, *təşbeyin* formalarına da rast gəlinir; məs.: - *Təşbeyin*, durub gedirdüğ dərzinin yan- na (Şam.);- *Təşbehən*, bir öküz sə:n

vardı, biri mə:n, olurduq ortağ (A.) və s.

Dialektoloji ədəbiyyatda dinləyicinin diqqətini cəlb etmək məqsədilə işlədilən ara sözlər iki qrupa böünür: 1) söhbətin uzandığını hiss edəndə işlədilənlər; 2) başqasının sözünü kəsib, söhbətə müdaxilə etdikdə işlədilənlər (29,s. 178). Hər iki qrupa daxil olan ara sözlər nitq şəraitindən asılı olaraq bir- birindən fərqlənir;- *Başui nə ağrıdım*, mə:n yaşımnən sımavar təzə çıxıb (İm.);- *Sözün qüvəti*, bizim yer də qurağ oldı, o yıl (A.) və s.

Əsasən Naxçıvan və Şəki, qismən də digər şivələrdə *məsəl* və ya **məsəlçün** ara sözü danışanın diqqətini cəlb etmək məqsədi ilə işlədilir və “deyə ki, tutaq ki” mənalərini bildirir; məs.: - DİYƏR, məsələ, beş manata (Ş.);- Kəndxudadan, ya qlavadan, ya pristavdan, *məsəl*, dursaydız şikayətbazlığa, ərzə verərdix` qoburnata (Cul.);- *Məsəlçün*, Əlinin oğlu Həsənin qızın issiyir (Ord.) və s.

Ara cümlələr

Ara cümlələr də ara sözlər kimi müxtəlif mənalər bildirir, əsas cümlədə ifadə olunan fikrə qarşı müxtəlif münasibətlər bildirmək üçün işlədilir. Azərbaycan dili şivələrində ara sözlərlə müqayisədə ara cümlələr azlıq təşkil edir; məs.: - Çox ağley göz yaşı tökey (*biz də ürəg- dirəg veriyog*);- Səsi kəndi götürmüşdi ki,(*adəm bunə lap mətəl qaley*) inəyimi oğırreyıblar;- Getdi bılağə (*oğli evinnən təzə gəlmişdi*) bı qaşığ su yoxdu evdə (L.);- Bı koban durdi getdi (*qoka kişidi da:*) bı eylame baxdı; - O:n uşa:n saxlıyiram ki (*ta:ya qoyullar da:*), tayada ilan- zad olar, uşa: vırar;- Bı gün (çoxlu quru əriyimiz varıdı) quru əriy apardıım ve:rdim ; - Nəsən, bı qız sə:n nəyindi (*qızın da üzü* hələm grünmür) (Nax.) və s.

Mürəkkəb cümlə

Dialekt sintaksisində mürəkkəb cümlələr də mühüm yer tutur. Mürəkkəb cümlələrin işlənmə kəmiyyəti nitqin növü, mövzusu, həcmi, informatorların üslubu, mövcud şərait və s. bağlıdır. Şivələrdə mürəkkəb cümlələr daha çox monoloji nitqdə təsadüf

olunur. Aparılan müşahidələr göstərir ki, şivələrdə ən çox işlənən ta- mamlıq və şərt budaq cümlələridir. Bunlardan sonra zaman, yer və səbəb budaq cümlələridir. Ən çox işlənən mürəkkəb cümlələr iki komponentdən, bəzən də 3-4 komponentdən ibarət olur; məs.: *Hancarı eliyim?; - Yağsa ək, yağmasa əkmə, bi- təmməz* (Br.). Dialekt nitqində komponentlərin ixtisarına da tez-tez rast gəlinir. Bu, daha çox dialoqlarda özünü göstərir, məs.: *Bəs kimə satax munu, ə:?* -*Kim işdəmə* (ona satın) (Qaz.).

Ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt sintaksisində də mürəkkəb cümlənin iki növü var: 1) Tabesiz mürəkkəb cümlələr; 2) Tabeli mürəkkəb cümlələr.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr

Şivələrdə tabesiz mürəkkəb cümlələrin struktur cəhətdən 3 tipi işləkdir:

1) Sadə cümlələrdən ibarət tabesiz mürəkkəb cümlələr: məs.: *Didi tez gəlləm, hancag gəlib çıxmadı* (Qb.); *- Hehrəm suyu yaxçı sudu, mınnan adama zərər cəlməz* (Nax.) və s.

2) Sadə və mürəkkəb cümlələrdən ibarət tabesiz mürəkkəb cümlələr; məs.: *- O niyyət elədi ki, üzüf, çayın o biri tərəfinə keçsin, amma keçə bilməyif boğuldu* (Ş.).

3) Mürəkkəb cümlələrdən ibarət tabesiz mürəkkəb cümlələr, məs.: *- Qarı dedi kin, mən getmiyəjəm, əmbə pışqıçı yolla, ağacı pışqılasın* (G.) və s.

Şivələrdə tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında əsasən qarşılaşdırma, zaman, səbəb-nəticə və aydınlaşdırma əlaqələri özünü göstərir.

a) qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr; məs.: *- Ağacım çuxdu, hancag qulluğ iliyə bilməyədəm* (Qb.) və s. Cəbrayıl şivəsində tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən **indiki ki** bağlayıcısı (ancaq bağlayıcısını əvəzində) geniş yayılmışdır; məs.: *- Gedəjiydim, indi ki, yağış yağdı* (45, s.265).

b) Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr; məs.: *- Üş gün toyçular çaldı, camahat pişmiş yedi* (Tov.)

c) səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr; məs.: *- Ət lilpar yağdı, kimyə (heçkim) ye: mədi* (Kr.); *- O ağaşı kəseylər də, bulax quryoy* (Daş.) və s.

ç) aydınlaşdırma əlaqəsi; məs.: *- Qahımı çoxdu: yarı dağdadı, yarı Gəncədə* (Gəd.).

Tabeli mürəkkəb cümlələr

Şivələrdə tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur-semantikasi ədəbi dillə eyniyyət təşkil edir, lakin ədəbi dillə müqayisədə dialekt sintaksisində intonasiya vasitəsilə qurulan tabeli mürəkkəb cümlələr üstünlüyə malikdir. Bu, türkologiyada mürəkkəb cümlənin ən qədim tipi hesab olunur. Tabeli mürəkkəb cümlələrin strukturu və arealı şivələrdə eyni kəmiyyətdə deyildir. Ümumxalq danışığı dilinə xas olan cümlələr şivə- lərin əksəriyyətində işləkdir. Bununla yanaşı, ayrı-ayrı şivələrdə və ya ləhcələrdə spesifik strukturlu cümlələr də işlənməkdədir.

Mübtəda budaq cümləsi. Ədəbi dildə olduğu kimi, şivələrdə də mübtəda budaq cümləsinin iki struktur tipi vardır: a) baş cümlədən əvvəl işlənənlər; b) baş cümlədən sonra işlənənlər. Budaq cümlələrin qurulmasında əvəzliliklər, *var; ol* sözləri-sa əla- məti və *ki* ədatı və bağlayıcısı mühüm rol oynayır; məs.: *- Kim ki qoçağıydı, bir tər dolandırırdı başın* (Sab.); *- Hər kim orya tüşsə, çıxası döyl* (Tov.); *- Nədən qorxırdım, başıma gəldi* (S.); *- Neçə ki uşar var oxudufdu hamısın* (Tər.); *- O ku burda oğlan oloydu, gedifdimi* (Gəd.); *- .); -Kim bu çaydan keçsə, o qoçaxdı* (Ş.); *- Hər kəs torbuyu doldursa, mukafat alajax* (Qaz.); *- Kim vaxdında gəldi, o qazandı* (Cəb.) və s.

b) baş cümlədən sonra işlənən budaq cümlələr. Mübtəda budaq cümləsinin bu tipi intonasiya, əvəzliliklər, **ki** bağlayıcısı ilə qurulur; məs.: *- Bizdərdə qaydadu, xü- regdən qabağ çay irəduğ* (Qb.); *- Toyuxların tara çıxmağınnan biliner ki, axşam oluf* (Qaz.); *- Necə oldu, tapbadız əvi?* (Nax.); *- Harda görüküb, qoca işdiyə, cavan öydə otura?* (Ağs.); *- İki il olar ki, oğlum əsgərdi* (Ş.); *- İki gündü ki, uşax xəstələnif* (Qub.); *- Lazımdı kın, özümüz itirib axdarax onu* (Cəb.) və s.

Mübtədə budaq cümlələrinə tapmacalarda tez-tez rast gəlinir; məs.: Nə meyvədi güli yox, nə heyvandu dili yox (O.);- O nədi ki, başın kəsməsən yeriməz (B.) və s.

Xəbər budaq cümləsi. Belə budaq cümlələrin komponentləri daha çox intonasiya və *ki* bağlayıcı ilə əlaqələnilir. Baş cümlənin xəbəri əsasən o, bu işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunur; məs.:- Dedi, yaxşıdı bıdı, gedim imarata (B.Qk.); -Mə:də qalan odı ki, oları oxudum bir yana çıxsınır (Nax.);- Mə:m istədiyim odu ki, pisluğ olmasun (Qb.);- Pambığinki, oydu ku, həmşə qulluğunda durasan (Qaz.);- O:n dedi ki, yaxşı işdiyün (B.).

Şivələrdə baş cümlənin mübtədası *bu*, xəbəri isə *o* işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunur; məs.: -Bı da odı ki, naxoş oldum gəlmədin (S.).

Baş cümlənin xəbəri *elə, belə, eləsi, burası*, necə əvəzliyi ilə ifadə olunur; məs.: Qızın yiyəsi *necədi*, qoyur qalsın dəli oğlun yanında? (Şam.). Baş cümlədən əvvəl işlənən xəbər budaq cümlələri az yayılmışdır. Belə cümlələr *kim, nə, necə/hancarı* sual əvəzlilikləri ilə qurulur. Bəzi cümlələrin xəbəri daha çox *var, yox* sözlərindən ibarət olur; məs.: - Uşax *nə* de:fsə, düzü odu (Tər.);- İncə dərəsi yoxdumu, ordadı öyü (Qaz.) və s.

Naxçıvan qrupu şivələrində baş cümlədəki o əvəzliyi və ötrü, üçün, görə, yana qoşmaları ilə ifadə olunan xəbəri izah edən xəbər budaq cümlələri geniş yayılmışdır; məs.: - Şirin su onnan yanadır kin, üzümləri şirinləşdirir (Cul);- Cil onnan ötrüdü ki, o ağaş yerdə yaşayış eləyir, oynan su alır (Şah.).

Tamamlıq budaq cümləsi. Baş cümlədən əvvəl işlənən tamamlıq budaq cümlələri bağlayıcı sözlər və *-sa²* əlaməti vasitəsilə qurulur; məs.: - Kim ilanı accə (açsa), qızımı ona verəcəyəm (Cəl.);- Neçə atı olub, şıkas eləyib (Kr.);- Maşını kim saz saxlasa, onu mukafatlandırəyix (Qaz.) və s.

Baş cümlədən sonra işlənən tamamlıq budaq cümlələri *ki* bağlayıcılı və ya bağlayıcısız işlənir. Qərb ləhcəsində daha çox bağlayıcısız, şimal-şərq ləhcəsində isə bağlayıcılı tipi geniş yayılmışdır; məs.: -Mən muna didim ki, ay Hacıbaba, sənün keyfün

aşağadu (Qb.);- Gördim, yuxarıdan su tökülür, gördim göbələkdü (O.);- Dalağım sanjdı, gedib diğ durmayajax (Şam.);- Mən ona söz de:rəm, o anqut qalif, cavaf vermer heç (Br.);- Tükançı hamıya xavar verif, çoxlu mal gəlif təzə (Çən.) və s.

Bakı şivəsində tamamlıq budaq cümləsinin mürəkkəb bağlayıcı (nə ki, hası ki) ilə başlayan tipinə rast gəlinir; məs.: - Nə ki vardı, danışdı;- Ha:sı ki gül aşdı, ona daha su verməzzər (B.).

Karvansaray və Çənberək şivələrində baş cümlənin xəbəri dedi feili ilə ifadə olunduqda təkrar olunur; məs.: - Məcit de:r-de:r kin, ma: köme:ləmillər;- Xalam de:r-de:r kin, özdəri bilir, həcəri yole:zillər kessinner (Çən.) və s. Bu şivələrdə baş cümlənin təkrarına da rast gəlinir. Belə cümlələrdə baş cümlə ixtisar olunarsa, cümlənin mənası dəyişmir; məs.: - Qoruxçu xavar verif kin, çovannara bildirin ki, dağa haylasın qoynu z(d)a, quzuyu z(d)a (Çən.) və s.

Təyin budaq cümləsi. Baş cümlədən sonra işlənən təyin budaq cümlələri intonasiya və *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. İşarə əvəzliliklərinin işlənməsinə görə təyin budaq cümlələrinin müxtəlif növləri meydana çıxmışdır: a) baş cümlədə elə işarə əvəzliyi buraxılır; məs.: - Daş var kin, yonğarı yaxşı götürür (Şah.);-Həmən adamdı ki, qonax saxladı bizi (Ağd.);- Bir bağımız var, gəzməx'nən qurtarmaz (Zər.);- Munun papağı varmış ki, yeddi qoyun dərisinnən (B.) və s.

b) baş cümlədə elə işarə əvəzliyi iştirak edir;- Munun cijisi bir elə pişmiş pişerer kin, yeməx'nən doymax olmor (Tov.);- Elə quyun var ki, mayalı dörd də duğar, beş də duğar, duqquz da duğar (Qb.). Belə cümlələrdə bəzən ki bağlayıcısı buraxılır; Gərək elə yerdə yarmıyasan, alta: su çıxsın (Nax.);- Çöllər elə quruluxdu ku, at yıxılsa çişi qopar (Qaz.);- O elə söz deyir ki, hansı kı bir qəpix`lik mafiyatı yoxdu (Cəb.).

c) qərb şivələrində təyin budaq cümləsi və ya baş cümlə təkrarlanır;məs.: - Elə vaxt olordu kin, birədi əkerdik, elə vaxt olordu kin, tək- tək əkerdik (Qaz.).

Tərzi-hərəkət budaq cümləsinin şivələrdə müxtəlif növləri işlənərkəndədir; a) Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir. Baş cümlədə elə, belə, o qədər, necə əvəzlilikləri təyinin «qəlibi» kimi çıxış edir; məs.: - Yetimi (şüşəsiz lampa) elə apar, küləx' söndürməsin (Zər.); - Üzümə helə bozardı ki, dedi:mə peşman oldum (Qub.).

b) tərzi- hərəkət budaq cümləsi baş cümləyə intonasiya ilə bağlanır; məs.: - Filankəs filankəsi elə döydü, ünü ələmə yetdi (Şah.); - İslam elə qaçə:r, yıxılsa dığırnanar ça: düşər (K.)

c) tərzi- hərəkət budaq cümləsinin əvvəlində elə bil sözü işlənir; məs.: - Əhmədin üz- gözünü elə qaralmışdı ki, elə bil tulambar-dan çıxıb ((Nax.); -Daş Salah- lıda dirəddöyməyi elə oynollar ki, elə bil davadı (Qaz.) və s.

ç) baş cümlənin xəbəri sintaktik təkrarlar əsasında qurulur; məs.: Bu bir kökəlməx kökəlif, gəl görəsən (Şəm.); - Sel çaynan ele:z(d)ir- ele:z(d)ir, qa:ları yerinnən qoparda- qoparda (K.)

Zaman budaq cümləsi. Baş cümlədən sonra işlənən zaman budaq cümlələri şivələrdə az yayılmışdır; məs.: - Onda çatdım ki, su dolub öyə (Ağs.) və s. Bəzi şivələrdə əksər hallarda zaman budaq cümləsinin əvvəlində *elə ki, o zaman ki* kimi sözlər işlənir; məs.: - Mart ki oldu, əvdə bir adam tapılmaz, hammısı işdəməyə gedər (Şah.); - Elə ki, no:ruz gəldi, ota- çöpə urusxat verilər (Qaz.) və s.

Baş cümlədən əvvəl işlənən zaman budaq cümlələri baş cümləyə müxtəlif bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Buna görə də şivələrdə müxtəlif tipləri yayılmışdır; məs.: -*Haçağ* uşaq olara gedir; ya arvad qabağına qatıb gətirir, ya kişi, ya gəlin (A.); - *Havax* yuxum gəldi, unda yatıram (Ş.); - Ha vax soruşsam, onda cuğab verərsən (B.) - Nə vax desə, o gün yollaram (Qaz.); - Neçə ki gəlməmişdi, gözdüyürdülər (Cəb.).

Zaman budaq cümləsinin baş cümləyə intonasiya ilə bağlanan tipi də şivələrdə geniş yayılmışdır; məs.: - *O gələjəx`- gəlmijəjəx`*, yenə də başımıza od ələnjəx` (Cəb.); - Gənə *qayıdacağ-qayıda-*

cağ, çaxnaşma düşəcək kəndə (Şam.) .); - Kentə *gəldimi*, bizim evdə oluy (Q.) və s.

Yer budaq cümləsi. Şivələrdə yer budaq cümləsi bağlayıcı sözlərin vasitəsilə qurulur, - sa, - sə şəkilçisi bəzən işlənir, əksər hallarda buraxılır; məs.: - Harda odun var, hordan qırif yandı:ruş (Ş.); - Ha tərəfə deyir, ora aparun malı (Sab.); - O yerdə ki şarayıt yoxdu, orda dolanıxıx da çətindi (Qub.); - Harda göllər varsa, göllər dərman- nanır (Şr.); - Hareyi kı, faraş səfdix`, ordaja pambıx çıxıf (Qaz.); - Hə:nə buyurullar adamı, oreydər (Cəb.) və s.

Kəmiyyət budaq cümləsi şivələrdə məhdud arealda işlənir. Belə budaq cümlələr bağlayıcı sözlərlə və ki bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanır; məs.: - Kim nağada hördi, o gədə haqq aldı (Şam.); - Nə qədər kin lazımıydı, Sirəfil işdədi qızıl verdilər muna (Kr.); - Başım işə o qədər qarışdı ki, çörəx` salma: vaxdım olmadı (Qub.); - Oq- qədər danışır ki, başın ağrıyır (Şr.); - Biyil oğartana bosdan əhmişix` ki, dünyöyü götürüf (Qaz.); - Bı qəndər vermə-lisən, bı qəndər də verginən (Cəb.) və s.

Şivələrdə kəmiyyət budaq cümləsinin bağlayıcısız tipinə də tast gəlinir; məs.: - O qədə taxılıımız var, üç il yisax qutalmaz (Ş.).

Səbəb budaq cümləsinin müxtəlif tipləri yayılmışdır. Budaq cümlə baş cümlə ilə intonasiya və səbəb bağlayıcıları ilə əlaqələ-nir. Baş cümlədən sonra işlənən səbəb budaq cümlələri daha çox intonasiya vasitəsilə əmələ gəlir; məs.: - Mən doxdurun yanına cedəmmirəm, əhvalım xarapdı (Cul.); - Söylətmə məni, çışım ağ-reir (Qaz.); -Mağıl söz danşammeyrim mən, niyə ki oxumamışım (Daş.); - Hindi dünya çux əmin- di, una gürə ki, işdər yaxşı ulub (Qb.); - O:nçün gejiş`dim kin, maşının təkəri partlamışdı (Qub.); - Taxılı piçəndə əlimizə barmaxçılıx gerik kin, orax əlimizi kəsmə-sin (Qaz.) və s.

Baş cümlədən əvvəl işlənən səbəb budaq cümlələri bağlayıcı-larla (deyin//deyə, ki) və bağlayıcı sözlərlə qurulur; məs.: - Yaram yoxuydu de:n, mən durdum özümü sazladım (Tov.); - Uşağ nə de-disə, kişi düşdi üssinə (Ağs.); - Yaxşı bejərmişix` deyir, yaxşı da

mənsil yığdım (Qub.) və s.

Məqsəd budaq cümləsi intonasiya və bağlayıcılarla qurulur; məs.: Qarnənə durup dəpyə çıxıy, qorsın hənirti hardan gəliyi (Q.);- Selin qorxusundan adam içərdə öy tikitdi ki, sel tutmasın (Ş.);- Hasar çəkif ki, bağa girməsinnər (Qub.);- Gedir ki, bir daş gətisin salsın bı:n başına (Cəb.) və s.

Şərt budaq cümləsi. Dialektlərdə şərt budaq cümləsinin daha çox –sa,- sə şəkilçisi ilə əmələ gəlir; məs.:- Havalər belə ulsa, çetinnuğ ulmaz (Qb.);- Cəhəni buzov yesə, bir həfdə dolana bilər (Nax.);- İki gün dalvadal yağsa, xeyri çox olar tasarfata (Tov.)

Şərt budaq cümləsinin *əgər, əgənə, əgəm/əyəm/ə:r/ə:m bağlayıcısı* ilə bağlanan növü də işlənərkəndədir; məs.:- Əgəm düz desöv, səni dügmicağam (Qb.);- Ə:m məşın aşseydi, hamımız şilküt olardıx;- Əyəm yemirdin, niyə almısan (Qub.);- Əgər Bağır mə:llim bilir, qoy danışsın (Şah.);- Əgər qulpi olsa, mıya bayda diyəduğ (Ab.);- Ə:m o sizə:lə, dəfin iş:z düzəlir (Cəb.) və s.

Şərt budaq cümləsi baş cümləyə *indi ki, madam ki, bir halda ki* bağlayıcıları ilə də bağlanır; məs.:- Bir halda ki deyilən sözü eşitmirsən, onda özün bil (Qub.).

Şərt budaq cümləsinin xəbəri şərt şəkilçisiz işlənən növünə də rast gəlmək mümkündür; məs.:- Əgənə aton şə:rə gitdi, mənə də diyərsən (Qb.);- Bir kişidən nə törüyüf, ona biz deyirik Nazarof (Br.).

Naxçıvan qrupu şivələrində bəzən –sa.-sə şəkilçili feilin əvəzinə qeyri- qəti gələcək zaman şəkilçili feil işlənir. Bu halda həmin feil şərt mənası ifadə edir; məs.:- Həmin daşdarı yığardın (yığsa idin), bir yaxşı məx`dəb binası çıxardı (79a, s.192).

Qərb şivələrində -sa,- sə şəkilçisini bəzən şühudi keçmiş zamanın şəkilçisi əvəz edir; məs.:- Ona fındıx tökördülər, kimin fındığı artıx çıxırdı, o qlava olordu (Br.). Bəzi şivələrdə -dı şühudi keçmiş zaman şəkilçisi – mı sual ədatı ilə birlikdə işlənir; məs.:- Qar yağdımı, mal da çölə:tməz, qo:yn da (Çən.);- Vəli getdimi, onu bil ki, gətirəcəy (K.) və s.

Qarşılıq- güzəşt budaq cümləsi. Dialektlərdə qarşılıq- güzəşt budaq cümləsi baş cümləyə əsasən –sa,-sə şəkilçisi, *da, də* ədatı və ya *nə qədər* bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.:- Nə qədər dedim, genə getdi, sözümə baxmadı (Qub.);- Çoban nə qədər acıxlanıbsa itə, it qəyitmıyibdi (Nax.);- Gəbə ömüzdə toxummor, əmbə toxuyannar var (Qaz.);- Hərçəndi bu il yağış az oldu, əncəğ bəhər də az olmadı (B.);- Nağada o:n üzün dannadım, heç kar elemedi (Ab.);- Nə qədər qardaşım yalvardı, sözüne baxmadım (Cəb.) və s.

Leksika

Dialektlərin lüğət tərkibi.

Dialektlərin lüğət tərkibi qədim və zəngindir. Dialektlərin leksikası dedikdə, ədəbi dildə işlənməyən dialektlərə xas olan sözlər nəzərdə tutulur. Dialekt sözləri zaman -zaman ədəbi dilə keçmiş, norma səviyyəsinə yüksəlmiş, ədəbi dil leksikasını zənginləşdirən əsas mənbə olmuşdur. Dialektlərin lüğət tərkibinə daxil olan sözləri iki qrupa bölmək olar:

1. Ədəbi dillə ümumi olan leksika

2. Spesifik leksika (xalis dialekt sözləri, məhəlli sözlər)

Ədəbi dillə ümumi olan leksika ümumxalq səciyyəli sözləri əhatə edir. Belə sözlərin işlənməsində ərazi məhdudluğu yoxdur; məs.: *mən, sən, əl, torpaq, su, get-mək, bilmək, danışmaq* və s.

Spesifik leksikaya məhdud ərazidə işlənən, ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil olmayan məhəlli sözlər aid edilir; məs.: *püsəx* "narın yağış" (Qaz.), *arğaz* "arıq" (Qaz., Tov., Ş.), *zirəzə* "cəftə" (Qaz., Tov.), *bosağa* "astana" (Lən.), *qəzilləməx* "aldatmaq" (Nax., Ord., Şr., Zən., Cəb.) və s. Spesifik dialekt sözləri işlənmə arealına görə iki qrupa bölünür:

a) yalnız bir dialektə işlənənlər; *baxım* "halal" (Ş.), *bəqah* "igid" (Qb.), *qəzim* "tənək basdırılan yer" (S.), *qətdəl* "xain" (Təb.), *kəpirli* "daşlı" (Zən.), *kəryə* "dost-tanış" (Qaz.), *sar* "böyük ağac" (Ord.) və s.

b) bir neçə şivədə işlənənlər: *törə* "gödək" (Şam., Ord., Qaz., Şş., B.), *ütüx* "hiy-ləgər" (Ağ., Ord., Laç., Cəb.), *dağar* "lovğa" (B., Şam., Tov., S., Sab.), *dingə* "başba bağlanan sarı parça" (Şam., G., Qaz., Ord.), *yava* "pis" (Sab., Sal., Şah., Cul., Kəl., Laç., Kr.) və s.

Dialekt sözlərinin əsas əlaməti məhdud ərazidə -bir və ya bir neçə yaşayış məntəqəsində yayılmasıdır. Bu cəhətdən şivələrdə müxtəliflik mövcuddur. Bir şivədə və ləhcədə işlənən dialekt sözü digər şivələrdə başqa məna ifadə edir və ya fonetik cəhətdən ondan

fərqlənir; məs.: *düşmə* "təsadüfən əldə edilən əşya" (B.) - "sahib-siz qaramal" (Ağd.), *ələngə* "iri ağac" (Qub.) - "ətsiz sümük" (Şş., Qaz., Qərbi Azərb.), *ziyrix* "çirkin" (Tov.) - "zirək" (Qaz.) və s.

Ədəbi dilin leksikasına münasibətinə görə, dialektizmlərin müxtəlif növləri vardır: a) fonetik dialektizmlər; b) morfoloji dialektizmlər; c) leksik dialektizmlər; ç) semantik dialektizmlər

Fonetik dialektizmlər ədəbi dildən yalnız fonetik formasına görə fərqlənir. Bu zaman eyni semantikaya malik olan söz ədəbi dildə və dialektlərdə fərqli şəkildə tələffüz olunur. Fonetik dialektizmlər səs dəyişmələri, səs artımı və düşümü, səslərin yerdəyişməsi nəticəsində meydana çıxır; məs.: *hayat, ciyar, ışıx, qavın, bığda, boba, putax, tükan, çovan, yıl, haçar, murta* və s.

Morfoloji dialektizmlər ədəbi dildən morfoloji quruluşuna görə fərqlənir. Ədəbi dildə və dialektlərdə eyni mövqedə müxtəlif qrammatik formalar işlənir; məs.: *alır* (ədəbi dil) - *aladu* (dialekt), *gəlib* (ədəbi dil) - *gəlibəni* (dialekt) və s. Assimilyasiya hadisəsi də morfoloji dialektizmlərə uyğundur: *yağırrıx, odunnar, qızdar, qıymatdı, quşdar, qardaşdix, naxışdı, süddü* və s.

Leksik dialektizmlər dedikdə, ədəbi dildə qarşılığı olan dialekt sözləri nəzərdə tutulur. Yəni eyni məna ədəbi dildə və dialektlərdə müxtəlif sözlərlə ifadə olunur; məs.: *gödək* (ədəbi dil) - *mimig* (Qb.), *tumurcuq-mıdır* (Şam.), *çovğun-silhan* (Qərbi Azərb.), *nəsil-turun* (Şş.), *qoruq-xam* (Qaz.) və s.

Semantik dialektizmlər o zaman meydana çıxır ki, ədəbi dildəki söz fonetik tərkibini dəyişmədən dialektlərdə başqa mənalarda işlənir; məs.: *zing* "üzüm salxımının bir hissəsi" (B., S.), *meşə* "gön qurudulan yer" (Ş.), *hava* "evin örtüyü" (Bl.), *ərik* "alça" (Qb.) və s.

Dialekt leksikası ilə ədəbi dil leksikası yüzilliklər boyu bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmişdir. Ədəbi dilin lüğət tərkibinin formalaşmasında dialektlər əsas rol oynamış, daim onu zənginləşdirmişdir. Ədəbi dildə zərurət yarandığı halda, dialekt sözləri ədəbi dilə keçmiş (daha çox bədii əsərlərin vasitəsilə), tədricən

norma səviyyəsinə yüksəlmişdir; məs.: *qaşqa* "heyvanın alnında ağ ləkə", *sayrışmaq*, *qiymə* "tikə -tikə", *qırım* "meyl, həvəs", *qobu* "dərə, çökək", *qulun* "at balası" və s. Müasir dövrdə ədəbi dilin dialektlərə təsiri güclənmişdir. Ədəbi dil dialektlərə nüfuz etdikcə, dialekt sözlərinin arealı məhdudlaşır. Bu təsirlər artdıqca dialektlərin quruluşunda dəyişikliklər baş verir. Milli ədəbi dilin formalaşması başa çatdıqda, dialektlər onun tərkibində məhdud şəkildə fəaliyyətini davam etdirir.

Növ anlayışı bildirən sözlər

Şivələrin lüğət tərkibində növ anlayışı bildirən sözlər çoxluq təşkil edir. Yəni ümumi adlardan əlavə, şivələrdə təbiət hadisələrinin, alətlərin, heyvanların rənginə, yaşına və yerisinə, meyvələrin formasına və dadına görə müxtəlif adları geniş yayılmışdır:

At adları: *qara yeriş*, *qurt yeriş*, *yorğa*, *qarayorğa*, *çortağan*, *ağyal*, *aygır*, *alapaça axaltəkə*, *alaça*, *bəddöy*, *bozdəmir*, *qaranal*, *qaşqa*, *qulan*, *dayça*, *dilbaz*, *dördəm*, *zərgül*, *zilan*, *yavı*, *yezidi*, *kəkkir*, *kəmə*, *kəhər*, *kürən*, *göydəmir*, *laqqır*, *löhrəm*, *maydan*, *minək*, *mor*, *saqqar*, *siyirmə*, *xəfgir* və s.

Araba və hissələrinin adları: *dördçarxlı*, *dulğu* "araba təkərində topun üstünə keçirilən dəmir halqa", *kirşə* "təkərsiz araba", *kötük* "təkərin üstünə qoyulan ağac", *ləgər* "arabanın böyük təkəri", *ox*, *paz* "qırın oxa keçirilən hissəsinə vurulan ağac", *sapılca* "arabada dayanacağı keçirildiyi dəmir hissə", *taytəkər*, *tir* "arabanın təkərində bərkidilən ağac", *top* "arabada oxun keçirildiyi və təkərin fırlandığı hissə", *uzanacax* "arabanın qolu", *şaraban* "araba növü", *şiragül* "arabanın sağ və sol tərəfindəki ağac çərçüvə", *çornu* "arabada arxa və qabaq təkərləri birləşdirən ağac" (Gəncəbasar)

Şivələrin əhatə etdiyi ərazinin iqtisadiyyatından asılı olaraq, dialekt sözləri coğrafi cəhətdən müxtəlif şəkildə yayılmışdır.

Balıqçılığa və gəmiçiliyə aid terminlər Bakı, Muğan və Lənkəran şivələrində, bağçılığa aid terminlər Quba, Zaqatala və Qax şivələrində, maldarlığa aid terminlər Qarabağ və Gəncəbasar şivələrində, əkinçiliyə aid terminlər daha çox qərb şivələrində, ipəkçilik, baramaçılıq şimal-qərb şivələrində inkişaf etmişdir. Düzdür, bu sənət növləri ilə digər bölgələrdə də məşğul olsalar da, qeyd edilən ərazilərdən zəifdir.

Baramaçılığa və ipəkçiliyə aid terminlər: *sarı barama*, *ağ barama*, *yaşıl ba-rama*, *küim*, *kümdar*, *miz*, *künə*, *cabal*, *gər*, *zo-rapa*, *kitil*, *uludan durmax*, *xurex*, *kesişax*, *boş*, *köynəx*, *tiyan*, *çəşmə*, *vaz*, *qans*, *modux*, *ayar*, *sərtə*, *uydur* və s. (Ş.)

Alma növlərinin adları: *ağ tabağ*, *ağ şafran*, *apurd*, *aranat*, *bayramxan cırı*, *belfuruq*, *qəndabi*, *qəndi sinab*, *qızıl əhməd*, *quzgürən*, *qırmızı palast*, *eybalma*, *əhmədxan cırı*, *isgan alması*, *gög turş*, *mayıs güzəli*, *meйтиquli cırı*, *mirabba alması novaxcanı*, *palast*, *pomajını*, *sarı palast*, *sarı sinab*, *sarı turş*, *sarı şafran*, *sı-ğinkə*, *tabağ alma*, *hacı*, *cırhacı*, *şanpan*, *şirvan gözəli*, *sıxcanı* və s. (Qb.)

Pambıqçılıq terminləri: *çiyid*, *ikiqulaqlı* (pambığın təzə cücərən vaxtı), *gülölma*, *daraqlanma*, *qoza*, *partlama*, *ağarmağ*, *malalama*, *kultivasiya*, *sovka*, *şırımla-* *ma*, *kətmənnəmək*, *sey-rəltmək* və s. (Muğ.)

Dialektlərin leksikasında tarixi dövrlərin izləri

Şivələrin lüğət tərkibində keçmiş həyat tərz, adət-ənənələr, qohumluq əlaqələri, köhnə təsərrüfatla bağlı sözlər qorunub saxlanmışdır. Belə sözlər şivələrdə müxtəlif şəkildə işlənməklə tayfa dili elementlərini özündə yaşadır.

Tayfa məfhumu bildirən sözlər. Şivələrdə tayfa, nəsil, ailə mənasında *uruğ*, (Şam., Muğ.), *com* (Muğ.), *tabun* (Zaq., Q.), *şaqqa* (Zaq.), *göbəklər-göbəylər*, *coğalar* (Şam.), *əqrəbələr*,

təbehlər (Qb., Şir.), *tirələr*, *oymaxlar* (Ağ.), *bəzəlli* (F.), *kök*, *tag*, *toxum* (Qaz., Ş.), *tayfa*, *bölük* (Nax.), *göbax*, *tirə*, *oymax*, *uşax*, *tayfa-tırx* (Təb.) sözləri işlənməkdədir. Belə sözlərin arealı şivələrdə məhdudlaşmış, daha çox *məhlə*, *uşağ* sözləri ilə əvəz olunmuşdur.

Qohumluq əlaqələrini bildirən sözlər iki qrupa bölünür:

1) qan qohumluğu ilə bağlı sözlər: *ana*, *öyəana*, *ciyi*, *ənnə* (Ş.), *ciji/ciyi*, *adiy* (Zaq.), *abay* (Q.), *nənə*, *aba* (Təb.), *ata*, *dədə*, *öyəata* (Ş.), *dədə*, *qağa*, *əmi*, *aba* (Qaz.), *ata*, *aba* (Qb.), *qardaş*, *lələ*, *qədəş* (B.), *qardaş*, *çuçey*, *didey* (Zaq.), *qərdəş*, *dadaş* (Təb.), *bibi*, *büvü*, *mama*, *əmə*, *həmşirə* (Ş.), *əmmə* (Təb.), *bibi*, *mama* (əksər şivə.), *xala*, *adiy* (Zaq.), *baba*, *bava*, *ulu baba* (Ş.), *baba* (atanın atası), *qoca baba* (ananın atası) (Zaq., Q.), *böüy baba* (atanın atası), *ağacan* (ananın atası) (Təb.), *nənə*, *nenə* (B.), *cicə* (İr.), *böynənə*, *böüyənənə* (Təb., Lən.) və s.

2) nigah qohumluğu ilə bağlı sözlər: *arvat*, *xatın* (Ş.), *qayın*, *qeyin* (B.), *ini* (Ş.), *kürəkən*, *göy*, *yezənə* (əksər şivə.), *giyov* (Qb.), *əmi* arvadı, *betele*, *bada* (Zaq.), *dayıdostı*, *dayıxatını* (Q.), *bibi oğlu*, *mama oğlu* və s.

Köhnə həyat şəraiti, təsərrüfat fəaliyyəti və məişətlə bağlı sözlər şivələrdə mühafizə olunmuşdur. Belə sözlərin sırasına təsərrüfat alətlərinin, ölçü və çəki vahidlərinin, il, ay və gün adları daxildir:

Alət adları: *xış*, *cüt*, *ulama*, *cəhrə*, *kirgirə* (Qaz.), *əldegirmanı* (B.), *şadara* (Qaz., G., Qar.) və s.

Köhnə çəki və ölçü vahidlərinin adları: *batman*, *tağar*, *istil*, *uruf*, *arva* (ağırlıq ölçüsü), *çərəx*, *qulac* (Qaz.), *çanax*, *daqqa* (Zaq., Q.), *çanax* (1kq), *put* (15,5 kq.), *xəlvər* (ton), *gırvənkə* (400q.), *istil* (300q.) *tağar*, *ağaş*, *arşın* (1m.10 sm.), *batman* (Təbriz batmanı 5 kq, Qərədağ batmanı 6 kq, Tehran batmanı 3kq), *misqal* (4q.) (Təb.) və s.

Köhnə təsərrüfatla bağlı olan, islam dini ilə əlaqədar gün

və ay adlarının əksəriyyəti şivələrdə artıq işlənmişdir. Yalnız dini adət-ənənlərlə bağlı ramazan, məhərrəm və şaban adları şivələrdə işləkliyini saxlamışdır.

Qədim türk sözləri. Dialekt leksikası daim inkişaf edir, yeni sözlər hesabına zənginləşir. Cəmiyyətin dəyişməsi, yeni texnika-nın kəşfi, yeni təsərrüfat formalarının əmələ gəlməsi ilə əlaqədar dialektlərin lüğət tərkibində neologizmlər işləklik qazanır. Bununla yanaşı, bəzi sözlərin fəaliyyət dairəsi daralır. Qədim türk sözlərinin bir qismi ədəbi dildə arxaikləşsə də, şivələrdə məhdud arealda fəaliyyətini davam etdirir. Şivələrdəki qədim türk sözlərinin bir hissəsi ilkin formasını və semantikasını olduğu kimi saxlamış, əksəriyyətinin tərkibində dəyişiklik baş vermişdir. Fonetik tərkibinə və mənasına görə, qədim türk sözləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

1) İlkin mənasını və fonetik tərkibini saxlayan sözlər: *aba* “ata, ana” (M.Kaşğari) - *aba* “ana” (Təb., Q.), *aba* “ata” (Ord., Zən., Qub., Dm.), *aydır* (KDQ, Nəsimi, Xətai) - *ay* “demək” (F.), *baba* “ata” (KDQ) - *baba* “ata” (Təb., Dm.), *bava* “ata” (Qaz., Bər.), *becid* “tez, cəld” (KDQ), *becid* “tez, cəld” (B., Şam., Ord., Qb.), *bejit* “tez” (Qaz., Ay.), *döşürdi* (KDQ) - *döşür* “yığmaq, dənləmək” (Tov., Şəm., Mar., Təb.), *sayradı* “ötdü, oxudu” (M.Kaşğari) - *sayramaq*/ *sayrımax* “ötmək, oxumaq” (Gəd.) və s.

2) İlkin mənasını saxlamaqla fonetik dəyişikliyə uğrayan sözlər: *arığ* (qədim abidələrdə) - *arı* (Qar.) “təmiz”, *sab* (qədim abidələrdə) - *səb* (Q.) “söz, nitq”, *çöz* - *mək* (KDQ) - *çözdəmək*/ *çözələmək* (Ağ., Bər., Tov., Br., Şah., Cəb., Kəl.), *çözələmək* (Şam., Şir., Sab.) “azmaq, uzatmaq”, *küdəgü* (qədim abidələr) - *gəv*/ *giyəv* (Şr.), *giyəv* (Cul.), *giyo*:/ *giyov* (Qb.), *göy* (Qaz., Tov., Dm., Göy.) “kürəkən” və s.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi qohum türk dilləri ilə əlaqədə formalaşdığından dialektlər ilə müasir türk dilləri və dialektləri

arasında ortak leksika meydana çıxmışdır. Azərbaycan və Türkiyə Türkcəsi arasında həm ədəbi dil, həm də dialekt səviyyəsində ortaqlıq leksika mövcuddur. Azərbaycan dili dialektləri ilə türk ədəbi dili arasında ortaqlıq sözlər leksikanın ad, əlamət, keyfiyyət və hərəkət bildirən söz qrupları rını əhatə edir; məs.: *anaxtar* (Br.)- *anahtar* (türk) “açar”, *çapa* (Gəd., Kəl.)- *çapa* “kətmən”, *mandal* (Gr., Ord.)- *mandal* (türk) “cəftə”, *alaca* (Təb.)- *alaca* (türk) “parça növü”, *setrə* (Cəl.) “astarsız pencək”- *setre* (türk) “pencək formasında olan geyim”, *ağırramax* (Cəb., Şəm.) – *ağırlamak* (türk) “qonağı hörmətlə qəbul etmək”, *baylax* (Baş.)- *bayılmak* (türk) “özündən getmək, ürəyi keçmək”, *boğazdamax* (Daş.) “boğazından tutub kəsmək”- *boğazlamak* (türk) “heyvan kəsmək, qurban kəsmək” və s. (95, s. 17-20)

Azərbaycan və türk dillərinin dialektləri arasında ortaqlıq sözlər: *ağababa* (Təb.)- *ağa* (Akçaşehir, Çalılı) “baba, böyük qardaş”, *adax* (Ağc., Ağ., G., Şş.)- *adak* (Tokat) “uşağın ilk addımları”, *azman* (Ord., Zən., Br., F.)- *azman* (Afyon Karahisar) “beş yaşını keçmiş davar”, *çəten* (Nax.)- *çeten* (Eskişehir, Trabzon) “qamışdan divar, çubuqdan tikilən yer”, *daban* (B.Qk., Qaz.)- *daban* (İçel) “dəyirman daşının altına qoyulan dəmir hissə”, *dadaş* (Ord.)- *dadaş* (Ardahan, Qars) “böyük qardaş”, *dənnəməx* (Ağc., Br., Şəm., Şş.)- *dennemek* (Eskişehir) “yığmaq, toplamaq” və s.

Azərbaycan dilinin qərb və türk dilinin Qars şivələri arasında da ortaqlıq sözlər çoxluq təşkil edir: *aba* (Cəb., Təb., Şəm.)- *ebe* (Qars) “ana”, *lələ* (əksər şivə.)- *lele/ leleş* (Qars) “ata, baba, böyük qardaş”, *sığır* (Ağ., Göy., İs., Q., Şş., Ş.)- *sığır* (Qars) “inək, naxır”, *mədəx* (Br., Ş.)- *medeh* (Qars) “camış balası”, *xizər* (Cul., Şr.)- *hızır* (Qars) “böyük mişar”, *qaramat* (Br., Gəd., Kr., Yar.)- *qaramat* (Qars) “dərddli, qəmli”, *tezməg* (Bs.)- *tezdəmək* (Qars) “qaçmaq, tələsmək”, *döşürməx* (Çən.)- *döyşürmək* (Qars) “yığmaq, toplamaq” və s. (67, s. 15-17)

Dialektlərin lüğət tərkibi müxtəlif tematik qruplara bölünür. Maldarlığa, əkinçiliyə, bağcılığa, toxuculuğa, xalq təqviminə,

məişət əşyalarına, tikililər və onların hissələrinə, təbii şəraitə və s. aid sözlər lüğət tərkibinin əsasını təşkil edir.

Əkinçiliyə aid sözlər: *ana arx*, *qol arxları*, *başqov* “zəminin baş tərəfindəki arx”, *mora* “ən kiçik arx”, *boğma* “suyun qabağını tutmaq”, *xəko suyu* “birinci suvarma” *təzo suyu*, *dilab* “ikinci suvarma”, *lənkov*, *çiçəx* “suyu” “üçüncü suvarma” *dənov*, *dəno* “dördüncü suvarma”, *kərdi* “soğan ləki”, *tirə* “ləkin kənarları”, *armaza* “suvarma şırımları” (Nax.).

Ev əşyalarının adları: *bayda*, *kükü qabı*, *ləyən*, *simavər*, *çəkə* “aşsüzən”, *kəpgir*, *gilxizan*, *güyüm*, *qazança*, *qablama*, *mis qablama*, *roh qablama*, *cam*, *nimçə*, *teşt*, *mejməji*, *bulut*, *goduş* “su qabı”, *ət goduşu*, *məlağa* “çömçə”, *sini*, *lüləyin*, *çini qab*, *mis tava*, *dal* “vedrə”, *tavax* “çörək saxlanan yer” *ərsin* “dəmir qab” və s. (Təb.)

Qaramal adları: *ağbaş*, *ağtəpəl*, *balaşələli*, *böyük şələli*, *buğabasar*, *qaraçıl*, *qətdəl*, *qızılyelin*, *qırabuynuz*, *qısır*, *dilən*, *döylət*, *dölçə*, *dunux*, *düyə*, *ətyelin*, *ya-zabuğa*, *kəzi*, *kəvə*, *kələbuğa*, *kələkə*, *korməmə*, *malbuğa*, *oğursax*, *oysarı*, *sargız*, *sivri*, *sığırboğan*, *sığırbuğa*, *talxa*, *teyter*, *tulambuynuz*, *haqqıyatına*, *haçadırnaq* və s. (Gəncəbasar)

Xalq təqviminə aid sözlər: *böyüx* “çilla”, *kiçix* “çilla”, *xədir* (böyük çillənin axırıncı 4 günü ilə kiçik çillənin əvvəlinci 4 günü), *yunqıxma* (yazın 2-ci ayı), *vədə* (qışın son 17 günü), *yalançı çərşənbə*, *xəbərci çərşənbə*, *axır və ya gül çərşənbə*, *süt günü* (3-cü gün), *tək günü*, *duz günü* (Təb.), *oğlaxqıran*, *leysan ayı*, *cilas ayı*, *qorabi- şən ay*, *quyruxdoğan ay*, *xəzan ayları*, *qo:s çilla*, *bo:g çilla*, *çiçik çilla* (Ord.).

Tikililər və onun hissələrinə aid sözlər: *ayna* “qapının xonçası”, *barata* “palçıq lay”, *vərdic* “tir”, *qapı* “damsız eyvan”, *dərbəçə* “balaca qapı” *işkil* “taxta cəftə”, *yanav* “qapının iki tayı”, *yandamı*, *kəlləlix* “qapının başı”, *kalafa* “üstü açıq dam”, *pərdi* “tavanın taxtaları”, *him* “özü”, *küflə* “təndirə hava yolu” (Nax.) və s.

Dialekt leksikasında omonim və sinonim sözlər

Dialekt leksikasında omonimlər mühüm yer tutur. Sözlərin ədəbi dildəki və dialektlərdəki mənaları omonimləri əmələ gətirir və ya omonimlərin hər iki mənası dialektə məxsus olur.

Dialektlərdə omonimlər eyni və ya müxtəlif nitq hissələrinə aid olur. Eyni nitq hissəsinə aid olan omonimlərin sintaktik vəzifələri də eyni olur; məs.: **a) isimlə ifadə olunanlar:** *badax*- 1) camış balası (Qb., Qus., Dər., Xaç.)-2) mis qab (Zaq.)-3) badalaq (Kr., St., Ham., Qaz.); *xələt*- 1) üst köynəyi (Gr., X.)- 2) yas yerində yığılan pul (Tov.); *ox*- 1) əkin sahələrini bir-birindən ayıran nişan (Qaz.)- 2) kiçik arx (Qaz.)- 3) ləklərin arasındakı torpaq yığını (Göy.); **b) sifətlə ifadə olunanlar:** *şındır*- 1) köhnə (B., Lən., S.) – 2) arıq, yağsız (Cəl.); *hırsız*- 1) güclü, qüvvətli (G., X.)- 2) acız, bacarıqsız (Sab.); *alacalı*- 1) rəngarəng (Ş.)- 2) ögey (Bər.); **c) zərflə ifadə olunanlar:** *bitbəbit*- 1) olduğu kimi, eynilə (Ağ., Şş.) – 2) diqqətlə, səylə (Qaz.); **ç) feillə ifadə olunanlar:** *ağnatmax*- 1) diyirləmək (Meğ.)- 2) sürünü aşağı endirmək (F., Cəb., Şş.); *avazımax*- rəngi solmaq (B., Qaz., Qb., G., St., Şam.)- 2) taxılın biçilmə vaxtının keçməsi (Çən.) və s.

Müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunanlar: **isim+sifət:** *abdal*- 1) bilici (İm., G., St., Şah.)- 2) avara, sərsəri (St., F., Cəb.)- 3) qanacaqsız, mərifətsiz (Şah.); *barata*- 1) palçıq layı (Nax.)- 2) köhnə, nimdaş (Cəb.); *başdı*- 1) köhnə çəki vahidi (Qəb., Ş.) – 2) dolu (Qaz., Tov.); 3) bilikli, ağıllı, zəkali (əksər şivə.); **isim+zərf:** *baytal*- ikiyaşar dişli at (Qb.)- 2) tənha, yalqız (Çəm.); *biğir*- 1) güc qüvvə (B.)- 2) birlikdə, bir yerdə (Cəb., Meğ.) və s.

sifət+ ədat: *bedaha*- 1) həyasız (Cəb.)- 2) çox, hədsiz (Şəm.); **sifət+ zərf:** *bekara*- 1) pis, sarsaq (Ağ., Bər., Kəl., Cəb., Şş.)- 2) bir az, azacıq (Ağ., Ağc., Bər., St., Cəb., Şş.); **isim+zərf+ əvəzlik:** 1) *ovuc* (Meğ.) – 2) birlikdə, birgə (Q., Meğ.)- öz (Meğ.); **feil+sifət:** *burmax*- 1) axtalamaq (Ord., St., Cəb.)- 2) mane olmaq (İm., Cəb.)- 3) eşmək (İm., St., Cəb.)- 4) qıvrım (Qb., Qus.) **zərf+ modal söz:** *boylum*- sonra (Qaz., Zən., Nax., Tov.)- 2) deməli,

deyərsən (Qaz., Tov., Şəm.); **zərf+ədat:** *cılğı*- 1) içərisinə ağartı yığılan aşılannmış qoyun dərisi (Ağ., Br., Bk., Gəd.)- 2) lap, tamam (Ağd., İs., O., Ş.) və s.

Omonimlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla bir-birindən fərqlənir; məs.: **sadə:** *çig*- şəh (Dər., Tab.)- üzü yığılmış süd (Dər.); *dəm*- 1) divarda olan dəlik- deşik (Nax.)- 2) nəm, rütubət (F.); **düzəltmə:** *damazdix*- 1) qatıq mayası (əksər şivə.)-2) dişli cins heyvan (İm., St., Tov., Cəb.); *xamırramax*- 1) tənbelləşmək (Çən.)- 2) çətinliklə üyütmək (Cəb.) **mürəkkəb:** *gəlinbarmağı*- 1) yabanı bitki (Göy., Sab., Şam.)- 2) üzüm növü (B.); *qarabatdax*- 1) qaraqabaq (B.)- 2) boyun- bağı (Şr.), *atqulağı*- 1) yaşıl, həmyaş (B.Qk.)- 2) bərabər, qoşa, yanaşı (Qaz.) və s.

Dialektlərdə omonimlər 2-3 üzvlüdür. Qarışıq tipli çoxüzvlü omonimlər də mövcuddur. Ayrı-ayrı şivələrdə *bəlgə* sözünün 12 (qız evinə göndərilən birinci nişan, qola sarıyan qalın parça, şaftalı qaxı, bəhanə, nişan (mərz), gönü aşılamaq üçün maddə, sənəd, bəliq torunun yan iplərinə bağlanan qamış, bitki, hiylə, vasitəçi), *binə* sözünün 5 (müvəqqəti yaşayış yeri, qış aylarında kənddən kənarda malqara saxlanılan yer, bünövrə, vələ qoşulan axırncı cüt heyvan, görə), *çin* sözünün 6 (xalça üçün ayrılmış ip, qoyunun dizi ilə topuğu arasında olan sümük, sıra, dəryaz, dəfə, düz), *xır* sözünün 7 (bostan, çəltik ləki, çinqıl, vint, paxıl, xırda, bütün) üzvü vardır.

Dialektlərdə **sinonimlər** aşağıdakı yollarla əmələ gəlir: 1) sinonim cərgə əmələ gətirən sözlərdən biri arxaik olur: *suç-günah*, *yovurt* ~ *qatıx*, *yazı* ~ *çöl* (Təb.); *becid* ~ *yegin* ~ *yügürmeçə* (Ab.) və s. 2) dialekt sözləri ədəbi dildəki qarşılığı ilə sinonimlik əmələ gətirir: *gilas* ~ *ba:li* ~ *bəhli*, *büvi* ~ *mama* ~ *həmşirə* (Ş.), *orax* ~ *məngələ*, *so:ra* ~ *boylum* (Nax.), *xəsis* ~ *misqi* ~ *qeyməz* ~ *malyeməz* ~ *simic*, *zırrama* ~ *sarsaq* ~ *səmə* ~ *səfi* (Qb.); *koma* ~ *tatı* ~ *yosma* (Yar.), *dəsmal* ~ *təlis*, *arığ* ~ *ca*- nəzi ~ *zeyif* ~ *cılız* ~ *düşgin* (L.) və s. 3) sinonimlərin tərkibi dialekt və alınma sözlərdən təşkil olunur: *bağlama* ~ *məfrəş*, *qonax* ~ *müsafir*, *av* ~ *şikar* (Təb.), *qoltuğaltı* ~ *mühəc* ~ *cər* ~ *sürahi*, *artırma* ~ *seyvan* ~ *seki* (Ş.) və s.

Dialekt frazeologiyası

Frazeoloji ifadələr uzun yüzilliklərin məhsulu olub, qədim tarixə malikdir. Belə birləşmələrin bir qismi ədəbi dildə işləklilik qazanmış, əksər hissəsi dialekt səviyyəsində qalmışdır. Dialektlərdə frazeologizmlər müxtəlif şəkildə yayılmışdır. Bəzi frazeologizmlər əksər dialektlərdə işləndiyi halda, bir qismi məhdud ərazidə fəaliyyət göstərir; məs.: *Abırdan düşmək* “rüsvey olmaq”, *baş açmaq* “anlamaq”, *gözü götürməmək* “paxıllıq etmək”, *ilan kimi dil çıxartmaq* “yalvarmaq”, *qəmiş qoymaq* “bir işin düzəlməsinə mane olmaq”, *təpəsinə tündü çıxmaq* “son dərəcə hirsəlmək” və s. (əksər şivə.), əvəllah qoparmaq “qalmaqla salmaq” (Gəd.), əvni- yə çıxmaq “nahara çıxmaq” (F.), *fısdırığı gəlməy* “kefi kök olmaq” (B.), *göz tüş- məx* “yetişməyə başlamaq” (Ağc.) və s. Bəzi frazeoloji vahidlərin ikinci komponenti ayrı- ayrı şivələrdə sinonimlərlə əvəzlənsə də məna dəyişməz qalır; məs.: *abrını almaq* (əyəinə bükmək, vermək, aparmaq), *başını dolandırmaq* (girəmək, hərrəmək), çimir almax (eləməx, vurmax) və s. Şivələr arasındakı fonetik fərqlər frazeologizmlərin komponentlərində də özünü göstərir; məs.: *başını tavlamaq* (Nax.)/ *toylamaq* (Qaz.)/ *to:lamaq* (əksər şivə.), *təpəsində qoz sındırmaq* (əksər şivə.)/ *sındırır* (Qaz.), *göyə soyurmaq* (qərb)/ *savırmaq* (cənub) “bədxərclilik etmək”, *acınan* (əksər şivə.)/ *alınan* (qərb) *köpük qusmaq* “son dərəcə ehtiyac içərisində yaşamaq”, *ələyi ələnib xəlbiri göydə oynamaq* (firranmaq- əksər şivələr)/ *ələyi ələnib qəlbiri tıqqıldamaq* (Meğ.), öy (qərb)/ əv (cənub) *yıxmaq* “birinə pislilik etmək” və s.

Şivələrdə çoxmənalı, omonim, sinonim və antonim frazeoloji vahidlər də geniş yayılmışdır. Çoxmənalı frazeoloji vahidlər: *gözü almaq*- 1) bəyənmək, xoşuna gəlmək; 2) özünə inanmaq; *basaratı bağlanmaq*- 1) dil- ağzı bağlanmaq, 2) taleyi, bəxti gətirməmək; *ortaya düşmək*- 1) bir işi görməyə səy göstərmək, 2) vasitəçilik etmək; *oyun çıxartmaq*- 1) gülməli hərəkətlər etmək, 2) bir işlə qeyri- ciddi məşğul olmaq; əfərdası kəsilmək- 1) gücdən

düşmək, 2) gözləməkdən yorulmaq; *salıx verməx* - 1) nişan vermək, 2) xəbər gətirmək (Br., Gəd., Q., Şəm.,Tov.) və s. **omonim frazeoloji vahidlər:** *ağız açmaq*- 1) yasda ağı demək (Dər., Ş.), 2) xahiş etmək (əksər şivə.); *dan atmaq*- 1) səhər açılmaq (İm.), 2) axır çərşənbədə səhərə qədər şənlik etmək (Qaz.); *daşını atmaq*- 1) əl çəkmək (əksər şivə.), 2) nigahı pozmaq (Ş.), *əhsix qalmaq*- 1) təhqir olunmaq (Ş.), 2) əksik gəlmək (Ağ.), *əlqar eləməy*- 1) həyatı səliqə- sahmana salmaq (Cəl., Yev.), 2) işi tələsik görmək (Cəl., Uc.), *sallax salmaq*- 1) tamah salmaq (Qaz.), 2) əhəmiyyət verməmək (L., Ş., Zən.) və s. **sinonim frazeoloji vahidlər:** *fikrini dağıtmaq* (əksər şivə.) “şənləndirmək”/ *fikrini çaşdırmaq* (Cəb.) “fikrini yayındırmaq”, *gözü yemək* (əksər şivə.)/ *gözü almaq* “özünə inanmaq, inanmaq”, *qırmızı qurşax* (Çən.)/ *qırım yayı* (Q.) “göy qurşağı”, *mucux qoymaq* (Gəd.)/ *qulp qoymaq* (əksər şivə.) “bir işdə nöqsan axtarmaq”, *özünü ütmək* (əksər şivə.)/ *özünü oda- közə atmaq* (əks.şivə.) “bir iş üçün fədakarcasına çalışmaq”, *salağa eləməx* (S.)/ *salağat eəməx* (G.) “nişan vermək” və s. **antonim frazeoloji vahidlər:** *keyfi göyə qalxmaq* (əksər şivə.) “könlü açılmaq”- *keyfi pozulmaq* (əksər şivə.) “nəşəsi qaçmaq, pərt olmaq” və s.

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətləri

Dialektoloji lüğətlərdə ədəbi dildə işlənməyən və ya ədəbi dildəki mənasından fərqli mənalar ifadə edən sözlər, onların fonetik variantları öz əksini tapmışdır. Lüğətdəki sözlər dialektlərin ədəbi dildən və şivələrin bir- birindən fərqi aşkara çıxarır. Eyni zamanda sözlərin arealı, həqiqi və məcazi mənası, leksik- semantik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətləri xarakterinə və sözlərin arealına görə dörd qrupa bölünür: a) əksər şivələrin sözlərini əhatə edən lüğətlər; 2) bir və ya bir qrup şivənin sözlərindən ibarət lüğətlər; c) dialektoloji omonimlər və frazeologizmlər lüğəti; ç) sahə dialektoloji lüğətləri

a)əksər şivələrin sözlərini əhatə edən lüğətlər. Azərbaycanda dialektoloji lüğətin tərtibinə keçən yüzilliyin əvvəllərindən başlanmışdır. 1921-ci ildə müəllim Qafur Rəşadın “Təfsirli xalq lüğəti” nəşr olunmuşdur. 1930-cu illərdə qarabağlı həkim Saleh Axundov Quzanlının “Azərbaycan yeni dolu sözlük” lüğəti əlyazması şəklində Lüğətlər İnstitutuna təqdim edilmişdir. Lüğətin müqəddiməsində yazılır ki, “tərtibçi Azərbaycan dilinin Qarabağ şivəli 18 min ədəd kəlmələrini xalqın sinif-sinif dillərindən toplayıb, yeni əlifba sırası ilə düzüb...” (47, s.275). Görkəmli türkoq N.İ. Aşmarinin rəhbərliyi ilə toplanmış materiallar əsasında “Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti”nin 1-ci cildi (A hərfi) 1930-cu ildə, 2-ci cildi (B hərfi) 1931-ci ildə çap olunmuşdur. Bu lüğət N. Aşmarin, Ə. Haqverdiyev, A. Zifeld, V. Xuluflu, B. Çobanzadə və İ. Həsənov tərəfindən çapa hazırlanmışdır. Tərtibçilər mümkün olduğu qədər bütün şivələri əhatə etməyə çalışmışlar. Lüğətdəki nümunələr Azərbaycan, Gürcüstan, Dağıstan və İran ərazilərindəki şivələri əhatə edir. Sözlər latın və ərəb əlifbasında verilmiş, ayrı-ayrı şivələrdəki tələffüz şəkilləri də göstərilmişdir. Sözlərin mənaları Azərbaycan, rus və alman dillərində, cümlə nümunələr latın əlifbası ilə Azərbaycan dilindədir. Yeri gəldikcə, izahlarda atalar sözləri və məsələlər, bayatı, tapmaca, xalq mahnıları, el şairlərinin yaradıcılığından və “Molla Nəsrəddin” jurnalının materiallarından da istifadə olunmuşdur. Lüğətdə sözlərin tematik qrupları cəmlənmişdir; rənginə, cinsinə və yerinə görə 90 at adı (kəmə, qurdboz, pərəqulaq, yezidi, dəmirboz, donuz boyun, doyan bud, sokkur, topuq vuran, xal-dar), alçanın 10 adı (donbıl, fındıq, kəzvin, lal, lavaşana, paraxodu, peyvənd, turş), almanın 17 adı (anton, bal, bizoyburnu, can-dəri, cibir, cırhacı, çakkal, kalvin, kar-pız, qızıləhmədi, molla, muşq, qəpəqil), bəzi sözlərin məcazi mənaları (arpa-buğda “oğlan-qız”, anrı-bəri “xırdavat” ayaq “yoxsul” və s.) üç dildə nümunələrlə izah olunmuşdur.

“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”nin 1964-cü ildə nəşr olunmuş nüsxəsi 6.300 sözü əhatə edir. Lüğətdəki sözlər respublikamızdan əlavə, İran, Dağıstan, Gürcüstan və Qərbi Azərbaycan

bölgələrindən toplanmışdır. Baş sözlər tələffüz formalarında verilmiş, işləndiyi şivələr ixtisarla qeyd edilmişdir. Sözlərin semantik qrupları xüsusi işarə ilə göstərilmişdir. Hər sözün arealı müəyyənləşdirilmiş, mənaları Azərbaycan və rus dillərində verilmişdir.

“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti” 1999-2003-cü illərdə Ankarada Türk Dil Qurumu tərəfindən çap olunmuşdur. Lüğət 2 cildə ibarət olub, 20 min sözü əhatə edir. Lüğətdə Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən, şivələrdə işlənən, fonetik tərkibcə ədəbi dildəki ilə eyni, mənaca ya tam fərqli, ya da əlavə mənası olan sözlər öz əksini tapmışdır. Çoxmənalı və omonim sözlərin işləndiyi şivələr xüsusi qeyd olunmuş, əksər sözlərin mənaları cümlələrlə izah edilmişdir. Məsələn, lüğətdə “xır” sözünün müxtəlif şivələrdə 8 mənə (çəltik ləki, tamam, çinqıl, paxıl, vint, bostan ləki, xırda) ifadə etməsi konkret nümunələrə əsaslanır.

2007-ci ildə dialektoloji lüğət təkmilləşmiş şəkildə Bakıda çap olunmuşdur. Lüğət 28 min sözdən ibarətdir. Sözlərin mənası yalnız Azərbaycan dilindədir. Lüğətdə dilimizin Azərbaycan Respublikası (66 şivə), Gürcüstan (7 şivə), Dağıstan (2 şivə), Ermənistan (14 şivə) və İran (5 şivə) ərazilərindəki əksər şivələrin materialları öz əksini tapmışdır. Burada ədəbi dildə işlənməyən, mənaca tam fərqli və ya əlavə mənası olan sözlər, çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər, frazeoloji ifadələr əhatə olunur. Ədəbi dildən fonetik cəhətdən fərqlənən sözlər də baş söz kimi verilir: Aluc (Quba) -alça və s. Bu lüğət əvvəl çap olunmuş lüğətlərdən söz ehtiyatının zənginliyi ilə fərqlənir; çin sözünün 6 mənası göstərilir (düz, qoyunun dizi ilə topuğu arasındakı sümük, sıra, xalça üçün ayrılmış ip, oraq, kərə). Dialektoloji lüğətin 1964-cü il nəşrində həmin sözün bir mənası, 1999-cu il Ankara nəşrində 4 mənası qeyd olunmuşdur. “Bir” sözünün vasitəsilə yaranmış 30-a yaxın birləşmə verilmişdir: bir burum, bir çala, bir çilo “dəfə” bir çini “on qəpik”, bir dilimə “birbaş”, bir qırnıx “bir az” və s. Lüğətdə şivələrin qədim türk leksik qatı da toplanmışdır. Ədəbi dildə arxaikləşən, şivələrdə işləkliyini saxlayan qədim türk sözləri söz yaradıcılığında da fəal iştirak edir. Məsələn, güz “payız” sözün-

dən güzdex `”payız otu”, güzdəx `”payızda qoyun, quzu saxlanan yer, yaz otu, payız yunu, payızda yetişən xiyar”, güzdüx `”payızlıq taxıl”, güzəm ”payızda qırılan yun” güzü ”payızlıq şum” və s. sözlər əmələ gəlmişdir.

b) bir və ya bir qrup şivənin sözlərindən ibarət lüğətlər. 2017- ci ildə “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti” nəşr olunmuşdur. Lüğətdə Nax-çıvan Muxtar Respublikasının 200-ə yaxın yaşayış məntəqəsindən toplanmış beş min söz əhatə olunmuşdur. Burada sözlərin mənası yalnız Azərbaycan dilində verilmiş, çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər xüsusi işarələrlə fərqləndirilmiş, hər bir sözə aid kənd şivələrindən seçilmiş cümlə- nümunələr verilmişdir. Bu lüğətdə ilk dəfə dialekt sözlərinə aid cümlələr kənd şivələri üzrə verilmişdir. İ. Bayramovun “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası” kitabını Qərbi Azərbaycan şivələrinin lüğəti hesab etmək olar. Bu lüğətdə bölgənin dialekt sözləri digər şivələrlə müqayisə edilmişdir. Lakin sözlərə aid cümlələr verilməmişdir. 1979- cu ildə Tokiyoda K. Haneda və Ə. Gəncəli tərəfindən Təbriz dialektinin lüğəti tərtib olunmuşdur. Lüğətdə ədəbi dildə işlənən sözlərin tələffüz formaları və spesifik sözlərin mənalari verilmişdir. V. Vüqarlının “Soğanlıq kənd şivəsinin lüğəti” (1999) bir kənd şivəsini əhatə edir. M. Çobanovun “Borçalı şivələrinin leksikası” (1998), Ə. Ələkbərlinin “Qərbi Azərbaycan dialektoloji lüğəti” (2009), A. Bayramov və A. Bayramovanın “Ağbaba şivəsinin sözlüyü” və s. bu qəbilədən olan lüğətlərdir.

c) dialektoloji omonimlər və frazeologizmlər lüğəti. 2003- cü ildə S. Behbudovun “Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti” və 2011- ci ildə “Azərbaycan dili şivələrinin frazeoloji lüğəti” çap olunmuşdur.

ç) sahə dialektoloji lüğətləri. 2000- ci ildə Z. Xasıyevin “Heyvandarlıq və əkinçilik terminləri” lüğəti nəşr olunmuşdur. Lüğətdə qərb şivələrində işlənən sözlər əhatə olunmuşdur. Lüğətdə eyni məna ifadə edən sinonimlərdən əlifba sırasına görə birinin mənası göstərilmiş, digərləri isə birinci sözə baxdırılmışdır:

əlcək- bax: dəs- tək; girdə- bax: bazı və s. Çoxmənalı və omonim sözlərin mənalari rəqəmlərlə fərqləndirilir: yazdax- 1. Yazda doğulan quzu; 1. Yaz otu; 3. Yaz əkini və s. Hər bir sözün aid olduğu sahə mötərizədə göstərilir: aytəpəl- alında aya bənzər təpəli olan (inək); beytin- əkin üçün yararsız (yer); palax- anadan xəstə doğulan, başı, qulağı yekə (quzu) və s. Ayrılıqda işlənməyən sözlər birləşmənin tərkibində verilməmişdir: balıx dəmiri-araba oxunun altına keçirilən dəmir; qəzilli camış-kıçık boylu camış və s.

Söz yaradıcılığı

Hər bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində söz yaradıcılığı əsas rol oynayır. İstər ədəbi dildə, istərsə də dialektlərdə müxtəlif üsullarla yeni sözlər yaranır. Dialektlərdə yeni sözlər üç üsulla əmələ gəlir: 1) morfoloji, 2) sintaktik, 3) leksik Dialektlərdə söz yaradıcılığında morfoloji üsul digərləri ilə müqayisədə üstünlüyə malikdir. Müxtəlif leksik şəkilçilərin vasitəsilə yaranan yeni sözlər dialektlərin lüğət tərkibini daha da zənginləşdirir. Ədəbi dillə eyniyyət təşkil edən leksik şəkilçilər söz yaradıcılığında aktiv, yalnız dialektlərə xas olanlar isə passiv mövqə tutur. Belə şəkilçilər arealına görə də bir- birindən fərqlənir. Ədəbi dildə işlənənlər əksər dialektlərdə, digərləri isə bir və ya bir neçə şivədə yayılmışdır. Ədəbi dildə olduğu kimi dialektlərdə də leksik şəkilçilərin iki növü vardır: 1) ad düzəldən şəkilçilər, 2) feil düzəldən şəkilçilər

Ad düzəldən şəkilçilər

**-anax/-ənəx`/-nax.** Bu şəkilçi isim, sifət və feillərə qoşularaq əlamətin və hərəkətin nəticəsinin adını bildirən sözlər əmələ gətirir; məs.: *sızanax*, *biçənəx`*, *yığnax* "yığıncaq", *bicənəx`* "bic" (Ş.), *boğanağ*, *doğanağ*, *kökənək* "quş adı", *turşənək* (Muğ.), *bərkənəx`* "bərk yer", *eşənəx`* "eşilmiş yer", *görənəx`* "dəcəl uşaq" (Çən.), *əkənəx`* "əkin sahəsi", *sağanax*, *tozanax* (Xoc., Xv.) və s.

**-acax /-əcəx`** şəkilçisi feillərə qoşularaq substantiv və atributiv isimlər əmələ gətirir; məs.: *buracax* "ucu haça ağac", *tutacax* "isti qabı tutmaq üçün alət", *çırpacaq* "qoz, tut çırpmaq üçün ağac", *keçinəcəx`* "yaşayış" (Ş.), *tutacax*, *çırpacax*, *çəkəcəx`* (Nax.), *oturacax* "stul", *çapacax* "üstündə ət çapılan kötük", *soğacax* "suyun sətini dəyişmək üçün əlverişli yer" (K.), *yatacax*,

bürüncəx`*, *savacax* "suyun istiqamətini başqa səmtə çevirmək üçün yer", *təfcəx` "beldə ayaq qoyulan yer" (Qb.) və s. Quba şivəsində bu şəkilçinin- **ancağ** formasına *qorxancağ* "qorxaq" sözündə rast gəlinir.

-atı şəkilçisi vasitəsilə feillərdən isim əmələ gəlir; məs.: *çala-tı* "qatıq mayası", *balatı* "xəmir mayası" (Ş.).

-mac /-maç/-maş/-məc/-tməc şəkilçisi feillərə qoşularaq əşya, yemək və hərəkətin nəticəsinin adını bildirən isimlər əmələ gətirir; məs.: *toxunmac*, *addamaş* "addım", *döyməc* "yemək adı", *yörtməc* "yelləncək", *sertməc* "biçilib səliqə ilə sərilmiş ot və ya taxıl" (Ş.), *tıxlamac* "çoxlu çörək doğranmış xörək", *burmac* "buruq toğ-lu" (Çən.), *yaxmac* "üstünə yağ yaxılan çörək", *addamac* "çaydan keçid yeri" (Qb.)

-lı/-li/-lu/-lü (-nı/-dı/-rı) məhsuldar şəkilçi olub, yeni mənalı sözlər əmələ gətirir; məs.: *damarrı* "qoçaq", *dadaxlı* "ayaqlı", *durumnu* "çox qalan", *şingamlı* "təntə-nəli" (Ş.), *dağlı*, *əğilli*, *leh-məli*, *atdı*, *çöllü* (B.), *azılı* "süd dişi çıxarılmış at", *süttü*, *kəsərri*, *şuntdu* "xəsis" (Dər.), *haytalı* "hirsli", *qorru* "küllü", *çırırı* "yağlı", *salğarrı* "təmkinli" (Çən.), *xamralı* "çörək növü", *mafarrı* "güclü", *usduflu* "səliqəli", *girri* "çoxlu", *yönnü* "layıqlı" (Qb.) və s. Lerik şivəsində bu şəkilçinin qalın, dodaqlanan- *lu/-du* variantı işləkdir; məs.: *şaqqəlu* "bədənlı", *əllu* "qoçaq", *əməllu* "düzgün", *xorışdu* "hirsli" və s.

-çı/-çi/-çu/-çü məhsuldar şəkilçi olub peşə, ixtisas, sənət bildirən sözlər əmələ gətirir; məs.: *kəlçi*, *belçi*, *balçi*, *mişarçı*, *sığırçı* "naxırçı", *ayaxçı* "toyu idarə edən" (Ş.), *yançı* (Nax.), *başmaxçı*, *toyçı*, *çölçi*, *pəniççi*, *çərçi*, *qəfəçi* "çayçı" (Təb.), *çağruğçı* "toya adam çağıran", *yançı* "tərəfdar", *nelçi* "nəlbənd" (Qb.), *qazançı* "aşpaz", *danaçı*, *qoyinçi* "çoban", *çuğulçu* "xəbərci", *yayağçı* "xidmətçi" (Dər.), *çağırışçı*, *xəbərci* "aravuran", *buyruxçu* "toya adam çağıran", *bağmançı* "bağban", *arançı* "aranda qalan", *öküzçü*, *quzuçu* (Qub.), *pıxaxçı*, *bostançı*, *qatıxçı*, *alamançı* "oğru", *güdühçü*, *yançı* "xalça toxuyan köməkçisi" (Şş., Xv.) və s. Muğan şivələrində bu şəkilçinin **-çi** variantı geniş yayılmışdır; məs.:

ayağçı, baltaçı, börkçi, yamağçı, aşığçı, obaçı “oturaq əhali”, *çalançı, becərənçi* və s.

- **lax/-ləx`/-dax/-nax/-dəx`/-dex`** şəkilçisi isimlərdən yer bildirən isimlər, feillərdən isə sifət və mücərrəd anlayış ifadə edən isimlər əmələ gətirir; məs.: *qışdax, otdax, yeylax, işdax`*, *cızdax, batdax* “bataqlıq”, *çatdax, dannax* (Ş.), *güzdax`* “payız otu”, *işdax`* “iş, hərəkət”, *cürdax`* “bardaq” (Qb.) və s.

- **lix/-lix`/-lux/-lüz`** (-**dix/-dix`/-nix/-nix`/-rix/-rix`**) şəkilçisi adlara və feillərə əlavə olunaraq, əşyaların adını, sənət, peşə bildirən yeni sözlər əmələ gətirir; məs.: *xaşallıx* “çoxyemə”, *nəmlix`* “ağartı yığılan yer”, *ağızdıx* “doğan malın ilk südü” (Qaz.), *yazılıx* “cins qoyun”, *qovluğ`* “iynə- sap qabı”, *kütüklüx`* “koldan təmizlənmiş əkin sahəsi” (Dər.), *qalinnıx, ortalıx, inırrıx* “kolluq” *danqazdıx`* “su çıxmayan sahə”, *sulux* “qabar”, *örənnıx`* “otsuz yer” (Qb.) və s.

- **ma,-mə** şəkilçisi feillərə əlavə olunaraq, müxtəlif mənalı isimlər əmələ gətirir; məs.: *qatdama* “çörək növü”, *təpitmə* “azca qurudulmuş yuxa xəmiri”, *geymə* “qolsuz sarıqlı” (Qaz.), *kəsdirmə* (yol), *gəlmə* (adam) (Qub.), *qazma* “tövlə”, *döşəmə* “əkin üçün təmizlənmiş sahə”, *gəzmə* “gözetçi” (Dər.), *salma* “şirin çay”, *dişdəmə* “qəndlə içilən çay”, *tutma* “ürək xəstəliyi”, *bölmə* “nəlbəki”, *təpbə* “belləmə”, *yapba* “mal təzəyi” (Qb.), çalma “dəryaz”, *kəsmə* “böyük bıçaq”, *dəlmə* “quzu saxlanan yer”, *atma* “tır”, *artırma, irəliləmə* “uzun ip”, *qatma* “kiçik ip parçası” *geymə* “pen- cək” (Xoc.,Xv., Şş.) və s.

- **lama,-ləmə,-nama, nəmə,- rama** şəkilçisi isimlərdən sifət əmələ gətirir; məs.: *liğlama* “palçıqlı”, *çovannama* “qanacaqsız”, *çıntırrama* “çox arıq”, *selləmə* (K.) və s. Lerik şivəsində bu şəkilçinin **-ləmə** variantı geniş yayılmışdır; məs.: *çölləmə* “dəli”, *şalləmə* “yaylıq”, *cücüləmə* “arının balalaması”, *ipləmə* “axmaq”, *tığləmə* “üst- üstə doldurma” və s.

- **avar** şəkilçisi sifət əmələ gətirir; məs.: *dağavar* (yer) (Qaz.)

- **ərgi** şəkilçisi feillərə qoşularaq sifət əmələ gətirir; məs.: *pişərgi, gedərgi, köçərgi* (Qaz.), *köçərgi, gedərgi, kəsərgi, keçərgi*

(Təb.) və s.

- **van,- avan** şəkilçisi mal sözünə əlavə olunaraq, *malavan* “mal saxlayan, mala baxan” (Muğ.) düzəltmə sözünü əmələ gətirir.

- **vay,- əvay** şəkilçisi qeyri- məhsuldar şəkilçidir; məs.: *əlivay, türkəvay, kosavay* (Muğ.).

- **məl** qeyri- məhsuldar şəkilçi olub, ət sözü ilə işlənir, kimi qoşmasının mənasını ifadə edir; məs.: ətməl “acı” (Muğ.).

- **ana/-ənə** qeyri- məhsuldar şəkilçi kimi isimdən isim əmələ gətirir; məs.: *bağana* “dayaq, dirək”, *ətənə* “doğuşdan sonra heyvanın saldığı ət parçası” (Dər.).

- **a,-ə** qeyri- məhsuldar şəkilçi kimi isimdən isim əmələ gətirir; məs.: *zola* “uzun ağac”, *çətənə* “qanqal toxumu” (K.) *xam- ra, çəpərə* “toyuğun qabırğalı hissəsi”, *çətənə* “qanqal toxumu” (Qb.).

- **çağ/-cəğ/-cəg/-çəg** şəkilçisi məhdud dairədə işlənərək yeni mənalı sözlər əmələ gətirir; məs.: *sucəğ* “sulu yer”, *yelçəg* “yaylıq”, *qabçəg* “su qabı” (L.).

- **ğı,-gi,- gü,-gü** şəkilçisi feillərdən müxtəlif əşya və prosesin adını bildirən düzəltmə isimlər əmələ gətirir; məs.: *çalğı* “süpürgə növü”, *burğu, silgi, sürgü* “qapını içəri tərəfdən bağlamaq üçün uzun dəmir”, *səfgi* “xəstəlik adı” (Xoc., Şş.)

- **ix`,- üx`** şəkilçisi feillərdən müxtəlif mənalı isimlər əmələ gətirir; məs.: *kəsix`* “qohum, yaxın adam”, *çöpüx`* “çirkli yun” (Xoc.) və s.

Feil düzəldən şəkilçilər

- **la/-lə** (-**na/-nə/-da/-də/-ra/-rə**). Şivələrdə məhsuldar şəkilçi olub, müxtəlif nitq hissələrindən feil əmələ gətirir; məs.: *qadaxla* “mıxlamaq”, *qaşqala* “tələsik iş görmək”, *irəzələ`* “cəfdələ”, *ucula* “arzu etmək” (Ş.), *naçaxlamax* “xəstələnmək”, *örüşdəməx`*, *üz- dəməx`* “seçmək” (Qaz.), *tezdəməx`* (Br.), *kərdilə* “ləklə”, *qırmala*

“tikələ”, *çatıla* “kəndirlə”, *çomurra* “palçıqla” (Təb.), *açarra*, *avışda* “ovucla götürmək”, *bəlgələ* “nişanlamaq”, çətənnə “ala-çığın ətrafını qamışdan hörülmüş çətənlə bağlamaq”, *dəhmər-rə* “işin sürətini artırmaq”, *dımbızda* “yumruqlamaq”, *naçaxla* “xəstələnmək” (Qub.) və s.

-lan/- lən (-dan/-dən/-ran/- rən şəkilçisi vasitəsilə bir şeyə nail olmaq, əldə etmək, bir xüsusiyyətin vəziyyətini, keyfiyyətini, əlamətini meydana çıxarmaq və s. mənalar bildirən feillər əmələ gəlir; məs.: *allan* “baş qarışdırmaq, qızarmaq”, *dümələn* “çətin işlə məşğul olmaq”, *midilən* “yavaş iş görmək” (Ş.), *axtalan* “asmaq”, *aylan* “qonmaq”, *taşdan* “kəsilib atılmaq” (Dər.), *arvat-dan* “özünü arvad kimi aparmaq”, *gərrən* “yoğunlaşmaq”, *şellən* “lovğalanmaq” (Qub.) və s.

-laş/- ləş (-daş/-dəş/-raş/-rəş) şəkilçisi adlara qoşularaq qarşılıq, müstəqil vəziyyət və s. mənə bildirən feillər əmələ gətirir. Bu şəkilçi *-lan/- lən* şəkilçisi ilə eyni mənalı sözlər yaradır; məs.: *porpalaş/ porpalan* “iriləşmək, böyümək”, *gir- rəş/ girrən* “dolanmaq, yaşamaq”, *sallaş/ sallan* (Ş.), *gaflaşmax* “söhbət etmək” (Br.), *birədiləşmək* “bərabərləşmək” (Qaz.), *yaşlan* “yetişmək”, *yaylan* “yayılmaq”, *sün- büllən* (Təb.), *ağızdaş* “mübahisə etmək”, *gərrəş* “yoğunlaşmaq (səs)”, *kahallaş* “tənbəlləşmək” (Qub.) və s.

-xala/- gələ/- kələ şəkilçisi feillərə qoşularaq təkrarlılıq bildirir; məs.: *o:xala/ o:kələ, çalxala, sirkələ* (Ş.).

-al,-əl,-l şəkilçisi sifətlərdən feil əmələ gətirir; məs.: *acal* “acmaq”, *dikəl, dü- zəl, turşal* (Təb.), *boşal* “tənbəlləşmək”, *xoral* “bişdikcə yığılmaq”, *yuxal* “yum- şalmaq” (Qub.) və s.

-ix,-ix',- ux,- üx' şəkilçisi isim və sifətlərə əlavə olunaraq, əlamət, vəziyyət, keyfiyyət ifadə edən feillər əmələ gətirir; məs.: *qanix* “qana susamaq”, *otux* “ot yeməyə başlamaq” (Qaz.), *ajix* “acımaq”, *pisix* “ruhdan düşmək”, *yazix* “azmaq, çaşmaq” (Tov.), *azix* “yolundan çıxmaq”, *dadix* “dada gəlmək”, *tərsix* “halı pisləşmək”, *yanix* “halına yanmaq” (Qub.) və s.

-sı,-si,-su,-sü şəkilçisi isim və sifətlərdən müxtəlif mənalı feillər əmələ gətirir; məs.: *qaxsı* “quruyub qaxa dönmək”, *qox-cu* “azca iylənmək”, *günsü* “günvurma nəticəsində xarab olma”, *quraxcı* “susuzluqdan qurumaq” (Qaz.), *ağırsımax* “iylənmək”, *günsüməx* “gündə xarab olmaq”, *çiyisiməx* “xəmir olmaq” (Çən.) və s.

-ər,- dər şəkilçisi qeyri- məhsuldar olub düzəltmə feil əmələ gətirir; məs.: *dəvər* “üzə çıxmaq”, *közər* “yanmaq”, *büx`dər* “ipi bir- birinə bağlamaq” (Çən.).

-it,- it,- ut,- üt,-t şəkilçisi sifət və feillərə artırılaraq, müxtəlif mənalı feillər əmələ gətirir; məs.: *genit* “genişləndirmək”, *tuşut* “göstərmək”, *yozut* “aldatmaq”.

Sintaktik üsulla əmələ gələn sözlər

1. Azərbaycan dili şivələrində iki ismin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər digərlərinə nisbətən çoxluq təşkil edir.: *danadış* “həşərat adı”, *hacıbuğda* “qarğıdalı”, *itağacı* “toybaşı” (Dər.), *piypalan* “kök”, *dəmir dırnax* “qoçaq” (Çən.), *dilbaş* “xəstəlik adı”, *təhnəbel* “qozbel”, *ürəkgetmə* “xəstəlik adı”, *zı-ğzığ* “quş adı”, *qoz-qoz* “oyun adı” (Qub.), *dədəboyu* “imtiyaz”, *ayıbalası* “iri kərpic”, *ekiztayı* “əkiz doğulmuş uşaqlardan biri”, *ələmdolağı* “göyqurşağı” (Şş.,Xoc.) və s.

2. İsimlə feili sifətin birləşməsindən əmələ gələnlər: *aragirən* “aravuran”, *duztükən* “duzqabı”, *əlsüpürən* “əlüz dəsmalı” (Dər.), *vağyandırən* “kömürçü”, *yelqovan* “bitki adı”, *saçuzadan* “ətdə olan ağ damar”, *qapıbasma, qətqıran* (Qub.) və s.

3. İsimlə sifətin birləşməsindən əmələ gələnlər: *ağziyirtix, be-liquzdu* “qozbel”, *qarnıqurtdu* “paxıl” (Qub.) və s.

4. Sifətlə ismin birləşməsindən əmələ gələnlər: *uzunburun* “ağcaqanad”, *ağqanad* “milçək adı” (Dər.), *aladil* “yalançı”, *uzunqılça* (K.), *şəlpədodaq, qaranəfəs, ajıqıji* “vəzəri”, *girdəbel* “mişar”, *qarayollux* (Qub.) və s.

5. İki sifətin birləşməsindən əmələ gələnlər: Şorsulu “yer adı”, *uzındırax, lümə- quyriqlu* (L.) və s.

6. İsimlə sayın birləşməsindən əmələ gələnlər: *ağzıbir* “birgə”, *dozaxbir* “ağzına qədər dolu” (K.) və s.

7. Sayla ismin birləşməsindən əmələ gələnlər: *qırxbuğum* “bitki adı”, *beşdaş* “oyun adı”, *üşqulax* “yaba”, *biryollux* “həmişəlik” (Qub.), *qırxkombə* “zaman bildirən söz” (Dər.), *beşbarməğ, dördəyəğ, qırxbuğum* (L.), *üçəyax, qırxəyax, yeddiləvün* (Nax.).

8. Hər iki komponenti feil olanlar: *azılıyiv atmax* “meyvənin bir hissəsini yeyib atmaq”, *basıv ötürməx* “yemək”, *üzdürüf almax* “zorla almaq”, *qıfçıxlanıf getmək* “acıqlanıb getmək” (Çən.), *asıb-kəsməğ* “hədələmək”, *yoğırıb- yapbəğ* “biabır et-mək”, *sökib-dağıtməğ* “qarışıqlıq salmaq”, *basıb-bağləməğ* “yalan danışmaq”, *mı- sıb- durməğ* “incimək” (L.) və s.

9. Daxili obyektli feillər: *ot otdamax, su sulamax, dən dən-nəməx*, *üz üzdəməx*, *yağ yağılamax, xotma xotmalamax, biçin biçməx*, *qorux qorumax, sarıx sarımax* (K.).

10. Müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən əmələ gələnlər: *təkəm- seyrək, şeşəm- buynuz, birhəmmiz* “xeyli”, *tələm- təhdili* “tələsik” (Qub.) və s.

11. Eyni sözün təkrarı ilə əmələ gələnlər: *çin- çin* “üst- üstə”, *biççə- biççə* “diqqət- lə”, *mırgə- mırgə* “xırda- xırda” (L.), *buzla- buzla* “iri-iri”, *pürüm- pürüm* “parça- parça”, *hösün- hösün* “tələsik”, *pit- pit* “tənbəl”, *qum-quma* “narın yağış” (Ab.).

12. Təkrar olunan sözlərin arasına *ba, bə* ünsürünün əlavə olunması ilə əmələ gələnlər: *çimbəçin* “üst- üstdən” (Ab.).

13. Sözün təhriflə təkrarı ilə əmələ gələnlər: *həpeş- lepeş* “dağımq”, *xasun- xurun* “sakit”, *apaçə- qapaçə* “qaça- qaça”, *lap- padan- şappadan* “gözlənilmədən”, *çax- çax* “xırda alver” (Ab.) və s.

14. Analitik yolla düzələnlər: *toxdağ verməğ, tuş gəlməğ, uf eleməğ, qır basmağ* (Ab.).

Leksik üsulla sözlərin əmələ gəlməsi

Dialektlərin lüğət tərkibinin bir hissəsini də leksik üsulla əmələ gələn sözlər təşkil edir. Bu üsulla yaranan sözlər dialektin daxili qanunauyğunluqları əsasında və alınma sözlər hesabına formalaşmışdır. Bu proses iki şəkildə baş verir :1) ədəbi dildəki sözlərin dialektlərdə fərqli məna kəsb etməsi, 2) alınma sözlər.

Dialektlərin tarixi inkişafı prosesində daxili qanunauyğunluqlar əsasında bir sıra yeni mənalı sözlər meydana çıxmışdır. Bu tip sözlər ədəbi dildə işlənmir və ya ədəbi dildəki mənasından semantik cəhətdən fərqlənir. Semantik cəhətdən fərqlənmə isə leksik üsulla söz yaratma prosesində sözlərin çoxmənalılıqdan omonimləşməyə doğru gedən inkişafı nəticəsində, onların əlavə məna çaları qazanması nəticəsində baş verir. Dialektlərdə daxili imkanlar əsasında meydana çıxan sözlər:

Ağ sözü ədəbi dildə rəng bildirir, Xaçmaz, Salyan, və Şəmkir şivələrində “şalvarın ortası”, İmişli şivəsində “var- dövlət”, Salyan şivəsində “süfrə” mənalı ifadə edir.

Cılız sözü ədəbi dildə “zəif, arıq” mənasında işlənir. Bu söz Şirvan şivəsində “tək, yalqız”, əksər şivələrdə “tamam, tamamilə”, Balakən, Gəncə və Tovuz şivələrində “xüsusilə, ələlxüsus” mənalı bildirir.

Göbələk sözü ədəbi dildə bitki adını bildirdiyi halda, Zəngilan şivəsində “böyrək” mənası ifadə edir. Həkimlər de: r ki, göbələyində daş var (ADDL,185)

Xal sözü ədəbi dildə “üzdə qara ləkə” mənasında işlənir. Lakin Qax şivəsində “pencək” və “çayın kənarında çimmək üçün düzəldilən gölməçə” mənalı daşıyır (ADDL, 214)

Köynəx sözü ədəbi dildə “paltar adı” kimi ümumişlək sözdür. Dialektlərdə isə ədəbi dildəki mənasından əlavə, fərqli mənalı da bildirir. Biləsuvar şivəsində “arabanın dəmir oxunun yerləşdiyi ağac hissə”, Ağdaş, Mingəçevir və Şəki şivələrində “buğdanın nazik qabığı” mənalı da ifadə edir.(ADDL,263)

Qabaq sözü ədəbi dildə “qarşı” mənasında işlənir. Dərbənd şivəsində isə “alın” mənası ifadə edir. Məsələn: Üzüni anasının qabağına dayayanda tanıyıdı (17, 334)

Qabırğa sözü ədəbi dildə “insanın və heyvanın bədən üzvünün adı” mənasında işlənir. Bu söz həmin mənadan əlavə, Cəbrayıl şivəsində “arabanın hissəsi”, Qax və Ucar şivələrində “kirəmit düzmək üçün evin üstünə üfüqi qoyulan ağac” mənalarında sabitləşmişdir (ADDL, 272).

Qapı sözü ədəbi dildə “həyətin və ya evin giriş- çıxış yeri” mənası ifadə edir. Bu söz ədəbi dildəki mənasından əlavə, Ucar və Yevlax şivələrində “həyət”, Ordubad şivəsində “üstüaçıq eyvan” mənasında da yayılmışdır (ADDL, 278).

Qaş sözü ədəbi dildə əsasən “insanın gözünün üstündəki tük” mənasında işlənir. Qarakilsə şivəsində “yəhərin dalında və qabağında olan dik, çıxıq”, Zərdab şivəsində isə “evin çardağında maili düzülmüş ağaclar” mənaları da bildirir (ADDL, 285).

Qayçı sözü ədəbi dildə “alət adı” kimi işlənir. Şəki şivəsində həmin mənə ilə yanaşı, “evin çardağında bir- birinə çarpaz bərki-dilmiş ağaclar” mənası da bildirir (61, s. 238).

Qulaq sözü ədəbi dildə “insanın və heyvanın bədən üzvünün adı” mənasını daşıyır. Dialektlərdə həmin mənə saxlanmaqla fərqli mənalar ifadə edir: araba oxunun ucu (Dər., Qb.), istiqamət (Ağc., Gr., Qaz.), cəftə (Tov.), cəhrənin bir hissəsi (Cəb., G., Ş.) (ADDL, 313)

Qələm sözünün ədəbi dildəki mənalarından başqa, Kürdəmir və Naxçıvan şivələrində “növ”, Culfa şivəsində “daşyonan alət”, Salyan şivəsində “dəst” mənaları da yayılmışdır (ADDL, 291)

Dialektlərdə alınma sözlər

Azərbaycan dili yüzilliklər boyu fars, ərəb və İber-Qafqaz dilləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmuş, bu dillərdən bir-birinə sözlər keçmişdir. Sovet dönməsində rus xalqı ilə siyasi və iqtisadi

əlaqələr nəticəsində slavyan mənşəli xeyli söz dilimizdə işləklilik qazanmışdır. Alınma sözlər dialektlərdə əslinə uyğun şəkildə işlənməmiş, fonetik və semantik baxımdan dəyişikliyə uğramışdır. Dialektlərdə alınma leksikanın tərkibi müxtəlifdir. Şimal- şərqləhcəsində və Güney Azərbaycan şivələrində ərəb-fars sözləri, şimal-qərb şivələrində iber-Qafqaz sözləri üstünlük təşkil edir. Slavyan mənşəli sözlər bütün şivələrdə yayılmışdır.

Ərəb və fars sözləri. Dialektlərin lüğət tərkibində ərəb-fars mənşəli sözlər iki şəkildə işlənir: 1) fonetik və semantik baxımdan dəyişikliyə uğrayanlar: *asda~ ahəstə, əceb~əcayib, muşqulat~məşquliyət, irişğad~rişxənd, ma:nə~bəhanə* (B.), *qəfə~qəhfə* “çay”, *ərə~ərre* “mişar”, *səndəl~səndəli* “stul”, *fəş~fərs* “xalça” (Təb.), *vəsyət~vəsiyyət, xivət~xiffət, höysələ~hövsələ* (L.), *əkabur~əkabır* “çox bilmiş adam”, *şəmadət~şəmatət* “tənə, danlaq” (Ab.), *zayıf~zəif, tassiğ~təsdiq, irəfdar~rəfdar, sahat~saət, tər~təhər, şə:r~şəhər, xəş~xərc* (əksər şivə.).

2) mənə və fonetik cəhətdən əslinə uyğun şəkildə işlənənlər: *səf* “sıra”, *külfət* “ailə”, *bərq* “ışık”, *qəza* “hədisə”, *miz* “stol”, *bam* “bore” (Təb.), *siv* “künc”, *sos* “ləkə”, şip “səbət”, *ambır* “kəlbətin”, *beybut* “alət” (Lən.) və s.

Şivələrdə milli və ərəb-fars sözləri birgə işlənərək bir mənə ifadə edir; məs.: *çölili-biyaban, xəttəqapi* “oturaq” (Təb.), *üzbəsurət, yığcam, cuanəzən* (B.), *uzındıraz* (əksər şivə.).

Talış dilindən keçən sözlər: Azərbaycan dilinin cənub-qərb şivələrində (Lənkəran, Astara, Masallı, Lerik, Yardımlı) talış dilinin təsiri daha çox lüğət tərkibində özünü büruzə verir; məs.: *qandımə* “itdirəyi”, *kil* “küt”, *qədə* “kiçik”, *ker* “daş”, *çülə* “çöp”, *kijə* “quş”, *çərgül* “yaylıq”, *pilək* “düymə” və s.

Tat dilindən keçən sözlər. Bakı, Abşeron, İsmayilli və Dərbənd şivələrində məhdud dairədə tat mənşəli sözlərə də rast gəlinir; məs.: *əng* “arı”, *qağla* “gil qab”, *kələ* “yekəpər adam”, *nüməxart* “alaçıq, nimdaş”, *vəlvələguş* “yekəqulaq adam” (Ab.), *rişbaba* “üzüm adı”, *dambıl* “gavalı”, *cacu* “kirpi”, *kələ* “böyük”, *danku* “hədik”, *tov* “baca”, *dirix* “çarıq”, *xürş* “ağız” (Dər.) və s.

Slavyan və Avropa mənşəli sözlər; məs.: *naloğ, əsfal, iradio, bankə, numra, maşoq, balxon, umbermaq* (B.), *naylon, trahdır, kaleskə, döhdür, isfalt, tilfun* (Təb.), *şapkə-şabqa, işqaf, potilkə, poşt, aptek-əptek, duruba, usdul* (əksər şivə.), *sobra- niya* "iclas", *uşqulə* "məktəb", *uçitel* "müəllim", *karta* "xəritə" (Dər.) və s.

İber-Qafqaz dillərindən keçən sözlər: Şimal-qərb və Dərbənd şivələrində İber-Qafqaz dillərinin (ləzgi, avar, çaxur, gürcü) təsiri ilə məhdud dairədə həmin dilə məxsus sözlər işlənməkdədir; məs.: *adiy* "ana", *beteley* "əmi arvadı", *qamac* "daş", *qoc* "şalban", *daqoy* "it", *xayma* "palaz" (Zaq., Q., O.), *mərcəxər* "armud növü", *qaç* "dişi at", *qoc* "şalban", *daqqay* "it", *qumqumay* "bayquş" (Dər.) və s.

Gürcü dilindən keçən sözlər. Borçalı şivələrində gürcü mənşəli sözlər məhdud arealda özünü göstərir; məs.: *cəcə* "üzüm puçalı", *cincar* "gicikən", mərə "çökək yer", *məngəl* "oraq", *xımı* "otun bir növü", **şəşamadi** "yemək adı", *qod* "ölçü".

İstifadə və tövsiyə olunan ədəbiyyat

1. Abbasova R.A. Azərbaycan dilinin Qubadlı şivələri. Bakı, Çinar- Çap, 2006, 204 s.
2. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992, 330 s.
3. Abdullayev İ. Azərbaycan dilinin Lənkəran şivəsinə tələş dilinin təsiri haqqında/ Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1967, №2, s.57-64.
4. Abdullayev M. Saxur uşaqlarında nitq nöqsanları: onları necə aradan qaldır- malı?/ Ana sözü jurnalı, 1993, №1-6, s.14-16.
5. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1979, 208 s.
- 5a. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 390 s.
6. Allahverdiyev E.İ. Qarabağ dialektinin əfşar şivəsi. Filol. elm.nam.dis. avtorə- feratı, Bakı, 1995, 30 s.
7. Aslanov V. Feili idarə ilə əlaqədar olaraq isim hallarının miqrasiyası haqqında bəzi qeydlər/ Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, 1960, №2, 101-113.
8. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində inkarlıq və kəmiyyət kateqoriyaları. Bakı: EA- nın nəşriyyatı, 1963, 91 s.
9. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq- Qərb, 2007, 568 s.
10. Azərbaycan dialektoloji lüğəti, II cildə, Ankara, 1999-2003.
11. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası. Bakı: Elm, 1990, 284 s.
12. Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti. I cild (A hərfi), Bakı, 1930, 250 s.
13. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 308
14. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı: EA-nın nəşri, 1955, 258 s.

15. Azərbaycan dialektologiyasına giriş (metodik göstəriş). Tərtib edən: E.İ.Əzizov Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1993, 52 s.
- 16 Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı: EA-nın nəşri, 1967, 281
17. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı: Elm, 2009, 448 s.
18. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrin əvvəllərinə kimi). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, 687 s.
19. Azərbaycan dialektologiyasına dair mühazirələr (metodik vəsait). Tərtib edən: M.Məmmədli. Bakı: Zərdabi LTD, 2011, 104 s.
20. Babayev F.S. Azərbaycan dilinin Masis rayonu şivələri (fil.üzrə fə.l.dok. dis. əlyazması). Bakı, 1988, 310 s.
21. Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası (dərs vəsaiti). Bakı:Elm və təhsil, 2011, 440 s.
22. Bayramov İ.M. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi. Bakı:Elm və təhsil, 2016, 252 s.
23. Behbudov S.M. Azərbaycan dili şivələrinin frazeologiya lüğəti. Bakı:Elm və təhsil, 2011, 292 s.
24. Behbudov S.M. Azərbaycan dilinin Zəngilan şivəsi (fil. üzrə fə.l.dok. dis. əlyazması). Bakı,1966, 412 s.
25. Behbudov S.M. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti. Bakı:Nurlan, 2013, 206 s.
26. Bəşirov K.K. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı: Nurlan, 2009, 234 s.
27. Binnətova G.K. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri. Bakı: Nurlan, 2007, 176 s.
28. Cəfərov N.Q. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil normaları, üslublar.Bakı: Elm, 1990, 153 s.
29. Cəfərzadə M.M. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi. Bakı:Elm və təhsil, 2016, 380 s.
30. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: Maarif,1988, 308 s.

31. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı:Maarif, 1984, 308 s.
32. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 271 s.
33. Dəmirçizadə Ə.M. “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı: API nəşriyyatı, 1959, 157 s.
34. Dmitriev N.K. Ümumi qrammatik kateqoriyalar/ Azərbaycan dilinin qrammatikası (I hissə). Bakı: EA nəşri, 1951, s. 89-97.
35. Eyvazova R. Kişvəri “Divan” nın dili. Bakı: Elm, 1983, 139 s.
36. Əlizadə A. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində ismin yönlük halının morfoloji xüsusiyyətləri haqqında/ EA-nın xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1986, №1, s.113- 116.
37. Əlizadə S.Q. “Şühədanamə”də ismin hal kateqoriyası/ ADU-nun elmi əsərləri (dil və ədəb. seriyası), 1967, №1, s.72-79.
38. Əliyev Ə.İ. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı: Elm, 2003, 580 s.
39. Əliyeva N. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 192
40. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası :Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı (dərs vəsaiti). Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.
41. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilində morfoloji dialekt əlamətlərinin yaranması/ Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri. Bakı, 1986, s.29- 38.
- 41a. Əzizov E.İ. Dialektoloji atlas və dialektlərin qarışması problemi (2-ci məqalə)/ BDU-nun xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, Bakı, 2000, s.14-19.
42. Əhmədov B.B. Azərbaycan dili şivələrində fono- semantik söz yaradıcılığı. Bakı, 1994

43. Hacıyev İ.Ə. İsmayılı rayonunun şivələri (fil.üzrə fəl.dok. dis.əlyazması). Bakı, 1948, 327 s.
44. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (I cild). Bakı: Elm, 2012, 475 s.
45. Hacıyev T.İ. Cəbrayıl şivəsi. Bakı: Elm, 2018, 412 s.
46. Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin yazıya qədərki izləri haqqında/ Azərbaycan filologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1983, s.25-34
- 46a. Heyət Cavad. Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. II kitab, Bakı: Təhsil, 2011, 180 s.
47. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1987, 308 s.
- 47a. Hacıyeva Q.Ə. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin morfoloji xüsusiyyətləri (dərs vəsaiti). Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyat- Poliqrafiya Birliyi, 2017, 216 s.
48. Həməzəyev T.B. Azərbaycan dialektologiyasına dair materiallar (Yardımlı rayonu şivəsinin fonetikasi). Bakı: ADU nəşri, 1985, 61 s.
49. Həsənov A.Q. Türk dillərində təyinlərə aid təyinlər/ ADU-nun elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, 1968, №2, s.37-54.
50. Hüseynov A.Ə. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: API nəşri, 1979, 90 s.
51. Hüseynov A.Ə. Sarıbaş- İlisu şivələrində mənsubiyyət kateqoriyası/ API-nin elmi əsərləri (ictimai- pedaqogika-psixologiya və tarix- filologiya elmləri üzrə). Bakı, 1963, XXVI cild, s.163-169.
52. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1983, 357 s.
53. Hüseynəlizadə S.Y. Azərbaycan dilinin əfşar şivəsinin lüğət tərkibi. Fil.üzrə fəl. dok. dis. avtoreferatı, Bakı, 2014, 26 s.

54. Xasıyev Z.Ə. Heyvandarlıq və əkinçilik terminləri lüğəti. Bakı, 2000, 87 s.
55. Xəlilov Ş.X. “Əsrarnamə” nin dilində halların mənaca əvəzlənməsi/ EA-nın xəbərləri, Ədəb., dil və incəsənət seriyası, 1974, №4, s.82-89.
56. Xəlilov Ş.X. –q,-k şəxs sonluğunun Azərbaycan ədəbi dilində normalaşması tarixinə dair/ Azərb.SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri, 1974, №5, s.12-18.
57. Xəlilov Ş.X. “Əsrarnamə”nin dili. Bakı: Elm, 1988, 182 s.
58. Xəlilzadə Ə.O. İran Azərbaycan dialekt və şivələrində ahəng qanunu. Fil. üzrə fəl. dok. dis. avtoreferatı, Bakı, 2010, 26 s.
59. Xoşbatini H. Azərbaycan dilində arqolar. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 160 s.
- 59a. İraq- türkmən ləhcəsi. Bakı: Elm, 2004, 422 s.
60. İbrahimov B. Mərəzə rayonu şivələri (fil.üzrə fəl.dok.dis. əlyazması). Bakı, 1949, 400 s.
61. İslamov M.İ. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: EA-nın nəşri, 1968, 271 s.
62. İslamov M.İ. Türk dillərində əvəzliliklər. Bakı: Elm, 1986, 204 s.
63. Kərimov R.Ə. Hal, mənsubiyyət və xəbərlilik kateqoriyaları şəkilçilərinin bəzi xüsusiyyətləri (Şamxor şivələrinin materialları əsasında)/ EA-nın xəbərləri, Ədəb. dil və incəsənət seriyası, 1976, №1, s.72-78.
64. Kərimov Ş.M. Azərbaycan dilinin Çənbərək və Karvansaray şivələri. Bakı: Nurlan, 2004, 362 s.
65. Qaziyyəva N.Q. Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında dialektlərin rolu. Bakı, 2003, 146 s.
66. Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş.X. M.Zərir “Yusif və Züleyxa”. Bakı: Elm, 1991, 312
67. Qəmbərova S.B. Azərbaycan dilinin qərb şivələri ilə türk dilinin Qars şivələrinin leksikasının müqayisəli linqvistik təhlili. Fil. üzrə fəl. dok. dis. avtoreferatı, Bakı, 2017, 26 s.

68. Məmmədov N., Axundov A.A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1966, 256 s.
69. Mehdiyeva S.H. Yazılı dastanların dili ("Şəhriyar" dastanının materialları əsasında). Bakı: Elm, 1991, 136 s.
70. Məcidova Ə.B. Azərbaycan dilinin Lənkəran şivəsi (fil.üzrə fə.l. dok. dis. əlyazması). Bakı, 1970, 268 s.
71. Məmmədli M.Ə. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı: Zərdabi LTD, 2008, 240 s.
72. Məmmədli M.Ə. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı: Elm, 2003, 264 s.
73. Məmmədov Y.Q. Orxon- Yenisey abidələrində adlar. Bakı: API nəşri, 1979, 112
74. Məmmədov Ş.X. Azərbaycan dilinin Yardımlı rayon şivələri. Bakı:Təhsil, 2007, 166 s.
75. Mirzəzadə H. İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1990, 376 s.
76. Məmmədova Q.G. Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri. Bakı, 2004, 156 s.
77. Mollazadə S. Azərbaycan dilinin Qax rayonu şivələri (fil.üzrə fə.l. dok. dis. əlyazması). Bakı, 1966, 354 s.
78. Müasir Azərbaycan dili, II hissə, Bakı: EA- nın nəşri, 1980, 510 s.
79. Məmmədli Qıpçaq. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Bakı: Elm, 2000, 453 s.
- 79a. Naxçıvan MSSR- in dialekt və şivələri. Bakı: EA nəşri, 1962, 321 s.
80. Parənci F. Azərbaycan dilində III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi haqqında/ EA-nın xəbərləri, Ədəb. dil və incəsənət seriyası, 1983, № 2, s.69-71.
81. Ramazanov K.T. Azərbaycan dilinin Salyan şivəsi (fil.üzrə fə.l.dok.dis.əlyazması). Bakı, 1955, 472 s.
82. Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y. Orxon- Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı,1993, 390

83. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı: EA-nın nəşri, 1961, 274 s.
84. Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Bakı: EA-nın nəşri, 1965, 318 s.
85. Rzayeva Z.İ. M.Əmaninin dilində hal kateqoriyasının bəzi məsələləri/ EA-nın xəbərləri (Ədəb. dil və incəsənət seriyası), 1973, №4, s.98- 105.
86. Sadıqov B. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasıdan xüsusi kurs: Dialekt və şivə materialları əsasında. Bakı: API nəşri, 1977, 103 s.
87. Seyidov Y.Ə. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfolojiya). Bakı: Bakı Universiteti nəşri, 2000, 374 s.
88. Sümer Faruq. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, 432 s.
89. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq- Qərb, 2008, 416 s.
90. Şirəliyev M.Ş. Bakı dialekti. Bakı: EA-nın nəşri, 1957, 224 s.
91. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının son nailiyyətləri/ EA- nın xəbərləri (Ədəb. dil və incəsənət seriyası), 1970, № 2, s.3-6.
92. Şükürlü Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993, 336.
93. Tahirov İ.M. Dialekt leksikasında alınma sözlər. Bakı: Nurlan, 2004, 136 s.
94. Tanrıverdi Ə.V. Kitabı-Dədə Qorqud və qərb ləhcəsi. Bakı: Nurlan, 2004, 171
95. Teymurlu Z.M. Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində işlənən ortaqlar sözlər (fil.üzrə fə.l.dok.dis.avtorəferatı). Bakı, 2013, 25 s.
96. Vəliyeva G.Q. Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası. Bakı:- Nurlan, 2001, 167 s.
97. Vəliyev A.H. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Bakı: Elm, 2005, 335 s.
98. Vəliyev İ.D. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində keçmiş zamanın ifadə formaları. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 213 s.

99. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 345 s.
100. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı : MBM nəşriyyatı, 2008, 358 s.
101. Zeynalov F.R. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, 311 s.
102. Zeynalov F.R., Əzizov E.İ. Arpaçay kəndlərinin şivələri (ikinci məqalə)/ Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri (Dil və ədəb. seriyası), 1978, №1.

Rus dilində

103. Аббасов А.М. Некоторые заметки об Афшарах Афганистана/ Сов. тюркология, 1975, №4, с.72-81.
104. Абдуллаев Ф.А. Фонетика хорезмских говоров//Опыт монографического описания огузского и кыпчакского наречий узбекского языка. Ташкент: ФАН, 1967. 246 с.
- 104а. Агаев А.Г. Говор Джалилабадского района азербайджанского языка. Автореф. дис. канд. филол. наук. Баку, 1975, 39 с.
105. Афлетунов А.Ш. Языковые особенности татар западной и юго-западной БА ССР. Автореф. дис. канд. филол. наук. Казань, 1961, 24
106. Ализаде А. Дж. Категория числа в азербайджанском языке /на материале письменных памятников XIV-XIX веков/. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Баку, 1966, 25 с.
107. Ализаде С.Г. Именные части речи в “Шухаданаме”. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Баку, 1966.
108. Алиев А.Ю. Наманганская группа говоров узбекского языка. Автореф. дис. д-ра филол. наук. Баку, 1973, 50 с.
109. Аракин В.Д. Категория принадлежности/Сравнительная историческая грамматика тюркских языков (Морфология). М., 1988, с.22-28.
110. Аслиддинов С. Категория принадлежности в современном узбекском литературном языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. Самарканд, 1964, 26 с.
111. Атаев К. Основной, родительный, винительный падежи в туркменском языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. Ашхабад, 1959, 20 с.
112. Ахмедов Б.Б. Говоры окрестностей города Мингечаура. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Баку, 1967, 21 с.
113. Бабаев Ф.С. Азербайджанские говоры Масисского района Армянского ССР. Автореф. дис. канд. филол. наук. Баку, 1988, 29 с
114. Багиров Г.А. Говоры азербайджанского языка сисианского района Армянской ССР. Автореф. дис... канд. филол. наук. Баку, 1966, 25 с.
115. Бакеев К.О. Ноокатский говор Ошской области. Автореф. дис... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1952, 52 с.
116. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты /грамматика, тексты и словарь/. М.-Л., Изд-во АН СССР, 1940, 270 с.
117. Баскаков Н.А. Тюркские языки. Москва: Изд-во восточ. литературы, 1960, 243 с.
118. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. ч. II. Москва, Изд-во АН СССР, 1952, 544 с.
119. Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского /ойротского/ языка. Диалект черневых татар туба-кижи. Москва: Наука, 1965, 339 с.
120. Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского /ойротского/ языка. Диалект кумандинцев /куманды-кижи/. Москва: Наука, 1972, 279 с.
121. Баскаков Н.А. Система спряжения или изменения слов по лицам языках тюркской группы /ИСГТЯ. ч. 2. Морфология, Москва, Изд-во АН ССР, 1956, с.263-304.
122. Бехбудов С.М. Зангеланский говор азербайджанского языка. Автореф. дис.. канд. филол. наук. Баку, 1966, 25 с.

123. Бердыев Р. Диалектные данные туркменского языка - один из источников при разработке сравнительной грамматики тюркских языков//ВДТЯ, Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1963, с.16-24.
124. Благова Г.Ф. Тюркское склонение в ареально-историческом освещении: Юго-восточный регион. Москва: Наука, 1982, 300 с.
125. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками, 2-е изд. Казань, Татаргосиздат, 1953, 220 с.
126. Векилов А.П. Турецкая диалектология, ч.1. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1973, 102 с.
127. Векилов А.П. Аффиксы падежей в Анатолийского-турецкий диалектах/ Вопросы тюркологии, Баку, 1971, с.241-249.
128. Велиев З. М. Азербайджанские говоры Басаркечарского района Армянской ССР. Автореф. дис.. канд. филол. наук. Ереван, 1955.
129. Вопросы диалектологии тюркских языков. Уфа: БФАН, 1985, 155 с.
130. Вопросы диалектологии тюркских языков. т.2. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1960, 233 с.
131. Вопросы диалектологии тюркских языков. т.3. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1963, 291 с.
132. Воронкин А.С. Северо-западная группа говоров якутского языка. Якутск, 1984, 221 с.
133. Гаджиев И.З. Категории принадлежности в современном азербайджанском языке. Автореф. дис.. канд. филол. наук. Баку, 1975, 40
134. Гаджиев Т.И. Джебраильский говор азербайджанского языка. Автореф. дис... канд. филол. наук. Баку, 1962, 21 с.
135. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики. Среднеазиатский ареал. Москва: Наука, 1975, 303 с.

136. Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. Москва: Наука, 1979, 263 с.
137. Гаджиева Н.З. Существовал ли глагол - связка настоящего времени в тюркских языках? /Советская тюркология, 1971, №5, с.3-10.
138. Гамзаев Т. Ордубадский диалект. Автореф. дис.. канд. филол. наук. Баку, 1960, 26 с.
139. Грамматика туркменского языка. Ашхабад: Ылым, 1970, 503 с.
140. Джангидзе В.Т. Дманисский говор казахского диалекта азербайджанского языка. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1965, 154 с.
141. Джамалов Я.Т. Падежи имен существительных в говорах азербайджанского языка на территории Армянской ССР. Автореф. дис.. канд. филол. наук. Баку, 1981, 23 с.
142. Джафарли А.К. Казахский диалект азербайджанского языка. Автореф. дис.. канд. филол. наук. Баку, 1962, 25 с.
143. Джафарзаде М.М. Говоры имишлинского района азербайджанского языка. Автореф. дис.. канд. филол. наук. Баку, 1969, 29 с.
144. Джафаров И.Г. Говоры Таузского района. Автореф. дис.. канд. филол. наук. Москва, 1954, 15 с.
145. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М., Изд-во вост. лит., 1962, 607 с.
146. Дмитриев Н.К. Категория числа /ИСГТЯ, ч. 2. Морфология, Москва, 1956, с.65-71.
147. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М. - Л., Изд-во АН СССР, 1940, 206 с.
148. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М. - Л., Изд-во АН СССР, 1948, 276 с.
149. Дмитриев Н.К. Категория принадлежности /ИСГТЯ ч.2. М., 1956, с.22-38.

150. Дмитриев Н.К. К истории аффиксов сказуемости / ИСГТЯ ч.2. Морфология. М., 1956, с.5-16.
151. Дмитриева Л.В. Язык Барабинских татар. Ленинград: Наука, 1981, 225
152. Дульзон А.П. Происхождение алтайских показателей множественного числа //Сов.тюркология, 1972, №2, с.3-15.
153. Зейналов Ф.Р. О языке афшаров/ *Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti nəşri, 1986, s.3- 12.
154. Зияева М.Т. Исследование памятника XIV в. “Китаб ат тухфат уз закиййа фил-лугат-ит туркиййа”. Автореф. дис.. канд. филол. наук. Ташкент, 1972, 30 с.
155. Иманкулиева К. Шарурские говоры азербайджанского языка. Автореф. дис.. канд. филол. наук. Баку, 1991, 29 с.
156. Исхаков Ф.Г. Имя существительное //ИСГТЯ, Москва, 1956, с.78-89.
157. Исхаков Ф.Г. Местоимения /ИСГТЯ ч. 2., М., 1956, с.208-263.
158. Каземь-Бек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Второе издание. Казань, 1846. 437 с.
159. Каримов К. Категория падежа в языке “Кутадгу билиг”. Автореф. дис... канд. филол. наук. Ташкент, 1962, 25 с.
160. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М. - Л.; Изд-во АН СССР, 1956, 569 с.
161. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М. - Л.; Изд-во АН СССР, 1960, 446 с.
162. Кононов А.Н. Показатели собирательности - множественности в тюркских языках. Л.; Наука, 1969, 32 с.
163. Кулиев И.К. Агджабединские говоры азербайджанского языка. Автореф. дис.. канд. филол. наук. Баку, 1977, 33 с.
164. Кулиев К. Древнетюркской лексический пласт Кубинско- Дербендского диалекта азербайджанского языка. Баку, Нурлан, 2007,152
165. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва: Изд-во АН СССР, 1951, 451 с.
166. Малов С.Е. Язык желтых уйгуров /словарь и грамматика/. Алма-Ата: Изд-во АН Каз. ССР, 1957, 197 с.
167. Мамедали Кыпчак. Категория падежа в тюркских языках. Баку: Издво БГУ, 1994, 151 с.
168. Материалы по грамматике современного чувашского языка. Чебоксары, 1957.
169. Менглиева Н. Некоторые фонетические, морфологические и лексические особенности сакарского диалекта туркменского языка //ВДТЯ, Баку, 1966, с.117-130.
170. Моллазаде С.М. Говоры Кахского района Азербайджанской ССР. Автореф. дис... канд. филол. наук. Баку, 1966, 27 с.
171. Мусаев К.М. Грамматика караимского языка /фонетика и морфология/, Москва: Наука, 1964, 343 с.
172. Мусаев К.М. Способы выражения принадлежности в караимском языке //Тюркологические исследования, М. - Л., 1963, с.76-82.
173. Насилов В.М. Древнейгурский язык. М: Изд-во вост. лит., 1963, 122 с.
174. Патачкова Д.Ф. Категория падежа в качинском диалекте хакасского языка //ВДТЯ, Баку, 1966, с.153-166.
175. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка /фонетика и морфология/. Москва: Наука. 1964, 296 с.
176. Рагимов М.Ш. О книге “Азербайджанская диалектология” //ВДТЯ, т. 2. Баку, 1960, с.229-233.
177. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание: Морфология, М., Изд-во иностр. лит., 1957, 254 с.
178. Рясянин М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. Москва: Изд-во иностранной

- литературы, 1955, 220 с.
179. Садыхов Б.П. О некоторых кыпчакских элементах в айрумском говоре азербайджанского языка //ВДТЯ, Баку, 1966, с.178-182.
 180. Садыхов Б.П. Кедабекские говоры азербайджанского языка. Автореф. дис... канд. филол. наук. Баку, 1964, 30 с.
 181. Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. т.I. Москва: Изд-во АН СССР, 1953, 240 с.
 182. Серебrenников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, Москва: Наука, 1986, 301 с.
 183. Соколов С.А. Категория числа в турецком литературном языке/Сов. тюркология, Баку, 1970, №4, с.71-82.
 184. Соттаев А.Х. Имя существительное в карачаево-балкарского языке. Нальчик: Эльбрус, 1968, 84 с.
 185. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология Москва: Наука, 1988, 557 с.
 186. Тажмурадов Т. Категория принадлежности на современном туркменском языке. Автореф. дис... канд. филол. наук. Ашхабад, 1959, 18 с.
 187. Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар в отношении к татарскому и другими тюркским языкам. Автореф. дис.. д-ра филол. наук. М., 1989, 33 с.
 188. Тушмалишвили Г. Особенности говора азербайджанцев Гардабанского района. Автореф. дис.. канд. филол. наук. Тбилиси, 1972, 21 с.
 189. Харитонов Л.Н. Современный якутский язык /Фонетика и морфология/. Якутск, 1947.
 190. Чуркин Т.Я. Из наблюдений над Чувашскими говорами/ Тюркологические исследования. М. -Л., 1963, с.152-177.
 191. Ширалиев М.Ш. Проблема диалектных членения языка/ Вопросы диалектологии тюркских языков, Баку, 1960, т. 2, с.96- 102.

192. Ширалиев М.Ш. Кыпчакские элементы в азербайджанском языке /на материале диалектов и говоров / Исследования по грамматике и лексике тюркских языков. Ташкент, Изд.-во "Наука" Узб. ССР, 1965, с.8-15.
193. Ширалиев М.Ш. Одиалектной основе азербайджанского литературного языка / Вопросы языкознания, 1958, №1, с.81-85.
194. Ширалиев М.Ш. Диалекты и говоры азербайджанского языка. Баку: Элм, 1983, 196 с.
195. Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. Из Восточного Туркестана. М. - Л.; Изд.-во АН СССР, 1961, 201
196. Щербак А.М. К характеристике системы тюркских падежей в плане содержания//Сов.тюркология, Баку, 1972, №4, с.3-11.
197. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков /имя/. Ленинград: Наука, 1977, 191 с.
198. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков /Глагол/. Ленинград: Наука, 1981, 181 с.

Başqa dillərdə

199. Aksoy Ö.A. Gaziantep ağzı (qramer, fonetik, morfoloji-sintaksis). İstanbul 1945, 414 s.
200. Амансарыев Ж. Туркмен диалектологиясы. Ашгабат: Туркменистан нешрияты, 1970, 380 с.
201. Arpaçay Köylerinden Derlemeler. 2 Baskı. Ankara, 1988, 398 s.
202. Bang W. Vom koktürkischen zum Osmanischen, Berlin, 1917.
203. Çağatay S. Türkçede η-ğ sesine dair/ TDAY, Belleten, Ankara, 1954, s.15.
204. Doerfer G. Khalag and Relation to the other Turkic languages// ТДАУ - 77, Belleten, Ankara, 1970, s.20-30.

205. Doerfer G. Das Chorasane türkische/ TDAY, Belleten, 1977, Ankara, 1978, s. 158- 168.
206. Ergin M. Azeri Türkçesi. II baskı. İstanbul, 1881, 256 s.
207. Ercilasun A.B. Kars ili ağızları (ses bilqisi). Ankara, 1983, 386 s.
208. Gökdağ B.A. Salmas ağzı (Güney Azerbaycan Türkçesi üzerine bir incele- me). Çorum: 2006, 412 s.
209. Gökdağ B.A., T.Doğan. İranda Türkler ve Türkçe. Ankara, 2016, 580 s.
210. Gülcahan Pehlivan. Hemedan bölgesi (İran) Bahar ağzı üzerine// Diyalektoloq, 2011, sayı 3, s.33- 51.
211. Heyet C. Horasan türkçesi // Türkologiya jurnalı, Bakı, 1994, №1, s.34-46.
212. Heyet C. “Sunqur Türkleri”, Türkler, c.20, Ankara, s.675- 678.
213. Karahan L. Anadolu ağızlarının sınıflandırılması. Türk Dil Kurumu Ya- yınları, Ankara, 2014, 204 s.
214. Karini J. Erdebil ili ağızları (doktora tezi). Ankara: 2009, 529 s.
215. Korkmaz Z. Bartın ve yöresi ağızları (Türkoloji Dergisi, Ankara, 1964, I c.
216. Korkmaz Z. Anadolu ağızlarının etnik yapı ile ilişkisi sorumu/ TDAY, Belle- ten, 1971, s.21-32.
217. Gabain A. Von. Eski Türkçenin Qrameri (çeviren Mehmet Akalın). Ankara, 1988, 313 s.
218. Мирзаев М.М. Узбек тилининг Вухоро группа шева- лари. Тошкент: ФАН нашрийети, 1969.
219. Talip Doğan. Urmiye ağızları (doktora tezi). Kırıkkale, 2010, 535 s.
220. Tekin T. Tuna Bulgarları ve dilleri. Ankara, 1987, 70 s.
221. Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü , VI cild, Ankara, 2009, 4844
222. Воронкин М.С. Саха диалектологиятын очерката. Якутскай, 1980, 240,

Altun yaruk- Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı. (Tərtib edən: Ə.A. Quli- yev). Bakı, 1993, s. 196- 209.

CAƏA- Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, II cild- də. Bakı: 1983, 578

Dastani- Əhməd Hərami- Dastani- Əhməd Hərami (Tərtib edən: T.Onay). İstanbul, 1946, 126 s.; Dastani- Əhməd Hərami (Tərtib edən: Ə.Səfərli). Bakı, 1979, 93 s.

Əmani- Əmani M. Əsərləri (Tərtib edən: Ə.Səfərli). Bakı: Yazıçı, 1983, 339 s.

Əsrarnamə- Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili ta- rixi. Bakı: Maarif, 1983, s.127- 129.

Fədəi- Fədəi. Bəxtiyarnamə (Tərtib edən: Q.Məmmədli). Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşri, 1957, 154 s.

Füzuli- Füzuli M. Seçilmiş əsərləri, II cild. (Tərtib edən: B.Feyzullayeva, T.Kərimov). Bakı: Azərnəşr, 1988, 581 s.

Həqiri- XIII- XVI əsrlər Azərbaycan şeiri, III cild.(Tərtib edən: C.Qəhrəma- nov) Bakı: Elm, 1984, s.495- 510.

Xətai- Xətai Ş.İ. Əsərləri, II cild. (Tərtib edən: Ə.Məmmə- dov). Bakı: Azər- nəşr, 1975, 411 s.

MK- Kaşğari M. Divanü- lüğat- it türk tercümesi (Çevirən B.Atalay). Ankara, 1986, c.1-3; Divanü- lüğat- it-türk (Çevirən R.Əskər). Bakı: Ozan, 2006, IV c.

KDQ- Kitabı- Dədə Qorqud (Tərtib edən: F.Zeynalov, S.Ə- lizadə). Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.

Kişvəri- XVIII- XVI əsrlər Azərbaycan şeiri, III cild, Bakı: **QB-**Balasağunlu Elm, 1984, 301 Y. Qutadqu bilik –xoşbəxtliyə aparan elm (Çevirən: K.Vəli- yev, R.Əskər). Bakı:Azərnəşr, 1994, 492 s.

Qazi Bühranəddin- Bühranəddin Q. Divan (tərtib edən: Ə.Səfərli). Bakı:Azər- nəşr, 1988, 655 s.

Məhəmməd- Məhəmməd. Şəhriyar dastanı (Tərtib edən: Ə.Səfərli). Bakı: Yazı- çı, 1987, 207 s.

Nəsimi- Nəsimi İ. Əsərləri, III cildə (Tərtib edən: C.Qəhrəmanov). Bakı: Elm, 1973.

Nəbatı- Nəbatı S.Ə. Seçilmiş əsərləri (Tərtib edən F.Qasımzadə). Bakı: Yazıçı, 1958, 156 s.

Oğuznamə- Oğuznamə (Tərtib edən: S.Əlizadə). Bakı: Yazıçı, 1987, 223 s.

Orxon- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва, 1951, 451 с.; Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y. Orxon- Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, s.43-183.

Sabir- Sabir M.Ə. Hophopnamə (Tərtib edən: M.Məmmədov). Bakı: Yazıçı, 1980, 556 s.

Səhənd- Səhənd. Sazımın sözü (Tərtib edən: R.Qənbər qızı). Bakı: Yazıçı, 1984, 254 s.

S.Fəqih- Hacıyeva Z.T. Sulu Fəqih. Yusif və Züleyxa. (Mətn və leksik öçerk). Bakı: Maarif, 1991, 175 s.

M.Şəhriyar- Şəhriyar M. Aman ayrılıq (Tərtib edən: Q. Beqdeli; H.Məmməd- zadə). Bakı: Yazıçı, 1981, 106 s.

Şühədanamə- Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi (öçerklər və materiallar). Bakı: Maarif, 1983, s.149-155.

Uyğur- Əski türk yazılı abidələri müntəxabatı (Tərtib edən: Ə.A.Quliyev). Bakı: Bakı Universiteti nəşri, 1992, s.107- 277.

Vaqif- Vaqif M.P. Əsərləri (Tərtib edən: H.Araslı). Bakı: Azərnəşr, 1968, 280 s.

Yenisey- Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков (тексты и переводы) М.-Л., 1952, Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y. Orxon- Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, s.207- 306.

Y.Məddah- Məddah Y. Vərqa və Gülşa (XIII- XVI əsrlər Azərbaycan şeiri. III cild, Bakı: Elm, 1984, s.148- 208.

Zərir- Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş. Zərir M. Yusif və Züleyxa (poemanın mətni və tarixi- qrammatik öçerk). Bakı: Elm, 1991, 307 s.

İxtisarlar

a) Rayon adlarının ixtisarı

Ab.- Abşeron

A. - Ağsu

Ağ. - Ağdam

Ağd. - Ağdaş

Ağs.- Ağstafa

Ağc.- Ağcabədi

Am. - Amasiya

Ay.- Ayrım

B.- Bakı

Bl.- Balakən

Bar.- Barana (Noyemberyan)

Bər.- Bərdə

Bk.- Basarkeçər

B.Qk.- Böyük Qarakilsə

Br.- Borçalı

Bs.- Biləsuvar

Cəb.- Cəbrayıl

Cəl.- Cəlilabad

Cən.Azərb.- Cənubi Azərbaycan

Cul.- Culfa

Çən.- Çənbərək

Daş.- Daşkəsən

Dər.- Dərbənd

Dm.- Dmanisi (Başkeçid)

Dəv.- Dəvəçi

Ərd.- Ərdəbil

F.- Füzuli

Gəd.- Gədəbəy

G.- Gəncə

Gg.- Göygöl

Gr.- Goranboy
 Göy.- Göyçay
 Ham.- Hamamlı
 Həm.- Həmədan
 Xaç.-Xaçmaz
 Xoc.- Xocalı
 Xk.- Xankəndi
 Xv.- Xocavənd
 İm.- İmişli
 İt.- İraq türkmanları
 İr.- İrəvan
 İs.- İsmayılı
 K.- Karvansaray
 Kəl.- Kəlbəcər
 Kr.- Kürdəmir
 Q.- Qax
 Qaz.- Qazax
 Qar.- Qarabağ
 Qard.- Qardabani
 Qf.- Qafan
 Qk.- Qarakilsə
 Qəb.- Qəbələ
 Qob.- Qobustan
 Qb.- Quba
 Qub.- Qubadlı
 Qus.- Qusar
 Laç.- Laçın
 L.- Lerik
 Lən.- Lənkəran
 Mar.- Marağa
 Mr.- Marneuli
 Meğ.- Meğri
 Mər.- Mərəzə
 Min.- Mingəçevir

Muğ.- Muğan
 Nax.- Naxçıvan
 O.- Oğuz
 Ord.- Ordubad
 Sab.- Sabirabad
 S.- Salyan
 Sal.- Salmas
 Səd.- Sədərək
 St.- Saatlı
 Şam.- Şamaxı
 Şah.- Şahbuz
 Ş.- Şəki
 Şəm.- Şəmkir
 Şr.- Şərur
 Şir.- Şirvan
 Şş.- Şuşa
 Tab.- Tabasaran
 Təb.- Təbriz
 Tər.- Tərtər
 Tov.- Tovuz
 Uc.- Ucar
 U.- Urmiya
 Yar.- Yardımlı
 Yev.- Yevlax
 Zaq.- Zaqatala
 Z.- Zəncan
 Zən.- Zəngilan
 Zb.- Zəngibasar
 Zər.- Zərdab

Mətnlər

Cənub şivələri

Toy adəti

Axi bıra kimin dö:l. Elə var ki, oğlan qızı görmir. Elə ki gördülə söüsdülə elçi göndərilə. Sözikeyən, annıaçıx əğsəqqəllər yı-ğışilla evdən gedillə elçilığa. Bi qismət yi:lənnən so:ra söz açılır. Ay Cabbar dayı, bülüsən nəyə gəlmişux sə:n evua. Bülmürəm. Elçilığa gəlmişux. Maşalla qız da böüyüp, oğlan da böüyüp. Oğlan əsil nəşəb yerin adamıdı, qız da əsil yerin qızıdı. Bis sənnən xa:ş eli:rux bizim qəlbimizi sındırmayasan. Qızıvi verəsən Həsən dayın oğluna. Qabaxca nəm-nüm eli:r. So:ra əğsəqqəllər hərəsi bi yannan di:r. Ə kişi, yaxşı adamdıla, alla mübarəx' eləsin. Orda razılaşılla. Nişan di:rux, nişan aparılla. Cümə ahşamı nişan aparıx. Nə istisən bizdən qızıvun nişanna, nə istisən? Dillən görax nə istisən? Döt dana qoyın isti:rəm, 2 meşok un isti:rəm, 5 kəllə qət isti:rəm, 5 kirvənkə çay isti:rəm. Onın nə lazımdı hammısın sənnən isti:rəm. Cümə ahşamı oğlan öyünnən bı əşyalar o vəx maşın yox idi, camahatın başında gedirdi. Qəndi, çayı düzüllə meymeyilərə, qoyılla cəvan uşaxların başna, bizim dil xanəndə vıra-vıra gedillə qız öynə. Qız öyündə o aparılan şeyləri yi:llə, içillə, diyillə, gülüllə. Kəbin o gün kəsiliri bizzə. Nişan aparılan gün qız öyində kəbin kəsiliri. Oğlan bı öyə gəlib gedəndə qeyinasıynan, baldızıynanmı, bı xanəbadəynən məhrəm olsun. Kəbin kəsilənnən so:ra oğlan diyirdi ki, toyımı eli:b qızı aparacağam. Oğlan əyə dö:lətdi yerin oğlu olseydi, kətdə nəqəd adam var toya çağırılma. Həsən ağa:n oğlinin toyıdı öydə bi də var, iksi də var gəlsin toya. İkü:n gedisən o toya orda yeməx' yoxdi. Aşix çalır ça:rır, çay içilir. Üçiminci diyən gün orda yeməx' vardı. Gedisən yi:sən, içisən, ətdimi, plo:dimi – oları yi:llə toyı elillə, camahat dağılır gediri.

/ Təbriz, İsmi-Kəmər kəndindən, Abbas Şəfizadə, 71 yaşında, savadsız/

Birliyin gücü

Biri vardı, biri yoxdu, bi kətdi vardı. Bı kətdinin bicə parça bossan yeri vardı. Kətdi həməən yerdə qavın əxmişdi. Qavınların içində bi sarı' qavın vardı ki, adamı lap pələbaş edirdi. Kətdi bı qavını qırmırdı ki, hana aparsın. Bəyə onnan bi xələt ala. Əmə qəza işi tərsinə çəvirirdi. Birində han ava çıxmışdı. Yolu kətdinin bossanının yanınnan geşdi. Han bossana gedib sarı' qavını gördü. İssədi sarı' qavını qırsın, gördü qavın hələ calaydı. Han kətdini yanına çəğirib dedi:

- Üç gün keçər, dördüncü günü bı qavını mə gətirərsən.

Kətdi baş əyib dedi:

- Han sağ olsun, elə mən bı qavını sə gətirəcəxdim. Baş üssə, gətirəm.

Kətdi oğlu Əlyarla iki gün keşix çəkдилər. Axırncı gün də keşix çəkib, qavını hana aparacaxdılar. Əlyar gedib gördü ki, sarı' qavını davşan yaralayib. əlyar qavının qalanın da özü yeyənnən sora özün atasına çatdırıp dedi:

- Ata, davşan bossana girip, sarı' qavını yeyip.

Kişi canbakəllə hanın yanına gedip dedi:

- Han başına dönüm davşan bossana girip sarı' qavını yeypdı.

Han bu sözü eşidənnən otdandı. Əmr etdi:

- Əlyarın boynun əlbəhəm vurassız.

Əlyar baxdı ki, bıdı, davşan gəlir. İssədi onı vıra. Əmma davşan qaşmadı. Davşan adam kimi dil açıp dedi:

- Gəl ikimiz bürleşək, hanı öldürəx.

Əlyar davşannan razı qaldı. Davşan gecə özün hanına mevliyinə saldı. Sər tezzən bəğban bəğə girip gördü ki, bəğdə üzüm qalmayıp, həmsi əzilib, yerə tökülübdü.

Han at mindi, çölə çıxdı. İki gün dolandı. Əmmə davşanı tapa bilmədi. Özü də uzanıb yatdı. Davşan hanın başı üssündə durdu. Var gücüynən hanın gözdərin cırmaxladı. Əlyar da torpağı onun gözüne tökdü. Han iki gözzən kor olub, gecəni çldə qaldı. Qurdquş hana hücum eləyib onu parçaladı. Əlyarın davşan da hanın zülmündən sivişдилər. Davşan Əlyarı tapıb dedi:

- Əlyar, gördün öldürərix. Birriyin qavağında zülm dəyana bülməz.

(Ordubad rayonu, Dəstə kəndi, Rəhimov Əbdürrəhim Məmmədsadiq o. 73 yaşında)

Pətəx`li haqqında rəvayət

“Pətəx`li” delən dağ bizim bı Badamlı kəndinin kəşşəndədi. Yekə bir dağdı. Kənardan baxanda adama elə görünürkən, dağın döşündə xeyləx` pətəx` var, arılar da kı vızhavızla işdiyir. Sən dağa yavıxlaşdıxcan arılar səndən uzaxlaşır. Gethaget, görürsən kin, nə arı var bırdə, nə də pətəx`. Hamsı daşdı. Bax bı haxda qocalarımız bizə danışardılar. Onnar dərdilər ki, bir zamannar varrı bir şəxsın saysız- hesabsız arısı varmış. Arının gətrən vaxdında belə bir hadisə baş verir. Aran kətdərdən birində bir əvin təx`-madar bir əvladı varmış. Bı oğlan günü –günnən sozalmağa başladıyır. Həkimlər- təbiblər belə derlər kin, bı oğlanı sağaltsa – sağaltsa təzə çiçəx` balı sağaldar. Gəlirlər, arıçıya salam verib mətləblərini dellər. Arıçı göy, nırqız olduğunna heş onnarı ağıra kimi danışmağa qoymuyub and – aman eləyir kin, bəs and bı, müsaf bı, bı il balın ili dəil. Ata və oğul kor- peşiman qayıdılar əvlərinə, amma arıların nəfəsi balın ətri oğlana düşür. Sabah açılır.gün çırtır, amma arıçının qulağına vızıltısı gəlmiş. Qalxır yerindən görür nə tas var, nə hamam. Ha ora baxır, ha bıra baxır, birdən gözdəri dağın döşündəki arılara, pətəx`lərə sataşır. Get ki gedəsən, gəlib dağa çıxır, nə görsə yaxşıdır, görür bütün arılar daşa dönüb, daşdılar. Bı xəsis arıçı o qədər geri dönüb bı dağa qəyidir kin, bağı çatdıyıb ölür. Həmin günnən sora bı dağa “Pətəx`li” deyiblər. arıçılar da bı niyyətə gəlirlər kin, arı haram götürmədiyi kimin, yalan da səvməz.

(Şahbuz rayonu Badamlı kəndi, İbrahim Əliyev 78 yaşında, savadsız)

Söhbət

Gözümü açan günnən bağbannıg eləmişəm. Taxılçılığın da məşğul olmuşam. Elə il olup ki, üzümneri bəcərdiyim üçün məh-

sulum aşır –daşır. Gör nətəri olur ki, yoldan gedənnərə də qovsara- qovsara üzüm vermişəm. O zamannarı o qədə üzüm oldu ki, iyirmi – iyim beş xum dolu sirkə qəyirdim. On- on iki küpədən çox doşap hazıradım. Bıyıl möüz olmadığının dosların, qonaxların da yanında xəcələtəm. Ona görə də bınan yana vaxt ikən mövləx`ləri bəcərrix. Derix ki, birdən bəyə həylə xəstəlix`lərdən bir də düşdü. Gündə adama beş yüz mövü bəcərrix. Ümidvarıx ki, bı il hökumətə çox üzüm verəcəx`.

(Culfa rayonu Çayçı kəndi, Abuzər Şahnəzər oğlu Mustafayev, 70 yaşında savadsız)

Sunqur dialekti

Damne dame damımız
Yaxunni eyvanımız
Se urde du me burde
Kor ussi düşmənimiz
Bilağ başında durme
Bilağı buğlandırme
Seno yaru burde deu (deyil)
Gaş-güzü unadırmə (oynatma)

Xalac dialekti

Qarşu baluq(kənd), seniyn ta:ğiyn, ta:şlariyn,
Mexmelde bezenmiş ta:şiyn boşlariyn
Yemeliğər pursuq, petle a:şlariyn,
Yulduzlar keçələr köz qaş eteler,
Nişa:nluğlar bibirisi ereler

Yoqqariynça (yuxarı) varar hürün ta:şlariyn,
Sefası va:r, uca ta:ğlar boşlariyn,
Öziyn na:run qara teliyn qa:şlariyn,
Ya:z künleri ba:ğurqarayn (kəklik) uşduqi,
Na:run olur u numurtqa toğduqi

Qarşu baluq, ildirimler vurduqi,
Sellər suvlar çaylariynça aqduqi,
Qiyzler una dinge turmuş vaqduqi,
Sela:m olta hürün seqqelleriyyzke (ağsaqqal),
Menim deq bi a:tum kelte tiliyzke
(İranda türkler ve türkçe, s.200)

Keçid şivələr

Qaçaq Nəbi haqqında

Bi dəfə Nəbi gəldi çıxdı Sarımsaxlı dağa. Onda bizi də oryadeydıx. Bizdən bicə dənə əv qalmışdı. Nəbi atdılarıynan gəldi bı əvə. Xocahan bəyləri Nəbinin orya gəlməyin eşidif gəldilər onu tutmağa. Mən özüm də getdim orya. Nəbi o əvdən kənarraşif çıxdı yoxuşa. Şahbaz yurdunda Bəysoltan bizim yanımızdan gəldi geşdi. Dedi ki, bəylər dayanıflar o qəlbidə. Xocahannı Hacı Səməd bəy də bi at mimmişdi. Məm atam da adamların içindiyydi. Tapançıyı çıxardıf atdı ki, bəylər uşax-muşa:n içinə gəlif tökül-məsinnər. Bı yex'də bi qışqırtı qofdu. Bəyin arvad-uşağı şivən qopartdılar ki, bəyə güllə dəyif. So:ra da xəbər çıxdı ki, Mehdi Nifdalı bəyi vırdı. Heş kəs qorxusunnan meydə yaxın düşəmmirdi. Hacı Mısırxan bi təhər meyidi ipnən çəkif daşın dalınnan çıxartdı, ama başı üsdündə yoxudu. Meyidi çarçava səriyif apar-dılar. Nəbigil də atdarın minif yalı aşdılar getdilər Anzıra.

Bi dəfə də Nəbi öz dəsdəsiynən Gözbelindəymiş. Ollar ocax qəlif kabaf bi-şirif ye:rmişdər. Bi keşiş xaf gedir çıxır bilların üsdə Nəbinin adamları onu göröl-lər. Nəbi de:r ki, onu ça:rın gəl-sin bırya. Keşiş gəlir olların yanna, Nəbiyi görəndə əl-əyağı üçü-nür. De:llər ki, sən də kabaf ye. Nəbigil kabaf ye:r, ama keşişin boğa-zınnan geşmi. Biri de:r ki, keşiş, şalvarı: kəcəm. Nəbi de:r, keşişi qorxuzmuyun, qoyun kabaf yesin. So:ra soruşur, hary e:-dirsən? Keşiş cabaf verir ki, uşaxların toyudu, gedirəm toy paltarı almağa. De:llər, nəqədərə pılın var? De:r ki, irmi beş ma:t. Nəbi-gil gorusun tükannarın yarmışmışdar. Nəbi de:r ki, keşiş pılı: gö-türrəm, əvəzində sa: parça verəcəm. Nəbi ərşinnən parçıyı ölçüf

verir keşişə. So:ra yoldaş- darına de:r ki, dörd kəllə qət də gətirin verin keşişə. So:ra de:llər, get, ama bir əz çörəx' saldı göndər. Ke-şiş tez qəyidir əvə. De:r, ay arvad tez çörəx' qəyir göndərə- cəm Nəbiyə. Arvad çörəx' bişirir, keşiş də səkgiz toyux kəsif soyutma elətdirir. Nökərin ça:rıf de:r ki, bıları apar filan yerdə ver Nəbi-gilə. Nökər gəlir həməən yerə görür heş kəs yoxdu, ama ocax heş sömmüyüf. Bir əz də ə:nə gedəndə bi adam onun qaba:n kəsir ki, kimi axtarırsan. Nökər de:r ki, bəs keşiş Nəbiyə çörəx' gön- dərif. Nəbigil gəlif şeyləri alır. Nökər de:r ki, bəs bazar günü toydu, keşiş sizi də toya ça:rır. Nəbi dəsdəsiynən toya da gedir, so:ra keşişnən bərk dosd olu

(Zəngilan Ağbis kəndi, Səfərov Əmirxan Təhməz oğlu, 98 ya-şında, savadsız)

Söhbət

Ə, Səlum, sən axşam miyə heç bildün nə dedun? Amma mən sənu sözlərunnan heç incumədim. Çünku sənu hamu yaxşı tanı-yur. Miyə indiyə kimu heylə söz deyən olmiyub. Gör ha! Sən nə dedun? Guyah hər ilun yay ayləru bizum meşələrdə çoxlu ağaclar tələf edurlər. Sədrun bunnan heç xəbəru olmiyub. İndü da mə-num o meşədən çoxli ağac kəsdiyumu sən danışırsan. Sizə kim bunu deyub? Kim siyə bu işlərun haqqını- hesabını verub? Yax-şu, işun, sözun var idu miyə deyəydun da. Gedub nə içün sədrə deyursan. Sən bilursan daynasu gun mənum bu işlərdən çoxli xə-bərum olacağ? Çünku heylə təzə eşitmişdum. Bundan eybi yox-di. Heylə sən üstəlik bir də deyirmuşsan ki, dünyamun sədrun sözünə baxmır. İstədiyu yerlərun hamusuna özü icazəsuz gedur. Arabalaru yerundə saxlamur.olaru istədiyu yerlərə nə vaxt isdəsə özü aparur. Mənu rüsvay etmusan, bu nədu? Nə danışmusan? Miyə arabə lazım olan kimu sədrun özunnan isdiyuram. Hamu-nun yanunda mənu rüsvay etdun. İndü də görürsan ki, mən bağa geduram. Dayi (daha) da çoxli danışacağsan. Bildun indu sən nə qədər işlərun yiyəsi olmusan? İndü miyə nə dedun hamusuna ina-nan deyuləm. Çünku dayi nə qədər varundur danışmusan. Eybu yoxdur. Vaxt gələcək yalanlarınun üstü açılacağ. Onda özün bi-

yabur olacaxsan. Siyə yaxşıca hiybərə Səlum deyurlər. Ağzuna nə gəldü danışmusan. Hamu indu inanub ki, Dünyamun çoxli oğurluq edub, hamu elyə bilir. Dayi mən nə diyə bilərəm. Sağ olun. Sənün sözlərun, işun heylə olar. Əmun oğli Səmədun da ağzi sənün kimu çoxli danışub. Hamusuna sən dimusan. İndü də mənüm meşiyə getdiyumu görirsən. Dayi da çoxli danışacağsan. Əyə yaxşı işun yoxdur, başqa işlərunan məşğul ol da. Bu nədu sən eliyursan? Heç kişiluyuna yaraşurmu? Allahun meşəsu, qolxozun arabəsu, siyə nə olub ki, düşmisən qapi- qapi danışursan? İndü da gedurəm. Get danuş nə qədərün var, get danuş. Miyə heç kimun sözü kar eləməz. Amma qonşuyuğ, yaxşı iş eləkursan.

Səlum çox pərt olur, deyur: - Dünyamun, sənü canun içün, balalırım canı içün mən bularu hiç yerə danışmamuşam. Burax bu sözləru, siyə yalannan deyublər. Aramuzu vurmağ istəyurlar. Gələjəm sizə, buları siyə kim deyub öyrənəjəm. Sora hamusunun cavabın verəjəm.

(Zərdab rayonu Əlvənd kəndi, Əbdülhüseyn Əbdül oğlu, 75 yaşında, 1962)

Söhbət

Qədimdə seşgi indiki təki dəyildi. Onda siyahı da yoxudu. Xəbər eliyirdilər ki, filan günü gələssiz seşgiyə. Seşgi günü camahat yığılırdı dəfdərxaniyə. Həriyə bir qoz verirdilər. Adamlar o qozdarı atırdılar dəfdərxananın içində qoyulan sərnicin içinə. Seşgi günü seçilən adamlar seşgiyə gələnnəri örgədirdilər, olara xəlvətcə qoz verirdilər, deyirdilər ki, seşgidə sizə qoz verəndə bı qozdarı qatın ona, əlizi yendirin sərnicin xirtdəyinə, xəlvətcə qozdarı salın sərnicə. Elə eliyin ki görməsinnər. adamlar qozdarı sərnicdəre atıb çıxırdı çölə. Sohra qozdarı içərdə sanıyirdilər. Qutarannan sohra çıxıb çıxıp xəbər verirdilər ki, yüzbaşı filankəs seçilip, yanı onun qozu o birisi nnən artıx olup. Bı seşgilərdə çox vaxt dava düşürdü, adamlardan çoxunun başı yarılırdı, qılçı sınırdı. Qabax da seşgilər belə olurdu.

(Cəbrayıl rayonu Mahmudlu kəndi, Əhmədov Babakişi Xan-kişi oğlu, 86 yaşında)

Söhbət

Məsəl mə:m oğlum var. Öləndirmək istirəm ün vaxtı çatıb. Sōra öz aramızda danışırıx ki, mına kimi alax. Məsəl Mahmud kişinin qızın alax. Sōra danışırıx kənd arasında. Mahmudın da çatır qulağına ki, məm qızımı istillər. Sōra iki dənə xatırı adam göndərirrik` ki, bir axşam gedir ora. Söhbət eliyip derlər ki, a Mahmud kişi, sən qızını isdirik` filankəsin oğluna. Xaşi olsa verəcəkdir, xaşi olmasa vermicəkdir. U verənnən sorasına yığib qōmdan, qōşudan qoyun aparıb qız məhləsində kəsib şaddıx əlicəydik.

(Göyçay rayonu Ləkçilpaq kəndi, Qasım Abdulla oğlu)

Qərb şivələri

Çovan

Bir çovan qoyun otarardı. Qoyun yolun qırağında otdormuş. Xan gəlöv ötəndə, munun- çovanın qoyunu ülkör. Çovan xanın qavağını kəser, xanın yaşmağının (faytonçu) qavağını kəser, yamşağın belinin ortasına bir çomağ endirir. Xan cavavələdi kin, niyə məm yamşağımı vurdun? Çovan cavaf verdi kin, o, niyə mənim qoyunumu ülkütdü? Xan, boylum, munu apardı idarasına, idarasına aparanda çovana dedi kin, sən bilmədin kin, mən xanam, mənim qavağımı kəsdin? Dəndə dedi kin, mənim qoyunumu ülkütdü. Çovana bu qayıtdı kin, sən niyə vurdun yaşmağımı?

Xan dedi: “Sizi yel də vuror, yağış da vuror, niyə canınız belə polat kimidi?

Xan gənə der: “Yuxunuz gələndə başınızı daşa söyküyüf yaterşınız, miyə canınız belə bərk olur? Biz umşax qrafatda yaterix, gündə də yeddi löyün xörəx yirix bizim canımız niyə belə zayıf olur?

Dəndə çovan dər kin:

- O yeddi löyün xörəyi pişirtir, gəti yanıma.

Xan yeddi löyün xörəyi çovanın yanına gətizdirir. Çovan dər kin:

- Bir yekə qafaxlı qazan gəti.

Çovan bu yeddi löyün xörəyi qater – qarışdırır, hamısını yığır bir qafaxlıya. Munun ağzın qayrer. Çovan bir çanax gətirir aparer qoyunu sağər, süd gətirər içinə çörəx doğror. Bu çanağın da ağzın qayrer. Sonra xana dər kin:

- Bu üç gün qalajax. Üç günənən sonra ağzını açajaxsañ.

İki gün bir günortadan sonra xanın xörəyi xaraf oldu, çovanınkı qaldı.

Xan dər kin:

- Niyə belə oldu?

Çovan dər kin:

- Sizin qarnınızda bu yeddi löyün xörəx xaraf olar. Çovan özününükünü açər, görör kün, eləjə lil ater-duror.

Çovan dər: bizi yağış da vuror, boran da vuror gün də vuror, əmbə sizi hava vurmor, öncün belə olorsunuz. Biz qoyunun ujun-da salamat olorux, polat kimi olorux.

(Qazax, Qıraq Kəsəmən kəndi, Qasım Məsməmalı oğlu Bayramov, 95 yaşında savadsız)

Bəhlul Dananda

Qardaşı Bəhlul Danandanın padcah oluf. Bu Bəhlul Dananda adı heç gülməzmiş. Qardaşı padcah deif ki, hər kəs onun güldüyünü maña desə müjdə verrəm. Bir kişi gedir deir ki, maña müjdüyü ver, qardaşın güldü. Çağırır qaraşının deif nəyə güldün? Sən gülən döldün. O da deif ki, elə bildim ki, sənin qisasını mənən alajaxlar. Əmbə getdim gördüm qəssəfxanada bir qoyun öldürüflər, bir keç. Hərəsinə öz ağının asıflar. İndi ona görə güldüm kü, sənin qisasını özünənən alajaxlar, mənən almıyajaxlar.

(Tovuz rayonu Alakol kəndi, Həsən Əhməd oğlu Hüseynov, 83 yaşında.)

Duz əhvalatı

Bir şah qızınan söz aldı. Şax(h) dedi: - Qızım, dünyədə nə yaxşıdı?

Dedi: - Duzdan yaxşı şey yoxdu.

Dedi: - Qızım, niyə duzdan yaxşı şey yoxdu?

Dedi: - Elədi.

Cəllət qızı öldür. Vəzir- vüzur dedi: - Şah sağ olsun, niyə öldürsün? Onnan ötrü öldür kün, der duzdan yaxşı şey yoxdu. Qızı qoymollar öldürməyə, der şah sağ olsun, qızı sürün, elə bu vilayətdən çıxart. Şah qavıl elədi munu sürdü. Qız gedəndə anası çox qızıl, gümüş verdi. Qız getdi bir vilayətdə atasının dəzgahını (dəsgahını) saldırdı. Qız oldu burda yaşamaxda. Atası yoldaşnan çıxdı vilayətləri gəzməyə. Getdi bu dəzgaha iras gəldi. Yanında yoldaşları dedi: - Bu nə işdi. Gedəx muna qonağ olağ, getdilər qonağ oldular. Qız getdi bulara xörəx qayırdı. Qız bildi ki, atasıdı. Kətdi bulara xörəx pişirdi. Kətdi qoydu qavağına isdola. Yeməx-da oldular. Şah baxdı ki, xörəyin heş tamı yoxdu. Niyə ki, xörəyə heç duz töxmədi. Şah bu xörəyi yemədi. Qonağına dedi: - Xörəx niyə yemerseñ? Qızı üzü ürvətdi (rübənd) iydi. Üzünün ürvəndini aşdı. Dedi mənə tanıyersənmi, ata? Atası baxdı kın, həməni qızıdı. Dedi onnan ötəri yemerəm kin, xörəyin dadı, tamı yoxdu. – o daddan, tamnan ötəri mənə süryün elədin. İndi ata gördü duzdan şirin heş zad yoxdu. Atası dedi: - A bala, mən səf eləmişəm. (Marneuli rayonu Qaçğan kəndi, Alı Allahverdioğlu, 120 yaşında, savadsız.)

Söhbət

Hananın birin o başdan, birin bu başdan yerə basdırır. Bir oxu başına sallıx, birin- də ə:xdan. Qayıdır qururux. Onu qəşəy gücülüyürük. Gücülüyənnən so:ra gücü ağacın qalxızib ona qoltux altı qoyurux. Gücü ağacının üstünə kələnvaran qoyurux. Onnan so:ra baş- diyirix arğaş keçiririx`. Arğacı keçənnən so:ra başdiyirix ilməsin çalmağa. İlməsin çallıx, ar- gışdiyirix, həvəli-yirix`, kirkitdiyirix`, so:ra qaçıynan qaçılıyirix. Toxuyub qurtarannan so:ra gəbəni kəsirix`

(Füzuli rayonu, Əhmədahlılar kəndi, Vəliyeva Göyçək Məhməd qızı, 98 yaş)

Üzdü qonax

Gələndə Kərim əvə gördü bir qonax var: salamlaşdı qonağınan. Oturdu döşəyçədə. Geşdi gününər, dolandı həftələr, getmədi qonax öz əvinə. Qiyamat qofdu Kərimin başına. Dedi xəlvətcə arvadına ki, bı zalım oğlu havağatan boğaz ortağı olajax? Qazancım ancax ki, ikimizi dolandırır. Tacir dəyiləm, qəssəf dəyiləm, neyliyim mən başı bələli. Bir gün Kərim pişiyi tutuf sığallıya- sığallıya qonağa eşitdirməy üçün dedi:

Pişiym, pişiym mavrəsər,
Çölə çıxma yel əsər,
Qonax bı gün bizdədi,
Saba: yola tələsər.

Bı sözdəri eşidən qonax həmin pişiyi tutuf belə dedi sığallıya-sığallıya:

Pişiym, pişiym mavrəsər,
Çölə çıxma yel əsər,
Qonax bı yıl bırdadı,
Gələndə il də sərəsər.

Kərimnən arvadı eşidəndə qonağın bı mahnısını əlləri yerdən-göydən üzüldü. Qonax çox yekəpəridi, güj- zad çatası deyildi. Kərim onu zornan da qava bilməzdi. Bir gün dedi arvadına Kərim ki, ay arvad, gəl bir gün yalannan əvin aynoynun yığışdırıb əvdən çıxax, bir əz uzaxlaşax, görəy bı nadürüs oğlu çıxıb gedərmi öz xaravasına. Belə də elədilər. Belə də elədilər. Duruf olan- olmazdan şələləlif, köşdüylərini qonağa bildirif düşdülər yola. Üş- dörd gün qaldılar yaxın kəttə qohumları əvində, so:ra qayıtdılar genə öz əvlərinə. Gördülər yoxdu qonax, gedifdi. Kərim dedi, ay arvad, şükür haqqa kafir oğlu yaxca əkildi başı- mızdan. Dur o uruset xoruzunu gətir kəsif yeyəy, xoruzu kefi köy kəsif bişirdilər. Kərim dedi, ay arvad, oynuyax yeyəy, yoxsam yeyəy oynuyax? Arvat dedi:- ay kişi, elə çox əziy- yətdər çəkmişiy, bir doyuncan oynuyax, so:ra yeyəy.

(Laçın rayonu, Qoşasu kəndi, Əsədova Mənsüma Məşədibaba qızı, 83 yaşında)

Keçmişdə

Bala, başa:dönüm keçmişdə bi tox- mox yoxuydu. Allahvermiş çöl ojağı vardı. Nö:t də çətin tapılırdı. Qırmızıtatır (dolu, ətli-canlı) gəlindim, indiki gəlinlərdən yox, vallah,

əğımı yerə vıranda cavahıratın səsi xeylax yoleydirdi. Bir dəfə irəhmətdix` qaynatam mə: dedi kin ay gəlin, bir çovan sulu xingəli bişir. Durdum mən də başdadım işə, bir yekə tiyanımız vardı qoydum üstə çatmadan (kabab bişirərkən odunları çarpaz qalama) qoydum altı. Bir toğlunu elə həyləyə qol- bud eliyif töhdüx` qazana. Öz- özünə lığırt- lığırt (yavaş- yavaş) qaynadı. So:ra təpitməsin (xingəl üçünkəsələn yuxa) töhdüx` bir bayda da sarımsaq qatıx qatmışdix. Çəhdix` meymahılara, daranqalara indi ye görüm do:jaxsanmı? Çoban- çolux da yedi.

O vaxtlar da kın təndir əppəyi- zad tapmazdix. Ajıtmalı (sacda bişirilən çörək) bişi- rirdix`. Tərəkəmeydix` dayna, bünkü kimi yadımdadır, yeylaxdan qayıtmışdix. Bir qavınan bir silləmə pendir götürdüm, indi bax- bax bu gördüyün ətyeməzliyeydirənelə də loşal- mışam (tənbəlləşmişəm), yeriyləmirəm. Nəysə çağırıdım bıların birin kin, ağız, ağız təndir əppəyi:z var? Bax- bax bı pendirə bizə bir əz təndir əppəyi verin. Arvat dedi kin, dədən qızı: ölməsin, tay bı pendiri neynirdin?

(Ağdam rayonu, Kəngərli kəndi Allahverdiyeva Savad, 75 yaşında)

Gəvə hancarı toxunor

Qavaxca yunu yö:rdüm. Sonra daraxda narınca piltə çəkərdim. Onu cəhrə qoşuf əyi:- rərdim. Qavaxca gəvənin ilməsini əyirif əldən çıxardərdim. İlməyi bir az boş çəkərsən, on- nan sonra arğacı əyirərdim. Arğac ilmədən bərk çəkiler. Sonra onu üşələ:sən. Axırda ərişiyəyirə:rsən. Ərişi lap bərk çəke:rsən kin, darğıda dursun. Özünü də möykəm üşələ:rsən, qutarannan sonra hamsını genə bir qat yö:rdüm. Yayda yığıb saxladığım otdannan, çiçəx`- lənnən ilməyi bir də arğacı boayerdım. Əmbə ərişi boamərsən, boayannan sonra çöhməsin deyən, inəyin əmcəyinnən çıxan süd təkin ala

ilijax suynan yördüm. Sonra xananın yanna- rını kişilər basıre:r. Oxları ona keçirirlər. Biz də xaneyi quro:rdux. Ə:ğ oxuna çıxıx bağle:r sañ. Bir arvat xananın başını qo:r, biri də əğini. Əğini qoən arvat ipi bir dəfə çıxıxa dolor, başda durana vere:r. Başda duran arvat bu ipi oxun o biri üzünə aşire:r. Sonra əğı qoən arvat genə ipi çıbığa doluyuf başını qoəna verer. Xaneyi yaxşı qurmax ə:ğ qoən arvatdan asılıdı. O gərəx` ərişdərin arasını bir çualdız iynəsinin ildızı endə qoysun. Sonra xaneyi güjlö:rsəñ. Yannarın ortasına biləx` canda bir ağaş bağle:rsañ. Buna gülü ağacı de:llər.

Əliqə bir yumax yaxşı eşilmiş üş qat ip ale:sañ. Ərişin birni qoyuf, birni həmən ifnən güjü ağacına bağle:rsañ, yəni güjlö:rsəñ. Güjlənən ipə erkəx`de:llər, o birinə çışı. Güjüdən ox- ları erkəynən çışı ərişin arasına varangələn deyilən qarğı keçire:rsən. Toxuyanda varangə- ləni bir dəfə güjü ağacının yanna endire:r-səñ. O sahatca erkəx`ərişnən çışı əriş aralane:r, ağacı arasınnan keçə:rsəñ. Kirkitnən ağacı yatırif sonra həveynən həvəle:rsəñ. Bu dəfə varangəlin oxları əle:rsəñ. Ərişi əlnən basıf arale:rsəñ, bu dəfə çışı üstə çıxer, ağacı arasınnan keçə:rsəñ. Genə kirkidde:rsəñ, həvəle:səñ. Bu dəfə arğaşnan cımbır deyilən üş qat bir if keçə:rsəñ kin, həvələndə arğaş qırılmasın. Sonra bir çin ilmə dolduruf genə arğaş keçə:r- səñ. Gəvə: yelən, bir də göl salerix qytaranda kəserix`.

(Gədəbəy rayonu, Bağirova Hava Hasan qızı, 70 yaşında)

Şərq şivələri **TURŞI' QÖRMƏ**

Əti doğrırığ qədər- qədər, xırdə, lap xırdə yox, miyanə. Əti doğrədün yuyursan tökürsən qazanə. Bir az qəynədirəm ki, ala – pişmiş olur, köpüyni yığırsan. Yağıⁱ tovadə dağ elirsən, əti qazannan yığıb tökürsən. Baxarsan də yığanda xırdə sümig olmasun. Mal əti olanda çox qöririk ki, sū az getsün. Qoyun etisə yumşəğ olur, az qəynədirsən, qörməni qoyun ətinnən elirik. Alahıⁱ soğan qörursan ünçun şabalıdıⁱ pişirirəm ki, bir az xam olmasun, sörə turşini də əlbuxaranıⁱ üsdünə tökürsən. Qərə əlbuxarə tökmək

olar, əncəğ hisiⁱ vər. qazanə tökəndə bir qat ət tökürsən, soğanıⁱ də tökürsən. Genə ət tökecegsən, sörə genə əvvəl şabalıdnı, turşisini, soğanni tökecegsən. Sörə üsdünə onun ətin sünnan bir qab tökecegsən, isdiyodni, duzni, sarikökni tökürsən. Mən sarikök tökmürəm. Nimçəyə tökəndə qörmən yağni gezdürirsən belə pişmiş yağı dadıⁱ vər.

(Bakı şəhəri, Zirə kəndi, toplayanı Həsənova K.)

Söhbət

Bizim tərəflərdə mayın axırrarı köç yeylağa çıxır. Həmşə köç vaxdı havalar korranır. Bir də görürsənki, axmağısdadan yağış başdadı. Dala qayıtmıyəcəysən ki. Üs- başın isdanır, əyağların lıdır palçığa batır, hələ qoyunnarı demirəm. Boğaz qoyunnar yolda balaleyir, körgə quzulardan yol getməy çətin olur. Bəzən dağ yamajdarı qədəmə kimi olur, onu çıxmağ asan olur. Qoyunnardan bir yerdə mal- qara da gedir. At, inəy, gomuş da aparıllar. Körpə buzo, xotəy tez- tez yorulur. Çox yorulanda biz də dincəliroy, atdarı yançidar eleyib otdamağa bıraxır, qoyunnarı çağannığa bıraxırığ. Yeylağa çatan alaçığ qurur, yeni həyata başderoğ. Qışdağda olduğu kimi toyuqları əliyə, malları pəyiyə salmırığ. Gecələr olar çöldə yatıllar. Sabah obaşdannan mallar da, qoyunnar da sağılır, quzular bıraxılır, çobannar da qoyunu otdamağa aparıllar.

(İsmayılı rayonu Cülyan kəndi. Toplayanı: Orucova Fidan Rasim qızı)

Qismət əhvalatı

Quca bir kişininü əkin sahəsi vardı. Təxillə saralub yetişmişdi. Dənnə dulu sümüllə başlain aşağı sallatmışdı. Əkinü içində iki sümül başlain bir-biri saru çörüb sühbət eləyirdülə. Bu sümüllə sühbətində biri- birinə diyəydilə ki, büzü birimüzi məğriblü yiyəcəkdi, birimüzi də məşriqlü yiyəcəkdi. Sümüllə bu sühbətin əkinü əyəsi eşitir və o sət olau ikisin də dərüb evinə gətirür. əkin yəyəsi sümülləri sühbətin xatuninə danışdıgədən sura tapşuradu ki, axşəmə yəxçi aş bişürsün. Alə süfrənü başinə yigilib aşı yima

başlalla. Bu vaxda qapu dügülür. Ev əyəsi qapuni açar və qapudan içəri bir qunağ girər. Qunağdan kim və hannan ulmağın suruşalla. Qunağ məğribliyəm dir. Qunağın da qabağınə bi buşqab aş tüküb quyulla. Bir az vaxdan sura qapu bir də dügülür. Qapuni açalla və qapudan içəri bir də qunağ girər. Qunağdan qabağaki kimik kim və hannan ulmağın suruşalla. Qunağ məşriqlüyəm dir. Bu qunağın da qabağınə bi buşqab aş tüküb quyulla. Duğru dıblə, qisməti hiç vaxda qəytərmağ ulan şey dəgü.

(Tabasaran rayonu Məhrağa kəndi. **Yazanı: Təhməzov Nəs-rəddin)**

Ayı ovi

Bir kişi ulur. U xışlə- kutanla hər il turpağ sürüb, təxil əkir. Bir gün gəlib gürür ki, nəsə əkini əşləyib. U pambuğ çuxasını giyib, xəncəl- tufəngini gütürüb əkinin yanındəki qəmişin içində qaraul çəkir. Bir də gürür ki, ayı gəlir. Kişi güllə atır, əmma ayını tutmur. U ayının izinə düşür. Ayı gəlib bir müqarayə girir. Kişi bir palutun dibində altı gün gözləyir. Ayı müqaradan çıxmır ki çıxmır. Kişi bərk hirsdənir. U gecədən əlcək taxır, iki ağizdi bir bıçağı əlinə alıb müqarayə girir. Müqarənin ağzında köşən yandırır. Köşənin tüşdisi içəri girir. Ayı tüşdiyə tab gətirməyib bayra çıxəndə kişi bıçağ qarişig əlini ayının ağzinə soxur. Ayı kişinin əlini çeynəmək istəyəndə bıçağ ikitərəfli ayının ağzinə batır. Ayı ülür.

(Quba rayonu, Birinci Nügədi kəndi, Toplayanı: Tahirova Tamella)

Söhbət

O vaxdar irəhmədig qağam sağıydı. Bizim qarakeçəmiz Girdədə Çalağan dolanmazın düz təpəsindəydi. Biz bi dəssə qıznan Əsəttəsinə həmməşə oynamağa gedərdik. Yap yekə ərgənə qız olanda da gedərdik. Bi gün gənə də oynamağa gedmişdik. Yazın oğlan çağıydı. Bu gün obamızda toy idi. Adamlar issiə gora alaçıqların qəlblərin çöirmişdilər. hami toyxaniyə yığılmışdı. Aşıqlar oxıyirdi. Bı vax bi də güllə səsi gəldi. Camahat yügirişib

ora gedilər. Arvad - uşaqlar dala qalmışdılar. Birdən üş də atdı qızzarın içnə girdilər. Qızzardan hərəsi birin tərkinə götrib qaşdılar. Obanın kişiləri tez atdanıb çapğınçıların dalıycan getdilər. Bir azzan qayıdıb kor- peşman gəldilər. Bəgalı adna bir çoban vardı. On da adağlının götrib qaçmışdılar. Bəgalı atdanıb tək- danaha qaçğınçıların dalıycan gedibmiş. Olarnan çoxli atışannan Bəgalı qızzarı alıb gətirmişdi.

(Şamaxı rayonu Kolanı kəndi, Toplayanı: ADU nun məzunu Əliyev Əkbər)

Qəyişgötdi oyini

Əvəl girdə cız çəkeylər. Dörd nəfər belinun qəyişin açey. Hərə qəyişin bi tərəfin qoyey cızun içinə. Dörd nəfər də cızun çölində durey. Olər qəyişi alməğ isteylər. Çöldəki adəmun birinun əyəğın içərudəkilərdən biri tapdəsə, əyəği dənən adəmi cızə saleylər. o adəmi bu qəyişdərdən birin alə bilsə, ondə qəyişi alınən adəmi cızun içindəkilər çırpəylər dizdən aşəğisinə. Hərgah çırgılan əyəğın cızə vurə bilsə ondə oni azəd eleylər.

(Lerik rayonu Züvəc kəndi, Təlpəri Məmmədova, 70 yaşında, savadsız

Şimal- qərb şivələri

Biri vardı, biri yoxuydi. Bir keçələn bir qarı vardı. Bu qarı bu keçəlin nənəsiydi. Keçal həmişə dana güdərdi. Bir padşah vardı həmin bu vilayətdə. Padşahın bi gözəl qızı vardı. Padşah qızı heş kimə vermirdi. Günnərin bi günü keçəl nənəsinə diyir:

- Get ho qızı mē isdə.

Qarı gedif qızı isdiyir. Padşah qarını yanına çağırıb arvada diyir:

- Get on mərtəbəli bi öy tixdir, seyvanı da seyvanıma birləşsin, sōra gəlif qızı apararsan.

Keçalın bi iti, bi bişiyi vardı. Savax açılan kimi keçəl bazara gēf bir az ət, bir az da əpbəx alıf gətir. Keçal eşitmişdi ki, padşahın öyündə tirdə bi dənə üzux var. Aldığı əti də əppəyi də itnən

bişiyə yidirif buraxır, diyir ki, sizi qırx günənən sōra üzünən bə-rabər habırda isdīrəm. İtnənə bişix gedillər. Qırx günənən sōra ikisi də söyünə- söyünə gəlif çatıllar keçəlin yāna. Keçal çox söyünür və allağa dua iliyir ki, ya allax, mən diyən kimi olsun. O bu sözlə-ri diyif yatır. Sər açılır. Qārı görür ki, göyün üzündədi, seyvanı da padşahın seyvannā yaxındı. Keçal gənə qārını elçi göndərir. Bu dəfə padşah qızı verir, amma diyir:

- Qıx gün, qız gecə toy çaldırarsan.

Keçal padşah diyənnəri hazır iliyir və padşah qızın ona verir. Axırda padşah ölənən sōra keçalı padşah qoyullar.

(Şəki rayonu Baş Zəyzid kəndi, Qəni Əbdüləziz oğlu Qəni-yev, 71 yaşında, savadsız)

Kəndimiz

Ülüsü kənti dağların arasında, Kurmuk çeyinin Ağceylə bir-rəşdiği yerdə yerrəşiy. Kəntin çox qədim tarixi var. Ho dağlardan Yezdi, Yarpızbasan, Uzun sırt, Qoç bərə, Qoç yatax, Kötüklü və ayrılarını qorkazmax olar. Dağlarda çoxlu ramramaylar var. Ho-lardan Qomanın qırıldav, Sutokulanın qırıldav, Çeytokulan qırıl-dav var. Kəntdən beş vest yuxarda bivestə qədər yerdən isdi su çıxıp axıy. Dağın içində cərgəynən yeddi həmməm olupdu. Ho-lardan altısını sel basıp, biri qalıpdı. Ho dağın içində Oğlanbulax – Qızıbulax da var. Honnan savayı buz kimi suyu olan Beşbulax, Səngərbulax da var. Kəntdə bir neçə tarixi abidə var. Ulu korpu-nu, Sumu qalasını, Qalaçanı misal qorkazmax olar. Ulu korpunun yeşi məlum doqul. Digilənə görə korpu yumurta sarısıynan tiki-lipdi. Honun yanındakı təzə korpu hər il üçü. Ulu korpunun bir daşı da tərənmpidi.

Ramratay/qırıldav- şələlə.

(Qax rayonu İlisu kəndi, toplayanı Həsənova Nərmin)

Mündəricat

Giriş.....	3
Dialektologiyanın əsas terminləri	5
Məhəlli və sosial dialektlər	9
Dialektlərin öyrənilməsinin əhəmiyyəti	11
Dialektologiyanın vəzifə və metodları	15
Dilçilik coğrafiyası	17
Tarixi dialektologiya	22
Azərbaycan dili dialektlərinin tədqiq tarixi.....	24
Azərbaycan dili dialektlərinin təsnifi	35

Fonetika	55
Saitlər və variantları	55
Saitlərin dəyişməsi	61
Samitlər və variantları	69
Samitlərin dəyişməsi	72
Fonetik hadisə və qanunlar.....	77

Morfologiya	93
İsim Hal kateqoriyası	94
Mənsubiyyət kateqoriyası	132
Kəmiyyət kateqoriyası	169
Şəxs kateqoriyası.....	187
Sifət	208
Say	212
Əvəzlilik	214
Feil.....	219
Zərf	241
Köməkçi nitq hissələri.....	244

Sintaksis	248
Söz birləşmələri.....	248
Sintaktik əlaqələr	251
Cümlə üzvləri	254
Cümlədə söz sırasının pozulmazı	258
Sadə cümlənin növləri.....	259
Cümlənin həmcins üzvləri.....	261
Əlavələr	266
Ara sözlər və birləşmələr	267
Mürəkkəb cümlə.....	275
 Leksika	 284
Dialektlərin lüğət tərkibi.	284
Növ anlayışı bildirən sözlər	286
Dialektlərin leksikasında tarixi dövrlərin izləri.....	287
Dialekt leksikasında omonim və sinonim sözlər	292
Dialekt frazeologiyası	294
Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətləri.....	295
 Söz yaradıcılığı	 300
Ad düzəldən şəkilçilər.....	300
Feil düzəldən şəkilçilər	303
Sintaktik üsulla əmələ gələn sözlər	305
Leksik üsulla sözlərin əmələ gəlməsi	307
Dialektlərdə alınma sözlər	308
İstifadə və tövsiyə olunan ədəbiyyat.....	311
Mənbələr	327
İxtisarlər	329
Mətnlər	332

Qeyd üçün

Mətbəənin direktoru: *Elman Qasimov*

Dizayner: *Azər Aydın*

Çapa imzalanmışdır: 29.01.2019.

Formatı 60x90 1/16.

Həcmi 22 ç.v. Sifariş № 07. Tiraj 300

«Zərdabi LTD» MMC Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi

Tel: (012) 514-73-73, mob. (050; 070) 344 76 01

e-poçtu: zerdabi_em@mail.ru